

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Zmiany społeczno-polityczne w ZSRR i Federacji Rosyjskiej
a społeczna rola i obraz kobiety

Author: Karolina Mendrela

Citation style: Mendrela, Karolina. (2018). Zmiany społeczno-polityczne
w ZSRR i Federacji Rosyjskiej a społeczna rola i obraz kobiety. Praca
doktorska. Katowice : Uniwersytet Śląski

© Korzystanie z tego materiału jest możliwe zgodnie z właściwymi przepisami o dozwolonym użytku
lub o innych wyjątkach przewidzianych w przepisach prawa, a korzystanie w szerszym zakresie
wymaga uzyskania zgody uprawnionego.

UNIwersytet ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

WYDZIAŁ NAUK SPOŁECZNYCH
UNIwersytetu Śląskiego

KAROLINA MENDRELA

ZMIANY SPOŁECZNO-POLITYCZNE W ZSRR I FEDERACJI
ROSYJSKIEJ A SPOŁECZNA ROLA I OBRAZ KOBIETY

PRACA DOKTORSKA

PROMOTOR: DR HAB. MARIAN GIERULA

KATOWICE 2018

Spis treści

Wstęp.....	4
Cele, hipotezy i zakres pracy.....	10
Metody i techniki badawcze.....	13
Podstawa źródłowa pracy.....	14
Struktura pracy.....	17
Rozdział 1. Feminizm a kształtowanie obrazu i społecznych ról kobiety.....	21
1.1. Wpływ idei i ruchu feministycznego na postrzeganie kobiety w społeczeństwie.....	28
1.2. Kształtowanie obrazu rosyjskiej kobiety a płęć kulturowa.....	46
Rozdział 2. Kobieta w społeczeństwie rosyjskim przed Rewolucją Październikową a zachodni ruch emancypacyjny.....	56
2.1. Charakterystyka antropologiczna kobiety w społeczeństwie rosyjskim do rewolucji październikowej.....	59
2.1.1. Postać kobieca i kreowanie jej roli społecznej do początku XVIII wieku.....	63
2.1.2. Postać kobieca i kreowanie jej roli społecznej w XVIII i XIX wieku.....	71
2.1.3. Sytuacja prawna kobiety rosyjskiej oraz rola instytucji małżeństwa do wybuchu Rewolucji Październikowej.....	87
2.1.4. Pozycja kobiety w warstwie chłopskiej społeczeństwa rosyjskiego.....	93
2.2. Aktywność społeczno-polityczna Rosjanek a pierwsza fala feminizmu.....	104
2.2.1. Edukacja i wychowanie.....	106
2.2.2. Aktywność społeczna Rosjanek.....	115
2.2.3. Początki prasy kobiecej w państwie rosyjskim.....	121
2.2.4. Rosjanka a praca zarobkowa – służba państwowa.....	126
2.2.5. Rozwój ruchu kobiecego w państwie rosyjskim do wybuchu Rewolucji Październikowej	129
2.2.6. Ogólnorosyjskie zjazdy organizacji kobiecych.....	139
Rozdział 3. Kobieta i jej role społeczne w okresie radzieckim.....	148
3.1. Wpływ radzieckiego prawodawstwa na kształtowanie obrazu i roli kobiety w społeczeństwie	153
3.2. Podejście władzy radzieckiej do roli kobiet w sferze domowej.....	164
3.2.1. Pierwsze lata po rewolucji 1917 r.....	165
3.2.2. Lata 30.- 40. XX wieku.....	173
3.2.3. Lata 50.-80. XX wieku.....	178
3.2.4. Sytuacja kobiet radzieckich pod względem miejsca zamieszkania.....	181
3.3. Radziecka kobieta w sferze pracy.....	183
3.3.1. Kultura bohaterów.....	185

3.3.2. Podwójne obciążenie pracą	188
3.4. Kobieta radziecka a edukacja	191
3.5. Kobięca aktywność społeczno-polityczna w okresie radzieckim.....	192
3.5.1. Kobięta w radzieckiej strukturze społecznej	192
3.5.2. Kobięty w radzieckiej polityce	200
3.5.3. Kobięta – żołnierka. Udział kobiet w działaniach wojennych	205
3.5.4. Ruch kobiecy w okresie radzieckim.....	213
3.6. Formowanie wizji „nowej kobiety” za pomocą prasy kobiecej	227
3.6.1. Przedrewolucyjna prasa kobieca	227
3.6.2. Epoka radziecka (1917–1991).....	237
Rozdział 4. Kobięta w okresie transformacji ustrojowej.....	265
4.1. Podstawy prawne sytuacji kobiet w Federacji Rosyjskiej	266
4.1.1. Ochrona prawna kobiet w Federacji Rosyjskiej – wewnętrzne akty prawne	266
4.1.2. Ratyfikowane przez Federację Rosyjską międzynarodowe akty prawne dotyczące równości płci.....	272
4.1.3. Instytucje doradcze przy organach władzy federalnej zajmujące się prawami kobiet	275
4.2. Sytuacja Rosjanek na rynku pracy	279
4.2.1. Kobięty w biznesie	283
4.2.2. Wynagrodzenie za pracę.....	284
4.2.3. Wykształcenie a pozycja na rynku pracy	286
4.2.4. Dyskryminacja na rynku pracy.....	287
4.2.5. Bezrobocie.....	291
4.3. Sytuacja Rosjanek w sferze prywatnej	292
4.3.1. Sytuacja Rosjanek w małżeństwie.....	297
4.3.2. Pomoc państwa i planowanie rodziny	300
4.3.3. Przemoc wobec kobiet.....	302
4.4. Aktywność społeczno - polityczna Rosjanek	308
4.4.1. Współczesny ruch kobiecy	308
4.4.2. Aktywność polityczna Rosjanek	319
Rozdział 5. Wizerunek kobiety na łamach współczesnych mediów	334
5.1. Rozwój prasy kobiecej po 1991 r.	334
5.1.1. Magazyny dla kobiet typu глянец na rosyjskim rynku prasowym	336
5.1.2. Reklama w rosyjskiej prasie kobiecej	338
5.1.3. Zmiany w postradzieckich magazynach kobiecych: „Работница” i „Крестьянка”	340

5.2. Typologia rosyjskiej prasy kobiecej po 1991 r.....	343
5.3. Role i obraz współczesnej Rosjanki prezentowane w prasie kobiecej i prasie organizacji kobiecych po 1991 r.	350
Zakończenie.....	363
Spis tabel	371
Spis wykresów.....	372
Spis rysunków	372
Bibliografia.....	373

Wstęp

Rola kobiety i kształtowanie jej obrazu w społeczeństwie rosyjskim to długotrwały proces, który toczy się wraz z historią tego państwa. By w pełni zrozumieć problem, należy zastanowić się, w jaki sposób zmiany społeczno-polityczne w państwie rosyjskim wpływały na wizerunek kobiety i jak kształtowały jej rolę.

Mimo tego, że słowo „feminizm” pierwszy raz zostało użyte w XIX w. to na fakt powstania tego swoistego ruchu ideologicznego miały wpływ wcześniejsze poszukiwania i zainteresowanie rolą kobiety, jej miejscem w społeczeństwie. Już w dziełach Platona i Arystotelesa możemy znaleźć rozważania o miejscu kobiet w hierarchii społecznej.¹ Natomiast w ideologii chrześcijańskiej przyporządkowywano konkretne cechy pojęciu kobiecości, stawiając je w opozycji do męskiego wzorca. Nawiązując do tych przedstawień, w rosyjskiej kulturze średniowiecznej rola relacji idealnego – męskiego i materialnego – kobiecego była niezwykle ważna. Ówczesni myśliciele postulowali, na podstawie tych relacji, konieczność kontroli idealnego nad materialnym.² O kobiecie, jako równoprawnej członkini społeczeństwa mówili marksiści – K.Marks, F.Engels, A.Bebel twierdzili, że kobieta jako istota biologiczna i społeczna, jest suwerennym bytem będącym częścią społeczeństwa, ma prawo do wyboru i kreowania swojego losu, roli w społeczeństwie. Przełom XIX i XX wieku w rosyjskiej filozofii chrześcijańskiej przyniósł kolejne stwierdzenia w tej kwestii. N. Bierdiajew, W. Rozanow, W. Sołowiow. Wszyscy oni twierdzili, że człowiek w swojej istocie jest androgeniczny – zawiera w sobie zarówno cechy kobiece jak i męskie. W momencie rozpowszechnienia idei oświeceniowych i wybuchu Wielkiej Rewolucji Francuskiej, gdy hasła rewolucyjne niosły obietnice równości dla wszystkich ludzi i zniesienia podziałów klasowych, jednak bez uwzględnienia kobiet w dostępie do tych praw, zaczęto nieśmiało zastanawiać się nad zmianą pozycji kobiety w społeczeństwie.³ Dopiero wraz z przyspieszeniem fali procesów społecznych i szerszym dostępem do edukacji, wyrósł nowy ruch społeczny domagający się równouprawnienia płci.

Na początku XX w. w Rosji wybuchł spór o przyczyny pojawienia się emancypacji, ruchu kobiecego. Zwolennicy ukierunkowania społeczno-kulturowego – W.M. Chwostow (В. Хвостов), J. Sepkina (Е. Щепкина) - utożsamiali „женский вопрос”, czyli tzw. „kwestię kobiecą”, z częścią rozwoju cywilizacyjnego. Zwolennicy myślenia społeczno-

¹ S. Agacinski, *Polityka płci*, Warszawa 2002, s.149-152.

² О. В. Рябов, *Русская философия женственности (XI — XX века)*, Иваново 1999, s. 8-9.

³ E. Pietrzak, *Wolność, równość i siostrzeństwo*, Łódź 2008, s.18.

ekonomicznego, klasowego – A. Kołłontaj – widzieli w kobiecie przedmiot eksploatacji, a rozwiązanie tego problemu możliwe według nich było tylko poprzez walkę klasową.

Mając na uwadze, w jaki sposób rozwijał się prąd myślowy poświęcony kwestii kobiecej, trudno nie zgodzić się z rozważaniami prof. Kazimierza Ślęczki nad tym czy płeć osobników ludzkich jest społecznie znacząca.⁴ Według autora bardzo często, jeśli sfery życia społecznego ujmuje się globalnie, płeć wydaje się czynnikiem nieistotnym. Na przykład, gdy bierzemy pod uwagę ogólny udział kobiet i mężczyzn w rynku pracy. Jednak, jeśli zajrzymy w głąb globalnych kategorii, odsłoniemy rozróżnienia na branże, miejsce jakie dane płcie zajmują w hierarchii służbowej, znajdziemy zróżnicowania wyraźnie skorelowane z płcią.⁵ Należy zadać pytanie o źródła tych różnic. Z jednej strony mamy do czynienia z różnicami biologicznymi. Istnieją jednak także różnice historycznie zmienne, nałożone na jednostki przez społeczeństwo, a określone w ramach każdorazowej kultury. Dopiero dzięki nim dostrzegamy innych ludzi, jako kobiety czy mężczyzn. Ta tzw. płeć kulturowa⁶ tworzy się u osobników pod ogromną presją: „wzory, dyktowane na gruncie danej kultury, po zinternalizowaniu stają się u dorosłych osobników imperatywnym składnikiem ich płciowego wyposażenia”⁷. Ważną częścią niniejszej dysertacji będzie właśnie zbadanie, a raczej prześledzenie, sposobu, w jaki w państwie rosyjskim zmieniał się zbiór owych „atrybutów”, który przypisywany jest kobiecie z tytułu jej płci kulturowej i który miał niewątpliwy wpływ na kształtowanie jej wizerunku w społeczeństwie. Spory dotyczące statusu i pozycji kobiety miały miejsce na każdym etapie rozwoju państwa rosyjskiego i za każdym razem wypracowywano inne podejście, użyteczne dla potrzeb ówczesnej władzy.

Następnie należy zauważyć, że status kobiety w społeczeństwie to pewnego rodzaju wskaźnik odzwierciedla stanu rozwoju społeczno-politycznego, prawnego, ekonomicznego państwa. Można stwierdzić, że sytuacja kobiet w danym państwie uważana jest za miarę społecznego postępu. Zauważył to w swoim opracowaniu L. Kasprzyk. Stwierdził on, iż proces rosnącego zainteresowania problemami rozwojowymi świata doprowadził do uznania za konieczne poszerzenia analizy o czynniki społeczno-cywilizacyjne i wpłynął pobudzająco na

⁴ K. Ślęczka, *Feminizm. Ideologie i koncepcje społeczne współczesnego feminizmu*, Katowice 1999, s. 24.

⁵ Tamże, s. 25-26.

⁶ Płeć kulturowa [gender] – ukształtowany przez kulturę zespół atrybutów i zachowań przydanych kobiecie lub mężczyźnie. Opierając się na pracy Margaret Mead „Sex and Temperament in Three Primitive Societies”, autorki feministyczne stoją na stanowisku, że – w przeciwieństwie do płci o znaczeniu biologicznym – zachowania związane z płcią kulturową są wytworem społeczeństwa; M. Humm, *Słownik teorii feminizmu*, Warszawa 1993, s. 164-166; gender – pojęcie używane w różnym sensie: jako określenie płci (często identyfikowany z kobietą), a także „społecznej” płci, kiedy podkreśla się społeczny (a nie prywatny, zawodowy) status człowieka; Новая Российская Энциклопедия, А. Д. Некипелов ред., Т. IV (2), Москва 2008, s. 137.

⁷ K. Ślęczka, *Feminizm...*, dz. cyt., s. 30.

prace nad sposobami mierzenia rozwoju społecznego wykraczające poza tradycyjne pomiary uwzględniające jedynie aspekty ekonomiczne. Najpopularniejszym syntetycznym wskaźnikiem rozwoju społeczno-gospodarczego wykorzystywanym w ramach Programu Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju (UNDP) jest Indeks Rozwoju Społecznego (Human Development Indeks, HDI) i jego pochodne, m.in.:

- Wskaźnik Zróżnicowania Rozwoju Społecznego ze Względu na Płeć (Gender-Related Development Index, GDI);
- Wskaźnik Równouprawnienia (Gender Empowerment Measure, GEM).⁸

Idąc tym tokiem myślenia, można stwierdzić, iż jednym z ważniejszych wskaźników stopnia rozwoju państwa są relacje społeczne, sytuacja kobiet w rodzinie i w społeczeństwie, a sam status społeczny kobiety określa stopień rozwoju państwa w sferze równouprawnienia płci.

Ponadto, w badaniach naukowych, ujęcie genderowe, jest obecne praktycznie we wszystkich dyscyplinach. Takie nauki jak: historia, socjologia, psychologia, politologia, filozofia, ekonomia, demografia, antropologia czy filologia posiadają najsilniej rozwijającą się kategorię genderową. Analiza zmian związanych z podejściem czy wręcz kształtowaniem płci kulturowej w społeczeństwie ma ważne, praktyczne znaczenie. Pozwala ułożyć w dłuższej perspektywie, strategię społeczne, priorytety rozwoju.

Kolejnym aspektem przemawiającym za podjęciem tego tematu jest waga, jaką przykłada się do kwestii równouprawnienia płci, walki ze stereotypami płciowymi aktualnie. Stan przestrzegania wartości równościowych to nie jest tylko jeden z elementów rozwoju. Nad tym problemem pochyla się społeczność międzynarodowa a wynikiem tego zainteresowania są akty prawne regulujące i gwarantujące równość płci. Zarówno Organizacja Narodów Zjednoczonych jak i Rada Europy uchwaliły rząd aktów prawnych w tej kwestii:

- Konwencja w sprawie równego wynagrodzenia (1951)
- Konwencja o prawach politycznych kobiet (1952)
- Konwencja o obywatelstwie kobiet zamężnych (1957)
- Konwencja w sprawie dyskryminacji w zatrudnieniu i wykonywaniu zawodu (1958)
- Konwencja w sprawie zgody na zawarcie małżeństwa, najniższego wieku małżeńskiego i rejestracji małżeństw (1962)
- Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet (1979)

⁸ Patrz: L.Kasprzyk, Gospodarcze i społeczne aspekty rozwoju ludzkości u progu XXI wieku (w:) Prawo, instytucje i polityka w procesie globalizacji, E. Halizak, R. Kuźniar red., Warszawa 2013.

- Deklaracja o eliminacji przemocy wobec kobiet (1993)
- Konwencja Rady Europy w sprawie zapobiegania i zwalczania przemocy wobec kobiet i przemocy domowej (2011).

Mimo tych regulacji prawnych, walka o równouprawnienie płci toczy się wciąż, choć nierównomiernym tempem a jej postęp uzależniony jest od wielu czynników. Można, więc zapytać, dlaczego w dalszym ciągu ruch kobiecy walczący de facto o te same wartości, które są zapisane w konwencji nadal funkcjonuje. Odpowiedzi można udzielić na przykładzie właśnie państwa rosyjskiego – równouprawnienie kobiet zostało przyjęte w sferze formalnoprawnej i w tej sferze pozostało. Prócz owego deklaratywnego równouprawnienia, w związku z reformami 1985-1995 Rosjanki utraciły wiele przywilejów socjalnych oraz politycznych. Państwo rosyjskie będące w okresie kryzysu ekonomicznego zaczęło ograniczać opiekę socjalną w postaci: przedszkoli żłobków, systemu płatnych zwolnień chorobowych dla opieki nad dzieckiem. Wszystko to sprawiło, że Rosjance coraz ciężiej było pogodzić pracę zawodową z obowiązkami w domu, które zgodnie z coraz silniejszymi tendencjami patriarchalnymi spadały przede wszystkim na nie. Spowodowało to stopniowe wypchnięcie Rosjanek z rynku pracy. Co znowu było przyczyną pauperyzacji samotnych matek lub rodzin, gdzie kobieta miała być żywicielem rodziny. Bez znajomości tych faktów trudno byłoby wypracować odpowiednią i dostosowaną politykę społeczną czy demograficzną państwa.

De facto, każdy etap rozwoju społecznego związany jest z charakterystycznym dla niego problemem społecznym. Kobiety to nie tylko połowa społeczeństwa to także swoisty potencjał do stopniowej transformacji społecznej. Dlatego też problemy: integracji kobiet w biznesie, skutki demograficzne pieriestrojki, zmiana systemu wartości, sytuacja rodziny. W niniejszej pracy nacisk został położony na historyczną analizę porównawczą tych i innych aspektów życia społecznego.

Stereotypowe kształtowanie obrazu kobiety zgodnie z wartościami patriarchalnymi jest podstawową przeszkodą do formowania społeczeństwa równych praw i równych możliwości, a rozpowszechnianie konkretnego modelu, obraz płci jest najbardziej widoczne za pomocą środków masowej komunikacji, które są w stanie nie tylko go upowszechnić, ale też transformować czy stworzyć od nowa. Dlatego podjęcie tematu roli mediów, w tym przypadku skupienie się na prasie, która była najodpowiedniejsza dla wybranego zakresu czasowego pracy, jest tak ważne. Kobięce przedstawienia kreowane przez prasę rosyjską zajmowały i zajmują swoje, osobne miejsce. W każdym z nich, odbił się duch danej epoki z jej uwarunkowaniami ideologicznymi na czele.

We współczesnej Rosji wiele razy stwierdzono, że elementy i struktura społeczeństwa obywatelskiego funkcjonuje formalnie, jednak nie posiada realnie działającej treści. Słabość instytucji społeczeństwa obywatelskiego wynika z niekonsekwencji i niekompletności reform demokratycznych, braku odpowiedzialności państwa za naruszenia praw i swobód człowieka, niskim poziomie kultury prawnej i politycznej w społeczeństwie. Z drugiej strony nieuchronne koszty złożonego procesu uwalniania świadomości Rosjan od deformacji zrodzonych przez wieki, oparte na prymacie początku państwa i wszechpotężnej biurokracji, są dotknięte doświadczeniem społeczno-politycznym. W takich warunkach społeczno-politycznych, rosyjskie organizacje pozarządowe jawią się, jako stosunkowo stabilny przejaw rosyjskiego życia społecznego i politycznego. Aktualnie rosyjskie NGO odzwierciedlają cały wachlarz życia społeczno-politycznego kraju. Ważną częścią środowiska organizacji pozarządowych są te, stworzone przez kobiety. Obecnie w Rosji tworzone są ramy prawne, nawiązano owocne stosunki robocze między prawie wszystkimi najważniejszymi organizacjami kobiecymi a władzami państwowymi. Jednak sama instytucjonalizacja a nawet identyfikacja ideowa poszczególnych kobiecych organizacji w Rosji napotyka problemy ze względu na wiele różnych czynników. Najważniejsze z nich związane są z charakterem relacji instytucji państwa z tymi NGO. Owa współpraca ma często koniunkturalny charakter, przede wszystkim związany z poszukiwaniem poparcia w najbliższych kampaniach wyborczych. De facto nie powstały jeszcze regulacje prawne odnoszące się do współdziałania organów państwa z organizacjami kobiecymi, narzędzi kontroli społecznej działań organów państwa.

Ruch kobiecy to nie tylko suma kobiecych organizacji, które w różnym stopniu zajmują się prawami kobiet, ale to także ruch intelektualny, wnoszący wkład w rozwój społeczeństwa i państwa, co za tym idzie, badając stopień i charakter aktywności Rosjank będziemy mogli zarysować stan budowy społeczeństwa obywatelskiego w państwie rosyjskim. Prócz samej aktywności obywateli ważnym aspektem jest także reakcja władzy państwowej na aktywność obywateli i jej roli oraz narzędzi, których użyto do kształtowania oczekiwanych postaw obywatelskich na przestrzeni lat.

W rosyjskich ośrodkach badawczych, problematyka roli kobiety i kształtowania jej obrazu w społeczeństwie rosyjskim jest dobrze opracowana. Jednak należy zwrócić uwagę, że tempo badań, szczególnie po 2000 r. zmalało a sama tematyka kobieca coraz rzadziej podejmowana jest przez badaczy, poza ośrodkami naukowymi gender studies. W okresie radzieckim badania dotyczące „женского вопроса” koncentrowały się przede wszystkim na osiągnięciach rewolucji bolszewickiej i klasowym ujęciu problemu. Mowa tutaj szczególnie o modelu rodziny czy podziale ról społecznych. Siłą rzeczy, w opracowaniach radzieckich nie

spotkamy odwołań do pojęcia gender, który w nauce, ale zachodniej, był szeroko komentowany. Koniec lat 80.XX wieku był czasem tworzenia koncepcji „истории русских женщин”. Ważną rolę w ocenie stanu badań nad „женского вопроса” spełnia artykuł N.K. Zacharowej, A.I. Posadskaja, N.M. Rimaszewskiej (Н.К. Захарова, А.И.Посадская, Н.М. Римашевская) „Как мы решаем женский вопрос”. Autorki wskazują na dwa główne kierunki w podejściu do tego terminu. Pierwsze opisuje podejście do rzeczywistości z punktu widzenia патриархов – mężczyzn, a drugi z punktów widzenia zapewnia równych możliwości obu płciom. W okresie postradzieckim do kwestii kobiecej zaczęto podchodzić interdyscyplinarnie. Tematyka ta była podejmowana przez historyków, socjologów, psychologów, seksuologów, filozofów. Badacze, pracując nad zagadnieniami, korzystali z metod badawczych swoistych dla swoich dyscyplin naukowych, co tylko potwierdziło, że „kwestia kobieca”, ale też problem jej miejsca w rosyjskiej historii to rzeczywiście interdyscyplinarny problem badawczy. Badania nad obrazem kobiety w prasie prowadziła N.I. Ażgihina (Н.И. Ажгихина), która stwierdziła, że wykreowane obrazy kobiecości pod względem psychologicznym, odpowiadają partykularnym potrzebom ówczesnej ideologii. W ten sposób prasa lat 70. XX wieku kreowała kobietę aktywną w niemal każdej sferze życia publicznego czy prywatnego.⁹

Dzięki ożywieniu rosyjskiego ruchu kobiecego w latach 90. XX w. nastąpił wzrost zainteresowania kwestią kobiecą. Dzięki rozwijającym się badaniom socjologicznym, pojawiły się opracowania porównawcze dotyczące takich kwestii, jak: miejsca i roli kobiet w polityce, na rynku pracy, w sferze rodzinnej, w sferze religii. Wtedy też do rosyjskiej nauki na stałe wszedł termin „gender”. W tym czasie powstało wiele opracowań na temat aktywności społeczno-politycznej kobiet przed rewolucją 1917 r. powstało wiele opracowań na temat początków ruchu kobiecego jeszcze w XIX wieku, początków prasy kobiecej czy kobiecej literatury.

Współcześnie większość rosyjskich badaczy nie podchodzi do tego tematu systemowo, tylko podejmuje go częściowo zajmując się wydzielonymi, czasem bardzo wąskimi problemami, dlatego trudno wypracować całościowe ujęcia, przedstawić specyfiki. W nauce zachodniej, inaczej niż w przypadku Rosji, nie zdarzyły się przerwy w dziedzinie badań gender studies, wręcz przeciwnie, wraz z drugą falą feminizmu nastąpił ich rozkwit, co w efekcie doprowadziło do rozwinięcia feminologii i prężnie działających ośrodków naukowych gender studies. Do opracowania zostało wiele problemów związanych z cechami charakterystycznymi,

⁹ Н.И. Ажгихина, Несколько соображений по итогам круглого стола Женщины и СМИ (w:) Феминистская теория и практика Восток-Запад: материалы международной научно-практической конференции. Репино, 9-12 июня 1995, Ю. Жукова ред., Санкт-Петербург 1996, s. 306-311.

swoistymi dla rzeczywistości rosyjskiej związanych z równouprawnieniem płci, miejscem tego zagadnienia w systemie prawnym państwa, roli państwa w realnym rozwiązaniu kwestii równouprawnienia.

Co tyczy się polskiego dorobku naukowego, sama tematyka kobieca jest często podejmowana w polskich ośrodkach naukowych. Można doszukać się jedenastu ośrodków badawczych w ramach polskich uczelni państwowych, które zajmują się teorią i tożsamością płciowości w znaczeniu gender studies.¹⁰ Mimo tego, wymiar rosyjski tego problemu jest wciąż nieznany lub przedstawiany jest szcątkowo w ramach porównania doświadczeń mieszkank państw Europy Środkowo – Wschodniej¹¹ lub poruszany w kontekście badań filologicznych.¹²

Jak wcześniej zauważyłam poprzez zbadanie aktywności społecznej Rosjanek będziemy mogli zarysować stan rozwoju aktywności całego społeczeństwa oraz problemy, z jakim się ono boryka. Uważam, że tematyka aktywności kobiet w społeczeństwie oraz sposobu, w jaki kształtowane są ich role oraz sam obraz w społeczeństwie jest niezwykle istotne, szczególnie w momencie, gdy badamy ten problem w społeczeństwie, które stosunkowo niedawno rozpoczęło proces transformacji ustrojowej i w dalszym ciągu jest w trakcie tego procesu. Gdy dodamy jeszcze do tego fakt, że prócz czynnika historycznego istnieje wiele innych takich jak religia lub popularność zachodnich prądów myślowych, ukazuje się nam obszar badań pełen sprzeczności, wieloaspektowy, wciąż jeszcze do końca niezbadany.

Cele, hipotezy i zakres pracy

Głównym celem rozprawy jest próba analizy postrzegania obrazu kobiety i jej ról w społeczeństwie rosyjskim w okresie najważniejszych zmian historycznych w rosyjskim państwie w XX w. i na początku XXI wieku.

Główne hipotezy rozprawy doktorskiej:

¹⁰ Ośrodki badawcze w ramach polskich uczelni państwowych, które zajmują się teorią i tożsamością płciowości w znaczeniu gender studies: Uniwersytet w Białymstoku, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Pracownia Pytań Granicznych UAM, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie, Uniwersytet Łódzki, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Uniwersytet Szczeciński, Uniwersytet Śląski, Uniwersytet Warszawski, Uniwersytet Wrocławski, Instytut Badań Literackich PAN.

¹¹ Patrz: *Kobiety w czasach przełomu 1989-2009*, Agnieszka Grzybek red., Warszawa 2009.

¹² Patrz: E. Komisaruk, *Od milczenia do zamilknięcia. Rosyjska proza kobieca na początku XX wieku. Wybrane aspekty*, Wrocław 2009.

- Obraz kobiety w państwie rosyjskim oraz przypisywane jej role społeczne zmieniały się wraz z kolejnymi wydarzeniami historycznymi, które uruchamiały proces zmian społeczno-polityczno-gospodarczych w państwie.
- Na kreowanie wizerunku Rosjank oraz na funkcje, jakie miały pełnić w społeczeństwie oddziaływał szereg czynników zarówno politycznych jak i społeczno-światopoglądowych.

Stawiam następujące hipotezy szczegółowe:

- wzorce kobiecości oraz funkcje, które były przypisywane kobiecie w konkretnym momencie historycznym były uzależnione od sytuacji społeczno-politycznej i od aktualnych potrzeb państwa,
- rosyjski ruch kobiecy tylko w początkowej fazie był zbieżny z pierwszą falą zachodniego feminizmu. W późniejszych etapach oba ruchy już nie były tak zbieżne ideowo ze względu na różne doświadczenia historyczne,
- wartości, tradycje dotyczące roli i obrazu kobiety w społeczeństwie z poprzednich epok były na tyle trwałe, że mimo zmian społeczno-politycznych nadal mają wpływ na tworzenie współczesnego wizerunku kobiety i jej funkcji w społeczeństwie rosyjskim,
- wzorce kobiecości prezentowane na łamach prasy kobiecej zmieniały się zgodnie z obowiązującymi trendami lansowanymi przez władze centralne lub wzorcami popularnymi wśród społeczeństwa,
- w momencie przejścia z epoki radzieckiej do nowej rosyjskiej państwowości, zmiany dotyczyły wszystkich sfer życia, w tym też podejścia do roli i obrazu kobiety w nowej postradzieckiej rzeczywistości. Ważną rolę w kreowaniu zmian i lansowaniu nowych wzorców odegrały media.

Cele częściowe:

- wskazanie, które wydarzenia historyczne mające miejsce na przestrzeni XX wieku najbardziej odbiły się na kreowaniu roli i pozycji kobiety w społeczeństwie
- ustalenie, co było powodem zmiany wzorców kobiecości lansowanych w poszczególnych momentach historii państwa

- wykazanie czy wartości, tradycje dotyczące roli i obrazu kobiety w społeczeństwie były na tyle trwałe, że mimo zmian społeczno-politycznych nadal mają wpływ na tworzenie współczesnego wizerunku kobiety.
- zobrazowanie w jakim stopniu rosyjski ruch kobiecy odzwierciedla i jest zbliżony z poszczególnymi etapami rozwoju zachodniego ruchu feministycznego
- wskazanie w jaki sposób formułowano wyznaczniki idealnego wzorca kobiecości oraz za pomocą jakich narzędzi
- sprawdzenie w jaki sposób zmieniały się wzorce kobiecości prezentowane na łamach prasy kobiecej oraz ustalenie jakie czynniki wpływały na kształtowanie wzorców idealnej kobiety w prasie kobiecej w Federacji Rosyjskiej oraz ZSRR.

Dla zrealizowania przedstawionych celów należy podjąć następujące zadania:

- określenie historycznych przesłanek formowania idei równości płci w państwie rosyjskim w poszczególnych okresach czasowych
- studiować przekształcanie stereotypów płciowych w badanym okresie
- analizować media, a szczególnie rynek prasy kobiecej, gdyż prasa jest to jedno z najpopularniejszych narzędzi propagandowych XX wieku, które kreowało i rozpowszechniało także ustalone wzorce płciowe
- scharakteryzowanie prób, strategii podejmowanych przez władze państwowe wobec problemu osiągnięcia równości płci, a także zbadanie międzynarodowego doświadczenia w rozwiązywaniu tego problemu
- Przeanalizować dynamikę roli kobiety w społeczno-politycznym procesie na różnych etapach historii państwa rosyjskiego
- badanie historycznych doświadczeń, cech, osiągnięć ruchu kobiecego, jako jednego ze sposobów wzmocnienia roli społeczno-politycznej kobiet w zwiększaniu skuteczności procesu demokratycznego w kraju
- przeanalizować kompleksowo sytuację Rosjanki współcześnie: regulacje prawne, sytuacja ekonomiczna, polityczna na rynku pracy, w sferze prywatnej, aktywności społeczna

Określenie tak rozległych ram czasowych i sięgnięcie do wcześniejszego okresu, było niezbędne z punktu widzenia podjętego tematu, gdyż analiza zmian, które zachodziły w trakcie

kolejnych etapów historii państwa rosyjskiego miały niewątpliwy wpływ na to, w jaki sposób kształtował się obraz kobiety i jakie funkcje społeczne jej przypisywano. Moje rozważania zaczynam na długo przed początkiem XX wieku by przedstawić kontekst i całą nadbudowę społeczno-polityczno-religijno-kulturową, z którą społeczeństwo Imperium Rosyjskiego weszło w XX wiek. Swoje właściwe już rozważania, zaczęłam na początku XX w., czyli w połowie okresu, który rosyjscy historycy określają mianem srebrnego wieku — jest to okres końca XIX w. i pierwszego 25-lecia XX w. Stał się on ważną epoką rosyjskiej kultury obfitującą w ważne wydarzenia społeczno-polityczne. Co istotniejsze dla tematu mojej dysertacji, w tym okresie rosyjski ruch kobiecy był już w pełni rozwinięty.¹³ Zaraz potem należy rozpatrzyć zmiany, które przyniósł okres istnienia ZSRR by w końcu przejść do zgoła odmiennych realiów Federacji Rosyjskiej. Bez kontekstu historycznego nie można zrozumieć problemu wizerunku rosyjskiej kobiety oraz ról, jakie jej przypisuje społeczeństwo we współczesnym państwie rosyjskim.

Metody i techniki badawcze

Biorąc pod uwagę fakt, iż planowana rozprawa doktorska leży na pograniczu kilku dyscyplin naukowych takich jak: historia, socjologia, gender studies, politologia, filozofia, filologia czy nauka o mediach, dobrane metody i techniki badawcze są właściwe dla nauk społecznych.

Dla badania stereotypów genderowych niezbędne są takie metody badawcze, które pozwolą także przeanalizować wydarzenia historyczne. Na potrzeby niniejszej pracy użyto analizy zawartości oficjalnych dokumentów, aktów prawnych, danych statystycznych, ale także posłużono się metodą badań monograficznych, a w szczególności analizą materiałów zastanych: materiałów propagandowych z okresu radzieckiego, artykułów prasowych.

¹³ О. В. Рябов, Русская философия женственности... dz.cyt.

Podstawa źródłowa pracy

Problem badawczy niniejszej pracy jest wielowymiarowy. W związku z tym, procesu badawczego nie można oprzeć na jednym, wybranym źródle informacji. By analiza roli społecznej kobiety na przestrzeni historii państwa rosyjskiego była pełna, należy sięgnąć do znanych źródeł kronikarskich, ale też do zabytków prawa czy literatury. Ważne z punktu widzenia wybranego tematu są także opracowania etnograficzne, ale też obowiązkowa jest analiza konkretnych decyzji politycznych wpływających na zmiany społeczne oraz śledzenie powstawania poszczególnych ruchów społecznych i ich wpływu na świadomość ogółu. Niezbędnym jest sięgnięcie do zapisków prasowych, które są źródłem informacji o nastrojach społecznych oraz do wspomnień jednostek, w których także odcisnęły się nastroje danej epoki. W związku z takim ujęciem tematu, należy podkreślić też antropologiczny charakter niniejszej analizy. Nie tylko z powodu wielości źródeł, ale przede wszystkim przez fakt, iż antropologowie badają etosy kulturowe, systemy wartości oraz instytucje, poszukując uniwersalnych cech w badanej różnorodności. Antropologia jak podkreśla Bohdan Szklarski jest poszukiwaniem odpowiedzi na pytania o cechy definicyjne kultur, co ma szczególne znaczenie wobec zmian zachodzących w polityce i politologii naszej epoki.¹⁴

Literatura wykorzystana do napisania pracy jest w większości rosyjskojęzyczna. Wynika to z faktu, iż temat ten nie jest dogłębnie zbadany ani w polskim środowisku zajmującym się problematyką rosyjską ani problematyką feministyczną. Należy jednak podkreślić, że sama kwestia roli kobiet we współczesnym świecie i w samej Rosji jest dobrze opracowanym tematem nie tylko w literaturze rosyjskiej, ale też anglojęzycznej. Istnieje obszerna literatura dotycząca tego tematu, jednak zajmuje się ona poszczególnymi kwestiami, wyjaśnia konkretne tematy. Niewiele jest opracowań kompleksowych, przedstawiających analizę zagadnienia na przestrzeni poszczególnych etapów rozwoju historycznego państwa rosyjskiego.

Przy pracy wykorzystam dotychczasowe badania i publikacje rosyjskich ośrodków naukowych zajmujących się tematyką gender, które mieszczą się w Moskwie (Московский центр гендерных исследований), Twerze (Центр женской истории и гендерных исследований в Тверском государственном университете), Saratowie (Центр гендерных исследований при кафедре социальной работы в Саратовском государственном техническом университете), Samarze (Центр гендерных исследований Самарского

¹⁴ B. Szklarski, *Mity, symbole i rytuały we współczesnej polityce*, Warszawa 2008, s.7.

госуниверситета), Sankt-Petersburgu (Centrum gender studies w Europejskim Uniwersytecie w Sankt-Petersburgu) oraz z ukraińskiego ośrodka gender studies dla państw b. ZSRR w Charkowie (Университетская сеть по гендерным исследованиям для стран бывшего СССР).

W ramach swojej pracy planuję przeprowadzić analizę zawartości następujących treści:

- rosyjskie i radzieckie akty prawodawcze dotyczące ochrony praw kobiet i ich pozycji w społeczeństwie rosyjskim
- koncepcje, raporty państwowe i międzynarodowe dotyczące ochrony praw kobiet i ich pozycji w społeczeństwie rosyjskim
- prace komisji państwowych:
 - Departament ds. dzieci, kobiet i rodziny przy Ministerstwie Pracy i Rozwoju Społecznego
 - Komitet Dumy Państwowej ds. kobiet, rodziny i młodzieży
 - Komisja ds. Kobiet, rodziny i demografii przy Prezydencie FR
 - Komisja ds. Poprawy sytuacji kobiet przy Rządzie FR
- wydawnictwa prasy kobiecej, ze szczególnym uwzględnieniem:
 - magazynu „Крестьянка”,
 - magazynu „Работница”,

Dane uzyskane dzięki analizie zawartości magazynów kobiecych „Крестьянка” i „Работница” zostaną poddane głębszej analizie przez porównanie tematyki zamieszczanych tekstów, rodzaju ilustracji by wykazać podobieństwa i różnice pomiędzy tymi wydawnictwami, ale dodatkowo także przedstawić w jaki sposób tematyka tych magazynów zmieniała się na przestrzeni lat.

W związku z planowanym przeprowadzeniem analizy treści rosyjskich kobiecych magazynów w pracy będą także wykorzystane treści zamieszczone na specjalistycznych portalach internetowych, na których znajdują się elektroniczne wydania niektórych czasopism oraz archiwa cyfrowe starszych wydawnictw, czyli magazyn „Гендерные исследования”, magazyn ВЕСТНИЧКА, magazyn МЫ/WE: ДИАЛОГ ЖЕНЩИН, magazyn „Женщина Плюс...” oraz wspomniane portale specjalistyczne:

- Open Women Line, <http://www.owl.ru/content/>
- Женская Информационная Сеть, <http://www.womnet.ru/index.htm>

Oprócz źródeł internetowych, które wymieniłam, większość źródeł, z których korzystam jest dostępna w zbiorach;

- Centrum Informacji Naukowej i Biblioteki Akademickiej (interesujące mnie pozycje dostępne są szczególnie dzięki Wypożyczalni Międzybibliotecznej)
- Biblioteki Śląskiej
- Biblioteki Jagiellońskiej
- Электронная библиотека, Rosyjska Biblioteka Państwowa w Moskwie
- Biblioteka Prezydencka im. Borisa Jelcyna w Sankt-Petersburgu
- Докусфера, Rosyjska Biblioteka Narodowa w Sankt-Petersburgu
- Central and Eastern European Online Library (C.E.E.O.L.)

W rozdziale pierwszym dysertacji, w którym podjęłam przede wszystkim rozważania teoretyczne nad samą definicją feminizmu oraz rozwojem ruchu kobiecego zarówno na Zachodzie jak i w państwie rosyjskim, korzystam z opracowań na temat teorii feminizmu czy historii ruchu feministycznego, autorstwa: K. Ślęczki, M. Boguckiej, M. Humm, R. Putman – Tong. W ramach rosyjskojęzycznej literatury skupiłam się na opracowaniach autorstwa: W. Uspienskiej (В.И. Успенская), E. Trofimowej (Е.И. Трофимова), N. Blohiny (Н. А. Блохина), N. Puszkarewej (Н. Л. Пшкарева), O. Rabowa (О.В. Рябов), S. Uszagina (С.А. Ушакин),

W rozdziale drugim zajmującym się rozważaniami na temat miejsca i obrazu kobiety od początków państwowości rosyjskiej sięgającej Rusi Kijowskiej do wybuchu rewolucji w 1917 r. korzystałam z opracowań: B. Jegorowa, E. Komisaruk, J. Łotmana, L. Bazyłowa, L. Liburskiej, O. Figes`a, D. Atkinson, L. Racioppi. Z obszernej literatury rosyjskiej, wykorzystałam prace autorstwa: I. Jukiny (И. И. Юкина), I. Zabelina (И.Е. Забелин), N. Puszkarewej (Н. Л. Пшкарева), S. Ajwazowej (С. Г. Айвазова).

W rozdziale trzecim podejmującym temat roli i kształtowania obrazu kobiety w państwie radzieckim opierałam się na opracowaniach: J. Sadowskiego, J. Smagi, M. Hellera, N.V. Riasanovsky, R. Pipes`a, S. Aliksiejewicz, S. Fitzpatrick, G. Lapidus. W ramach literatury rosyjskojęzycznej, skorzystałam z prac: A. Artuhiny (А. Артюхина), A. Kołłontaj (А. Коллонтай), E. Kolomijcewa (Е. Ю. Коломийцева), E. Zdrawomysłowej (Е.А. Здравомыслова), I. Jukiny (И. Юкина), N. Puszkarewej (Н. Л. Пшкарева), S. Ajwazowej (С. Г. Айвазова), S. Polieniny (С. В. Поленина), E. Nowikowa (Э. С. Новикова), J. Woznesenkiej (Ю. Вознесенская) oraz fragmentów magazynów: „Коммунистка”, „Крестьянка”, „Работница”.

W rozdziale czwartym, w którym scharakteryzowałam okres po upadku ZSRR i kształtowaniu nowych wzorców i ról społecznych Rosjanki wraz z nowym ustrojem w czasach transformacji ustrojowej, korzystałam z literatury autorstwa: A. Stępień- Kuczyńskiej, J. Hannam, K. Kurczab- Redlich, A. Grzybek, A. Mroziak, B. Nowak. W ramach literatury rosyjskojęzycznej, korzystałam z opracowań: A. Poltkowskiej (А Политковская), O. Szyrowej (О. Шнырова), A. Temkiny (А. Темкина), E. Jakuszkiny (Е. И. Якушкина), I. Kalabihiny (И.Е. Калабихина), M. Malyszewej (М. Малышева), O. Woroniny (О.А.Воронина), ale także z: aktów prawnych rosyjskiego prawa wewnętrznego i międzynarodowego, raportu Amnesty International: „Russian Federation: Nowhere to turn to - Violence against women in the family” i raportów opublikowanych przez Московский кризисный центр для женщин АННА.

W piątym rozdziale zajmującym się kwestią rozwoju kobiecej prasy po 1991 r. korzystałam przede wszystkim z opracowań rosyjskojęzycznych autorstwa: W. Smejuchy (В. Смеюха), A. Hlyzowej (А.А. Хлызова), J. Gysewy (Ю. Е. Гусева).

Struktura pracy

Struktura niniejszej pracy składa się z pięciu rozdziałów.

W rozdziale pierwszym pt. „Feminizm a kształtowanie obrazu i społecznych ról kobiety”, przedstawiono definicje najważniejszych pojęć, które są niezbędne z punktu widzenia tematu dysertacji, takie jak: feminizm oraz czynników, które wpływają na jego wielorakie definiowanie. Próbowano przedstawić większość kwestii spornych w definiowaniu tego terminu by na końcu przedstawić własną próbę definicji feminizmu, która będzie potrzebna do analizy ruchu kobiecego w państwie rosyjskim. W pierwszym podrozdziale pt. „Wpływ idei i ruchu feministycznego na postrzeganie kobiety w społeczeństwie” przedstawiono najważniejsze fakty i wydarzenia oraz koncepcje, które towarzyszyły kolejnym trzem falom feminizmu na Zachodzie, co potem zestawiono z działaniem ruchu kobiecego w państwie rosyjskim i wskazano na podstawowe różnice i podobieństwa. W drugim podrozdziale pt. „Kształtowanie obrazu rosyjskiej kobiety a płęć kulturowa”, wskazano nie tylko samą definicję terminu gender i feminologii, ale także wskazano rosyjskie podejście do tego terminu i rosyjską interpretację.

W rozdziale drugim pt. „Kobieta w społeczeństwie rosyjskim przed Rewolucją Październikową a zachodni ruch emancypacyjny”, przedstawiono, w jaki sposób kształtował

się obraz, role społeczne, ale także aktywność Rosjanki do 1917 r. Rozdział został podzielony na dwa podrozdziały. Pierwszy z nich pt. „Charakterystyka antropologiczna kobiety w społeczeństwie rosyjskim do rewolucji październikowej”, przedstawia antropologiczny wymiar badań podjęty w tym rozdziale. Ze względu na rozpiętość czasową obszaru badań, by przedstawić najważniejsze aspekty ważne ze względu na temat pracy i analizę zagadnień kolejnych rozdziałów zaproponowano analizę w czterech podrozdziałach dotyczących:

- kreowania obrazu i roli kobiety od czasów najwcześniejszych do początku XVIII w,
- kreowania obrazu i roli kobiety w XVIII-XIX wieku.
- sytuacji prawnej kobiety, jej roli oraz miejsca w małżeństwie do wybuchu rewolucji 1917 r.
- pozycji kobiety w warstwie chłopskiej. W ramach tego podrozdziału podjęto temat z dwóch punktów widzenia. Podejścia innych warstw społecznych, szczególnie warstwy szlacheckiej, do chłopów oraz sytuacji chłopów w ramach swojej warstwy społecznej.

W kolejnym podrozdziale, pt. „Aktywność społeczno-polityczna Rosjanek a pierwsza fala feminizmu” podjęto próbę analizy aktywności społeczno-politycznej Rosjanek i porównania ich działań w okresie, gdy w krajach zachodnich miała miejsce pierwsza fala feminizmu. Opisano, w jaki sposób wydarzenia w krajach Zachodu wpłynęły na życie i działania samych Rosjanek oraz jak one działały w ramach pierwszej fali na terenie państwa rosyjskiego. Wszystkie te aspekty opisano w sześciu podrozdziałach dotyczących: edukacji i wychowania, aktywności społecznej, prasy kobiecej, pracy zarobkowej, ruchu kobiecego, ogólnorosyjskich zjazdów organizacji kobiecych.

W rozdziale trzecim, pt.: „Kobieta i jej role społeczne w okresie radzieckim” przedstawiono sposób, w jaki kształtował się obraz oraz role społeczne kobiety w okresie od 1917 r, aż do 1991 r. W związku z dużą rozpiętością czasową, by przedstawić najważniejsze aspekty, skupiono się na czynnikach, które miały największy wpływ na kształtowanie tego obrazu i kobiecych ról oraz na sytuacji, pozycji kobiet w najważniejszych sferach życia, aktywnościach. Rozdział ten podzielono na sześć podrozdziałów. W pierwszym z nich, pt. „Wpływ radzieckiego prawodawstwa na kształtowanie obrazu i roli kobiety w społeczeństwie” przedstawiono najważniejsze zmiany w regulacjach prawnych, które wprowadzono po 1917 r. które odbiły się na życiu i samym stosunku do kobiet: konstytucyjna gwarancja równości płci, cywilna regulacja ślubów i rozwodów, które były o wiele łatwiej dostępne, po chęć regulowania praktycznie każdej sfery życia obywatela, nawet funkcji reprodukcyjnej poprzez zmienianie podejścia do dostępu do aborcji. W kolejnym podrozdziale, pt. „Podejście władzy

radzieckiej do roli kobiet w sferze domowej” przedstawiono w jaki sposób kreowano w okresie radzieckim rolę, którą kobieta miała odegrać w ramach rodziny. W kolejnym podrozdziale pt. „Radziecka kobieta w sferze pracy” przedstawiono w jaki sposób zmieniał się obraz kobiety na rynku pracy z punktu widzenia propagandy radzieckiej. Zestawiono ten obraz z rzeczywistością i statystykami ówczesnego okresu. W podrozdziale pt. „Kobieta radziecka a edukacja” przedstawiono sytuację kobiet w systemie edukacji radzieckiej. Zestawiono rzeczywistość z lansowaną wizją świata propagandy radzieckiej. W podrozdziale pt. „Kobieca aktywność społeczno-polityczna w okresie radzieckim” skupiono się na przedstawieniu pozycji kobiety w radzieckiej strukturze społecznej. Opisano działalność ruchu kobiecego zarówno tego oficjalnego, uznawanego przez władzę jak i ruchu dysydenckiego. Kolejny podrozdział pt. „Formowanie wizji „nowej kobiety” za pomocą prasy kobiecej” opisuje w jaki sposób kształtowała się kobieca prasa w państwie radzieckim, poprzez przedstawienie jej typologii. Jakie wzorce kobiece proponowała oraz w jaki sposób była ona wykorzystywana na użytek ówczesnej władzy. Przedstawiono też charakterystykę prasy kobiecej drugiego obiegu.

W rozdziale czwartym, pt. „Kobieta w okresie transformacji ustrojowej” przedstawiono, w jaki sposób kształtowała się sytuacja Rosjank w najważniejszych sferach życia po 1991 r. aż do czasów współczesnych.. W czterech podrozdziałach scharakteryzowano: sytuację prawną kobiet w nowym państwie rosyjskim, sytuację kobiet na rynku pracy, w sferze prywatnej czy aktywność społeczno-polityczną Rosjank po 1991 r. W podrozdziale pt. „Podstawy prawne sytuacji kobiet w Federacji Rosyjskiej” przedstawiono najważniejsze akty prawne zarówno prawa wewnętrznego jak i międzynarodowego, regulujące kwestię praw kobiet i chroniące je przed dyskryminacją płciową. Scharakteryzowano także organy i instytucje działające w ramach struktury władzy oraz ich dynamikę zmian, co odzwierciedla odejście od zainteresowania kwestią równouprawnienia płci. W podrozdziale pt. „Sytuacja Rosjank na rynku pracy” przedstawiono najważniejsze problemy związane z tematem kobiet na rynku pracy. Skupiono się szczególnie na roli i warunkach działalności kobiet, który zdecydowały się na własną działalność gospodarczą. Przedstawioną dynamikę płac, ale także na obecnych dysproporcjach w wynagrodzeniu za pracę dotyczące kobiet i mężczyzn. Przedstawiono także problem dyskryminacji płciowej na rynku pracy. W podrozdziale pt. „Sytuacja Rosjank w sferze prywatnej” przedstawiono sytuację Rosjank opierając się na trzech sferach: sytuacji w małżeństwie, ale też zmieniającej się opinii dotyczącej instytucji małżeństwa czy preferowanych modeli rodziny. W podrozdziale pt. „Aktywność społeczno-polityczna Rosjank” opisano współczesny rosyjski ruch kobiecy. Jakie etapy rozwoju przechodził od 1991 r. oraz z jakimi problemami boryka się aktualnie. Zwrócono także uwagę na ocenę

społeczną jego działań, ale też podejście do samego ruchu i feminizmu jako takiego. Podjęto także temat aktywności politycznej Rosjank. Przedstawiono statystyki dotyczące tej aktywności, ale także podejście opinii społecznej do kobiet w polityce.

W rozdziale piątym pt. „Wizerunek kobiety na łamach współczesnych mediów” prócz charakterystyki zmieniających się wzorców kobiecości proponowanych przez rosyjskie media po 1991 r., przedstawiono zarys rozwoju współczesnej prasy kobiecej. Kwestie te opisano w trzech podrozdziałach. W pierwszym z nich, pt. „Rozwój prasy kobiecej po 1991 r.” przedstawiono typologię prasy kobiecej po 1991 r., zwrócono uwagę na treść i charakter reklam oraz lansowane w nich wzorce kobiecości. Opisano także, w jaki sposób dwa znane postradzieckie czasopisma „Работница” i „Крестьянка” poradziły sobie na współczesnym rynku prasowym. W kolejnym podrozdziale pt. „Typologia rosyjskiej prasy kobiecej po 1991 r.” przedstawiono różne klasyfikacje tytułów prasy kobiecej w Rosji korzystając z opracowań rosyjskich badaczy. W podrozdziale pt. „Role i obraz współczesnej Rosjanki prezentowane w prasie kobiecej i prasie organizacji kobiecych po 1991 r.” skoncentrowano się na zmianach w prezentowanych wzorcach zarówno kobiecych, jak i męskich, w prasie rosyjskiej od 1991r. do czasów współczesnych. Uchwycono najpopularniejsze tendencje,

W zakończeniu przedstawiono końcowe wnioski wynikające z pracy oraz zweryfikowano zasadność postawionych hipotez badawczych.

Rozdział 1. Feminizm a kształtowanie obrazu i społecznych ról kobiety

Termin „feminizm”, jako kategoria naukowa, pojawił się w literaturze stosunkowo niedawno. Badacze zajmujący się tym zagadnieniem, podkreślają przede wszystkim jego niejednorodny charakter, co skutkuje problemami w jego definiowaniu.¹⁵ Analizując poszczególne definicje można zwrócić uwagę na różnorodność celów, na jakie poszczególne z nich kładą nacisk, założeń programowych czy metod działania. Dodatkowymi elementami wpływającymi na definiowanie feminizmu, są uwarunkowania społeczne, polityczne, religijne, przynależność rasowa czy etniczna osób zaangażowanych w działalność. Wszystkie te czynniki wpłynęły na dzieje danego państwa, a tym samym na teoretyków feminizmu czy działaczki feministyczne, którzy w ramach tego państwa prowadzili swoją działalność i tym samym kształtowali nurty tego zjawiska społecznego odpowiednie do konkretnej sytuacji społeczno-politycznej.¹⁶ Taki stan rzeczy odzwierciedla wielość definicji tego zagadnienia, na co uwagę zwraca także Kazimierz Ślęczka pisząc o istnieniu nie jednego, ale wielu „feminizmów”.¹⁷ Dlatego też, by w pełni zrozumieć złożoność sytuacji, z którą badacze i badaczki stykają się na co dzień, a w szczególności w rzeczywistości rosyjskiej, która jest głównym przedmiotem zainteresowania niniejszej pracy, należy w pierwszym rzędzie zagłębić się w problem definiowania tego zjawiska społecznego.

W literaturze przedmiotu można spotkać się z dwoma podejściami. Pierwsze, przedstawia feminizm jako ruch społeczny¹⁸, czyli rodzaj działania zbiorowego, które jest ukierunkowane na cel, jakim jest zrealizowanie konkretnej, wcześniej ustalonej zmiany społecznej – w przypadku ruchu feministycznego celem jest osiągnięcie równości między

¹⁵ Edyta Pietrzak pisze dosłownie, że „feminizmów jest tyle, ile feministek” oraz powołuje się na słowa Kazimierza Ślęczki, który w swoim opracowaniu dotyczącym feminizmu wspomina o „pluralizmie feministycznym”, podkreślając tym samym wielość podejść i odmian tego zjawiska społecznego. E. Pietrzak, *Wolność, równość, siostrzeństwo*, Łódź 2008, s. 7-15.

¹⁶ Przykładowo, Maggie Humm w swoim opracowaniu wyróżnia piętnaście „feminizmów”: abolicjonistyczny, anarchistyczny, chrześcijański, czarny, duchowy, kulturowy, lesbijski, liberalny, marksistowski, niezrzeszony, radykalny, sfery rodzinno-domowej, socjalistyczny, transcendentalny, żydowski. M. Humm, *Słownik teorii feminizmu*, Warszawa 1993, s. 60-71.

¹⁷ K. Ślęczka, *Feminizm. Ideologie i koncepcje społeczne...* dz.cyt., s. 11.

¹⁸ Piotr Sztompka definiuje ruchy społeczne, jako rodzaj działań zbiorowych, które są ukierunkowane na konkretny cel, jakim jest zrealizowanie jakiegoś rodzaju zmiany społecznej. Przebiegają one w ramach niezinstytucjonalizowanych i niesformalizowanych. W tym sensie są czymś pośrednim między zachowaniami zbiorowymi – np. w tłumie –a działalnością zawodową – np. w urzędzie. P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2002, s. 158; lub: ruch społeczny – zorganizowany wysiłek znacznej grupy osób na rzecz zmiany lub przeciwstawienia się zmianom określonego ważnego aspektu społeczeństwa. Ruch społeczny ma określone cele i są zorganizowane, są także formalnie zorganizowane. Funkcjonują poza regularnymi kanałami politycznymi społeczeństwa, ale mogą głęboko penetrować kręgi władzy, jako grupy interesu, wszystkie cechują się tym, że aktywnie organizują obywateli w celu zmiany istniejącego status quo. *Słownik socjologii i nauk społecznych*, G. Marshall red., Warszawa 2006, s. 292-294.

placiami.¹⁹ Drugie podejście skupia się na feminizmie, jako ideologii, którą definiuje jako system twierdzeń i poglądów, który krytykuje istniejący ład społeczno-polityczny. Jednocześnie ideologia, także feministyczna, przedstawia wizję pożądanego obrazu świata stając się moralnym i intelektualnym podłożem zbiorowego działania politycznego.²⁰

Jednak by w pełni zrozumieć zagadnienie feminizmu, coraz częściej pojawia się pogląd by łączyć oba te aspekty. Jak tłumaczy to Anna Titkow, mimo kontrowersji wokół związku pomiędzy społecznym ruchem kobiet a feminizmem: „należy się zgodzić z twierdzeniem, że feminizm zrodził się dzięki społecznemu ruchowi kobiet, a z kolei społeczny ruch kobiet mógł się pojawić dzięki animatorkom i liderkom, które z dzisiejszej perspektywy nazywalibyśmy feministkami”.²¹ Podobnie do tego problemu podchodzi Kazimierz Ślęczka, który także łączy oba te aspekty. W swojej pracy pt. „Feminizm” wykazuje, że badacze i badaczki określają tym terminem ruch społeczny, który zaczął się kształtować na przełomie XIX i XX wieku i który przyniósł za sobą ideologię walki o równouprawnienie ze względu na płeć.²² Sam autor swoją pracę zaczyna od słów: „feminizm to ruch protestu i program zaradzenia zła”²³ by później uściślić: „feminizm to ruch społeczny zmierzający do zmiany istniejącego stanu rzeczy, który jest krzywdzący dla kobiet i angażujący kobiety do walki o własną sprawę.”²⁴

Podobne głosy słysząc także wśród rosyjskich autorów, którzy także kładą nacisk na dwa podejścia do kwestii feminizmu. Z jednej strony, w literaturze rosyjskiej można znaleźć twierdzenia, że feminizm to szeroki ruch społeczny walczący o prawa kobiet, związany przede wszystkim z sufrażystkami, czyli walką o prawa wyborcze i równość wobec prawa. Z drugiej strony, feminizm ukazywany jest jako kompleks społeczno-filozoficznych, socjologicznych, psychologicznych, kulturowych teorii analizujących sytuację kobiet w społeczeństwie.²⁵

¹⁹ Słownik socjologii i nauk społecznych, G. Marshall red., dz.cyt., lub: Encyklopedia politologii, M. Żmigrodzki red., t. IV Myśl społeczna i ruchy polityczne współczesnego świata, Warszawa 2011, s. 161.

²⁰ Ideologia – w najszerszym sensie tego słowa jest to zbiór wartości i zasad postępowania odniesionych do sfery stosunków politycznych. Jest moralnym i intelektualnym podłożem zbiorowego działania politycznego. Wyrasta z krytyki istniejącego ładu i przedstawia równocześnie wizję pożądanego obrazu świata. Leksykon politologii, A. Antoszewski, R. Herbut red., Wrocław 2004, s.134-135, lub: Słownik pojęć socjologicznych, M. Pacholski, A. Słaboń red., Kraków 2010, s.68-69.

²¹ A. Titkow, Feminizm, (w:) Encyklopedia socjologii, Z. Bokszański, K. Gorlach, T. Krauze, W. Kwasniewicz, E. Mokrzycki, J. Mucha, A. Piotrowski, T. Sozański, A. Sułek, J. Szmatka, W. Winclawski red., t. 1 A-J, Warszawa 1998, s.214, za: J. Mizielińska, (De)Konstrukcje kobiecości. Podmiot feminizmu a problem wykluczenia, Gdańsk 2004, s. 65.

²² K. Ślęczka, Feminizm..., dz. cyt., s. 12.

²³ Tamże, s. 23.

²⁴ Tamże, s. 12.

²⁵ Е.И.Трофимова, К вопросу о гендерной терминологии (w:) Общество и гендер. Материалы Летней школы в Рязани. 1-12 июля 2003 г.Рязань, Н. А. Блохина red., <http://www.gender-cent.ryazan.ru/blohina.htm> (01.10.2014).

Samego słowa *féminisme* (łac. *femina* – kobieta) pierwszy raz użył francuski teoretyk socjalizmu Charles Fourier na początku XIX w. Pisał on o „feministce”, „nowej kobiecie”, która zmieni życie społeczne i jednocześnie zmieni swoje miejsce w społeczeństwie. Autor był przekonany, że rozszerzenie praw kobiet to „główny wyznacznik postępu społecznego”.²⁶ Na początku XX w. termin „feminizm” był już używany przez osoby walczące o prawa kobiet w Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii. Jednak rosyjska badaczka Walentina Uspienskaia [Валентина Ивановна Успенская] podkreśla, że także rosyjskie społeczeństwo, pomimo tego, że w ówczesnych słownikach języka rosyjskiego²⁷ nie było wzmianki o feminizmie, określało tym terminem dążenie kobiet pochodzących z wyższych warstw społecznych, później nazywaną burżuazją, do przyznania im praw społeczno-politycznych.²⁸ Natomiast Anna Titkow podaje, że w słowniku termin „feminizm” pojawił się po raz pierwszy w 1933 r., gdzie został zdefiniowany, jako „obrona prawa kobiet”.²⁹

Współcześnie termin „feminizm” jest stosowany dla określenia różnorodnych ideologii, ruchów i działań społecznych, koncepcji teoretycznych, których przedmiotem jest sytuacja i pozycja kobiet w społeczeństwie.³⁰ Dziwić, więc nie mogą stwierdzenia często spotykane w literaturze, że skonstruowanie jednej definicji feminizmu jest niemal niemożliwe. Można natomiast zaproponować minimum definicyjne. Obejmuje ono trzy komponenty:

- przekonanie, iż kobieta cierpi niesprawiedliwość z powodu własnej płci. Często podkreśla się także fakt, że taki stan rzeczy nie jest spowodowany biologicznymi czynnikami tylko działaniami społecznymi,³¹
- dostrzeganie tego stanu rzeczy i dążenie do jego zniesienia,³²

²⁶ Ш.Фурье, Теория четырех движений и всеобщих судеб, Москва 1938, s.174, za: В. И. Успенская, Суфражизм в истории феминизма (w:) Женщины в социальной истории России. Сборник научных трудов, В.И. Успенская, J.H. Дмитриева, В.Н. Кулик red., Тверь 1997, s. 70-80.

²⁷ W słowniku pt.Толковый словарь живого русского языка Влăдимира Дала (Владимир Даль) з 1882 г. nie było wzmianki o feminizmie, za: Tamże.

²⁸ А.М. Коллонтай, Избранные статьи и речи, Москва 1972, s.61, za: Tamże.

²⁹ Wzmianka pojawiła się w słowniku pt. Shorter Oxford English Dictionary, za: A. Titkow, Feminizm (w:) Encyklopedia socjologii..., dz. cyt., s. 213-214.

³⁰ Tamże, s. 214.

³¹ Feminizm – definicja Maggie Humm obejmuje zarówno doktrynę równych praw dla kobiet (w praktyce zorganizowany ruch na rzecz praw kobiet) jak ideologie społecznych przeobrażeń, których celem jest nie tylko społeczna równość, ale też powstanie „świata, który byłby światem także dla kobiet”. Gerda Lerner twierdzi, że feminizm powinien różnicować prawa kobiet od emancypacji. Ogólnie feminizm jest ideologią wyzwolenia kobiet, bowiem istotą wszelkich nurtów feminizmu jest przekonanie, iż kobieta cierpi niesprawiedliwość z powodu własnej płci. W obrębie tak szerokiego sformułowania mieszczą się różne analizy przyczyn i czynników ucisku kobiet. M. Humm, Słownik...dz. cyt., s. 60-61, lub: A. Titkow, Feminizm, (w:) Encyklopedia socjologii, dz. cyt., s. 214.

³² B. Szacka, Wprowadzenie do socjologii, Warszawa 2008, s. 357-358, lub: K. Ślęczka, Feminizm... dz. cyt., s. 12.

- dążenie do stworzenia polityki opartej na kobiecej solidarności zarówno na poziomie krajowym jak i międzynarodowym – tzw. „siostrzeństwo”.³³

Tak przedstawionemu minimum definicyjnemu należy się wyjaśnienie. Problem dotyczy przede wszystkim pojęcia „siostrzeństwa”. Kategoria ta została wypracowana, nazwana i rozpropagowana w okresie drugiej fali feminizmu. Natomiast w późniejszych etapach rozwoju, krytyka poprzedniczek w ramach nurtu zatrzymała się w szczególności na tym pojęciu. Badaczki definiujące „siostrzeństwo” jako feministyczne „my” wskazywały na kontrowersje, jakie feministyczna kategoria „wszystkich kobiet” od początku budziła. Z jednej strony „siostrzeństwo” było produktem wspólnych działań, jakie podjęły kobiety. Bliskie przyjaźnie, które nawiązały się podczas działalności w komitetach, dodały emocjonalny wymiar do polityki feministycznej. Jednak z drugiej strony, owe feministyczne „my” nie brało pod uwagę różnic w pochodzeniu społecznym, religii i poglądach politycznych, które istniały w ramach tego ruchu i potrafiły zakłócić poczucie wspólnego „siostrzeństwa”. Trudno też było osiągnąć międzynarodowe „siostrzeństwo” skoro w grę wchodziły także różnice w rozwoju społecznym poszczególnych państw i różne doświadczenia historyczne.³⁴ Przykładowo, zdaniem Elizabeth Spelman fraza „jak kobieta” jest „trojańskim koniem feministycznego etnocentryzmu”, który skrywa pod płaszczykiem doświadczeń „wszystkich kobiet” doświadczenia jednej tylko grupy. Nie uwzględnia się faktu, że to, czego się broni, jest jedynie własnym konstruktem, że sam podmiot „kobiety” został wyprodukowany w obrębie feminizmu, jako jego podstawa działania i warunek występowania w imieniu kobiet. Powszechnie wyrażana obawa, że bez kobiet nie ma feminizmu, maskuje inny problem, że bez feminizmu nie ma kobiet, że kobiety tak jak je współcześnie postrzegamy, stanowią jego produkt.³⁵

Wiele współczesnych autorów i autorek, opierając się na krytyce kategorii „kobiet” w feminizmie, nie miała na celu rezygnacji z kategorii „my kobiety” w ogóle, ale bardziej uważnego jej użycia, a przede wszystkim, pogodzenia się z faktem, że owa wspólnota kobiet stanowi wytwór samego feminizmu, a nie czynnik uniwersalny, w żaden sposób niepodlegający zmianie.³⁶

³³ J. Hannam, *Feminizm*, Poznań 2010, s. 24-25, lub: J. Mizielińska, (De)Konstrukcje kobiecości... dz. cyt., s. 63.

³⁴ Tamże, s. 50.

³⁵ J. Mizielińska, *Płeć ciało seksualność. Od feminizmu do teorii queer*, Kraków 2006, s. 22.

³⁶ Tamże, s. 23.

Problem „siostrzeństwa” i feministycznej świadomości był przedmiotem zainteresowania i dyskusji na poszczególnych etapach feminizmu. Zauważyć można także różne podejścia do tego problemu w poszczególnych państwach. Z tego też powodu temat poczucia przynależności lub jego braku do kategorii feministycznego „ja” jeszcze wiele razy będzie poruszany w niniejszej pracy.

Innym równie ważnym produktem feminizmu jest kwestia nowego podejścia do roli kobiet w historii. Tak zwana „historia kobiet” to dziedzina stosunkowo młoda, która, w formie naukowej liczy zaledwie kilkadziesiąt lat. Przeformułowanie badań w szczególności historycznych nie było proste ze względu na to, że szerokie kręgi społeczeństw, w tym kobiety, nie brały udziału w wytwarzaniu źródeł, stanowiąc „milczących uczestników wydarzeń”.³⁷ Jednak, kiedy feministki na w okresie drugiej fali zrozumiały, że jako ruch, dysponują pewną siłą, której jednak zakres uzależniony jest od społecznej legitymizacji jego działań, z trudnością przyznały, że o własnych korzeniach wiedzą niewiele. Feminizmowi brakowało historycznych podstaw. By zmienić tę sytuację od lat 60. XX wieku na uniwersytetach powstawały ośrodki studiów kobiecych (women’s studies). Choć dopiero pod koniec lat 70. XX wieku uznano je za ośrodki akademickie w ramach stopniowego formowania się w Ameryce nowego paradygmatu nauk humanistycznych, zwanego nowym humanizmem.³⁸³⁹ W 1972 r. Adele Aldridge zaproponowała dekonstrukcję samego słowa „history”, zastępując męski przedrostek „his”, pierwszoosobowym „my”, w efekcie, czego, dzięki grze słów „mystory” i „mystery”, tajemnicza i pełna zagadek przeszłość kobiet mogła stać się przedmiotem naukowych badań.⁴⁰ Pisanie „herstorii”⁴¹, jak później nazywano ten feministyczny projekt, miało oczywiście nie tylko dostarczyć konkretnych informacji na temat życia wpływowych kobiet w przeszłości, ale też pokazać historię całkowicie z innej perspektywy, analizując zjawiska dotąd ignorowane, postaci, relacje rodzinne, itd.⁴²

³⁷ M. Bogucka, *Gorsza pleć. Kobieta w dziejach Europy od antyku po wiek XXI*, Warszawa 2006, s. 7.

³⁸ Już na początku wieku XX, a zwłaszcza po I wojnie światowej, sufrażystki i pisarki takie jak: Helena M. Swanwick czy Charlotte Perkins Galman, zauważyły, że historia, owszem, ma swoją pleć. Tradycyjna historiografia okazywała się być, nieprzerwaną opowieścią o męskim doświadczeniu świata, zapisem bitew i przymierzy zawieranych między dzierżącymi władzę mężczyznami, świadectwem ich podbojów i wojennych wypraw, zaś historia kobiet jawiła się na tym tle, jako swoisty ozdobnik, anegdota, domysł. E. Domańska, *Historie niekonwencjonalne. Refleksja o przeszłości w nowej humanistyce*, Poznań 2006, s. 17-26.

³⁹ M. Świerkosz, Nie jestem siostrą mojej matki. Międzypokoleniowe dylematy feminizmu trzeciej fali, „uniGENDER. Gender w praktyce badawczej. Zbiór pokonferencyjny”, 1/2010 (5), <http://www.unigender.org/?page=biezacy&issue=04&article=03> (31.08.2014).

⁴⁰ E. Domańska, Historia feminizmu i feministyczna historia, „Odra”, 1994, nr 7-8, s. 22-28.

⁴¹ Herstory (jej-historia) – przeciwieństwo his-story, historia kobiet. Teoria i dokumentacja działalności żyjących w przeszłości i współcześnie postaci, grup, języków i doświadczeń kobiet. M. Humm, *Słownik...* dz. cyt., s. 85.

⁴² M. Świerkosz, Nie jestem siostrą mojej matki... dz. cyt.

Także na rosyjskim gruncie możemy odszukać swoiste próby poszukiwań „herstorycznych” mających na celu odnalezienie kobiecych śladów w historii tego państwa. Stwierdzenie: „добавить женщин в историю”, czyli sprawić by kobieta stała się widzialna w procesie historycznym i w rzeczywistości historycznej, okazało się zadaniem trudnym do osiągnięcia. Jeśli pod pojęciem „historii kobiet” rozumieć nową strategię badawczą, nową metodologię, określającą kobietę, jako przedmiot badań, to podstaw formowania takiego podejścia należy już szukać w połowie XIX wieku. Ogólnospołeczna dyskusja 1860 r. dotycząca „женского вопроса”, czyli „kwestii kobiecej”, nowych aktywności społecznych kobiet, formowania się ruchu kobiecego tematyka przeszłości rosyjskich kobiet, stała się popularna a badacze pochyłili się nad problemem roli i znaczenia kobiet w historii Rosji. Zarówno zwolennicy jak i przeciwnicy kobiecej emancypacji, szukali argumentów w historii by udowodnić swoje racje, co powodowało, że historia kobiet, jako dziedzina nauki się rozwinęła.⁴³

Podstawą do tego typu badań była koncepcja liberalizmu dotycząca równych praw i wolności dla wszystkich, rozwoju instytucji demokratycznych, rządów prawa i społeczeństwa obywatelskiego. Prace W. Szulgina (В.Я. Шульгин), I. Zabelina (И.Е. Забелин), D. Mordowcewa (Д.Л. Мордовцев), W. Michniewicza (В.О. Михневич), S. Szaszkowa (С.С. Шашков) można uznać za pierwsze prace o charakterze naukowym, które zwróciły uwagę na tematykę kobiecą i próbowały określić ich rolę w historycznym i kulturowym rozwoju społeczeństwa rosyjskiego. Obiektem badań drugiej połowy XIX w. było miejsce kobiety w procesie historycznym, jej wpływ na społeczne, kulturowe, polityczne i ekonomiczne sfery życia społeczeństwa. Przykładowo, tacy dziewiętnastowieczni historycy rosyjscy jak wcześniej wspomniani Mordowcew i Michniewicz – nie tylko odkrywali w historii Rosji kolejne imiona kobiet, ale także rekonstruowali typy kobiet, które zapisały się w historii poprzez analizę, studiowanie ról społecznych, które pełniły. Stąd też mamy informacje na temat takich typów wzorców kobiecych z XVIII-wiecznej historii, jak gospodyni (хозяйка) i zmiemianka (помещица), artystka, uczona, pisarka, filatropka.⁴⁴

Udziałem wielu kobiet związanych ze środowiskiem naukowym końca XIX wieku była praca „historyczki na dniówki” (историческая поденщина), czyli praca dla zawodowych historyków, często dobrze płatna jednak całkowicie anonimowa. Właśnie N. Bieloziarskaja

⁴³ Patrz: Ф.И. Буслаев, Идеальные женские характеры Древней Руси (w:) Исторические очерки русской народной словесности и искусства, Ф.И. Буслаев, Санкт-Петербург 1861, Т. 2, s. 238-268.

⁴⁴ И.И. Юкина, Новая история женщин России. Вступительная статья (w:) Библиографии по истории женского движения и феминизма (1850-е – 1920-е годы), И.И. Юкина red., Москва 2003, s. 1-52.

(Н.А.Белозерская) pełniła rolę sekretarki historyka М. Костомарова (Н.И.Костомаров). jej praca polegała głównie na zbieraniu literatury do artykułów naukowych. Zajmowała się także tłumaczeniem powieści historycznych dla magazynu „Исторический вестник”, pisała w imieniu Mordowcewa recenzje do magazynu „Древней и Новой России”. Przyczyną tego, że godziła się na anonimowość był brak możliwości legalnego zarobku na własne utrzymanie pod własnym nazwiskiem. Bielozierskaja pisała o tym problemie wprost w swoich wspomnieniach: „Д.Л.Мордовцев, с которым я познакомилась у Костомарова, предложил мне писать рецензии для Древней и Новой России, издававшейся под редакцией С.Н.Шубинского, добавив, что работу мою будет выдавать за свою, потому что не примут иначе – я женщина, и это первый случай... Придумал он мне и псевдоним: Б. Гнв (без гнева) и для разбора привез книгу Памятник протекших времен А.Т.Болотова, - объяснил как писать и что требуется. (...) Я согласилась, потому что другой работы не было”. Zdobywszy doświadczenie naukowe Bielozierskaja zaczęła prowadzić własne badania, zajęła się szukaniem kobiecych akcentów w historii. Owocem jej pracy były portrety kobiet, które zapisały się w historii państwa rosyjskiego, przykładowo М. Wołkonskiej (М. Волконская), carycy Katarzyny I. Badała także położenie kobiet w różnych epokach.⁴⁵

Jednym z tematów poruszanych w naukach historycznych na przełomie wieków, były przyczyny i źródła dyskryminacji płciowej. Powstało w tym czasie wiele prac a temat nierówności płciowych stał się przedmiotem wielu badań. Z ustaleń ówczesnych badaczy wynika, iż kobietom przypadała misja podtrzymywania tradycji narodowej, patriotycznej. Z drugiej strony w początkowej fazie rewolucyjnych zmian i zrywów, pełniły one ważne funkcje, by stracić je wraz ze stabilizacją polityczną.⁴⁶ W związku z tym, oprócz uzupełnienia annałów o postacie kobiece, w feministycznych analizach odbywała się niejednokrotnie zmiana ich statusu. Postrzegane dotąd właśnie, jako współpracowniczki, w nowych narracjach, stały się pełnoprawnymi partnerkami dla badaczy.⁴⁷

Istnieją także głosy krytyczne, co do feministycznej interpretacji roli kobiet w historii. Historyczka filozofii Elisabeth Gössmann zarzuca teoretyczkom feministycznym, że zapominają o perspektywie historycznej, co w jej opinii sprzyja uproszczeniom. Uważa, że feministki niejednokrotnie nie dopuszczają do głosu historycznych ustaleń, wyciszają przy tym obecność i działalność kobiet w dziejach, dzięki czemu uzyskują czarno-biały obraz przeszłości, w której kobiety są pozbawione głosu: „Wielkie białe plamy w historii kobiet są w

⁴⁵ Tamże, s.1-52.

⁴⁶ A. Gajewska, *Hasło: feminizm*, Poznań 2008, s. 63.

⁴⁷ Tamże, s. 43.

małym stopniu spowodowane kobiecym milczeniem, bardziej natomiast naszą niewiedzą o ich głosach”.⁴⁸

1.1. Wpływ idei i ruchu feministycznego na postrzeganie kobiety w społeczeństwie

Sposób, w jaki postrzega się kobietę z punktu widzenia myśli feministycznej to produkt wielu lat rozwoju tegoż nurtu. Każdy z jego etapów wносił nowe spojrzenie na postrzeganie miejsca kobiety w społeczeństwie. W artykule z 1979 r. pt. „Le temps des femmes” Julia Kristeva zaproponowała podział na trzy „generacje” w obrębie feminizmu, które możemy uznać za kolejne etapy w rozwoju tej myśli. Pierwsze pokolenie walczyło o równość płci pod hasłami równej płacy, dostępu do stanowisk na równych warunkach i reprezentacji politycznej. Generację tę charakteryzowały dążenia uniwersalistyczne, czyli założenie wspólnoty losu, które znane jest pod hasłem „siostrzeństwa”. To, na co zwróciła uwagę Kristeva to fakt, że feminizm ten był związany z życiem danego narodu, był zakorzeniony w jego społecznej i politycznej rzeczywistości, którą starał się transformować. Druga generacja wyłoniła się po wydarzeniach z 1968 r. i w centrum swoich przemyśleń umieściła pojęcie różnicy. Pytała, więc o to, czym jest kobiecość, na czym polega specyfika kobiecej psychiki, ciała i jakie są ich symboliczne realizacje. W konsekwencji inna - kobieta przeciwstawiona zostaje tradycyjnej, męskiej logice wykluczenia. Nadejście trzeciej generacji autorka dopiero zapowiadała. W jej ramach pojęcie różnicy miało być przeobrażone, osłabione i przemieszczone z pola walk nauk społecznych. Feminizm trzeciego pokolenia odrzuca przekonanie o wyższości którejkolwiek płci i jej jednorodnym charakterze.⁴⁹

Pomysł przedstawiania rozwoju myśli feministycznej na zasadzie trójpodziału nie jest nowy. Najczęściej jednak kolejne etapy tej myśli były ujmowane w tzw. „fale”.⁵⁰ Dwie pierwsze fale ukształtowały się na własnych podstawach społecznych i ideowych. Nie można mówić o drugiej fali, jako o kontynuacji czy ożywieniu wcześniejszych działań. Dopiero na jej

⁴⁸ E. Gössmann, Historia – historia filozofii – teoria feministyczne, s.58, za: Tamże, s. 65.

⁴⁹ O. Ciemielęcka, Czas feminizmu (w:) Konteksty feministyczne. Gender w życiu społecznym i kulturze, P. Chudzik-Dudzik, E. Durys red., Łódź 2014, s. 27-29.

⁵⁰ Pierwszy raz określenia „fali” użyła w artykule „Second Feminist Wave” Masha Weinman w 1968 roku, by podkreślić ciągłości historii ruchu kobiecego i poprzez nawiązanie do przeszłości, uzasadnić ówczesne starania o dojście do władzy. Metaforykę tę spopularyzowała następnie Kate Millett w manifestie drugofalowej myśli feministycznej Sexual Politics. Od tej pory te dwa sposoby mówienia o przeszłości w ramach dyskursu feministycznego: poprzez trop relacji matki z córką oraz metaforę fal, będą się powtarzać. Warto jednak zaznaczyć, że concept fal w tym samym stopniu zawiera w sobie ideę kontynuacji, co zerwania. M. Weinman Lear, What do these women want? The Second Feminist Wave, “New York Times Magazine”, 10.03.1968, s. 24-25; 50-62, za: M. Świerkosz, Nie jestem siostrą mojej matki. dz. cyt..

etapie aktywistki i teoretyczki ruchu feministycznego zaczęły szukać korzeni w dawniejszym ruchu kobiet, określając go mianem feminizmu „pierwszego”, a siebie – jako feminizm „drugiej fali”. Warto w tym miejscu dodać, że Kazimierz Ślęczka zauważył, że zabieg rozciągnięcia określenia „feminizm” na wcześniejsze ruchy kobiet, które tylko w części zaczęły stosować ten termin z odniesieniem do siebie, do teraz jest przedmiotem sporów nie tylko teoretyków, ale samych kobiet aktualnie zaangażowanych w działalność społeczną. Niektóre z nich nie zgadzają się by ich rodzaj aktywności określać mianem feministycznej. Cytując Olivie Banks, autor zauważył także, że niefeministyczne organizacje kobiece czasem popierają feminizm, jednak nie jest to regułą. Dobrym przykładem są w tym przypadku żeńskie organizacje charytatywne, które organizują działania na rzecz potrzebujących kobiet. Mimo tego, że wyznacznikiem w ich działaniu nie jest kategoria płci, lecz fakt, że dana osoba pomocy potrzebuje, często w publicznych sądach podkreśla się fakt, że organizację tworzą kobiety by pomóc innym przedstawicielkom swojej płci. Takie opinie powodują, że uważane są one za organizację feministyczną, mimo tego, że same się za taką nie uważają.⁵¹

Pierwsza fala feminizmu w opracowaniach badawczych datowana jest na lata 1830-1920.⁵² Jednak Gerda Lerner na bazie swoich badań historycznych zwróciła uwagę na silną tendencję kobiet do protestu przeciwko nierówności płci dużo wcześniej niż zaproponowane ramy czasowe. Literatura oraz działalność kobieca, która dotyczyła tego problemu nie była uważana za istotną, z tego też względu źródeł historycznych dotyczących takiej działalności mamy niewiele.⁵³ Także inne badaczki zwracały uwagę na kwestię kobiecą we wcześniejszych wiekach. Joy Wiltenburg stwierdza, że kobieta XVI w. zaczyna być coraz wyraźniej postrzegana, jako zagrożenie dla społecznego ładu opartego na patriachalizmie – stąd umiłowanie wzmożenia kontroli nad nią i umocnienia męskiej dominacji.⁵⁴ Również Sherry Ortner zwraca uwagę na fakt, że w XVI w. kobieta była postrzegana, jako istota bliższa siłom natury, a więc mniej cywilizowana niż mężczyzna – stąd wzrost lęku przed nią i, co za tym idzie, wzmożona dyskryminacja.⁵⁵ Pogląd, że kobieta to chaos, natura, podczas gdy mężczyzna reprezentuje ład i cywilizację przewijał się przez całą starożytność i wieki średnie, ale w XVI

⁵¹ K. Ślęczka, *Feminizm...*, dz. cyt., s. 14-15.

⁵² *Kobieta mężczyzna i społeczeństwo*, C.M. Renzetti, D.J. Curan red., Warszawa 2005, s.21.

⁵³ Patrz: G. Lerner, *The Creation of Feminist Consciousness. From the Middle Ages to Eighteen-seventy*, Oxford 1993.

⁵⁴ J. Wiltenburg, *Disorderly Women and Female Power in the Street Literature of Early Modern England and Germany*, London 1992, za: M. Bogucka... dz. cyt.

⁵⁵ S. Ortner, *Is Female to Male as Nature is to Culture* (w:) *Women Culture and Society*, M.Z. Rosaldo, L. Lampshire red., Stanford 1974, za: Tamże.

wieku stał się szczególnie popularny. Tajemnica macierzyństwa, asocjacja kobiety i śmierci związana z przekraczaniem przez kobietę sfer życia związanych z różnym tabu, powodowały wzrost lęku przed kobietami, wyrażana w licznych dziełach sztuki i legendach.⁵⁶ Natomiast wiek XVIII jest przez wielu badaczy uważany za moment przełomowy w dyskusji o kobiecie i za stulecie torujące drogę emancypacji. Myśliciele tamtych czasów często odmiennie interpretowali rolę kobiet w społeczeństwie. Thomas Hobbes usprawiedliwiał męską dominację, społecznym zwyczajem i zgodą obu stron. Charles Montesquieu w „Duchu Praw” rozwodził się na temat związku między kobietą a zepsuciem, ale już John Locke opowiadał się za edukacją kobiet.⁵⁷ Jednak jedną z najważniejszych publikacji, która skłoniła do debaty o kwestii kobiet i nadała feminizmowi ram ideowych było: „Poddaństwo kobiet” Johna Stuarta Milla. Autor odrzucił pogląd, że kobiety są biologicznie gorsze od mężczyzn i twierdził, że typowo żeńskie cechy charakteru wykształciły się w procesie socjalizacji. Tylko wtedy, gdy kobiety w pełni rozwiną swój ludzki potencjał i wyzwolą się z wszelkich prawnych i kulturowych ograniczeń, będzie można poznać ich prawdziwą naturę.⁵⁸ Drugi ważny tekst to „Die Frau und der Sozialismus” Augusta Bebela, gdzie autor stwierdzał, że kobieta w społeczeństwie kapitalistycznym cierpi podwójnie, ponieważ jest ekonomicznie i społecznie zależna od męża w rodzinie oraz wykorzystywana ekonomicznie w miejscu pracy: „Dominacja mężczyzn nad kobietami jest zakorzeniona nie w biologii, lecz w historii a zatem może zostać w jej toku rozwiązana”.⁵⁹

Największą falę aktywności kobiet przyniosły lata 1789-1795. W tym okresie masowo brały one udział w wydarzeniach rewolucyjnych we Francji.⁶⁰ Mimo ich zaangażowania Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela nie objęła kobiet. Dlatego też głównym wydarzeniem z tego okresu dla historii feminizmu stało się opublikowanie 1791 r. przez pisarkę i publicystkę Olimpię de Gouges, Deklaracji Praw Kobiety i Obywatelki. Autorka wystąpiła z krytyką Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela. Głosiła, że kobiety są we wszystkim równe

⁵⁶ Spory o kobietę i jej naturę toczyły się już w antyku. Natomiast św. Paweł i św. Augustyn przyznawali mężowi władzę nad żoną. W XIII w. Nastąpiło odkrycie i recepcja greckiego mizoginizmu przez europejskich myślicieli. Św. Tomasz z Akwinu czerpiąc inspirację z Arystotelesa, stwierdza, że kobieta to istota ułomna, urodzenie jej jest spowodowane jakimś defektem lub zmęczeniem w czasie aktu poczęcia. Od czasów biblijnych i antycznych uważano kobietę za istotę nieczystą. Dopiero wiek XV przyniósł nowe postawy wobec kobiet, przede wszystkim zaś w dyskusji zaczęły zabierać głos także one same. Otworzyła ten etap Wenecjanka Krystyna Pizańska (1363-1431) żądaniem dostępu do edukacji. Stwierdzała ona, że kobiety są równe mężczyznom a ich gorsza sytuacja wynika z braku edukacji. Tamże, s. 115-116.

⁵⁷ Tamże, s. 140-141.

⁵⁸ J. Hannam, *Feminizm*, Poznań 2010, s. 53.

⁵⁹ Tamże, s. 54-55.

⁶⁰ M. Bogucka, *Gorsza płeć...* dz. cyt., s. 200-201.

mężczyznom i powinny być wolne jak oni.⁶¹ Na fali rewolucji francuskiej działała także Mary Wollstonecraft. Twierdziła ona, że kobiety, tak samo jak mężczyźni, są „rozumne i cnotliwe”, ale umacnia się je w przekonaniu, że kierują nimi emocje i że istnieją tylko po to, by przypodobać się mężczyznom. Jej zdaniem, kobiety potrzebowały wykształcenia, aby wzmocnić charakter i móc przyczynić się do stworzenia nowego porządku społecznego.⁶² W swojej pracy „Vindication of the Rights of Woman” z 1792 r. odniosła się do idei rewolucji francuskiej i Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela, twierdząc, że gdyby kobietom dano takie same możliwości kształcenia, co mężczyznom, stałyby się oświeconymi obywatelkami i racjonalnymi matkami, a jeśli pozostałyby samotne, łatwiej byłoby im znaleźć zatrudnienie.⁶³ Jak można wywnioskować, siła przywiązania do tradycji i stereotypów spowodowała, że dwie wielkie rewolucje – angielska i francuska – gruntownie zmieniając struktury społeczne, kobietom nie przyniosły wiele.

Także przemiany gospodarcze, które miały miejsce w XIX wieku – industrializacja, urbanizacja, migracje ludności związane z poszukiwaniem pracy – odbiły się na roli kobiety. To przede wszystkim one dostarczały fabrykom najtańszej siły roboczej. W Anglii w przemyśle tekstylnym w 1800 r. 75% zatrudnionych stanowiły kobiety i dzieci. W kopalniach angielskich, belgijskich, francuskich w okresie XIX i jeszcze na początku XX w. pracowały kobiety. Z reguły wynagrodzenie kobiet było mniejsze. Tłumaczono to w ten sposób, że kobieta pracuje na utrzymanie tylko jednej osoby a mężczyzna na całą rodzinę. Także kobiety z innych warstw społecznych podejmowały w tym okresie pracę zarobkową. Najczęściej wywodziły się one z tzw. drobnomieszczaństwa lub zubożałej szlachty.⁶⁴

Gdy mowa o początkach pierwszej fali feminizmu, należy podkreślić, że swoje źródła miała ona w kobiecej profesjonalnej działalności charytatywnej, którą zajmowały się kobiety z klas średnich i wyższych. Była to jedyna alternatywa dla aktywności w sferze prywatnej oraz możliwość obejścia tendencji do marginalizacji kobiet w życiu społecznym.⁶⁵ Paradoksalnie, to właśnie zaangażowanie w ruch abolicjonistyczny zainspirowało kobiety do zakwestionowania pewnych aspektów swej pozycji społecznej. Taki rodzaj aktywności pozwolił im na rozwój wielu kompetencji w sferze organizacji i administrowania.⁶⁶

⁶¹ Tamże, s. 202-203.

⁶² J. Hannam, *Feminizm...* dz. cyt., s. 32.

⁶³ Tamże, s. 33.

⁶⁴ M. Bogucka, *Gorsza pleć...* dz. cyt., 247-248.

⁶⁵ Tamże, s. 257.

⁶⁶ J. Hannam, *Feminizm...* dz. cyt., s. 38.

Także prawdopodobną hipotezą jest ta mówiąca, iż jedną z przyczyn upolitycznienia ruchu kobiecego było lekceważenie działających w ramach abolicjonizmu kobiet przez ich kolegów. W 1840 r. podczas odbywającej się w Londynie pierwszej konferencji na rzecz zniesienia niewolnictwa, delegatki zostały pozbawione głosu, musiały obradować w innej sali. W konsekwencji niektóre z nich postanowiły organizować w Stanach Zjednoczonych własne konferencje, poświęcone zarówno prawom kobiet jak i abolicjonizmowi. Jedną z najsłynniejszych odbyła się w Seneca Falls w 1848 r. a głównymi organizatorkami były Lucretia Mott i Elizabeth Cady Stanton. Właśnie na tej konferencji przyjęto „Declaration of Sentiments” wraz z dwunastoma rezolucjami, które były wstępem do kampanii na rzecz prawa kobiet do głosowania. Jednak wybuch wojny domowej w 1861 r. ostudził emocje emancypacyjne. Dopiero w zakończeniu konfliktu, walka o prawa kobiet ponownie rozgorzała. W 1890 r. powstała National American Woman Suffrage Association (NAWSA), jedna z najważniejszych amerykańskich organizacji walczących o prawa wyborcze dla kobiet. Dzięki jej staraniom oraz wielu innych stowarzyszeń, finalnie, Amerykanki zdobyły prawo głosu w 1920 r.⁶⁷

Precedens z USA został wkrótce powtórzony w Europie. Pierwsze kobiety, które założyły organizacje żądające równych praw i poprawy sytuacji społecznej pochodziły z Wielkiej Brytanii, Francji i Niemiec, a w 1870 r. dołączyły do nich działaczki z Włoch, Belgii, Holandii i Skandynawii.⁶⁸ W Wielkiej Brytanii kobiety wysunęły swoje postulaty pod koniec I. 60. XIX w. kiedy robotnicy, których nie objęły oparte na cenzusie majątkowym prawa wyborcze domagali się reform politycznych.⁶⁹ Z europejską pierwszą falą ściśle łączy się nazwisko Emmeline Pankhurst – przywódczyni angielskich sufrażystek⁷⁰ oraz założycielki Women's Social and Political Union (WSPU). Ona jak i wiele jej zwolenniczek, dzięki dobrze zorganizowanym akcjom protestacyjnym, za pomocą biernego oporu i strajków głodowych, zdobyły prawo do głosu dla Brytyjek w 1918 r.⁷¹

W wielu krajach ruch kobiet miał wspólne cele i właściwości, ale występowały też różnice narodowe, o których mowa była wcześniej. W USA dominowały aktywistki urodzone w Ameryce, na wiejskich obszarach Nowej Anglii, które posługiwały się językiem Deklaracji

⁶⁷ Kobieta mężczyzna i społeczeństwo, C.M. Renzetti, D.J. Curan red. ... dz. cyt., s. 25-28.

⁶⁸ J. Hannam, *Feminizm*, ... dz. cyt., s. 42.

⁶⁹ Tamże, s. 62-63.

⁷⁰ Sufrażetki - pierwszy raz użyte w „Daily Mail” 10.01.1906 r. jako pejoratywne określenie w odniesieniu do członkiń WSPU, które zakłóciły zebranie wyborcze Winstona Churchilla. Następnie organizacja posługiwała się tym zwrotem do opisu swoich członkiń; Sufrażystki - kobiety i mężczyźni popierający postulat praw wyborczych. W okresie przed pierwszą wojną światową określenie to dotyczyło w szczególności działaczek, które stosowały metody prawne w odróżnieniu od działaczek ekstremistek. Tamże, s. 80.

⁷¹ Patrz: G. Bidwell, *Bunt długich spódnic*, Katowice 1972.

Niepodległości w walce o indywidualne i naturalne prawa, w tym wyborcze. Przeświadczone o tym, że do szczególnej misji kobiet należy podjęcie reform moralnych, mocno angażowały się w ruchy abstynenckie, reformatorskie i antyniewolnicze. Podobnie w Wielkiej Brytanii, kobiety angażowały się w zajęcia charytatywne, jednak świadome różnic klasowych, były zainteresowane reformą przemysłową i poprawą warunków pracy i życia robotnic. We Francji kobiety miały o wiele mniejsze możliwości organizowania się w grupy dobroczynne. Ruch ten miał o wiele słabsze poparcie i z czasem związał się z ruchem republikańskim.⁷²

Liberalne demokracje stanowiły najbardziej podatny grunt do rozkwitu feminizmu. Ruch kobiecy z trudem rozwijał się w autorytarnych systemach politycznych. W Rosji publiczną działalność kobiet utożsamiano z rozwiązłością i zaangażowaniem opozycyjnym, tak, więc państwo traktowało ją podejrzliwie. Jednak kobiety skorzystały z reform politycznych. Zmiany w edukacji, które miały zapewnić, że dziewczęta staną się dobrymi matkami, doprowadziły do wzmocnienia niezależności Rosjank i zwiększenia ich oczekiwań względem państwa. Dzięki temu rosyjskie aktywistki mogły zażądać dostępu do wyższego wykształcenia. Konsekwencją tych działań był fakt, że do 1900 r. kobiety mogły pracować we wszystkich wolnych zawodach, prócz prawniczego.

Inną sferą aktywności były wydawane czasopisma. Najbardziej znane to „English Woman`s Journal” z 1858 r. i „The Revolution”, które zostało założone w USA w 1868 r. przez E. Candy Stanton i S.B. Anthony. W wielu państwach w tym okresie można było znaleźć, choć jedno wydawnictwo o tematyce emancypacyjnej. Można wyróżnić hiszpański „La Voz de la Mujer”, norweski „Nylaende”, włoski „La Donna”. Należy docenić znaczenie tych pism, gdyż dawały one przestrzeń do zakwestionowania dominujących poglądów na temat akceptowanych żeńskich ról społecznych.⁷³

W późniejszym okresie, w wyniku uzyskania praw wyborczych, wiele kobiet odrzuciło feminizm, uznając, bowiem, że równość społeczna pomiędzy płciami została osiągnięta. Okres po zdobyciu praw wyborczych aż do lat 60. XX w. nie był jednak czasem „uśpienia”. Wciąż działało wiele organizacji promujących kobiety na szczeblach kariery politycznej czy urzędniczej lub walczących o równe traktowanie w innych sferach aktywności społecznej.⁷⁴

Kazimierz Ślęczka wprowadzając czytelnika w tematykę drugiej fali zaczyna od stwierdzenia, iż z początkiem I. 60. XX w. narastały „bunty i wrzenia” społeczne. Na fali tych zmian społecznych, które opierały się na programach lewicowych, pacyfistycznych czy

⁷² J. Hannam, *Feminizm...* dz. cyt., s. 45-46.

⁷³ Tamże, s. 47-48.

⁷⁴ *Kobieta mężczyzna i społeczeństwo*, C.M. Renzetti, D.J. Curan red. ... dz. cyt., s. 28-29.

walczących o równouprawnienie różnych grup społecznych, zachodziły zmiany w zakresie wzorców zachowania płci. W okresie tym popularność zyskała „Mistyka kobiecości” Betty Fridan. Książka ta stała się pewnego rodzaju wyznacznikiem tego etapu feminizmu. Tytułowa mistyka kobiecości nie została przez autorkę do końca zdefiniowana. Tym mianem określiła ona pewien wzorzec życiowy kobiety, który można krótko ująć: „żona-matka-gospodyni domowa, niepracująca zarobkowo”. Uzupełnieniem tego wzorca jest mężczyzna: „żonaty-ojciec-zarabiający na utrzymanie rodziny”. Świat kobiety miał wyczerpać się w kręgu rodziny i tej otoczce społecznej, która dla jej funkcjonowania jest niezbędna. Nie było mowy o połączeniu kwestii rodzinnych z pracą zarobkową. Dodatkowo, cały mechanizm socjalizacji miał być nastawiony na przygotowanie kobiety i mężczyzny do jak najlepszego wykonywania swojej roli według utartych wzorców.⁷⁵

Ten stan rzeczy opisany przez Fridan był pokłosiem polityki, która była promowana po zakończeniu II wojny światowej. Rządy podkreślały znaczenie „tradycyjnych ról płciowych”. Polityka dobrobytu społecznego opierała się na założeniu, że mężczyzna jest głównym żywicielem rodziny. Nic, więc dziwnego, że l. 50. XX w. nazywano dekadą „pań domu”.⁷⁶ Jednak pod koniec lat 50. XX wieku, dały znać o sobie wady tego modelu. Fridan odkryła je pod postacią braku poczucia sensu u wielu kobiet, a nawet zaburzeń psychicznych. Odpowiedzią i lekiem na zaistniałą sytuację miała być praca zarobkowa, wyjście z domu. Jednak nie miały to być zawody określane, jako „kobiece”. Według autorki nie było takiej potrzeby, gdyż talenty, możliwości i inteligencję obie płcie na początku drogi życiowej, mają takie same. Problem rodzi się później, gdy kobiety, same lub pod wpływem pedagogów czy psychologów, wybierają tytułową „mystykę kobiecości”.⁷⁷

Założenie autorki już w l. 60. XX w. były poddawane w wątpliwość. Przede wszystkim dyskusyjnym był fakt, iż autorka wypowiadała się w imieniu wszystkich kobiet, choć problem, który przedstawiła dotyczył się szczególnie kobiet z klasy średniej, które niejednokrotnie dobrze wykształcone, pozostawały w domach. Trudno by kobiety, które zmuszone sytuacją życiową nie miały wyjścia na siebie zrzuciły obowiązek utrzymania domu, podzielały opinie i hasła propagowane przez Fridan. Jednak wypowiadanie się w imieniu wszystkich Amerykanek, a z czasem w imieniu kobiet w ogóle, było postawą znamienne dla odradzającego się feminizmu. Nawet, jeśli mówiło się o losie pewnej szczególnej grupy kobiet, to podkreślało się zawsze, iż

⁷⁵ K. Ślęczka, *Feminizm...* dz. cyt., s. 80-86.

⁷⁶ J. Hannam, *Feminizm...* dz. cyt., s. 144-145.

⁷⁷ K. Ślęczka, *Feminizm...* dz. cyt., s. 86-87.

to ich płeć jest pierwotnym źródłem niedoli.⁷⁸ Zresztą to właśnie przedstawicielki drugiej fali chętnie sięgnęły do „metafory macierzyńskiej”, przez którą opisywały historię całego kobiecego ruchu – ruchu prababek, babek, matek, córek. Opisała to Rebecca Dakin Quinn, która w swoim esej „An Open Letter to Institutional Mother”, nadała im wspólną nazwę tropu maczyńskiego – matrofor.⁷⁹ Uruchomienie tej metafory rodzinnej pozwoliło w późniejszych latach 70. na mówienie o feminizmie, jako ruchu „córek” kontynuujących przerwane dzieło swych XIX-wiecznych „matek”.⁸⁰

Kolejnym elementem, który wpłynął na rozwój drugiej fali był raport utworzony na zlecenie Komisji Prezydenckiej ds. Statusu Kobiet, który zwracał uwagę na permanentną i głęboką dyskryminację kobiet na rynku pracy. Wspomniana komisja stała się pierwowzorem dla poszczególnych stanów, które stworzyły jej odpowiedniki. W 1966 r. owe stanowe komisje spotkały się w stolicy wraz z reprezentantkami organizacji społecznych, na czele z Betty Fridan. Owocem tego spotkania było powołanie National Organization for Women (NOW).⁸¹ Celem tej organizacji było podjęcie działań na rzecz doprowadzenia do pełnego uczestnictwa kobiet w głównym nurcie życia ówczesnego społeczeństwa amerykańskiego. Za tymi działaniami kryła się przede wszystkim sprawa zatrudnienia kobiet, ich dyskryminacji na rynku pracy i w pracy. Dodatkowo, upominano się o większy udział kobiet w życiu publicznym z naciskiem na ich udział w eksponowanych stanowiskach kierowniczych.⁸²

W ramach drugiej fali feminizmu, nazywanej liberalną, głównymi postulatami była kobieca integracja ze społeczno-politycznymi strukturami społeczeństwa, zrównanie szans w sferze zatrudnienia, edukacji i polityki oraz wyrównanie zarobków. Powstał również nurt radykalny, który postulował całkowitą zmianę struktur społecznych i politycznych oraz zniesienie patriarchy. Aktywistki kładły główny nacisk na podnoszenie świadomości kobiet, czyli „ćwiczenie grupowe mające na celu otworzyć drzwi do kolektywnych prawd, niezależnych od opinii mężczyzn”.⁸³ U źródeł radykalnego nurtu legła ideologia politycznej lewicy, a rozwinął on się głównie na kampusach uniwersyteckich. Jego zwolenniczkami były przede wszystkim te kobiety, które działały w ważnych dla l. 60. XX w. ruchach społecznych na rzecz praw obywatelskich i przeciwko wojny w Wietnamie. Mimo sporego zaangażowania

⁷⁸ Tamże, s. 88-89.

⁷⁹ Patrz: R. Dakin Quinn, *An Open Letter to Institutional Mother*, (w:) *Generations – Academic Feminists in Dialogue*, D. Looser, A. Kaplan red., Minneapolis 1997.

⁸⁰ M. Świerkosz, *Nie jestem siostrą mojej matki*. ... dz. cyt.

⁸¹ *Kobieta mężczyzna i społeczeństwo*, C.M. Renzetti, D.J. Curan red. ... dz. cyt., s. 29-32.

⁸² K. Ślęczka, *Feminizm*... dz. cyt., s. 100.

⁸³ S. Kuźma-Markowska, *Wiele nurtów jednej fali: ruch kobiecy w Stanach Zjednoczonych w latach 70*, (w:) *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich po 1918 roku (na tle porównawczym)*, A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarec red., t. II, Warszawa 2009, s. 226- 227.

działaczek w pracę tych ruchów, mężczyźni – gdyż to oni przeważnie byli liderami i przywódcami – deprecjonowali rolę kobiet w tych organizacjach, nakazując im pełnić tradycyjne obowiązki kobiece: gotowanie czy pisanie na maszynie. Występowała tu, więc rażąca sprzeczność pomiędzy ideami wolności i równości głoszonymi przez te organizacje a sposobem traktowania swoich towarzyszek i współpracownic.⁸⁴ Kwestia marginalizacji roli kobiet była widoczna przez pryzmat funkcji, jakie przypadły im w udziale. Kobiety otrzymywały najczęściej stanowiska asystentek, a zanim objęcie takiego stanowiska było w ogóle możliwe, wspierały swoich synów, mężów, braci i wpływały na ich koncepcje, teorie. Czarnecka nazwie za Julią Kristevą te kobiety „robotnicami za kulisami”.⁸⁵ Nie można jednak założyć, że oba te prądy feministyczne, którego z jednej strony wyznacznikiem był bardziej sformalizowany NOW, utożsamiany z nurtem liberalnym i mniej sformalizowane grupy feministek o bardziej radykalnych poglądach, działały obok siebie. Wręcz przeciwnie, oba te prądy interferowały wskutek napływu młodych radykalnych aktywistek w struktury NOW.

Feminizm drugiej fali przyjmował zwykle, że to rodzina odgrywa główną rolę w uciemiężeniu kobiet. Oprócz bardziej tradycyjnych postulatów jednakowej płacy i zakończenia dyskryminacji w miejscu pracy, żądano także opłacania prac domowych, poszerzenia możliwości opieki nad dzieckiem poza domem oraz dostępu do informacji o środkach antykoncepcyjnych.⁸⁶ Mobilizacja tak wielu kobiet oraz zwrócenie publicznej uwagi na nierówności i dyskryminację doświadczane przez kobiety sprawiło, że ONZ ogłosiła rok 1975 Międzynarodowym Rokiem Kobiet, a następnie w latach 1975-85 ustanowiła dekadę Kobiet. Organizacja wzywała do poprawy warunków ochrony zdrowia, zatrudnienia i wykształcenia kobiet zgodnie z hasłami równości, rozwoju i pokoju. Pobudziło to kobiety na całym świecie do zakładania grup i stawiania własnych żądań.⁸⁷

Na łamach mediów amerykańskich w l. 80. XX w. pojawiały się coraz częściej opinie, że feministki osiągnęły już wszystko i w związku z tym pora by ogłosić koniec feminizmu, tym bardziej, że coraz częściej wśród młodego pokolenia kobiet pojawiały się głosy krytyczne wobec feministek.⁸⁸ Dlatego uznaje się, że trzecia fala wyrosła w kontrze do tzw. „blacklashu”⁸⁹ czyli sprzeciwu wobec feminizmu lat 80.

⁸⁴ Kobieta mężczyzna i społeczeństwo, C.M. Renzetti, D.J. Curan red. ... dz. cyt., s. 32.

⁸⁵ M. Czarnecka, Wieszczki, za: A. Gajewska, Hasło: feminizm... dz. cyt., s. 51.

⁸⁶ J. Hannam, Feminizm... dz. cyt., s. 154.

⁸⁷ Tamże, s. 158.

⁸⁸ Kobieta mężczyzna i społeczeństwo, C.M. Renzetti, D.J. Curan, ... dz. cyt., s.40.

⁸⁹ To konserwatywny sprzeciw wobec feminizmu; niechęć i opór wobec niego. Za: O. Ciemiulecka, Czas feminizmu (w:) Konteksty feministyczne... dz. cyt., s. 29.

Krytyka wobec feminizmu wiąże się także z pojęciem „mcbealizmu”⁹⁰. Termin ten wywodzi się od nazwiska tytułowej bohaterki serialu „Ally McBeal”, która stała się symbolem „śmierci feminizmu”. Tytułowa Ally to wzięta prawniczka odnosząca sukcesy zawodowe, niezależna ekonomicznie, która wciąż boryka się z samotnością. Tak można scharakteryzować bohaterkę, wielu współczesnych jej kobiet, która mówi wprost: „Mężczyzna to coś, czego chcę”.⁹¹ Ally nie tylko symbolizuje etap postfeminizmu, czyli rozczarowanie drugą falą jej działalnością i skutkami, które przyniosła, ale też jest wstępem do trzeciej fali, która dąży do partnerstwa i akceptacji różnorodności ze względu nie tylko na płeć, ale także ze względu na inne cechy, w tym kolor skóry, pochodzenie etniczne, wyznanie czy orientację seksualną. Sam termin „postfeminizm” nie jest bynajmniej do końca jasny i wciąż budzi sporo emocji wśród uczestniczek debaty teoretycznej. Omawiając krystalizującą się ideę postfeminizmu, amerykańska badaczka Amanda L. Lotz⁹² wskazuje na trzy następujące definicje tego pojęcia. Po pierwsze, możemy rozumieć postfeminizm, jako wchłonięcie przez kulturę głównego nurtu postulatów feministycznych, przy jednoczesnym ich odpolitycznieniu. Po drugie, może oznaczać sytuację, w której kobiety nie utożsamiają się z feminizmem oraz potrzebą aktywizmu, ponieważ zostały zrealizowane jego postulaty. Postfeminizm to inaczej czasy po feminizmie, doba restauracji tradycyjnych wartości, które próbowała podważyć rewolucja seksualna. Zaproponowana przez Lotz systematyka pojęcia postfeminizmu odsyła nas nie tyle do teorii akademickiej, ale pewnej kondycji, w której znalazło się społeczeństwo w swojej relacji do ruchu kobiecego i jego postulatów. Inne rozumienie postfeminizmu odnosić się będzie do sposobu uprawiania teorii feministycznej i kobiecego aktywizmu. Gdyż właśnie w odpowiedzi na kontruderzenie anty-feministycznie nastawionej prawicy przełomu lat 80. i 90. XX w. pojawił się feminizm trzeciej fali.⁹³ W 1987 roku w tekście Doborah Rosenfelt i Judith Stacey „Second Thoughts on the Second Wave” pojawił się po raz pierwszy termin „trzecia fala feminizmu”. Określenie to zostało powtórzone w wydanej w 1992 roku „The Beauty Myth” Naomi Wolf. W tym samym roku na łamach reaktywowanego magazynu „Ms.” Rebecca Walker, córka ikony czarnego feminizmu lat 70., autorki słynnego „Koloru purpury” Alice Walker, opublikowała manifest „Becoming the Third Wave”.⁹⁴

⁹⁰ A. Graff, Świat bez kobiet. Płeć w polskim życiu publicznym, Warszawa 2001, s. 233.

⁹¹ Tamże, s. 239.

⁹² S. Nowak, Postfeminizm, kultura popularna i konserwatywna modernizacja, (w:) Kobiety w społeczeństwie polskim, H. Szczodry, A. Pałęcka, M. Warat red., Kraków 2011, s. 216-219.

⁹³ Tamże, s. 211-232.

⁹⁴ M. Świerkosz, Nie jestem siostrą mojej matki ... dz. cyt.

Jednym z ważniejszych tematów diskutowanych na tym etapie była kwestia źródła problemów. Trzecia fala skierowana jest niejako do wewnątrz, przedmiotem jej zainteresowania są relacje między samymi kobietami, a nie, jak to było wcześniej, między kobietą a patriarchalną kulturą męską. Dlatego zamiast tekstów o charakterze wojowniczych manifestów, będących ekspresją zbiorowego „ja”, w latach 90. pojawiła się, jako kulturowe zjawisko, feministyczna literatura wspomnieniowa, posługująca się gatunkiem autobiograficznego eseju. Taki typ literatury zajmował się opisem indywidualnych doświadczeń bycia feministką i stawiał pytania o pozornie oczywiste i niejako dogmatycznie w ramach feminizmu wyznawane prawdy. To właśnie trzeciofalowe teoretyczki zwróciły uwagę na, z jednej strony redukcjonizm, z drugiej polityczność metafor rodzinnych, takich jak choćby matrofory. To one również zadały pytanie o praktyczny sens posługiwania się modelem falowym, odwołującym się do kategorii pokolenia i modelem opartym na metaforze relacji matki z córką, jako dwóch feministycznych paradygmatach mówienia o przeszłości kobiet. Naomi Wolf w „The Beauty Myth” dokonała symbolicznej przemiany feminizmu drugiej fali w figurę matki, ale tylko po to, by dalej powiedzieć, że generatorem rozwoju feminizmu dla jej pokolenia było zanegowanie jej głosu. Zdaniem Wolf działało się tak nie tylko w latach 90. XX w., ale zawsze - „nieważne jak mądra byłaby rada matki, słuchamy swoich rówieśników” pisała. Ruch feministyczny lat 60. i 70. XX w. miał charakter głęboko polityczny z tej również przyczyny, że opierał się on na decyzji o symbolicznym zastąpieniu rodziny naturalnej, biologicznej przez tę z wyboru – feministyczną wspólnotę kobiet. Dwie dekady później tak rozumiana wspólnota traktowana była już raczej w kategorii mitu, zaś nowa generacja nie stawiała na żadne formy kolektywnej tożsamości. Matkom zależało na kontynuacji walki, która jeszcze się nie skończyła, o utrzymanie w posiadaniu praw, będących efektem wieloletnich starań tysięcy kobiet, córkom zaś na wolności wyboru własnej drogi działania. To nie bycie „córką” było kontestowane, ale bycie „młodsza kopią matki”. Stąd tytuł antologii trzeciofalowej Astrid Henry „Nie jestem siostrą mojej matki!”. Dla znacznej grupy młodych kobiet w latach 90. XX w. największym wrogiem feminizmu nie był wcale narastający w Ameryce od lat 80. XX w. konserwatyzm, ale sam feminizm.⁹⁵ W związku z faktem, iż trzeciofalowe feministki problem upatrywały już nie w strukturze społecznej, lecz wewnątrz samego feminizmu, skutki działalności aktywistek nie były już tak upubliczniane jak na wcześniejszym etapie. Kobiety nadal podejmowały działalność społeczną, jednak bardziej na

⁹⁵ Tamże.

poziomie lokalnym, często na zasadzie grup samopomocowych lub angażując się w działalność kulturalną.⁹⁶

Mając na uwadze główny temat niniejszej pracy, należy podkreślić, że tak przedstawiona historia rozwoju zarówno ruchu jak i myśli feministycznej oparta jest na doświadczeniu Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych, stanowi ramy chronologiczne, które mogą być mylące w odniesieniu do innych państw. Przykładowo, mimo, że pierwsza i druga fala feminizmu miały miejsce mniej więcej w tych samych latach na obszarze Rosji, a potem ZSRR, co w państwach zachodnich, to jednak można dostrzec w nich pewne różnice. Feminizm pierwszej fali w na obu obszarach charakteryzował się walką o prawa polityczne oraz o możliwość zarabiania na własny rachunek. Także w Rosji, w tym samym okresie i na fali tych samych europejskich wydarzeń, tworzyły się pierwsze organizacje. Nieśmiały początków rosyjskiego feminizmu możemy szukać już w XVIII w., a dokładniej w 1789 r. kiedy to miała miejsce Wielka Rewolucja Francuska, której idee dotarły także do granic Rosji. Organizacje kobiece, te działające na terytorium imperium rosyjskiego, jak i te zachodnie, utrzymywały ze sobą kontakt, a nawet mogły współpracować ze sobą. Taki stan rzeczy miał miejsce do Rewolucji Październikowej. Choć jeszcze poglądy samej A. Kołłontaj przez W. Lenina nie były zawsze odbierane przychylnie. Sam wódz rewolucji uważał poglądy Kołłontaj, w pewnym stopniu, za odzwierciedlenie poglądów „intelektualistek formacji europejskiej”.⁹⁷ Mimo pewnych wyjątków to właśnie to konkretne wydarzenie historyczne, jakim była Rewolucja Październikowa i powstanie ZSRR- pierwsza fala, ale także druga nie mogły przebiec w ten sam sposób, co na Zachodzie. Na pewno wpływ na to miało miejsce, jakie oba ruchy zajmowały względem żelaznej kurtyny, były, bowiem po dwóch przeciwnych stronach. W grę wchodziły także dość poważne różnice w podstawach ideologicznych. Druga fala na Zachodzie była ściśle związana ruchem młodzieżowym l. 60. i 70. XX wieku, a co za tym idzie, czerpała pełnymi garściami, m.in. z pism Marksa i Engelsa. Niektóre z nurtów zachodniego feminizmu tamtych lat nawiązywały do marksizmu, używały podobnego języka, przesyconego pojęciami takimi jak: „klasa”, „konflikt klasowy”, mówiły o nieuniknioności rewolucji, dopasowując te pojęcia

⁹⁶ S. Kuźma-Markowska, Wiele nurtów jednej fali: ruch kobiecy w Stanach Zjednoczonych w latach 70.(w:) Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... dz. cyt., s. 230-237.

⁹⁷ Lenin zdawał sobie sprawę z tego, iż poglądy typu Aleksandry Kołłontaj są spekulatywnym tworem grupy intelektualistek, ekscytującym tylko tę grupkę intelektualistek formacji europejskiej. Rewolucję zaś trzeba tworzyć z wielomilionowymi masami chłopskiej Rosji i dla tych właśnie mas. Radykalne idee feministyczne nie odzwierciedlają zaś ich dążeń i tradycji, przeciwnie, mogą tylko odstręczać. D. Sękalska, Kobieta wyzwolona?, Warszawa 1982, s.14.

do swoich potrzeb.⁹⁸ Niezależny ruch kobiecy na terenie ZSRR działał jakby po drugiej stronie barykady. Aktywistki radzieckie współpracowały z grupami dysydenckimi, tworzyły własne samizdaty, które piętnowały ówczesny system. Okres, w którym na Zachodzie rozwijała się trzecia fala, na obszarze rosyjskim przypadła w momencie kolejnych ważnych wydarzeń historycznych, czyli upadku ZSRR i powstawaniu nowego państwa. Nie można, więc porównywać wątków podjętych przez trzecią falę feminizmu, która skupiała się na działaniach oddolnych, pobudzaniu świadomości rasowej, religijnej ze zmianami społeczno-politycznymi oraz przypadającą na ten okres, wielką popularnością organizacji kobiecych w nowo powstałym państwie rosyjskim.

Kolejną ważną cechą feminizmu jest jego masowość. Na Zachodzie już nawet w trakcie pierwszej fali do działań sufrażystek przyłączały się kobiety z różnych warstw społecznych, od tych najwyższych, po kobiety z warstw robotniczych. W Rosji natomiast ruch kobiecy praktycznie nigdy nie miał charakteru masowego. Pierwsza fala rozwijała się w kręgach towarzyskich wielkich miast, a w drugiej fali uczestniczyły pojedyncze kobiety zaangażowane w działalność dysydencką. Tak naprawdę tylko ruch robotniczy zaktywizował kobiety z najbardziej licznej, chłopsko-robotniczej, warstwy społeczeństwa. Choć jak wiemy kierował on się ideologią marksistowską a nie feministyczną. W ZSRR kobiety często nie zdawały sobie sprawy, że ich działalność, nawet ta związana ściśle z działalnością w ramach organizacji kobiecych, ma na sobie znamiona feminizmu. Retoryka zachodnich feministek była całkowicie obca kobiecie, która od lat tęskniła za „burżuazją”, „patriarchatem” i przynależnością do „klasy średniej”. Rosyjskim kobietom można było długo wyjaśniać zalety bycia jednostką niezależną, pracującą, silną — tego wszystkiego miały pod dostatkiem za czasów ZSRR. Marzeniem wielu kobiet, zwłaszcza na początku lat 90. XX w., kiedy rosyjska gospodarka praktycznie przestała funkcjonować, było spokojne życie, najlepiej w domu, wśród dzieci. Możliwość bycia zwykłą gospodynią domową była uważana za niesłychany luksus, bowiem większość kobiet pracowała na dwa-trzy etaty, zapewniając swojej rodzinie minimum materialne. Dlatego wołanie zachodnich feministek o wydobywanie się spod jarzma domowych obowiązków, o rozpoczęcie kariery zawodowej, o uniezależnienie się od patriarchalnych nawyków obyczajowych nie zostało podjęte przez rosyjskie kobiety.⁹⁹

Inną ważną różnicą było podejście do samego pojęcia „feminizm”. O ile na Zachodzie kobiety chętnie utożsamiały się z poszczególnymi nurtami feminizmu i pomimo różnorodności

⁹⁸ K. Ślęczka, *Feminizm*, dz. cyt., s. 383-409.

⁹⁹ I. Kuźmina: *Rosyjski feminizm: prześladowany- przeforsowany- przereklamowany?*, <http://mroczna.art.pl/literatura/rosyjskifeminizm> (30.10.2017).

tych nurtów, można było zdefiniować feminizm, jako ruch społeczny zmierzający do zmiany istniejącego stanu rzeczy, który jest krzywdzący dla kobiet i angażujący kobiety do walki o własną sprawę.¹⁰⁰ Ze zgoła odmiennym podejściem do tego terminu spotkamy się w Rosji a nawet na całym obszarze b. ZSRR. Feminizm kojarzy się albo z czymś negatywnym, z wymysłem zachodniej kultury, albo z czymś niepotrzebnym. W świadomości wielu ludzi wciąż pokutuje pogląd, iż kobiety w czasach radzieckich otrzymały wszelkie prawa, o które walczą feministki na Zachodzie. Inną sprawą było, że same kobiety miały negatywny stosunek do tego pojęcia. Z jednej strony mamy już wcześniej wspomniane to „psychologiczne zmęczenie kobiet”, którym państwo radzieckie proponowało wcielanie w życie ideału „matki pracującej”, a od którego kobiety chciały uciec. Innym czynnikiem powodującym tworzenie się nowych stereotypów kulturowych jest globalizacja i rozpowszechnienie na obszarze postradzieckim, zachodniego stylu życia: „bezkrytyczny stosunek do tak zwanych zdobyczy cywilizacji europejskiej doprowadził do powierzchownego naśladownictwa upokarzających dla kobiet stereotypów”.¹⁰¹

Trudno obecnie znaleźć taką dziedzinę życia społecznego, w której nie uczestniczyłyby kobiety. Oczywiście, specyfika historii i kultury Rosji sprawia, iż nie zawsze można tu mówić o inicjatywach feministycznych. Jak zauważa aktywistka ruchu kobiecego Maria Aloszyna, każdy ruch społeczny opiera się o historię danego narodu i jego mentalność. Rosjanki wcześniej otrzymały prawo do głosowania, do aborcji i pracy zawodowej. Inną sprawą jest, że przez 70 lat żyły w społeczeństwie totalitarnym i źle rozumieją idee liberalnych wartości i ważność walki o własne prawa. Wydaje im się, że feminizm będzie dla nich jakimś ograniczeniem. Podczas gdy feminizm ma na celu właśnie obronę kobiet w każdej sytuacji. Na konferencjach często się żartuje: „w roku, kiedy amerykańskim kobietom pozwolono pracować w kopalniach, Rosjankom pozwolono w nich nie pracować.”¹⁰²

Zwracając uwagę na różnice w podejściu do problemu należy podkreślić także, że w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, które przeszły proces transformacji ustrojowej, znawcy

¹⁰⁰ K. Ślęczka, *Feminizm*, dz. cyt., s. 12.

¹⁰¹ Oksana Kiś, w artykule pt. „Kobiece strategie w ukraińskiej polityce”, opublikowanym w ubiegłym roku na stronie internetowej Zachodniej Grupy Analitycznej, pisze o dominacji w postradzieckim społeczeństwie ukraińskim dwóch głównych modeli kobiecych ról – Obrończyni i Barbie. „Obrończyni jest zakorzeniona w tradycyjnym dla Ukraińców modelu ról płciowych, który opiera się na micie, szczególnie, od dawna równouprawnionej ukraińskiej kobiety. Kluczowymi przedstawicielkami tego modelu kobiecości są Wielka Matka, Żarliwa Chrześcijanka i Ofiarna Patriotka. Istotne jest również to, że w obrazie Obrończyni dostrzegalne są również elementy matriarchalne, to znaczy kobieta powinna dominować, być stanowcza i kompetentna w zakresie przypisanej jej sfery. Kolejny model kobiecości – wizerunek Barbie – zrodziła ideologia rynkowa i kultura konsumpcji masowej”; N. Śniadanko, *Być czy uważać się za... , czyli o niepopularności feminizmu w Ukrainie, (w:) Kobiety w czasach przełomu 1989 – 2009*, A. Grzybek, A. Mroziak red, Warszawa 2009, s. 175.

¹⁰² I. Kuźmina: *Rosyjski feminizm: prześladowany- przeforsowany- przereklamowany?*, dz. cyt.

tematu mają trudności z przeprowadzeniem rozróżnienia między organizacjami kobiecymi a feministycznymi. Jest to związane często z nieostрым przejściem od jednej do drugiej kategorii. Z drugiej strony to zacieranie granic może mieć także związek z tym, iż określenie „feministyczny” w tych państwach może na wiele kobiet działać odstręczająco, zważywszy na upowszechnienie się stereotypu feministki na tym obszarze.¹⁰³

Mając na uwadze przytoczoną, w skondensowanej wersji, historię rozwoju feminizmu można odnieść wrażenie, że zrekonstruowanie jednej ideologii feministycznej towarzyszącej ruchowi kobiet jest mało prawdopodobne. Już Rosmery Putman – Tong we wstępie swojej pracy dotyczącej myśli feministycznej zaznaczyła, że „feminizm nie jest ideologią monolityczną, nie wszystkie feministki myślą tak samo i podobnie jak inne prądy, które przetrwały próbę czasu, feminizm ma zarówno przeszłość jak teraźniejszość i przyszłość”.¹⁰⁴ Mając słowa autorki na uwadze, można zidentyfikować kilka nurtów ideologicznych, które wytworzyły się z biegiem przetaczających się fal feminizmu.¹⁰⁵ Wyróżnia się na ogół trzy podstawowe odmiany: socjalistyczny radykalny i liberalny:

- feminizm liberalny zakłada, że podległość kobiet jest zakorzeniona w zespole obyczajowych i prawnych ograniczeń, które blokują kobietom możliwość osiągnięcia sukcesu w tzw. sferze publicznej. Kobiety są łączone z rolami dotyczącymi sfery prywatnej, a mężczyźni – z rolami związanymi ze sferą publiczną. Takie postrzeganie rzeczywistości stanowi barierę dla kobiet, które chcą się realizować poza domem. Ten stan rzeczy spowodowany jest uwarunkowaniami społecznymi i kulturowymi, które kształtują mentalność społeczeństwa za pomocą procesu socjalizacji i systemu edukacyjnego. By zmienić ten stan rzeczy feminizm liberalny proponuje wpłynąć na świadomość społeczną poprzez pracę u podstaw – kształcenie, przekonywanie, pokazywanie sprawdzonych już rozwiązań. Zmiany ten należy wprowadzać legalnymi środkami, na zasadzie zmiany aktualnych przepisów prawnych i wywieraniu wpływu na opinię publiczną.¹⁰⁶ Ta liberalna perspektywa nabrała kształtu

¹⁰³ Patrz: Е. И. Якушкина, Деятельность региональных женских организаций в контексте современного российского женского движения, „Научные Ведомости Белгородского Государственного Университета. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика”, Белгород 2009, nr 9(64), s.205-212, lub: Kobiety w czasach przełomu 1989 – 2009, dz.cyt.

¹⁰⁴ R. Putman – Tong, Myśl feministyczna. Wprowadzenie, Warszawa, 2002, s.7.

¹⁰⁵ Przykładowo Maggie Humm w swoim opracowaniu wyróżnia 16 feminizmów. M. Humm, Słownik... dz. cyt., s. 60-61 lub: A. Titkow, Feminizm, (w:) Encyklopedia socjologii... dz. cyt., s. 213-219.

¹⁰⁶ E. Lisowska, Równouprawnienie kobiet i mężczyzn w społeczeństwie, Warszawa 2008, s. 19-21.

w pracach Mary Wollstonecraft, ruchu sufrażystek, a zasadniczy kierunek działania wyczuwalny był a działalności NOW,

- feminizm radykalny twierdzi, że system patriarchalny cechuje się siłą, dominacją i hierarchicznością nie można go zreformować, tylko zlikwidować. Obecny stan rzeczy został stworzony i służy zaspokajaniu przede wszystkim męskich potrzeb, a kobiety w tym systemie odgrywają role drugorzędne lub pomocnicze. Ich zniewolenie objawia się tym, że nie mogą rozwijać swych talentów. Władza w społeczeństwie należy do mężczyzn i tego stanu rzeczy nie można zmienić innymi środkami, które proponowały feministki liberalne.¹⁰⁷ Potrzebne są rewolucyjne zmiany w oparciu o kobiecą solidarność i izolowaniu się od mężczyzn. Droga do wyzwolenia kobiet spod męskiej supremacji miał być rozwój kobiecej kultury, tworzenie oddzielnych społeczności, zakładanie księgarni czy wydawnictw.¹⁰⁸ Swoje źródło feminizm radykalny ma wśród studentek i działaczek organizacji społecznych, które sprzeciwiły się ich marginalizacji w środowiskach, w których działały. By wyrazić swoje niezadowolenie organizowały różnego rodzaju wiece i demonstracje, gdzie głośno demonstrowały swój sprzeciw wobec „wyzysku”, „ucisku” kobiet i konieczność „wyzwolenia kobiet spod patriarchatu”,¹⁰⁹

- kolejnym ważnym nurtem jest feminizm marksistowski i socjalistyczny. Nakreślenie granicy pomiędzy tymi dwoma opcjami jest kłopotliwe dla wielu badaczy, dlatego warto rozpatrzyć te nurty wspólnie.¹¹⁰ Oba prądy myślowe podkreślają, że wolność dla kobiet jest celem nieosiągalnym w społeczeństwie klasowym, w którym dobra są produkowane przez większość pozbawioną władzy i trafiają do rąk nielicznych, którzy władzę mają. Jeśli wszystkie kobiety mają się kiedykolwiek wyzwolić to system kapitalistyczny powinien zostać zastąpiony socjalistycznym, w którym środki produkcji należą do każdego i do wszystkich. Jeśli kobiety już nie będą zależne od mężczyzn ekonomicznie, to będą tak samo wolne jak mężczyźni. Nurt ten swoje źródła ma w takich pracach jak „O pochodzeniu rodziny, własności i państwa” F. Engelsa czy „Kobieta i socjalizm” A. Bebela.¹¹¹

¹⁰⁷ K. Ślęczka, *Feminizm...* dz. cyt., s. 317-319.

¹⁰⁸ E. Lisowska, *Równouprawnienie...* dz. cyt., s. 23.

¹⁰⁹ Tamże, s. 32.

¹¹⁰ R. Putman – Tong, *Myśl feministyczna...* dz. cyt., s.157.

¹¹¹ А. А. Костикова, Гендерная философия и феминизм: история и теория (w:) Общество и гендер. Материалы Летней школы в Рязани. 1-12 июля 2003 г. Рязань, Н. А. Блохина red., źródło: <http://www.gender-cent.ryazan.ru/bloхина.htm> (01.10.2014).

W związku z rozwojem trzeciej fali feminizmu i z oczekiwaniami jej przedstawicieli względem ruchu, czyli dążeniem do partnerstwa i akceptacji różnorodności ze względu już nie tylko na płeć, ale także kolor skóry, pochodzenie etniczne, wyznanie czy orientację seksualną w ramach trzeciej fali pojawił się także cały wachlarz nurtów, które już nie odwoływały się do wcześniejszych, ale były odpowiedzią na aktualne potrzeby i wyzwania. Stąd też możemy wyróżnić:

- feminizm wielokulturowy, który odnosi się różnic kulturowych i narodowościowych¹¹². Elizabeth Spelman w swojej pracy "Kobieta nieesencjonalna: problem wykluczenia w myśli feministycznej" starała się udowodnić, że twórczynie tradycyjnych teorii feministycznych opisanych wyżej, niesłusznie sądziły, że uda im się zwalczyć opresję kobiet dowodząc, że kobiety są zarówno "takie same" jak mężczyźni, jak i "takie same" między sobą. Spelman namawiała współczesne feministki do tego, by nie ulegały skłonności do ujednolicania, by nie pomijały różnic pomiędzy kobietami, bo nie istnieje żaden rodzaj "kobiety", ku której spływają i w której rozpuszczają się wszystkie autobiograficzne różnice między kobietami.¹¹³ Rozwinięciem tej myśli są poglądy Bell Hooks, która przestrzegała przed definiowaniem feminizmu, jako ruchu dążącego ku społecznej równości kobiet i mężczyzn. Bell Hooks wskazała na pewne zastrzeżenia do takiego ujęcia. Autorka stwierdziła, że mężczyźni przecież nie stanowią homogenicznej kategorii czy grupy. Związku z tym: „[...] którym mężczyznom kobiety chcą być równe? Czy kobiety dzielają wspólną wizję tego, co oznacza równość?”¹¹⁴ Hooks zwróciła uwagę na ten sam fakt, co inne autorki. Dychotomię kobieta-mężczyzna przecinają przede wszystkim podziały klasowe i rasowe. Paradoksalnie, więc, kobiety pochodzące z niższych klas społecznych, i co podkreśla Hooks, kobiety innego niż biały koloru skóry¹¹⁵, nie dążą do zrównania z mężczyznami ze swej klasy społecznej czy rasy. Są oni, bowiem pozbawieni władzy, bądź też jest ona ich udziałem w niewielkim tylko stopniu. Krytyka feminizmu ze strony kolorowych kobiet zasadzała i zasadza się na odrzuceniu koncepcji wspólnej, jednakowej dla wszystkich kobiet opresji ze względu na płeć. Przekonaniu o istnieniu wspólnej dla wszystkich kobiet formy opresji, towarzyszy wizja wspólnej wszystkim kobietom natury. Esencja kobiecości jest tu odbiciem partykularnych problemów i potrzeb. Bell

¹¹² R. Putman Tong, *Myśl feministyczna...* dz. cyt., s.7-17.

¹¹³ Tamże, s. 282.

¹¹⁴ B. Hooks, *Feminism: A Movement to End Sexist Oppression* (w:) *Feminisms*, S. Kemp, J. Squires red., Nowy York 1997, s. 23.

¹¹⁵ Tamże.

Hooks wskazuje, że opresja ze względu na płeć jest uważana za podstawową w tradycyjnej myśli feministycznej względem innych typów opresji. Według Hooks niesłusznie, bowiem nasze doświadczenie jest wynikiem nakładania się na siebie relacji klasowych, rasowych i genderowych. Nikt nie jest osadzony tylko w relacjach ze względu na płeć. Analiza, która koncentruje się tylko na jednym wymiarze zjawiska opresji, zniekształca je. Jak pisze Putnam Tong, „opresja jest wielogłową bestią”, aby ją wyeliminować trzeba rozprawić się z wszystkimi jej aspektami,¹¹⁶

- feminizm globalny akcentuje problem podziału na Pierwszy Świat i Trzeci Świat. Wskazuje on na negatywne konsekwencje działalności wielkich korporacji i strategii „doganiania Pierwszego Świata”, które nie służą interesom tych, do których są one kierowane i są raczej źródłem dalszego wyzysku. Feministki globalne podkreślają wagę kwestii politycznych i gospodarczych. Wskazują na potrzebę stworzenia płaszczyzny do spotykania się, dyskusowania, porozumiewania. Kobiety Trzeciego Świata uważają, że ich opresja jest znacznie silniejsza niż opresja kobiet z Pierwszego Świata. Współwinnymi widzą one kobiety z Pierwszego Świata.¹¹⁷

W ujęciu feminizmu liberalnego, ale także marksistowskiego i socjalistycznego źródłem status quo są raczej struktury społeczne i tradycje kulturowe, powielające z pokolenia na pokolenie pewne zastane wzory zachowań i instytucji.¹¹⁸ Natomiast dla feminizmu wielokulturowego, „kobiecość” jest wrodzonym biologicznie zespołem cech psychicznych, wzorów myślenia, odczuwania, poznawania, sposobów zachowania, stosunku do świata i człowieka.¹¹⁹ Tym, co łączy wszystkie feminizmy, jest zasadniczy zrąb opisu współczesnych społeczeństw, jako systemów patriarchalnych i antyseksizm, czyli niezgoda na status quo oraz przekonanie, że stan ten można, wolno i należy zmienić. Dalej drogi poszczególnych nurtów się rozchodzą, pojawiają się rozbieżne programy zawierające różne, odmienne cele, niejednakowe metody działania, odmienne taktyki i działania, odmienne polityki.¹²⁰

¹¹⁶ R. Putnam Tong, *Myśl feministyczna...* dz. cyt. s.285.

¹¹⁷ Tamże, s. 297.

¹¹⁸ K. Ślęczka, *Feminizm czy feminizmy? Feminizm jako wiązka ideologii*, (w:) Z. Gorczyńska, S. Kruszyńska, I. Zakidalska, *Płeć – kobieta – feminizm*, Gdańsk 1997, s. 25-26.

¹¹⁹ Tamże, s. 28.

¹²⁰ Tamże, s. 33-34.

1.2. Kształtowanie obrazu rosyjskiej kobiety a płć kulturowa

Problem definiowania płci oraz zmieniającego się katalogu cech opisywanych, jako męskie bądź kobiece często przypisywany jest myśli feministycznej. W podobnym tonie wypowiada się Ute Frevert, która zwracając uwagę na często zmieniające się koncepcje płci na przestrzeni wieków, pisała: „płć dostała się na języki. Konstruuje się ją dekonstruuje, rekonstruuje zależnie od widzimisię dyskursu feministycznego.”¹²¹ Nie ma wątpliwości, że feminizm, jako myśl, która swoje początki miała w państwach Zachodnich, odbiła się także na roli i sposobie postrzegania kobiet w innych krajach, także w państwie rosyjskim. Jednak należy także podkreślić, że mentalność rosyjska przez stulecia była poddawana wpływom wielu czynników, które ukształtowały, między innymi, podejście do kobiet w tym państwie.

Boris Jegorow stwierdził, że czynnikami, które najsilniej oddziaływały na mentalność rosyjską były: religia prawosławna, prawo pańszczyźniane, rozległe, monarchiczne państwo – imperium oraz szeroko pojęta „wiejskość”.¹²² Inny rosyjski myśliciel, Siergiej Uwarow, w dyskusji nad modelem rosyjskiej kultury narodowej, wskazywał na trzy kategorie, które znamy pod słynnym hasłem: „prawosławie, samodzierżawie, ludowość”.¹²³ Często używanym pojęciem dla określenia złożoności rosyjskiego charakteru narodowego jest koncepcja „rosyjskiej duszy”.¹²⁴ Przykładowo Nikołaj Bierdiajew w swoich przemyśleniach o „rosyjskiej idei” ujął koncepcję rosyjskiej duszy na zasadzie zbioru przeciwstawnych cech, które można odnaleźć w rosyjskim narodzie: despotyzm, przerost państwa a zarazem anarchizm; skłonność do przemocy, ale z drugiej strony życzliwość; dobro, nieustanne szukanie Boga i bezbożność; uległość i bunt.¹²⁵

Innym czynnikiem często przewijający się w pracach jest „kobiecość” rosyjskiej duszy, która przejawia się we wspólnotowości i kolektywności oraz fakcie, że u Rosjan serce dominuje nad rozumem i wolą. Wątek ten rozwijał w swoich pracach Mikołaj Bierdiajew, który wskazywał na pokorę, jako rosyjską „kobiecą” cechę. Także pasywność, szczególnie w

¹²¹ U. Frevert, *Mąż i niewiasta niewiasta i mąż. O różnicach płci w czasach nowoczesnych*, Warszawa 1997, s. 23-24.

¹²² Patrz: B. Jegorow, *Oblicza Rosji. Szkice z historii kultury rosyjskiej XIX wieku*, Gdańsk 2002.

¹²³ L. Liburska, *Kultura rosyjska 1800-1861*, (w:) *Rosjoznawstwo*, L. Suchanek red., Kraków 2004, s.237-257.

¹²⁴ Dusza rosyjska to jedna z kategorii mitologii narodowej nie mająca jednoznacznego odpowiednika w rzeczywistości empirycznej. W rosyjskiej świadomości masowej pojęcie to określa cechy charakteru Rosjanina; Idee w Rosji. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski, A. de Lazari red., Łódź 1999, t. I, s. 276-277.

¹²⁵ B.B. Колесов, *Русская душа, „Общество. Среда. Развитие (Terra Humana)”*, nr 1 / 2008, Санкт-Петербург, s. 37.

stosunku do władzy, była jeszcze jedną kobiecą właściwością.¹²⁶ Z drugiej jednak strony, to właśnie kobieta uznawana była za symbol narodowego ocalenia. Ten motyw przewijał się szczególnie często w momencie rozwoju reżimów totalitarnych w Europie. O wybawczej misji rosyjskiej kobiety w stosunku do państwa i jej walce przeciwko totalitaryzmowi pisał Walter Schubart: „komunizm zaprzecza kobiecej naturze Rosji; kobieta – jest śmiertelnym wrogiem bolszewizmu i ona go pokona; to jest przeznaczenie rosyjskiej kobiety”.¹²⁷

Tak ujęty związek pomiędzy płcią, państwem i różnorodnymi procesami etnicznymi i narodowymi także często jest przedmiotem zainteresowania analizy naukowej. Floya Anthias i Nira Yuval-Davis zwracają uwagę na najistotniejsze sposoby uczestnictwa w nich kobiet. Spostrzeżenia badaczek pokrywają się z obrazem kobiety kształtowanym przez lata w rosyjskiej tradycji. Jak zauważyły badaczki, kobiety przede wszystkim są odpowiedzialne za biologiczne reprodukcje narodu czy grupy etnicznej i przez różne dyskursy zachęcane lub zniechęcane do wysiłków na tym polu. Jednocześnie są postrzegane, jako strażniczki granic i czystości danej grupy etnicznej czy narodowej. Kobiety odgrywają nadrzędną rolę w ideologicznym konstruowaniu tych wspólnot i przekazywaniu ich treści kulturowych, często też same symbolicznie je ucieleśniają. Szczególnie nośnym i często występującym symbolem jest kobieta – matka narodu, odpowiedzialna za jego reprodukcję także w sensie kulturowym i symbolicznym.¹²⁸

Prócz szczególnej roli kobiety, którą przypisuje jej rosyjska tradycja należy zwrócić także uwagę na kolejny aspekt. W kręgu kulturowym, którego dotyczy niniejsza praca, występuje wyraźna polaryzacja w zakresie ról kobiecych i męskich, będąca wypadkową wielowiekowej tradycji w postrzeganiu oraz opisywaniu kobiet i mężczyzn, jako różnych. Cechy, które uznawane są za „kobiece” w tradycji rosyjskiej, w literaturze naukowej określane są, jako cechy ekspresyjne.¹²⁹ Są one niżej oceniane społecznie, a dodatkowo są podstawą do twierdzeń, że kobiety lepiej sprawdzają się w rolach domowych, w sferze prywatnej, a nie w działaniach publicznych, do których wymagane są cechy sprawcze, przypisywane mężczyznom.¹³⁰ Taki podział społeczny na opozycję „domowe - publiczne”, jako „podstawę

¹²⁶ Tamże, s.37-38; lub: Idee w Rosji. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski... dz. cyt., s. 172-182.

¹²⁷ О.В. Рябов, Миф о русской женщине в отечественной и западной историософии, „Филологические науки”, nr 3/2000, s. 28-37.

¹²⁸ Tamże, s. 28-37; lub: Gender perspektywa antropologiczna, R.E. Hryciuk, A. Kosciańska red., Warszawa 2007, t.1 Organizacja społeczna, s. 11.

¹²⁹ Cechy ekspresyjne to: ciepło emocjonalne, empatia, delikatność, podporządkowanie, pasywność. S. L. Bem, The Lenses of Gender. Transforming the Debate on Sexual Inequality, New Haven – Londyn, za: J. Miluska, Czy kobiety są gorsze? Obrazy społeczne kobiet i innych kategorii społecznych (w:) Kobięcość i męskość. Komunikacje relacje społeczeństwo, B. Bartosz red., Warszawa 2011, s. 18.

¹³⁰ Natomiast Daphne Spain w swojej pracy „Gendered Space” odnosi się do różnic w przestrzeni zajmowanej przez obie płci. Autorka wychodzi z założenia, że aby wyjaśnić, dlaczego coś się dzieje trzeba najpierw wyjaśnić,

ujęcia strukturalnego” po raz pierwszy skonstruowała Michelle Rosaldo. Jest ona niezbędna, by wyjaśnić powszechne utożsamienie kobiet z życiem domowym, a mężczyzn z życiem publicznym oraz wynikającą z tego uniwersalną i międzykulturową asymetrię wartościowania płci. Podłożem utożsamiania kobiet z życiem domowym jest ich rola matek.¹³¹

Takie uproszczenia, które możemy zdefiniować, jako stereotypy¹³², pozwalają człowiekowi w miarę sprawnie zrozumieć złożoność środowiska społecznego i podejmować decyzje, co do sposobu zachowania się w nim. Stanowią one nie tylko generalizację na temat cech członków pewnej grupy, ale zwykle traktowane są, jako podstawa postaw i zachowań wobec nich.¹³³

Uproszczone sądy na temat kobiet i mężczyzn oraz ich zachowań, definiowane są, jako stereotypy płci, co ważne, jak inne stereotypy są one wpajane w procesie socjalizacji.¹³⁴ Dlatego znacząca jest rola stereotypów w procesie określania, co jest i co nie jest właściwe kobietom i mężczyznom. Następstwem stereotypizacji płci jest przedsięwzięcie konkretnych działań społecznych w obliczu ujawniającego się problemu. Przykładowo, w związku ze stereotypowym podejściem, gdzie kobieta kojarzona jest właśnie ze sferą prywatną, czyli domem, rodziną a mężczyzna – ze sferą publiczną, czyli pracą zawodową, władzą, podejmowaniem decyzji. W przypadku, gdy zabraknie miejsc pracy, większe prawa do niej mają mężczyźni, którzy odpowiedzialni są za utrzymanie domu i rodziny. Wzajemnie wykluczające się schematy męskości i kobiecości sugerują, że każde zachowanie od nich odbiegające jest traktowane, jako nienaturalne lub jako anomalia bądź patologia.¹³⁵

Myśl feministyczna szczególną uwagę zwróciła właśnie na kwestię płci, sposobu jej postrzegania. W związku z feministycznymi żądaniami równych praw edukacyjnych i

gdzie to się dzieje. Proponuje trzy możliwe wyjaśnienia stratyfikacji płci w czasie i w różnych kulturach. Po pierwsze, instytucje społeczne charakteryzują się zmiennym stopniem segregacji płci, po drugie, segregacja płci jest wzmacniana przez segregację przestrzenną, po trzecie, im większa przestrzeń pomiędzy kobietami a źródłami cenionej wiedzy, tym większa stratyfikacja w społeczeństwie. Autorka podkreśla, że męskie przestrzenie zawierają społecznie cenioną wiedzę z zakresu teologii, prawa, medycyny. Przestrzeń kobieca zaś zawiera nisko cenioną wiedzę z zakresu wychowania dzieci, gotowania i sprzątanía. D.Spain, *Gendered Spaces*, Londyn 1992, s. 5; za: E. Głazewska, *Płeć i antropologia. Kulturowa koncepcja płci w ujęciu Margaret Mead*, Toruń 2005, s. 154.

¹³¹ S. J. Yanagisako, J. F. Collier, O ujednoliconą analizę płci kulturowej i pokrewieństwa (w:) *Gender perspektywa antropologiczna...* dz. cyt., s. 25.

¹³² Po raz pierwszy terminu stereotyp użył Walter Lippmann w książce „Public opinion”. Określił on stereotypy, jako uproszczone i niedokładne obrazy w naszych głowach, wyobrażenia na temat ludzi z innych grup społecznych, które są rezultatem przekazu społecznego, a nie własnego doświadczenia. Obrazy te są tworzone przez kulturę i przez nią uzasadniane. C. Stangor, M. Haller, *Stereotypy, jako reprezentacje indywidualne i zbiorowe*, (w:) C.N. Macrae, Ch. Stangor, M. Hewston, *Stereotypy i uprzedzenia. Najnowsze ujęcie*, Gdańsk 1999, s.13-36; lub: Piotr Sztompka definiuje stereotyp, jako jednostronny, upraszczający, wyidealizowany obraz własnej zbiorowości i równie jednostronną, upraszczającą i negatywną wizję zbiorowości obcych. P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2002, s. 197.

¹³³ J. Miluska, *Czy kobiety są gorsze? ...* dz. cyt., s. 17.

¹³⁴ E. Mandal, *Kobiecość i męskość. Popularne opinie a badania naukowe*, Warszawa 2003, s. 38.

¹³⁵ E. Lisowska, *Równouprawnienie ...* dz. cyt., s. 75-76.

politycznych z przełomu wieków rozgorzała dyskusja w kręgach biologów, psychologów i socjologów na temat zasadniczych, wynikających z natury różnic pomiędzy kobietami i mężczyznami. Przedstawiciele esencjonalizmu biologicznego¹³⁶ pozostający pod wpływem koncepcji Darwina i jego teorii ewolucji argumentowali, że natury kobiet i mężczyzn zostały ukształtowane w procesie ewolucyjnym, jako różne i nierówne, a skoro różnice płci wynikają z natury nie sposób je podważyć, jako uniwersalne.¹³⁷ Owa niezmiennosc zróżnicowania ról płciowych została podważona przez Margaret Mead. Badania prowadzone przez nią wśród trzech plemion Nowej Gwinei wykazały, że kobiecość i męskość w nich są całkowicie inaczej zdefiniowane, aniżeli na przykład w Stanach Zjednoczonych czy Europie. Mead na podstawie swoich badań terenowych pragnęła ustalić prawidłowości wynikające z płci, była zainteresowana, w jaki sposób i z jakich przyczyn społeczności pierwotne wyznaczają role kobiece i męskie, i czy pewne cechy charakteru, a co za tym idzie wykonywane czynności, okazywane uczucia, można uważać „z natury” męskie, bądź kobiece, czy też kształtowane przez środowisko kulturowe.¹³⁸ Wnioski autorki można streścić w jednym z cytatów: „zebrany materiał pozwala stwierdzić, że liczne, jeżeli nie wszystkie, cechy osobowości, jakie nazwaliśmy męskimi i żeńskimi, są równie luźno związane z płcią jak odzież, sposób postępowania czy sposób uczesania przypisywane przez jakieś społeczeństwo danej płci w określonym czasie”.¹³⁹

Feministyczna krytyka pokazała, że owe „biologiczne oczywistości” są fałszywe, gdy zinterpretuje się je w kategoriach kulturowego kształtowania różnic między płciami. Feministyczna socjologia zebrała dowody świadczące o tym, że atrybuty przypisywane kobiecie, jako „naturalne” czy „przyrodzone” są wytworem nacisku społecznego lub kulturowego warunkowania.¹⁴⁰ Wstępem do tych rozważań były słowa Simone de Beauvoir: „nie rodzimy się kobietami, stajemy się nimi”.¹⁴¹ Stwierdzenia tego autorka użyła w swojej

¹³⁶ Koncentracja na tym, co biologiczne i poszukiwanie wyłącznie w biologii uzasadnienia dla istniejącego dychotmicznego podziału na męskość i kobiecość (polaryzacja rodzajów) i wyższości pierwiastka męskiego nad kobiecym (andropocentryzm). Tamże, s. 71.

¹³⁷ Kolejnym reprezentantem determinizmu biologicznego był Zygmun Freud, który wnioskował na podstawie swoich badań, iż różnice anatomiczne, biologiczne między płciami są przyczyną trwałych różnic charakterologicznych. Tamże, s. 72.

¹³⁸ E. Głazewska, *Płeć i antropologia. Kulturowa koncepcja płci w ujęciu Margaret Mead*, Toruń 2005, s. 85.

¹³⁹ M. Mead, *Trzy studia. Płeć i charakter w trzech społecznościach pierwotnych*, Warszawa 1996, s.280.

¹⁴⁰ M. Humm, *Słownik...* dz. cyt., s. 164-165.

¹⁴¹ Kobieta jest w większym stopniu niż mężczyzna uzależniona od biologii; podobnie jak on jest ciałem, a jednocześnie to ciało ją przerasta, stając się czymś innym niż ona. W dodatku podlega ono specyficznej interpretacji społecznej. De Beauvoir zgadza się, że kobieta jest bardziej od mężczyzny ujarzmiona przez gatunek, jednak stanowi to jedynie element jej sytuacji – kobieta jest nie tylko samicą, ale też jednostką społeczną, żyje w społeczeństwie wysoko rozwiniętym, w którym takie cechy jak słabość fizyczna przestały już mieć znaczenie oraz ograniczać możliwość rozwoju. Biologia nie determinuje przeznaczenia kobiety, jak również nie wyjaśnia jej

pracy pt. „Druga płeć” wydanej jeszcze 1949 r., w której próbuje znaleźć odpowiedź na pytanie: jak to się stało, że kobiety znajdują się w gorszej sytuacji niż mężczyźni, co jest przyczyną ich opresji? Dlaczego mężczyźni są w kulturze podmiotami, kobiety zaś przedmiotami, czyli Innymi?¹⁴² Autorka zwróciła uwagę, że istotą kulturowej konstrukcji płci jest polaryzacja cech, gdyż każda z płci jest konstruowana, jako przeciwieństwo drugiej.

Ta nowa problematyka, czyli społeczno-kulturowy wymiar płci była najważniejszym problemem feminizmu drugiej fali. Wraz z nowym problemem pojawił się nowy język. Aby podkreślić różnice i bardziej precyzyjnie ująć kategorie, w języku angielskim wyodrębniono trzy terminy: sex, gender, gender identity. Określenie „sex” jest terminem biologicznym, odnoszącym się do anatomicznych biologicznych cech osobników męskich lub żeńskich.¹⁴³ Gender - dosłownie „rodzaj” - odnosi się on do płci, jako zjawiska społecznego, procesów tworzenia się społeczno-kulturowych modeli kobiecości lub męskości a przede wszystkim odpowiadających im wzorów ról społecznych¹⁴⁴. Zgodnie z tym rozróżnieniem pierwszy termin wyodrębnia aspekt biologiczny i uznaje, że płeć danej osoby jest zdeterminowana biologicznie, natomiast drugi termin podkreśla społeczno-kulturowy aspekt płci i uznaje, że płeć danej osoby ukształtowana jest społecznie i kulturowo.¹⁴⁵ Samego rozróżnienia na płeć biologiczną i społeczno-kulturową dokonała Ann Oakley¹⁴⁶ w pracy „Sex, Gender i Society” z 1972 r. Autorka powoływała się na pracę Roberta J. Stollera, psychoanalityka i antropologa pt. „Sex and Gender: On The Development of Masculinity and Femininity” z 1968 r.¹⁴⁷

Wprowadzenie terminologii gender oraz rozwój studiów genderowych nie był procesem szybkim. Początkowo w l. 60. i pierwszej połowie 70. XX wieku traktowano gender jako pojęcie różne i pozostające w opozycji do płci biologicznej. Płeć traktowano, jako cechę nadaną przez biologię, anatomię, hormony, fizjologię. Gender postrzegano wówczas, jako status osiągnięty przez jednostkę za pomocą środków psychologicznych, kulturowych i

podporządkowania. Znaczące jest społeczne postrzeganie i interpretowanie faktów biologicznych. J. Mizieleńska, *Płeć ciało seksualność...* dz. cyt., s. 35-44.

¹⁴² J. Mizieleńska, *(De)Konstrukcje kobiecości...* dz. cyt., s. 17.

¹⁴³ Encyclopedia of . Social and Cultural Anthropology, A. Barnard, J. Spencer red., Nowy Jork 1996 s. 253; za: E. Głazewska, *Płeć i antropologia. Kulturowa koncepcja płci w ujęciu Margaret Mead*, dz.cyt. s. 124-125.

¹⁴⁴ H. Sekuła- Kwasniewicz, *Płeć* (w:) Encyklopedia Socjologii, H. Domański, W. Moramowski, J. Mucha red., t. 3, Warszawa 2000, s. 123.

¹⁴⁵ E. Głazewska, *Płeć i antropologia...* dz. cyt., s. 124-125.

¹⁴⁶ Ann Oakley swą definicję płci społeczno-kulturowej wywodzi bezpośrednio z terminu „rola płci”, czyli zespołu postaw, zachowań czy funkcji oczekiwanych od jednostek ze względu na ich przynależność do danej płci biologicznej. Tamże, s. 127.

¹⁴⁷ Patrz: E. Głazewska, *Płeć i antropologia...* dz. cyt., s. 126; lub: A. Titkow, *Kategoria płci kulturowej jako instrumentarium badawcze i źródło wiedzy o społeczeństwie* (w:) *Gender w społeczeństwie polskim*, K. Slany, J. Struzik, K. Wojnicka red., Kraków 2011, s. 36.

społecznych.¹⁴⁸ Dodatkowo, przedstawicielki drugiej fali feminizmu¹⁴⁹ odnosiły ten termin tylko do kobiecego doświadczenia. Tak więc, w początkowych pracach feministycznych terminu „gender” używano tylko do określenia społecznych, kulturowych, psychologicznych aspektów kobiecego doświadczenia i tego, co kształtuje ich role społeczne oraz stereotypy z kobietami tylko związane. Z tego też wynika uwaga Natalii Puszkarewej (Наталья Л. Пушкарева) by pierwsze prace określać mianem studiów feministycznych lub kobiecych a nie genderowych.¹⁵⁰ Odpowiednim byłby także termin skonstruowany przez Nynne Koch w 1975 r., czyli „feminologia”. Można ten termin zdefiniować, jako gałąź wiedzy naukowej zajmująca się społeczno-ekonomicznymi i polityczną pozycją kobiet w społeczeństwie, ewolucję tego położenia i ich ról społecznych. Pod bezpośrednim wpływem women studies powstała w tym czasie także men`s studies, czyli społeczna andrologia. Studia te były niejako odpowiedzią na nacisk ruchu feministycznego by kwestie relacji między płciami analizować tylko z perspektywy jednej z nich – z perspektywy kobiet. W końcu l. 80. XX w. w nauce pojawiła się tendencja do tego by badania dotyczące kwestii płci nazywać badaniami genderowymi. Dodatkowo, to określenie było dla wielu badaczy o wiele mniej dyskusyjnie niż określenie studia kobiece, gdyż wyrażało „polityczną neutralność i akademicki szacunek” i nie miało tak jednoznacznych konotacji jak studia kobiece lub feminologia.¹⁵¹

Nowy sposób interpretacji terminu „gender” pojawił się w późniejszym okresie. Nowa wykładnia opisywała gender jako wszelkie społecznie skonstruowane różnice czy rozróżnienia dotyczące podziału ludzi na kobiety i mężczyzn. W następstwie takie podejścia do terminu „gender”, samo ciało stało się konstruktem społecznym a płć biologiczna nie mogła być oddzielana od konstrukt kulturowego.¹⁵² Judith Butler w swojej pracy „Gender Trouble” z 1990 r. poruszyła kwestię konstruowania uznawanych za naturalne i niezmiennie kategorii takich jak płć biologiczna i fakt jej dwoistości. Zdaniem Butler płć, jej binarność można uznać za konstrukt społeczno-kulturowy. Według niej płć jest takim samym konstruktem jak gender. Tym samym kwestionuje ona kluczowe dla feminizmu drugiej fali rozróżnienie na płć biologiczną i kulturową, wskazując, że nie uwzględnia ono faktu, iż natura posiada historię.

¹⁴⁸ Tamże, s. 39.

¹⁴⁹ Natalia Puszkariowa wymienia wiele przedstawicielek drugiej fali, które podzielały ten pogląd, m. in.: Sherry Ortner i jej artykuł: „Is female to male as nature is to culture?” z 1974 r. lub pierwsze badania Rhody Unger i jej spostrzeżenia zawarte w artykule „Toward a Redefinition of Sex and Gender” z 1979 r.; А. Н. Л. Пушкарева, Что такое гендер? Характеристика основных концепций, (w:) Гендерная теория и историческое знание. материалы второй научно-практической конференции, Н.А. Тихонов red., Сыктывкар 2005, s. 8-20.

¹⁵⁰ Tamże.

¹⁵¹ Н.Л. Пушкарева, Зачем он нужен, этот «гендер»? dz. cyt., s. 155–177.

¹⁵² L. Nicholson, Interpreting "Gender" (w:) The Play of Reason: From the modern to the postmodern. Ithaca, Nowy Jork 1999, s. 53; za: Н. А. Блохина, Понятие гендера: становление, основные концепции и представления... dz. cyt.

Płeć biologiczna według Butler nie jest czymś pierwotnym wobec gender, lecz raczej wtórnie umieszczonym w „przeddyskursywnej domenie natury”, by uzasadnić niepodważalność pewnego porządku. Płeć jak też opisane przez nią ciało są nośnikami znaczeń kultury, konstrukcją istniejącą dzięki społecznemu oznakowaniu, a skoro tak, to mogą być i były konstruowane inaczej.¹⁵³ Butler chce wskazać na fakt, że to kultura stanowi o naszym przeznaczeniu, określając na długo przed naszym przyjściem na świat kształt naszego życia, nasze role związane z płcią. Płeć kulturowa jest zatem jednym z narzędzi dyskursu władzy, poprzez który kreuje się płeć biologiczną jako kategorię naturalną. Zatem to, co płeć kulturowa ma opisywać, na czym ma się nadbudowywać jest samo w sobie imitacją. W związku z tym płeć kulturowa, jak pisze Butler, staje się „imitacją imitacji”, „fikcją fikcji”.¹⁵⁴ Różne podejścia do płci, odcięte od biologicznych skojarzeń próbuje uporządkować Ute Frevert, która wyróżniła trzy kierunki pojmowania płci w aktualnym dyskursie:

- przedjęzykowy materialnie cielesny „zespół odniesień” płci,
- płeć jako wytwór ujmowanych językowo dyskursów, jako produkt całkowicie sztuczny, który można kształtować wciąż na nowo zależnie od stosunków władzy i potrzeb (podejście to można odnieść do twierdzeń Butler),
- trzeci kierunek skupia się na tym, że konstruowanie płci nie odbywa się w sferze oderwanej od świata doświadczeń indywidualnych, lecz w praktyce codziennej, w której każdy mężczyzna i każda kobieta na swój sposób aktywnie uczestniczy.¹⁵⁵

Autorka zauważa jeszcze jedną ważną kwestię, a mianowicie, że zwolennicy poszczególnych koncepcji zgadzają się ze sobą, co do jednego - płeć jest konstrukcją. Za konstruowane nie uchodzą tylko socjokulturowe, polityczne i ekonomiczne atrybuty płci, czyli gender, lecz także to, co było dotychczas traktowane jako substrat biologiczny jako płeć cielesna.¹⁵⁶

Terminologia ta bywa jednak kłopotliwa szczególnie dla języków, gdzie słowo „płeć” nie ma aż tak silnych biologicznych konotacji, związanych ze sferą seksualności człowieka. Jak wyjaśnia to Elena Trofimowa (Елена Ивановна Трофимова) angielskie słowo „gender” w języku rosyjskim tłumaczy się dosłownie jako „płeć” (пол), choć bardziej poprawnym i trafnym tłumaczeniem powinno być „rodzaj” (род), a raczej gramatyczna kategoria rodzaju

¹⁵³ J. Mizielińska, *Płeć ciało seksualność...* dz. cyt., s. 23-24.

¹⁵⁴ Tamże, s. 47.

¹⁵⁵ U. Frevert, *Mąż i niewiasta niewiasta i mąż...* dz. cyt., s. 23-24.

¹⁵⁶ Tamże.

(грамматическая категория рода). Jest on używany by podkreślić „nie biologiczną czy fizjologiczną a społeczno-kulturową przyczynę różnic między płciami”.¹⁵⁷

Barbara Szacka zauważa, że podobny problem także pojawia się na gruncie polskim. Podaje, że często, by uniknąć niepotrzebnych trudności, używa się w polskiej literaturze naukowej oryginalnego angielskiego terminu „gender”, bądź określenia „płeć kulturowa” dla nazwania, tzw. „kulturowej nadbudowy płci biologicznej” a dokładniej różnic pomiędzy kobietami a mężczyznami, które są przyswajane w trakcie socjalizacji i oparte na cechach kulturowych i społecznych, odmiennie ukształtowanych w różnych kulturach.¹⁵⁸

Dodatkowo, należy podkreślić fakt, że w Rosji kwestia wprowadzenia nowej terminologii miała miejsce na przełomie lat 80.- 90. XX wieku.¹⁵⁹ Tak więc nauka rosyjska nie miała możliwości przejść przez kolejne etapy feministycznych badań, które na Zachodzie miały miejsce w l. 60.-80. XX w. Często rosyjscy badacze wskazują ten powód jako wytłumaczenie jeszcze nierzadko zamiennego stosowania pojęć „analiza gender” i „analiza feministyczna”. Zdarza się, bowiem wciąż, że dany problem badawczy nazywa się „genderowym” tylko dlatego, że dotyczy męskich i żeńskich ról w społeczeństwie.¹⁶⁰

Olga Woronina (Ольга А. Воронина) zwróciła uwagę na fakt, że pod terminem „gender studies” chce się zachować tradycyjne badania ról społeczno-płciowych a także badania dotyczące statusu kobiet i dzieci w społeczeństwie. Wpadając w tę pułapkę niektórzy rosyjscy autorzy utożsamiają płeć – czyli kategorię biologiczną, z gender – czyli kategorią społeczno-kulturową i mówią o przeciwstawnych „genderach”.¹⁶¹ W związku z tymi problemami pojęciowymi pojawiają się opinie stawiające w wątpliwość używania słowa „gender” w analizie rosyjskiej rzeczywistości. Przykładowo, Siergiej Uszakin (Сергей А. Ушакин) stwierdza, że nie ma możliwości „prześwietlania” realiów rosyjskich genderowymi kategoriami z tego względu, że kategoria „gender” posiada charakter historyczny i odzwierciedla historię

¹⁵⁷ Rosyjscy badacze podkreślają by w ojczystym języku używać terminów: „женское”, „мужское” dla określenia biologicznych różnic między płciami, a określeń „мужественное”, „женственное”, które zostały wypracowane przez nauki społeczne, dla określenia kulturowo-symbolicznego charakteru płci. Pojęcia kobiecości i męskości ewoluują, zmieniają się wraz z postępującą zmianą społeczną. Odpowiednikami dla pojęć „мужественное”, „женственное” w języku polskim są: „kobiecość” i „męskość”. Е.И.Трофимова, К вопросу о гендерной терминологии... dz. cyt.; lub: А.В. Кирилина, О применении понятия гендер в русскоязычном лингвистическом описании, „Филологические науки”, 2000, nr 3, s. 18-19; za: Е.И.Трофимова, К вопросу о гендерной терминологии... dz. cyt.

¹⁵⁸ B. Szacka, Gender i płeć, (w:) Gender w społecznictwie polskim... dz. cyt., s.19.

¹⁵⁹ Pierwsze wydania słownika „Współczesna filozofia zachodnia” (red. В.А. Лекторский, В.С. Малахов, В.П. Филатов, z 1991r.) nie zajął się terminem „gender”. Jednak już w drugim wydaniu z 1998 r. pojawił się termin „гендерные исследования”. Natomiast pierwszym podręcznikiem, który zajmował się kwestią filozofii płci był ten z 1996 r. pod redakcją В.Д. Губина, Т.Ю. Сидориной, В.П. Филатова. Н. А. Блохина, Понятие гендера: становление, основные концепции и представления... dz. cyt.

¹⁶⁰ Tamże.

¹⁶¹ Н. Л. Пшкарёва, Что такое гендер? Характеристика основных концепций... dz. cyt., s. 8-20.

zachodniego społeczeństwa, w którym powstała. W związku z tym, ta kategoria może być używana jako instrument analizy wobec tego społeczeństwa w którym powstała.¹⁶² Co za tym idzie, problem badania tych relacji to nie tylko kwestia etymologiczna, czyli, kwestia rozumienia tego terminu i znajomości okoliczności w jakich powstał. Według Uszagina, gender na rosyjskim gruncie stracił swój „rewolucyjny zapal”, który towarzyszył mu w krajach zachodnich w dobie drugiej fali feminizmu, dlatego rosyjscy badacze powinni dla analizy relacji pomiędzy płciami używać terminu „płeć” (пол). Trofimowa nie zgadza się z opinią, że analiza genderowa straciła swój rewolucyjny zapal na rosyjskim gruncie. Zauważa, że problem leży w tym, że zmiana stereotypów tak samo płci jak i gender zachodzi powoli ze względu na to, że są one głęboko osadzone w kulturze. Na rezultaty aktualnych działań i skutki wdrożenia analizy genderowej należy jeszcze poczekać aż pokolenie wychowane w nowej perspektywie, dojdzie do głosu.¹⁶³

Zwracając uwagę na fakt wprowadzania nowej terminologii na grunt rosyjskiej nauki, trzeba mieć na uwadze, że kwestia kobieca już wcześniej była jej przedmiotem zainteresowania. W XIX w. funkcjonował termin już wcześniej wspomniany „женский вопрос”, który można przetłumaczyć jako „kwestia kobieca”. Używany był, jako synonim dla słowa „feminizm”, które już wtedy miało negatywny, obcy wydźwięk. Mimo kolejnych wydarzeń w historii państwa rosyjskiego¹⁶⁴ określenie to wciąż funkcjonowało i używane jest do dzisiaj w dyskursie naukowym, ale także funkcjonuje w mowie potocznej i definiowane jest jako kompleks problemów związanych z sytuacją i rolą kobiet w rodzinie i społeczeństwie.¹⁶⁵ Istnienie takiego terminu stanowi dowód na to, że kwestia kobieca oraz kształtowanie obrazu kobiety w państwie rosyjskim było i jest nadal przedmiotem zainteresowania oraz dowodem na to, że na grunt rosyjski trudno przechodzą obce koncepcje. Jednak w tym miejscu należy zgodzić się z Trofimową, że kwestia zmiany społecznej jest procesem długotrwałym a nowe terminy naukowe można potraktować za słowami J. Scott: „jako przysłowiowy kij wsadzany w mrowisko,[gdyż] w państwach gdzie feministyczny ruch mniej wtrącał się w politykę i był

¹⁶² С.А. Ушакин, Поле пола: в центре и по краям, „Вопросы философии”, 1999, nr 5; С.А. Ушакин, Человек рода он: знаки отсутствия (w:) О муже(N)ственности. Сборник статей, С.Ушакин red., Moskwa 2002; za: Н. А. Блохина, Понятие гендера: становление, основные концепции и представления... dz. cyt.

¹⁶³ С.А. Ушакин, Человек рода он: знаки отсутствия dz. cyt., s. 19; za: Н. А. Блохина, Понятие гендера: становление, основные концепции и представления... dz. cyt.

¹⁶⁴ Понятие то znalazło się także w Wielkiej Radzieckiej Encyklopedii i definiowane było jako: „jedno z ważniejszych problemów marksizmu-leninizmu”. Большая советская энциклопедия, Б. А. Введенский red., t. 16, Москва 1952, s. 64-66.

¹⁶⁵ Patrz: И. В. КрыковА, Феминизм: происхождение понятия и его трактования в современной науке, „Аналитика культурологии”, nr 11 / 2008 Тамбов.

mniej obecny w naukowym dyskursie akademickim, tam właśnie brakuje dokładnego, poprawnego przetłumaczenia tego terminu”.¹⁶⁶

Stąd też, decydując się na analizę obrazu kobiety w państwie rosyjskim, należy mieć na uwadze z jednej strony narzędzia, które podsuwa analiza feministyczna, które na pewno pomogą wprowadzić inne spojrzenie na obraz rosyjskiej kobiety. Jednakowoż należy mieć także na uwadze wpływ, jaki wywarły konkretne wydarzenia historyczne oraz inne czynniki charakterystyczne dla tego obszaru, który miały wpływ na kształt oraz role społeczne jakie przypadły Rosjankom na poszczególnych etapach historii.

¹⁶⁶ Н. А. Блохина, Понятие гендера: становление, основные концепции и представления... dz. cyt.

Rozdział 2. Kobieta w społeczeństwie rosyjskim przed Rewolucją Październikową a zachodni ruch emancypacyjny

Nie ulega wątpliwości, że mentalność rosyjska przez stulecia była poddawana wpływowi wielu czynników, które ukształtowały, między innymi, podejście do kobiet w tym państwie. Podejmując kwestię miejsca i roli kobiety w społeczeństwie rosyjskim do początku XX wieku, kiedy w państwie rosyjskim rozpoczyna się okres rewolucyjny, można spotkać się z dwojakim ujęciem tematu. Część badaczy zwraca uwagę przede wszystkim na podporządkowany charakter egzystencji kobiety rosyjskiej, które ograniczało się do wykonywania prac domowych i wychowywania dzieci. Według tego ujęcia, zasadniczą rolą kobiety miała być służba mężczyźnie. Często w opracowaniach natknąć się można na określenie „теремная затворница”, które ukazuje kobietę zawsze w stosunku uległości do męża, z ograniczonymi prawami w każdym aspekcie życia.¹⁶⁷ Inni badacze widzą natomiast aktywne, gotowe do działań kobiety, które odgrywały pierwszoplanowe role na tle ważnych wydarzeń historycznych. Ten rozdzźwięk spowodowany jest niewątpliwie faktem, że w okresie od formowania się państwowości rosyjskiej, poczynając od Rusi Kijowskiej przez zmiany, które były skutkiem reform Piotra I, aż po wydarzenia rewolucyjne najpierw 1905, potem 1917 roku, sytuacja prawna, rodzinna i społeczna kobiet nie była jednolita. Zmieniała się ona wraz z kolejnymi etapami w historii państwa rosyjskiego nie bez wpływu czynników zewnętrznych. W związku z tym, by zrozumieć w pełni sytuację kobiety rosyjskiej w czasach nam współczesnych, należy sięgnąć do dalszej historii tego państwa. Do takiego podejścia do tematu zachęcał także Jurij Łotman w swojej pracy na temat kultury szlacheckiej na przełomie XVIII-XIX wieku. Uzasadniał to faktem, że okres ten po pierwsze jest nam bliski i ściśle związany z naszym życiem współcześnie. Jest to okres, w którym formowały się cechy nowej kultury rosyjskiej, kultury czasów nowożytnych.¹⁶⁸

Łotman zwrócił uwagę jeszcze na jeden ważny czynnik, który należy brać pod uwagę przy analizie społeczeństwa rosyjskiego. Stwierdził on, iż kultura rosyjska jest „wielowarstwowa”. Na poszczególnych etapach historii kultura rosyjska istniała nie tylko jako całość. Istniała odrębna kultura rosyjskiego chłopstwa, która także była różnorodna wewnętrznie. Spośród wielu, możemy dla przykładu wyróżnić kulturę: ołonieckiego chłopca i Kozaka znad Donu, chłopca prawosławnego i chłopca-starobrzędowca. Poza tym stniało mocno

¹⁶⁷ Н. Л. Пушкарёва, Женщины Древней Руси, Москва 1989, s. 4-5.

¹⁶⁸ J. Łotman, Rosja i znaki. Kultura szlachecka w wieku XVIII i na początku XIX, Gdańsk 2010, s. 15.

wyodrębnione środowisko i szczególna kultura rosyjskiego duchowieństwa, hierarchów i zwykłych wiejskich popów. Także kupiec i mieszkaniec miasta – mieszczanin, miał swój tryb życia, swój krąg lektur, swoje życiowe obrzędy, formy wypoczynku, ubiór.¹⁶⁹ Spostrzeżenie to jest o tyle ważne z punktu widzenia tej pracy, gdyż nie ogranicza się ona do kobiet z konkretnej warstwy społecznej, ale do reprezentantek wszystkich warstw społeczeństwa rosyjskiego. Dlatego kluczowym jest by uchwycić ogólne tendencje, które miały wpływ na sytuację i kształtowanie ról społecznych Rosjanek w kolejnych etapach rozwoju historii państwa rosyjskiego, aż do czasów współczesnych.

Biorąc pod uwagę takie ujęcie tematu zasadnym jest, podejmując problem sytuacji kobiety w społeczeństwie rosyjskim, sięgać do wcześniejszych etapów w historii państwa rosyjskiego. Oczywistym jest, że szczególnie ważnym okresem dla kształtowania się sytuacji kobiet była rewolucja październikowa, która diametralnie zmieniła podejście do kwestii kobiecej. Jednak by zrozumieć genezę tych zmian należy sięgnąć do wcześniejszego etapu, czyli okresu rządów carskich, charakteryzujących się patriarchalnym porządkiem społecznym. Należy też brać pod uwagę czynnik religijny, czyli przyjęcie chrześcijaństwa z Bizancjum. Ważnym problemem jest także kwestia wpływu najazdów mongolskich, które także rzutowały na podejście do roli miejsca kobiet w społeczeństwie. Kolejnym ważnym czynnikiem jest problem edukacji dziewcząt. Powstawanie kolejnych żeńskich instytutów, zakres kształcenia oraz wpływ europejskich prądów na kształcenie Rosjanek. Nie bez znaczenia był także rozwój ruchów kobiecych działających niezależnie aż do Rewolucji październikowej, które to były czułe na ważne kwestie społeczne, ale przede walczyły o prawa publiczne dla Rosjanek.

Kolejnym ważnym czynnikiem jest kwestia źródeł informacji, praktycznych z punktu widzenia niniejszej pracy. Irina Jukina zwraca uwagę, że kobiety od zawsze były obecne w rosyjskiej historiografii. Nawet, jeśli trendy były odwrotne, trudno byłoby pominąć udział i rolę kobiet w opracowaniach dotyczących tradycji rodzinnych, małżeńskich i innych pracach dotyczących rosyjskiego społeczeństwa.¹⁷⁰ Zgodnie ze słowami A. Amfiteatrowa (А.Амфитеатров), etnografowie szczególnie w okresie przełomu XIX i XX wieku szukali tożsamości narodowościowej w sensie geograficznym, ale przede wszystkim pod kątem przynależności do warstwy społecznej (народности географической и сословной). Można

¹⁶⁹ Tamże, s. 16.

¹⁷⁰ Jukina w swoim opracowaniu wymienia jeszcze prace: М.П. Погодин, Частная жизнь князей в Древней Руси до нашествия татар, „Москвитянин”, 1853, nr 11, s. 65-96; И.Е. Забелин, Домашний быт русских цариц в XVI-XVII вв., Москва, 1869; за: И.И. Юкина, История женщин России: женское движение и феминизм 1850-1920-е гг.: dz.cyt.

wskazać, że efektem ubocznym tych poszukiwań było właśnie „odkrycie kobiety” a ściślej, pochylenie się nad jej rolą w społeczeństwie.¹⁷¹ Jednak podejmując się badań dotyczących roli kobiety w państwowości rosyjskiej na początku jej istnienia badacze opierają się na nielicznych źródłach. Przykładowo, źródłem informacji o roli kobiety są zabytki literatury staroruskiej, pierwsze akty prawodawcze czy zapiski pamiętnikarskie obserwatorów życia społecznego czy politycznego. Problemem jest fakt, iż zapiski dotyczące kobiet, jeśli już znajdują się w tych źródłach, dotyczą przede wszystkim Rosjank, które odgrywały ważne role w wydarzeniach historycznych. Tematy dotyczące warunków życia kobiet, ich sposobu bycia, ról społecznych, nie były interesujące z punktu widzenia wydarzeń politycznych, dlatego też zapiski kronikarskie rzadko podejmują temat kobiecy. Jeśli już ten wątek był podejmowany to raczej w relacji do roli mężczyzny, przykładowo w tematyce rodzinnej czy małżeńskiej, co z kolei widoczne jest w szczególności w przypadku aktów prawnych.¹⁷² Przykładowo, Ustaw księcia Jarosława, Russkaja Prawda i Sudebnik z 1497 r.¹⁷³ i inne akty, które były następstwem przyjęcia chrześcijaństwa, normowały kwestię zawierania małżeństwa i jego rozwiązywania. Także „Powieść mininych dni” jest ważnym źródłem informacji dotyczących form zawierania małżeństw, wielożeństwa czy zasad dziedziczenia w okresie pogańskim. Natomiast tak znany zabytek piśmiennictwa jak „Domostroj” przedstawia sytuację kobiety rosyjskiej już od okresu najazdów mongolskich i stopniowego oddzielania kobiet od środowiska mężczyzn, które określane jest terminem „теремное затворничество”.¹⁷⁴

¹⁷¹ Н.М. Карамзин, Марфа Посадница или покорение Новгорода, Санкт-Петербург 1802, za: tamże.

¹⁷² Wyjątki od tej reguły są nieliczne. Przykładem może być postać Marty Boreckiej (Марфа Борецкая), która wraz z synem Dymitrem, który sprawował urząd namiestnika w Nowogrodzie wystąpił z inicjatywą uniezależnienia się od księcia moskiewskiego. To właśnie Marta miała być nieoficjalną liderką opozycji bojarskiej wobec Moskwy i ona prowadziła rozmowy z księciem litewskim i królem polskim Kazimierzem Jagiellończykiem w sprawie przymierza politycznego przeciw Iwanowi III. Н.М. Костомаров, Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях, Санкт-Петербург 1887; И. Платонов, Браки и многоженство в Древней Руси „Сын Отечества”, 1831, nr 15; Д.И. Иловайский, Екатерина Романовна Дашкова (w:) Отечественные записки, 1859, Т. 126; za: tamże.

¹⁷³ Н. Л. Пушкарёва, Женщины Древней Руси, dz. cyt., s. 4-5.

¹⁷⁴ К. Kosowska, Образ жизни шляхcianek rosyjskich в литературе. Od Piotra Wielkiego до Миколая I, Kraków 2012, s. 9-10.

2.1. Charakterystyka antropologiczna kobiety w społeczeństwie rosyjskim do rewolucji październikowej

By analiza roli społecznej kobiety na przestrzeni historii państwa rosyjskiego była pełna, należy sięgnąć do wcześniej wymienionych znanych źródeł kronikarskich, ale też do zabytków prawa czy literatury. Ważne z punktu widzenia wybranego tematu, są także opracowania etnograficzne, ale też obowiązkowa jest analiza konkretnych decyzji politycznych wpływających na zmiany społeczne oraz śledzenie powstawania poszczególnych ruchów społecznych i ich wpływu na świadomość ogółu. Niezbędnym jest sięgnięcie do zapisków prasowych, które są źródłem informacji o nastrojach społecznych oraz do wspomnień jednostek, w których także odcisnęły się nastroje danej epoki. W związku z takim ujęciem tematu należy podkreślić antropologiczny charakter niniejszej analizy. Nie tylko z powodu wielości źródeł, ale przede wszystkim przez fakt, iż antropologowie badają etosy kulturowe, systemy wartości oraz instytucje, poszukując uniwersalnych cech w badanej różnorodności. Antropologia jak podkreśla Bohdan Szklarski jest poszukiwaniem odpowiedzi na pytania o cechy definicyjne kultur, co ma szczególne znaczenie wobec zmian zachodzących w polityce i politologii naszej epoki.¹⁷⁵

Kolejną ważną cechą jest fakt, iż współczesna antropologia ma charakter szczególnej intuicji poznawczej, będąc przede wszystkim sposobem obserwacji i konceptualizowania badanej rzeczywistości kulturowej i społecznej. W takim rozumieniu dyskurs antropologiczny nie jest domeną wyłącznie antropologów, nie sposób, bowiem oddzielić nauki zwanej antropologią kulturową od innych dziedzin humanistyki, w których podejmowana jest refleksja nad fenomenem kultury.¹⁷⁶ Zalety antropologicznego podejścia podkreśla także Barbara Olszewska-Dyoniziak. W swej analizie dotyczącej europejskich totalitaryzmów, autorka stawia sobie za cel ukazanie nie tylko politycznego, społecznego czy gospodarczego, lecz także kulturowego kontekstu totalitaryzmu. Dopiero, bowiem analiza zjawisk kulturowych, takich jak wzory, wartości, instytucje, zwyczaje i symbole, pozwala na rozpatrzenie szerszego kontekstu zachowań aktorów polityki i rezultatów ich działań.¹⁷⁷ Tym samym, podejmując się tematu pozycji kobiet w społeczeństwie rosyjskim należy pamiętać, że każdy z kolejnych etapów w historii kształtował inny ideał kobiecy, wymagał od niej innych umiejętności, postaw, specyficznego rodzaju aktywności lub - w wielu przypadkach - jej braku. Tym sposobem ujęcie

¹⁷⁵ B. Szklarski, *Mity, symbole i rytuały we współczesnej polityce*, Warszawa 2008, s. 7.

¹⁷⁶ R. Borkowski, *Teologia polityczna dżihadizmu w perspektywie antropologii polityki*, "Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Sociologica", Folia 156, Kraków 2014, nr 1, s. 83–98.

¹⁷⁷ B. Olszewska-Dyoniziak, *Antropologia totalitaryzmu europejskiego XX wieku*, Wrocław 1999, s. 14.

antropologiczne jest obowiązującym w niniejszej pracy, gdyż jej celem jest poznanie ogólnych tendencji dotyczących kształtowania pozycji Rosjanki na przestrzeni historii tego państwa, dzięki ukazaniu kontekstu społecznego, prawnego, politycznego, ekonomicznego, ale też kulturowego roli kobiety w historii Rosji.

Badacze, podejmując się analizy dziejów państwa rosyjskiego, często sięgają ku pewnym dychotomicznym podziałom, które zwracają uwagę na najważniejsze wydarzenia z historii tego państwa. Przykładowo, wśród badaczy rosyjskich istnieje opinia zgodnie, z którą historię Rusi można podzielić na dwa okresy: okres do najazdu mongolskiego i okres „pomongolski”. Wskazuje to na fakt jak silnie to wydarzenie odbiło się na funkcjonowaniu Rusi oraz na to, że historycy upatrują w tym fakcie historycznym ważny czynnik wpływający na wiele dziedzin życia w tamtym okresie. Według Nikołaja Michajłowicza Karamzina czasem preceniano tenże okres przypisując mu wpływy wcześniejsze: „nie tatarzy nauczyli naszych przodków ograniczać kobiecą swobodę i poczucie człowieczeństwa u chłopów, handlować ludźmi [...]: my wszystko to widzieliśmy u Słowian i Rosjan przede wszystkim”. Karamzin uważał, że głównym wpływem tatarów na kulturę i dalsze losy ziem rosyjskich był fakt, że wstrzymali ich rozwój. Warto podkreślić, że to, co państwo rosyjskie na pewno odziedziczyło po okresie niewoli mongolskiej to sposób sprawowania władzy. Obraz ówczesnej państwowości łączący w sobie elementy kultury Wschodu, wpływy bizantyjskie i religię prawosławną był całkowicie odmienny od wzorca europejskiego.¹⁷⁸ Także koncepcja ruskiego „единодержавие” – samodzierżawie, narodziła się w okresie niewoli mongolskiej. Siergiej Uwarow, w dyskusji nad modelem rosyjskiej kultury narodowej, wskazywał na trzy kategorie, które znamy pod słynnym hasłem: „prawosławie, samodzierżawie, ludowość”.¹⁷⁹ Interesujące nas rosyjskie samodzierżawie, o którym pisał Uwarow, związane jest to myślą polityczno-religijną, która rozwijała się pod bezpośrednim wpływem Bizancjum, skąd została przejęta idea utożsamiania władcy z Bogiem. Polegała ona na założeniu, że władca obdarzony jest szczególnym charyzmatem, dzięki któremu należy go traktować jak istotę nadprzyrodzoną.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Очерки русской культуры XIII-XV веков. Часть первая: Материальная культура, А. В. Арциховский ред., Москва 1969, s. 8-14.

¹⁷⁹ L. Liburska, *Kultura rosyjska 1800-1861*, (w:) *Rosjoznawstwo*, L. Suchanek red., Kraków 2004, s.237-257.

¹⁸⁰ „Wstępując na tron stawał się on jedynowładcą, którego wola, aż do 1906 r. nieograniczona przez konstytucję, była jedynym źródłem prawa państwowego i głównym czynnikiem kształtującym bieżącą politykę rządu.(...) w 1721 r. Duchownom Rieglamentie czytamy, iż władza monarchów jest samowładna (tj. samodzierżawna)”; *Samodzierżawie. Czym był carat?*, „Czerwony Październik 1917. Tajemnice Bolszewickiej Rewolty”,(w:) „Polityka”, nr 2/ 2007, 29.10.2007, s. 7; Dodatkowo samo nazewnictwo mówi nam wiele. W Bizancjum nazywanie władcy „basileusem” (carem) miało, przede wszystkim, związek z tradycją imperialną. W Rosji natomiast miano „cara” miało odniesienie przede wszystkim religijne, gdyż ta sama nazwa była traktowana jako jedno z imion Boga. W ten sposób ruski władca, dziedzicząc bizantyjski tytuł, w oczach poddanych, otrzymywał

Problem ten jest o tyle ważny, że kwestie i sposób sprawowania rządów przekładał się także na porządek społeczny w poszczególnych klasach, warstwach społecznych.¹⁸¹ Innym ważnym z punktu widzenia tej pracy, skutkiem wpływu tradycji „azjatyckiej” było wydzielenie odrębnych obszarów życia dla kobiet i mężczyzn – w przypadku kobiet był to terem.¹⁸²

Następnym często podkreślanym przez badaczy podziałem w historii Rosji, które bez wątpienia wpływało na położenie kobiety w rodzinie i społeczeństwie jest czynnik religijny, dzięki któremu możemy wyróżnić okres pogański i okres chrześcijański.¹⁸³ Prawosławie ruskie, bo tak literatura określa część chrześcijaństwa wschodniego obejmującego obszar m.in. dzisiejszej Federacji Rosyjskiej, miało przemożny wpływ na kształtowanie zasad rządzących kulturą, państwem i polityką i związanych z tym wzory zachowania, myślenia oraz symbolikę rządzącą wyobraźnią Rosjan. Mówi się wręcz o „prawosławnej kulturze bytu”.¹⁸⁴ Także Boris Jegorow wymienia czynnik religii prawosławnej, jako ten, który według autora kształtował kulturę Rosjan. Oczywiście trudno nie wspomnieć o soborowości, czyli właśnie o „zbierającym wiernych charakterze cerkwi”. W ten sposób kształtował się wspólnotowy porządek życia rosyjskiego, a co za tym idzie, cała paleta wyobrażeń o wyższości „całego-ogólnego nad indywidualnym – częściowym”¹⁸⁵. Nie można pominąć faktu, iż wspólnotowość dawała ludziom poczucie bezpieczeństwa i grupowego wsparcia. Proces ten opisywał Erich Fromm, tłumacząc, że człowiek stając sam wobec świata, jako jednostka indywidualna, odczuwa „nieznośny stan bezsilności i osamotnienia”. By przezwyciężyć ten stan człowiek często cofa się, tzn. „rezygnuje z wolności” i wraca do stanu zanim stał się jednostką.¹⁸⁶ W ten sam sposób wypowiadał się Fiodor Dostojewski, który pisał: „... nie ma i nie było nic bardziej nieznośnego dla człowieka i dla ludzkiej społeczności niż wolność!”¹⁸⁷. Z drugiej strony jednak wspólnotowość pomniejszała wartość jednostki oraz miała wpływ na jej życie osobiste, gdyż w pewnym stopniu je kontrolowała w postaci, przykładowo, kontroli społecznej. W ten sposób mamy do czynienia z niepisanym zakazem publicznego demonstrowania uczuć, co było

szczególny charyzmat, za: B. Uspienski, W. Żywow, *Car i Bóg. Semiotyczne aspekty sakralizacji monarchy w Rosji*, Warszawa 1992, s. 14-21.

¹⁸¹ Przykładowo nazewnictwo to zostało także przejęte przez ludność chłopską, która nazywała młodą parę „carem” i „carycą”, a samą uroczystość zaślubin – „koronacją”, za: O. Figes, *Taniec Nataszy. Z dziejów kultury rosyjskiej*, Warszawa 2002, s. 190.

¹⁸² D. Atkinson, *Society and the Sexes in the Russian Past* (w:) *Women in Russia*, D. Atkinson, A. Dallin, G. Warshofsky Lapidus red., Stanford 1977, s. 12-13.

¹⁸³ K. Kosowska, *Obraz życia szlachcianek rosyjskich w literaturze ...*, dz. cyt., s. 23.

¹⁸⁴ W. Pawluczuk, *Prawosławie jako typ kultury*, (w:) *Prawosławie jako typ kultury : materiały I edycji Wszechnicy Kultury Prawosławnej 1998/1999*, J. Zieniuk red., Białystok 1999, s. 46-47.

¹⁸⁵ B. Jegorow, *Oblicza Rosji. Szkice z historii kultury rosyjskiej XIX wieku*, Gdańsk 2002, s. 26-28.

¹⁸⁶ E. Fromm, *Ucieczka od wolności*, Warszawa 2005, s. 140-141.

¹⁸⁷ F. Dostojewski, *Bracia Karamazow, część I*, Warszawa 1970, s.306.

związane z obecnością wstydu w wielu sferach ludzkiego zachowania. Wiele z tych zasad dotyczyło przede wszystkim kobiet. Mamy do czynienia z obyczajem wystawiania na widok publiczny pościeli po nocy poślubnej nowożeńców by cała społeczność wiejska mogła się przekonać czy panna młoda zachowała dziewictwo do dnia ślubu. Także kobietę częściej obowiązywało oszczędniejsze okazywanie swoich uczuć. Nie wypadało im się nawet śmiać otwarcie. Podobnie było z zachowaniem skromności i pewnego rodzaju nieśmiałości, które były bezpośrednio powiązane z ascetycznym wzorem ludzkiego życia propagowanym przez cerkiew prawosławną.¹⁸⁸ Nowy chrześcijański porządek najszybciej przyswoiły wyższe warstwy społeczne. Niższe, jeszcze długo pozostawały wierne pogańskim zwyczajom. Trzeba jednak podkreślić, że różnice w implementacji zasad chrześcijańskich widoczne były także w podziale terytorialnym. W większych ośrodkach, gdzie budowano świątynie chrześcijańskie, nowe zasady dotyczące przede wszystkim zamążpójścia i nowej obyczajowości przyjęły się szybciej. Po przyjęciu chrześcijaństwa, Ruś prócz religii przejęła określone zasady a wraz z nimi dokumenty prawne. Prócz dokumentów przejętych powstają także ustawy cerkiewne książąt ruskich: Ustaw księcia Włodzimierza, Ustaw księcia Jarosława i Ruska Prawda. To podstawowe kodeksy prawne Rusi Kijowskiej.¹⁸⁹

Kolejnym popularnym podziałem, na który możemy się natknąć rozważając rolę i miejsce Rosjanki w społeczeństwie do wybuchu rewolucji to dwa etapy: do reform Piotra I i okres już po ogłoszeniu reform.¹⁹⁰ W okresie dopiotrowym możemy rozpatrywać kobiecą sytuację przez pryzmat kobiecych figur historycznych, które zostały opisane w zabytkach literatury staroruskiej. Mowa tutaj przede wszystkim o księżnie Oldze i carewnie Zofii. Olga, jako wzór do naśladowania – dobrej i mądrej władczyni oraz Zofii, jako odzwierciedlenie kobiety, która nastawiona była tylko na doczesne przyjemności jako przeciwstawienie dla wzoru kobiety-chrześcijanki.¹⁹¹

Podziały przedstawione powyżej wskazują tylko na część zjawisk w epoce dorewolucyjnej, które z punktu widzenia niniejszej pracy są ważne. By jednak wnikliwie zająć się tematami, należy przeanalizować poszczególne etapy w historii państwa rosyjskiego, gdyż każdy z nich miał wpływ na finalny obraz Rosjanki, z którym mamy do czynienia w momencie wybuchu rewolucji październikowej.

¹⁸⁸ B. Jegorow, *Oblicza Rosji. Szkice z historii...* dz. cyt., s. 28-30.

¹⁸⁹ K. Kosowska, *Obraz życia szlachcianek rosyjskich w literaturze...* dz. cyt., s. 29.

¹⁹⁰ Patrz: И.Е.Забелин, *Домашний быт русских цариц в XVI - XVII ст.*, Москва 1901.

¹⁹¹ *Очерки русской культуры XIII-XV веков. Часть первая: Материальная культура*, А. В. Арциховский red., Москва 1969, s. 41-97.

2.1.1. Postać kobieca i kreowanie jej roli społecznej do początku XVIII wieku

Pierwszych wskazówek na temat pozycji kobiet w średniowiecznej rosyjskiej tradycji można doszukać się już w legendzie na temat powstania Kijowa. Według podań, pomiędzy trzech braci: Kija, Szczeka i Chorywa podzielono ziemię, która została nazwana od ich imion. Legenda wspomina także o ich sistrze - Lybiedzi. Jednak mówi tylko, że żyła ona i umarła przy braciach. To podanie ukazuje już obraz zasad dziedziczenia.¹⁹² Jednak badacze wskazują też na inne tendencje w przedchrześcijańskim państwie rosyjskim. Odwołując się do innych przykładów zabytków literatury, Fannina Halle swoje rozważania na temat kobiet w rosyjskim społeczeństwie zaczyna od przywołania staroruskich bylin¹⁹³, które wspominają o wizerunkach kobiet-bohaterek. W „Rosji przedchrześcijańskiej”, jak pisze autorka, kobietom przypisywano mądrość, magiczne zdolności, umiejętność leczenia chorób, a czasem i wyższe posłannictwo. Autorka zmianę tego stanu rzeczy przypisuje religii prawosławnej. Przywołuje fakt przyjęcia przez Ruś chrztu w 988 r. i wyjaśnia, że był to moment, w którym zmieniło się podejście do kobiet moment, w którym religia ta narzuciła swój patriarchalny porządek.¹⁹⁴ W podobnym tonie wypowiadała się Anna Sabanowa (Анна Шабанова) działaczka społeczna pierwsza kobieta-lekarz w Rosji popierająca ruch kobiecy. W swojej pracy wspominała analizy rosyjskich historyków, według których kobieta w okresie średniowiecza, przed wpływami prawosławnymi czy mongolskimi, cieszyła się sporą swobodą – występowała bezpośrednio przed sądem a obraza kobiecej czci była surowiej karana niż dyshonor skierowany w stosunku do mężczyzny. W momencie, gdy stawiała się wdową, obejmowała funkcję głowy rodziny.¹⁹⁵

Odwołując się do zachowanych źródeł historycznych okresu Rusi Kijowskiej (X-XIII w) i księstwa moskiewskiego (XIV-XVII) jak już stwierdzono wcześniej, milczą one o kobiecej roli w tym okresie. Wyjątkiem są momenty, gdy kobieta obejmowała którąś z męskich ról lub przeciwstawiała się obowiązującemu prawu. Przykładem energicznej niewiasty – władczyni może być babka Włodzimierza Kijowskiego, Olga, która w X w. przez wiele lat rządziła w

¹⁹² Н. Л. Пушкарёва, Женщины Древней Руси..., dz. cyt., s.11.

¹⁹³ Byliny to liryczne pieśni epickie o tematyce bohaterskiej lub społeczno- obyczajowej, charakterystyczne dla rosyjskiej poezji ludowej, za: Wielka Encyklopedia PWN, J. Wojnowski red., Warszawa 2001, s.98.

¹⁹⁴ F. Halle, Kobieta w Rosji sowieckiej, Warszawa 1934, s. 9.

¹⁹⁵ А. Н. Шабанова, Очерк женского движения в России, „Женщина в российском обществе”, 2008, nr 4, s. 3-26.

imieniu niepełnoletniego syna.¹⁹⁶ Pod koniec XV w. zasłynęła Marta Borecka „królowa Nowogrodu”, która kierowała sprawami republiki za pośrednictwem swych synów. W drugiej połowie XVII w. rządziła przez pewien czas Zofia Romanówna, córka cara Aleksego Michajłowicza, siostra cara Fiodora III. Po śmierci brata wraz ze swym faworytem, kniazem Golicynem przejęła ster rządów.¹⁹⁷ Inną znaną postacią historyczną jest Janka zwana Anną, która w 1089 r. samodzielnie wyjechała z poselstwem do Bizancjum. To właśnie Anna utworzyła przy Andiejewskim Monastyrze pierwszą znaną w historii szkołę dla dziewcząt.¹⁹⁸ Gdy w 1533 r. na tronie moskiewskim zasiadł syn Wasyla III, Iwan IV – wówczas trzyletnie dziecko, rządy w państwie objęła jego matka, Helena Glińska. Wraz ze swoim faworytem, kniazem Iwanem Owcziną-Tielepniewem-Obelińskim, kontynuowała politykę swego zmarłego męża umacniając władzę centralną i carskie samodzierżawie.¹⁹⁹

Dość interesującym wydarzeniem z punktu widzenia przejęcia „męskiej” roli w historii Rusi przez kobiety był okres nazwany przez historyków „połockim matriarchatem”. W 1125 r. gdy zmarł Władimir Monomach, połoccy książęta odmówili zaakceptowania jego następcy – Mstisława. Konflikt ten zakończył się w 1129 r. W skutek tego połoccy książęta zostali pozbawieni swoich praw a samo księstwo zostało bez zwierzchnictwa. Wtedy to na połocką arenę wstąpiły księżne połockie. Z tego też powodu okres lat 30.-50. XII w. historyk W. L. Janin nazwał właśnie „połockim matriarchatem”. Kniahiniami sprawującymi władzę były m.in. przedstawicielka rodziny kniazia Swiatosława a także żona kniaza Michaiła.²⁰⁰

Jeśli postać kobieca pojawiała się w zabytkowych tekstach to także w kontekście powiązań, jakie Ruś uzyskała dzięki ich zamążpójściu. Przykładowo, w zabytkach literatury natknąć się można na postacie córek Jarosława Mądrego. Anastazja, Anna, Elizawieta nie tylko dzięki ożenkowi wzmocniły pozycję Rusi na arenie europejskiej, ale odegrały sporą rolę w życiu politycznym niektórych z państw europejskich.²⁰¹ Kolejnym przykładem są wnuczki Władimira Monomacha - córki Mstisława Władirowicza: Ingeborg, Zoja, Malfrid, Ewfrosina, które także dzięki odpowiednim ślubnym koneksjom dbały o więzi z europejskimi

¹⁹⁶ D. Atkinson, *Society and the Sexes in the Russian Past* (w:) *Women in Russia*, D. Atkinson, A. Dallin, G. Warshofsky Lapidus red., Stanford 1977, s. 9-10.

¹⁹⁷ M. Bogucka, *Gorsza pleć. Kobieta w dziejach Europy od antyku po wiek XXI*, Warszawa 2006, s. 186-188.

¹⁹⁸ Uczono w niej pisanie, śpiewu, szycia. Kontakty z Bizancjum spowodowały, że tradycja kształcenia tak bardzo rozwinęła się w państwie ruskim wśród przedstawicielek rodzin kniaziowych. Działalność edukacyjna Anny-Janki nie była niczym szczególnym w okresie XII-XIII wieku. Często przy monastyrach powstawały szkoły, które fundowały kobiety z rodzin książęcych. Oczywiście nie można mówić o powstaniu jakiegoś rodzaju systemu szkolnictwa. Edukacja dzieci z rodzin wysokiego stanu w większości odbywała się w domach, za: H. Л. Пушкарёва, *Женщины Древней Руси ...*, dz. cyt., s. 27-29.

¹⁹⁹ Z. Wójcik, *Dzieje Rosji 1533-1801*, Warszawa 1971, s. 16-17.

²⁰⁰ H. Л. Пушкарёва, *Женщины Древней Руси ...*, dz. cyt., s. 36-37.

²⁰¹ Tamże, s. 27-29.

krajami: Węgry, Norwegia, Dania czy Bizancjum.²⁰² Natomiast ślub władcy księstwa moskiewskiego Iwana III z Zofią Paleolog spowodował wiele zmian w kulturze i obyczajach Moskwy. Wraz z Zofią, przybył orszak greckich i włoskich dworzan, architektów i rzemieślników. Iwan III zwiększył potencjał wojskowy państwa moskiewskiego, zdobył niezależny Nowogród i wreszcie zrzucił zwierzchnictwo chanatu.²⁰³

Amerykańskie badaczki, fakt tylko śladowego występowania postaci kobiecej w średniowiecznej historii państwa rosyjskiego, tłumaczą patriarchalną i hierarchiczną strukturą obu formacji państwowych (Rusi Kijowskiej i księstwa moskiewskiego). Dodatkowym argumentem jest sposób sprawowania władzy, czyli samodzierżawie oraz postępująca chrystianizacja.²⁰⁴ Trudno nie przyznać badaczkom racji. Czynniki religijny oraz samodzierżawie miały ogromny wpływ na sytuację jednostki a szczególnie praw jednostki w odniesieniu do ogółu, co także rzutowało na sytuację kobiet. Jednak argumenty mówiące o świadomym, ukierunkowanym działaniu mającym na celu dyskryminację płci w tamtym okresie, można uznać za przesadzone.

Historia Rusi jako obszaru, który w przyszłości miał się stać samodzielnym państwem, rozpoczyna się w 862 r. Zgodnie z „Kroniką Nestora” postanowiono znaleźć władcę, który byłby w stanie zapanować nad skłóconym ludem. Propozycję taką przedstawiono księciu normańskiemu Rurykowi. Kolejni władcy powiększali wpływy rosyjskie na ościennych terenach – opanowanie drogi do Grecji przez Ruś. Natomiast wdowa po Igorze – wspomniana już Olga, przyjęła chrzest w obrządku grecko-katolickim w Konstantynopolu w 957 r. Jednak chrzest Rusi był zasługą Włodzimierza i miał on miejsce w 988 r. Związanie się z Bizancjum musiało wnieść nowe pierwiastki do życia kulturalnego i politycznego. Pod wpływem nowej religii zaczęły się rozwijać rzemiosła związane z budową nowych świątyń – rzeźba, architektura, piśmiennictwo. Panowanie Rurykowiczów było wspólnotą rodową, starosta dzierżył Kijów a reszta członków rodziny inne grody. Każdy z rodziny przechodził kolejno na coraz wyższy szczebel hierarchii rodowej i zarazem nikt nie był związany na dłużej z żadnym księstwem. W tym fakcie zaznacza się specyfika rosyjska: rozbieżność państwa i społeczeństwa. Wówczas w XI w. tendencja ta odzwierciedlała się w fakcie, że najeźdźcy nie narzucali swej polityki podbitym ludom, nie chcieli stworzyć własnego państwa, a więc nie kierowali się jego dobrem. Dlatego też w tym okresie trudno mówić o korzystnych warunkach

²⁰² Tamże, s. 32-35.

²⁰³ J. Dogońska, Cywilizacyjna tożsamość Rosji, „Prace seminaryjne”, nr 3, Toruń 1997, s. 11- 16.

²⁰⁴ C. Worobec, Accommodation and Resistance (w:) Russia's Women: Accommodation, Resistance, Transformation, B. E. Clements, B. A. Engel, C. Worobec red., Berkeley - Los Angeles 1991, s.17-19.

dla rozwoju miast. Wyjątkiem był Nowogród Wielki, który jako pierwszy posiadał pisane prawo świeckie, tzw. „Ruską Prawdę” – zbiór norm prawnych wydanych przez Jarosława Mądrego. Kolejnym ważnym wydarzeniem historycznym był okres panowania mongolskiego na ziemiach ruskich (1238-1480). Atak oddziałów mongolskich odbył się w najmniej korzystnym momencie z punktu widzenia władców ruskich – w okresie rozbitcia dzielnicowego. Do końca XII w. Ruś zmieniała się pod wpływem rządów mongolskich. Książęta ruscy walczyli między sobą o otrzymanie jarłyku, zasada starszeństwa przestała obowiązywać. Także Cerkiew poddała się zwierzchności tatarskiej, tym bardziej, że Mongołowie nie narzucali żadnej religii jako obowiązującej. Cerkiew otrzymała od chana zwolnienie od podatków i danin, sądownictwo na całą ludność w zakresie prawa rodzinnego i spadkowego oraz pełnomocnictwo do rozstrzygania innych spraw dotyczących ludności zamieszkującej tereny cerkiewne.²⁰⁵ W okresie tym Cerkiew nie tylko wzmocniła swój status, ale miała także dogodne warunki do rozwoju, co niewątpliwie wpłynęło na sposób interpretacji obrazu kobiety w życiu społecznym.

Prócz kreowania pożądanego wizerunku i roli kobiety w rzeczywistości staroruskiej należy zwrócić uwagę także na ogólne tendencje jakie miały miejsce w tradycji chrześcijańskiej ówczesnych czasów, które wpłynęły na taki wizerunek kobiety. W Bizancjum wiele uwagi poświęcano kobiecie. Ideałem była mniszka walcząca z pokusami, przestrzegająca postów i umartwiająca swe ciało. Kobieta żyjąca w świecie i dla niego stanowiła z kolei źródło zła i pokus. Stąd bizantyjska literatura nie stroni od surowej i okrutnej oceny kobiet, głównych nosicielek grzechu.²⁰⁶ Wizerunek „złej żony” był często wykorzystywany w literaturze dydaktycznej jeszcze czasów „Powieści minionych lat”. Tam, gdzie mówiono o zepsuciu kobiecej natury, przywoływano postać „złej żony”. Ówczesni autorzy przeciwstawiali jej wzorzec „dobrej żony”. W ten sposób przedstawiano oczekiwana jakie społeczeństwo miało wobec kobiet. Można je podzielić na cztery grupy cech:

- religijne – dobra żona powinna być pobożna i bogobojna,
- społeczne – od dobrej żony oczekiwano poświęcenia się w pełni rodzinie,
- moralne – dobra żona powinna być skromna, pokorna, cnotliwa, wierna mężowi,
- rodzinne – dobra żona to także dobra gospodyni, która potrafi zarządzać domem.

Natomiast postać „złej żony” była wypadkową takich przywar jak: próżność, lenistwo, bałaganiarstwo, cudzołóstwo, skłonność do herezji i czarów, skłonność do przejawiania

²⁰⁵ J. Dogońska, Cywilizacyjna tożsamość Rosji, „Prace seminaryjne”, nr 3, Toruń 1997, s. 7- 16.

²⁰⁶ K. Kosowska, Obraz życia szlachcianek rosyjskich w literaturze ..., dz. cyt., s. 43-44.

protestu społecznego czy plotkarstwa.²⁰⁷ Badaczka rosyjska Natalia Puszkarewa wprost mówi o dwóch wizjach kobiety w źródłach cerkiewnych - „dobrej żonie” jako tej, która odzwierciedlała chrześcijańską wizję żony i matki wpisany w patriarchalny obraz społeczeństwa a co za tym idzie, rodziny. Natomiast „zła żona” to koncepcja prawosławnych teologów, która odzwierciedlała niezależną gospodynię, pełnoprawną członkinię rodziny, posiadającą autorytet, która nie jest pokorna wobec męża.²⁰⁸ Tendencja do przedstawiania kobiecości na zasadzie przeciwieństw była dość powszechna w średniowiecznej rosyjskiej filozofii. Często w zabytkach piśmiennictwa ówczesnego okresu spotkać się można z obrazem kobiety jako Ewy, która utraciła człowieczeństwo lub jako Maryji dającej życie Zbawicielowi.²⁰⁹ W wielu źródłach można także się spotkać z twierdzeniem mówiącym o tzw. „słabej kobiecej naturze” („немошной женской природе”). Większość autorów tamtego okresu zwracała uwagę na fakt, że kobieta jest słabsza od mężczyzny w sensie intelektualnym czy moralnym. Kobieta jako taka była oskarżana o zgubny wpływ na mężczyznę. Symeon Polocki (Симеон Полоцкий) porównał ten wpływ do oddziaływania wody na sól: „w taki sam sposób kobieta oddziałuje na mężczyznę, że ten staje się miękki i podatny na jej wpływy” (как соль растворяется от близости воды, так мужчина от близости женщины из крепости переходит в мягкость). O ocenie kobiety pośrednio dowodzi także ocena małżeństwa. W niektórych źródłach omawianego okresu można znaleźć stwierdzenie, że małżeństwo uniemożliwia zbawienie.²¹⁰

Zajmując się średniowiecznymi pożądanymi wzorcami kobiecości, należy sięgnąć do zabytku literatury rosyjskiej, którym jest „Domostroj” datowany na przełom XV i XVI wieku. Zawiera on wskazówki, których powinny przestrzegać osoby tworzące „dom”. Pojęcie „domu” rozważane jest przez autora na wielu płaszczyznach: państwa, miasta, majątku, rodziny. Układ życia rodzinnego w „Domostroju” przypomina porządki klasztorne, które szczególnie były widoczne w porządku teremowym. Zgodnie ze wskazówkami zawartymi w tekście każdy z domowników powinien znać swoje obowiązki, które powinien wypełniać nienagannie. Utwór przedstawia patriarchalny porządek, w którym ojciec jako głowa rodziny posiada największy autorytet. Obowiązki męża dotyczą sfery publicznej, natomiast żonie przypadły obowiązki związane ze sferą prywatną, rodzinną. Innymi słowy, kobieta zgodnie z opisem „Domostroju” to pani domu i na niej spoczywała odpowiedzialność za jego prowadzenie.²¹¹ Przykładem na taki podział ról społecznych są zamieszczone w tym zabytku literatury rekomendacje, za kogo

²⁰⁷ О. В. Рябов, Русская философия женственности (XI — XX века), dz.cyt., s.17.

²⁰⁸ Н. Л. Пушкарёва, Женщины Древней Руси..., dz. cyt., s. 101.

²⁰⁹ О. В. Рябов, Русская философия женственности ..., dz. cyt., s.16.

²¹⁰ Tamże, s. 14.

²¹¹ K. Kosowska, Obraz życia szlachcianek rosyjskich w literaturze..., dz. cyt., s. 247-248.

powinien odmawiać modlitwę mąż, a za kogo żona. Mąż przede wszystkim powinien modlić się za swoje grzechy, o zdrowie dla cara, carycy, o pomoc w walce z wrogami i za wszystkich chrześcijan. Żona natomiast modlić się powinna nie za swoje grzechy, ale za męża, dzieci, domowników, rodziców, duchowieństwo. Innymi słowy mąż odpowiedzialny był za to, co publiczne, natomiast żona powinna skupiać się na tym, co związane z domem i rodziną.²¹² Oleg Rabow (Олег Вячеславович Рябов) w swoim opracowaniu wprost wskazał na charakterystyczny dla tego okresu mizoginizm. Autor przywołał wyobrażenie Władimira Monomacha (Владимир Мономах): „Kochaj swoją żonę, ale nie pozwól jej sobą rządzić” (“Жену свою любите, но не давайте им над собою власти”). Zgodnie z tym typowe było sądzenie, że kobieta stworzona była do pomocy mężczyźnie, jest wobec niego niedoskonałą i powinna we wszystkim mężczyźnie naśladować.²¹³ Niektórzy badacze zwracają uwagę na dopuszczenie przez „Domostroj” kar cielesnych w stosunku do żony za zaniedbywanie przez nią swych obowiązków. Często wątek ten poruszany jest w badaniach nad prawami kobiet w państwie rosyjskim. Jednak podkreślić należy, że tendencje takie miały miejsce w całej Europie i podobne opisy znaleźć możemy w zabytkach literatury średniowiecznej innych państw.²¹⁴

Także wyobrażenia o szczególnej roli płci w życiu kobiety, która także wpływa na traktowania czynnika kobiecego jako naturalnego, cielesnego była czynnikiem wspólnym dla średniowiecznej kultury.²¹⁵ W ten sposób przeciwstawiano czynnik żeński odpowiednikowi męskiemu, który z kolei był utożsamiany z pierwiastkiem idealnym. W ten sposób powstało kolejne przeciwieństwo: dusza jako czynnik męski i ciało jako odpowiednik czynnika kobiecego. Także w rosyjskiej kulturze średniowiecznej rola nauki o relacji duchowego i cielesnego w uzasadnianiu opinii na temat różnic między mężczyzną i kobietą była bardzo ważna. Rozsądzając o czynniku materialno-cielesnym – kobiecym i idealno-duchowym – męskim, staroruscy myśliciele postulowali za koniecznością kontroli drugiego nad pierwszym. Zresztą obraz rozumu jako zarządcy ciała był szeroko wykorzystywany w średniowiecznych tekstach. Będąc utożsamianą z naturą, chaosem kobieta w tym systemie aksjologicznym, była z góry skazana na podatność na naruszenie norm społecznych. W ten sposób tłumaczono jej szczególną rolę w historii grzechu pierworodnego. Dlatego też powszechne były twierdzenia, według których kobieta miała większe skłonności do herezji i czarów. Przykładowo, o

²¹² O. B. Рябов, Русская философия женственности ..., dz. cyt., s. 24.

²¹³ Tamże, s. 46.

²¹⁴ „Domostroj” radzi, aby nie uderzać żony pięścią po twarzy, po oczach; nie używać do bicia żelaznych i drewnianych przedmiotów, aby nie okaleczyć lub nie dopuścić do poronienia. Podpowiada by pouczać żonę biczem mądrze. K. Kosowska, Obraz życia szlachcianek rosyjskich w literaturze..., dz. cyt., s. 50.

²¹⁵ O. B. Рябов, Русская философия женственности ..., dz. cyt., s. 11.

nieszczęścia, które spotkały księstwo moskiewskie jeden z książąt oskarżał żony Iwana III i Wasyla III pochodzące z innch krain.²¹⁶

Mając przed sobą taką charakterystykę kobiecości epoki średniowiecznej Rosji można wskazać na dwie tendencje w ocenie kobiecości. Tylko ta kobieta była warta wysokiej oceny, która przewycięża swoją naturę (cielesną, utożsamianą z chaosem i z tendencją do grzechu) i starała się przypodobać mężczyźnie. Kobieta była uznawana za wartościową w momencie stania się matką. Relacja matka-dziecko stają się później wzorem dla wielu innych relacji społecznych.²¹⁷ Trudno też nie zgodzić się z uwagą, iż kobiety, niezależnie od pochodzenia, w epoce ruskiego średniowiecza realizowały się w społeczeństwie, choć w ograniczony realiami epoki sposób, i wpływały na nie przez rolę reprodukcyjną lub dzięki swoim dzieciom - szczególnie synom.²¹⁸

Rozpowszechnienie literatury o „złych żonach” wpłynęło na wzmocnienie pozycji teremu. W historiografii rosyjskiej dla określenia tego zwyczaju często używa się pojęcia „темное затворничество”. Termin ten używany był przez historyków rosyjskich Iwana Zabelina, Nikołaja Kostomarowa dla scharakteryzowania układu dnia codziennego należących do wyższych sfer kobiet rosyjskich okresu XVI-XVII wieku. Teremy pierwotnie były wysokimi kamiennymi domostwami, podział na część „męską” i „żeńską” pojawił się w okresie XVI w. Kobiety żyjące w ramach systemu teremowego praktycznie przez całe swoje życie przebywały w swojej połowie domu i jedynie za pozwoleniem męża lub wcześniej ojca, mogły opuszczać wyznaczone miejsce. Taki wzorzec życia rodzinnego, który przypominał po części życie zakonne, wręcz podporządkowanie życia codziennego regułom klasztorным, inspirowane były wpływami bizantyjskimi.²¹⁹ Kwestia wpływu wychowania teremowego była znana ówczesnym obserwatorom życia społecznego. Grigorij Kotoszychin w swojej pracy „O Rosji za panowania Aleksego Michajłowicza” w bezpośredni sposób opisał metody wychowania ówczesnych dziewcząt oraz jego konsekwencje: „[...] od dzieciństwa do zamążpójścia u ojców swoich żyją ukryte w dalekich pokojach i prócz najbliższych krewnych nikt ich z obcych ludzi nie widzi i one też ludzi widzieć nie mogą – dlatego łatwo się domyślić, że skąd by tak bardzo

²¹⁶ Taką wizję przedstawiali: Кирилл Туровский (XII wiek.): „ум, обладающий всем телом”, — это царь; metropolita Никифор (XII wiek) w tekście „Послание Владимиру Мономаху” porównywał rolę rozumu w duszy człowieka z funkcją jaką sprawuje książę, który zarządza swoimi poddanymi; Максим Грек (XV wiek): „Ум — это царь Души”, za: О. В. Рябов, Русская философия женственности (XI — XX века) ..., dz. cyt., s. 9-12.

²¹⁷ Idea Руси-Матушки, kobiecego wcielenia państwa była na pierwszym planie gdy historycy opisywali ojczyznę w momencie jej zagrożenia. Przeciwnieństwem była groźna silna Rosja widziana przez pryzma męskiego oblicza, za: Там же, s. 35-47.

²¹⁸ C. Worobec, Accommodation and Resistance (w:) Russia's Women: Accommodation, Resistance, Transformation..., dz. cyt., s. 20.

²¹⁹ K. Kosowska, Obraz życia szlachcianek rosyjskich w literaturze..., dz. cyt., s. 45.

rozumne i śmiało być miały, tak samo gdy za mąż wyjdą, już je potem ludzie mało widzą.”²²⁰ Terem stał się zarówno klasztorem jak i twierdzą, która miała chronić kobietę przed pokusami do czynienia grzechów, z drugiej strony miała chronić przed najeźdźcami. Na taki porządek w życiu domowym różniący się od obyczajowości zachodnioeuropejskiej zwracali uwagę szczególnie cudzoziemcy w tamtym okresie przybywających do państwa rosyjskiego.²²¹

Przykładowo, Collins zwrócił uwagę na jeszcze jeden element. Podał on przykład, jednego z rosyjskich kupców, który pobił a następnie w okrutny sposób zamordował swą żonę i nie poniósł za to żadnej kary, gdyż jak podaje autor: „w Rosji nie ma takiego prawa, które by karało za zabójstwo żony lub niewolnika, jeśli zabójstwo owo było karą za występki”. Ważną kwestię zauważył cudzoziemiec – Struys: „proste [kobiety] korzystają z znacznie większej swobody”.²²² Wśród chłopstwa, rzemieślników, kupców czy mniej zamożnych posiadaczy ziemskich, system teremowy nie miał racji bytu, chociaż z tego względu, że kobieta pracowała na równi z mężczyzną. Poza tym warstwy te nie mogły pozwolić sobie na podział, na część męską czy żeńską z powodu braku miejsca w ogóle. Poza tym, w warstwach mniej zamożnych, kobieta, pod nieobecność męża, zastępowała go z zarządzaniu gospodarstwem. Wynika, więc z tego, że system teremowy w sensie praktycznym nie miał racji bytu. Poza tym im niższa warstwa społeczna tym prądy i wpływy cerkiewne miały mniejszy stopień oddziaływania. Z tego względu w warstwie chłopskiej żywe były obyczaje sięgające czasów pogańskich, życie zgodne z rytmem natury, silny rozwój folkloru.²²³ Pierwsze zmiany dotyczące systemu teremowego można było zauważyć w niektórych domach bojarskich w końcu XVII w. Przykładowo, żona Artamona Matwiejewa nie była obciążona życiem w systemie teremowym. Podobnie jak jego synowa. W tym domu dorastała przyszła caryca Natalia Naryszkińska. Natalia była drugą żoną cara Aleksego Michajłowicza. Z tego związku narodził się Piotr – przyszły car oraz dwie córki.²²⁴

Do XVII w. kultura staroruska była kulturą średniowieczną, przepełniona pierwiastkiem bizantyjskim. Co interesujące, można stwierdzić, iż pośrednictwo Polski zainicjowało pierwszą fazę europeizacji Rusi Moskiewskiej definiowanej jako laicyzacja i polonizacja kultury.²²⁵

²²⁰ Г. К. Котошихин, О России в царствование Алексея Михайловича, Санкт-Петербург 1906, s. 57; za: K. Kosowska, *Obraz życia szlachcianek rosyjskich w literaturze...*, dz. cyt., s. 66.

²²¹ Panny znajdowały się pod całkowitą władzą ojcowską. Ich sytuację można porównać do uwięzienia w domu. Nie zmieniało się to po zamążpójściu, kobieta bowiem przechodziła wtedy pod kuratelę męża i była zamykana w jego domu oddając się utrzymaniu domu i sprawom rodzinnym. Mężatki moły opuszczać mury domu tylko za zezwoleniem męża. Znane są opisy Kotoszichina lub wspomnienia lekarza cara Aleksego w latach 1659-1660 Colinsa czy posła cesarskiego Mayerberga. Z. Wójcik, *Dzieje Rosji 1533-1801...*, dz. cyt., s. 202.

²²² Tamże, s. 202-203.

²²³ K. Kosowska, *Obraz życia szlachcianek rosyjskich w literaturze...*, dz. cyt., s. 46.

²²⁴ Tamże, s. 67-73.

²²⁵ Tamże, s. 55.

Skutkiem wpływu prądów myślowych obowiązujących w państwie polskim i Wielkim Księstwie Litewskim może być opryszczka Iwana IV. Historycy do dziś spierają się czy to zagrożenie ideologiczne płynące właśnie z Zachodu było jedną z przyczyn tak radykalnych poczynań cara. Rosja prowadziła w tym okresie walkę z państwem polsko-litewskim, na którego terytorium panowała wówczas szeroka wolność, z której korzystała szlachta.²²⁶ Należy także wziąć pod uwagę fakt, iż wpływy polskie to nie tylko okres panowania Iwana IV. O właściwym okresie umacniania się wpływów polskich możemy mówić po śmierci tego władcy. Okres Wielkiej Smuty, Dymitriady wraz z dwuletnią okupacją Moskwy przez polskie oddziały – te wydarzenia odcisnęły nie tylko piętno w sensie politycznym, ale może przede wszystkim w sensie kulturowym. Mimo okoliczności w jakich Ruś Moskiewska zetknęła się z kulturą w sensie polsko-łacińskim, nie miało to negatywnego wpływu na podejście do niej. Kultura polska zasiała na ziemiach ruskich pierwsze elementy baroku.

2.1.2. Postać kobieca i kreowanie jej roli społecznej w XVIII i XIX wieku

Drugim etapem europeizacji, który o wiele bardziej przyczynił się do zmiany wizerunku Rosjanki, a przede wszystkim zmiany społeczeństwa rosyjskiego w ogóle, były reformy cara Piotra I. Wielu badaczy podkreśla fakt, że to reformy tego okresu spowodowały, zmiany w sytuacji społecznej kobiety. Po dwustu latach życia ograniczonego wyłącznie do ścian teremu, kobiety zdobyły możliwość podjęcia nauki, tworzenia własnych kręgów towarzyskich.²²⁷ Zmiany te nie tylko wiązały się z podniesieniem statusu kobiety w strukturze społecznej, ale przede wszystkim z wprowadzeniem jej na salony, a co za tym idzie, do życia publicznego. Związane to było nie tylko z wdrażaniem europejskiej mody i sposobu bycia wśród kobiet, ale także z reformą wzorów zachowań mężczyzn. Zmiany były między innymi, skutkiem podróży Piotra, którą odbył po Europie w latach 1697-1698.²²⁸ Car wdrożył szereg zarządzeń dążących przede wszystkim do zmiany wizerunku obywateli i upodobnienia ich do modły zachodnioeuropejskiej. Dlatego też zmieniał się ubiór oraz fryzury. Do reformy podchodzono na tyle poważnie, że przykładowo, krawcom zabroniono szyc ubrania typu rosyjskiego, kupcy pod groźbą kar – nawet katorgi – nie mogli sprzedawać odzieży dawnego typu. Zmiany

²²⁶ Z. Wójcik, *Dzieje Rosji 1533-1801...*, dz. cyt., s. 42.

²²⁷ K. Utrio, *Córki Ewy. Historia kobiety europejskiej*, Warszawa 1998, s. 176-178.

²²⁸ L. Hughes, *Peter the Great's two weddings: changing images of women in transitional age (w:) Women in Russia and Ukraine*, R. Marsh red., Cambridge 1996, s. 31.

dotyczyły także zachowania się przy stole nie mówiąc i innych aspektach życia. Z polecenia cara wydano książeczkę, z której to Rosjanie uczyli się zasad nowego *savoir vivre*. Reformy piotrowe w dużo mniejszym stopniu dotknęły chłopów i duchowieństwo. Zmiany obyczajowości tych warstw były kosmetyczne. Można powiedzieć, że dopiero rewolucyjne zmiany 1861 r. a także rewolucja początku XX w. zmieniły sytuację na wsi i w świątyni.²²⁹

Z drugiej strony proces europeizacji Rosji przyczynił się według wielu badaczy do teatralizacji niektórych sfer życia, w szczególności w przypadku warstwy szlacheckiej. Ślepe wpatrywanie się w europejskie wzorce i przekładanie ich na rosyjskie realia bez żadnych korekt lub próby dopasowania do rosyjskiej rzeczywistości spowodowały, że Rosjanie wręcz uczyli się od nowa sposobu zachowania nie tylko w towarzystwie, ale też w życiu codziennym, prywatnym. Często przyswajanie reguł zachowania nie szło w parze z utożsamianiem się z nimi, przez co jednostka mogła się czuć obco we własnym kraju wśród współobywateli.²³⁰ Także wprowadzona do życia towarzyskiego stolicy Rosjanka prezentowała swe wyuczone maniery o dużym zabarwieniu scenicznym. Wyćwiczone były nie tylko gesty czy maniery, ale także omdlenia czy upadki podczas tańca.²³¹ Te same szlachcianki, które w sferze publicznej demonstrowały wyćwiczone, importowane maniery, w życiu prywatnym często wracały do tradycyjnych form zachowań. Dlatego badacze zwracają uwagę na dwoistość postaw oraz sfer aktywności – scenę i kulisy.²³²

W epoce Piotra I zmienił się sposób, w jaki kobieta zaspokajała swoje potrzeby duchowe. W dawnej Rusi opierały się na kalendarzu obrzędów cerkiewnych, modlitwach i tendencje te utrzymywały się mimo zmian wprowadzanych przez cara do końca XVII wieku. Na początku XVIII wieku model rodziny został także poddany procesowi europeizacji. Kokieterie, bale, tańce i śpiew to była podstawa kobiecej aktywności. Ważna zmiana dotyczyła kwestii wychowania dzieci - coraz częściej oddawano je w opiekę mamek, niań. Opis ten dotyczy przede wszystkim arystokracji. Inaczej sytuacja kształtowała się na prowincji, gdzie przykładowa zubożała ziemianka posiadała do kilkunastu dzieci i nie mogła pozwolić sobie na dodatkową pomoc w wychowaniu dzieci.²³³

Zmiany wprowadzone przez Piotra I przyznawały szlachciance także określony zakres praw jurydycznych. Ponadto, dodatkowe prawa przyznawał jej także obyczaj. Dlatego też

²²⁹ Z. Wójcik, *Dzieje Rosji 1533-1801...*, dz. cyt., s. 255.

²³⁰ J. Łotman, *Poetyka zachowania codziennego w kulturze rosyjskiej XVIII wieku (w:) Semiotyka dziejów Rosji*, B. Żyłko red., Łódź 1993, s. 191-193.

²³¹ Kosowska, *Obraz życia szlachcianek rosyjskich w literaturze...*, dz. cyt., s. 189.

²³² E. Goffman, *Człowiek w teatrze życia codziennego (w:) Antropologia widowisk. Zagadnienia i wybór tekstów*, A. Chałupnik red., Warszawa 2005, s. 55-56; za: Tamże, s. 191-192.

²³³ J. Łotman, *Rosja i znaki. Kultura szlachecka...*, dz. cyt., s. 56-57

kobieta z określonej warstwy społecznej, w XVIII wieku mogła pochwalić się dość dużą samodzielnością, czego dowodem są choćby opisy zawarte w rosyjskiej literaturze. W „Eugeniuszu Onieginie” jedna z bohaterek Łarina – matka Tatiany może pozwolić sobie na takie zachowania:

„Popędza w polu do roboty
I każe chłopom golić łeb,
Chodzi do łaźni co soboty,
Prowadzi księgi, piecze chleb,
Dziewuchy bije, grzyby soli,
Nie pyta męża czy pozwoli.” (2, XXXII)

Jedną z ważniejszych nowości, które zostały wprowadzone dzięki reformom Piotra I była ustawa wprowadzająca assambleje. Zmiany ten poniosły za sobą konsolidację społeczeństwa, gdyż udział w assamblejach był obowiązkowy dla przedstawicieli różnych stanów.²³⁴ Bal szlachecki był pojęciem bardzo szerokim. To nie tylko miejsce zabawy i tańców przeniesione na rosyjski grunt z zachodniej Europy. Tutaj nawiązywały się romanse, ale też wypracowywano trendy w modzie, elementy etykiety itd. Rozporządzenie Piotra I z 1718 r. znosiło zakaz tańczenia podczas świeckich spotkań, nakazując urządzenie tzw. assamblei. O pierwszych oznakach kształtowania się kultury balu w Rosji można mówić na przełomie lat 30. i 40. XVIII w. W epoce Piotra I były one utożsamiane z przykrym obowiązkiem, czymś obcym, zachodnim wynalazkiem. Stopniowo podejście ulegało zmianie za panowania Anny Iwanowny. Natomiast w okresie panowania Elżbiety Pietrowny uczestnictwo w balu było jednym z ważniejszych obowiązków szlachcica a nieznanomość podstawowych figur tanecznych uważana była za brak wychowania.²³⁵

Inną ważną zmianą z okresu reform piotrowych było wprowadzenie Tabeli rang, która miała być zwieńczeniem reformy społecznej mającej na celu wprowadzenie zasady „regularności”, której celem było stworzenie państwa, w którym całe życie obywateli byłoby poddane reglamentacji, poddane regułom, sprowadzone do ścisłych jednokierunkowych relacji. Tabela rang została opublikowana w styczniu 1722 r. Głównym zamysłem ustawodawcy była idea, według której ludzie powinni zajmować stanowiska zgodnie ze swymi zdolnościami i

²³⁴ K. Kosowska, *Obraz życia szlachcianek rosyjskich w literaturze...*, dz. cyt., s. 79.

²³⁵ Tamże, s. 177-179.

zgodnie ze swym osobistym wkładem w dbałość o dobro państwa. Tabela rang uzależniała także społeczną pozycję człowieka od jego miejsca w hierarchii służbowej. To ostatnie powinno w ideale odpowiadać zasługom położonym wobec cara i ojczyzny.²³⁶ Tabela rang stworzyła wojskowo-biurokratyczną maszynę zarządzania państwem. Władza państwowa spoczywała na dwóch figurach – oficerze i urzędniku. Urzędnik – „czynownik” to nazwa pochodząca od słowa „urząd” – czyn. Słowo to w języku staroruski oznacza „porządek”. Jednak czyn wbrew zamysłom Piotra I, bardzo szybko rozminął się z realnym stanowiskiem człowieka, przekształciwszy się w fikcję biurokratyczną. Urzędnik był człowiekiem pensji, jego dobrobyt bezpośrednio zależał od państwa. Był on przywiązany do maszyny biurokratycznej i bez niej nie mógł istnieć. Urzędnik zawsze kojarzył się z formalistą i łapownikiem. Natomiast drugi filar Rosji z „okresu imperatorskiego” – oficer – został zmonopolizowany przez szlachtę. Zyskała ona także monopol na zwierzchnictwo nad warstwą chłopską. Odbiło się to z kolei na hamowaniu procesu uwłaszczenia chłopów, co wypaczało cały rozwój imperium.²³⁷

Co ważne, z punktu widzenia niniejszej pracy, Tabela rang, w sposób pośredni, określała także położenie szlachcianki, wskazując, że posiada prawa wynikające z rangi ojca lub męża po zamążpójściu. Trzeba jednak przyznać, że rywalizacja o zdobywanie kolejnych szczebli w Tabeli rang prowadziła do skrajnych sytuacji. We wspomnieniach, ale także w literaturze możemy znaleźć przykłady, gdy ojcowie „handlowali” córkami, nie oglądając się na ich zdanie a czasem i dobro by piąć się po kolejnych szczeblach Tabeli.²³⁸ Przykładem może być opowiadanie A. Czechowa, w którym autor opisał historię świeżoupieczonego małżeństwa ponad pięćdziesięcioletniego urzędnika Modesta Aleksieicza i osiemnastoletniej dziewczyny Anny aranżowanego dla pieniędzy:

„A zatem ma pan teraz trzy Anny (...) Jedna na klapie, dwie na szyi” (w skali orderów urzędniczych order św. Anny ma cztery klasy: noszony był na piersi, na klapie, na szyi i na wstędze przez ramię; to stwierdzenie Hrabiego w stosunku do Modesta Aleksieicza, któremu przyznano kolejne odznaczenie było grą słów, bo na „szeje” znaczy również „siedzieć komuś na karku, być ciężarem”).²³⁹

²³⁶ Co ważne wprowadziła ona podział wszystkich rodzajów służby na wojskową cywilną i dworską. Jednak to służba wojskowa była traktowana jako bardziej odpowiednia dla szlachty. Służby cywilnej nie uważano za szlachetną.. nazywano ją „służbą dla diaków”. Jednak za panowania Aleksandra I, a później Mikołaja I, cywilny urzędnik zaczyna w pewnej mierze pretendować do szacunku społecznego na równi z oficerem, za: J. Łotman, Rosja i znaki. Kultura szlachecka..., dz. cyt., s. 25-28.

²³⁷ Przykłady takiego postrzegania stanu urzędniczego można odnaleźć w literaturze – Wasilij Kapnist w komedii „Matactwa”, Gogol „Pamiętnik szaleńca”, za: Tamże, s. 29-31.

²³⁸ K. Kosowska, Obraz życia szlachcianek rosyjskich w literaturze. Od Piotra Wielkiego do Mikołaja I, Kraków 2012, s. 79.

²³⁹ A. Czechow, Anna na szyi (w:) Baby. Opowiadania, Warszawa 1981, s.158.

Zgodnie z Tabelą rang, małżeństwo dawało żonie pełne prawo do przyjęcia wszystkich praw i przywilejów męża. Sytuacje odwrotne – mężczyzna niższego stanu nabywał przywileje żony z wyższego stanu – należały do rzadkości, wręcz nie dopuszczano do tego. Poza tym, gdy szlachcianka wychodziła za mąż za wybranka niższego stanu, przykładowo chłopą, traciła przywileje wynikające z jej pierwotnej warstwy społecznej. Porządek ten zmieniła Katarzyna II i szlachcianka w każdym wypadku zachowywała prawa i przywileje wynikające z jej pochodzenia. Jednak mąż i dzieci z takiego związku nie miały prawa dziedziczenia po matce. Całkowicie inną sytuacją był fakt, gdy szlachcic żenił się z wybranką niższego stanu. Zarówno ona jak idziecko z takiego związku mogły dziedziczyć po ojcu.²⁴⁰

W Tabeli rang szczegółowo opisano, że kobiety mają prawa związane ze stopniem ich ojców a potem mężów. Dlatego też w dokumentach z epoki spotykamy słowa: „pułkownikowa”, „radczyni dworu”, „tajna radczyni”. Jednak słowa te określają nie niezależne położenie samej kobiety, lecz położenie jej męża lub ojca, jeśli zainteresowana była panną. Za panowania Anny i Elżbiety zapisano nawet, jakiej klasy damy mają prawo nosić konkretny rodzaj haftu, bądź odpowiednią szerokość koronki. W innej sytuacji znajdowały się kobiety służące na dworze, które otrzymywały konkretne stopnie opisane w Tabeli rang.²⁴¹ Jak bardzo skrupulatnie Tabela rang określała położenie kobiety względem statusu jej ojca lub, później męża, możemy znaleźć w opisie Astolphe de Custine: „Wszystkie panny, których ojcowie w 1 randze, dopóki za mąż nie są wydane, mają rangę otrzymać nad wszystkimi żonami, które są w 5 randze, a mianowicie, niżej niż generał-majora i wyżej brygadiera, a panny, których ojcowie w 2 randze, nad żonami, które są w 6 randze, czyli niżej brygadiera, a wyżej pułkownika; a panny, których ojcowie w 3 randze, nad żonami 7 rangi, czyli niżej pułkownika, a wyżej podpułkownika”.²⁴²

Innym aspektem mającym także wpływ na to jak postrzegano rolę kobiety w ramach państwa i społeczeństwa był fakt, iż wiek XVIII w. to okres, w którym kobiety zasiadały na rosyjskim tronie. Po śmierci Piotra Wielkiego przez dwa lata rządziła wraz ze swym kochankiem kniazem Mienszykowem, druga żona Piotra, caryca Katarzyna I. Po Katarzynie na tron wyniesiono 12-letniego wnuka Piotra Wielkiego, który zmarł po trzech latach panowania. Korzystając z wielkiego wpływu jaki Mienszykow miał na cesarzową, doprowadził on do tego, że wyznaczyła ona swym następcą wnuka Piotra – Piotra Aleksejewicza, który miał się zaręczyć z córką Mienszykowa. Warto zwrócić uwagę, że postać Katarzyny była dość

²⁴⁰ Kosowska, *Obraz życia szlachcianek rosyjskich w literaturze...*, dz. cyt., s. 165.

²⁴¹ J. Łotman, *Rosja i znaki. Kultura szlachecka...*, dz. cyt., s. 51-52.

²⁴² A. de Coustine, *Listy z Rosji, Rosja w 1839 roku*, Kraków 1995, s. 88.

kontrowersyjna. Była ona Inflantką, litewskiego pochodzenia, jej prawdziwe imię i nazwisko brzmiało Marta Skowrońska. W 1707 r. gdy wojska rosyjskie zajęły jej rodzinne miasteczko, była żoną szwedzkiego dragona. Uroda Marty sprawiła, że zrobiła karierę. Była m.in. kochanką Mienszykowa, od niego zaś trafiła na dwór Piotra I, który ją nie tylko poślubił, ale później koronował na pierwszą cesarzową wszechrosyjską (1724r.).²⁴³ Jej postać była komentowana, nawet w literaturze. W swoim opowiadaniu pt. „Marta Rabe” A. Tolstoj ukazuje portret prostej dziewczyny, która robi karierę carskiej metresy, późniejszą żonę cara Piotra I:

„Pan graf wziął mnie jako brankę w jednej koszuli... wprowadził do tych pałaców, przydział. Czegóż więcej mogłabym chcieć?(...)Zarządzam domem największego dygnitarza... ale tak jak byłam w żebraczej koszuli, panie grafie, tako i stoję przed tobą: niewolnica, niewolnica na sprzedaż...”²⁴⁴

W opowiadaniu tym Tolstoj nie tylko interpretuje historię imperatorowej, ale przede wszystkim opisuje problem przedmiotowego traktowania kobiet. W utworze ukazuje postać kobiety jako rzecz, przekazywaną z rąk do rąk:

„- Skąd ta krasawica [Piotr I pyta Mieńskiową]

- Szeremietiew wziął ją pod Marienburgiem. Służąca pastora Glucka.. Marta Rabe.

- Piękna niewiasta!

A ja ją wyprosiłem u Szeremietiewa, bo stary by jej nie uradził. Złajał mnie, ale oddał. Nie tknięta była.”²⁴⁵

[Mieńskiów do Marty]- Car chce żebyś wzięła świecę i poświeciła mu. W sypialni ciemno.

- na miły Bóg, Aleksandrze Daniłyczu! – Marta zbieła, cofnęła się, położyła rękę na piersi.

- Idź!

- Nie oszczędzisz mnie? Nie żałujesz?(...) Serca nie macie, panie grafie!

- Idź!

(...) Minęła godzina, drzwi otworzyły się i ukazała się Marta. Ciemne włosy miała rozwichrzone, parę guzików rozpiętych na piersi, biała koronka cienkiej koszuli. Mieńskiów podskoczył, spojrzał przeszywającym wzrokiem:

- no i co? Car zasnął?”²⁴⁶

²⁴³ Z. Wójcik, *Dzieje Rosji 1533-1801...*, dz. cyt., s. 267-268.

²⁴⁴ A. Tolstoj, *Marta Rabe* (w:) *Żmija. Opowiadania*, Warszawa 1977, s. 12.

²⁴⁵ Tamże, s. 18.

²⁴⁶ Tamże, s. 21-22.

Po śmierci Katarzyny na tronie zasiadł Piotr II niestety ten przedwcześnie zmarł. Na tronie, więc powinna zasiąść jedna z córek Piotra I, zgodnie z wolą Katarzyny I. Jednak Najwyższa Rada Tajna postanowiła nie uznawać woli zmarłej imperatorowej. Zakwestionowano prawomocność testamentu Katarzyny. Ponieważ zabrakło Romanowów w linii męskiej, do władzy doszła linia żeńska. Na tronie zasiadła kolejna kobieta – Anna Iwanowna. Najwyższa Rada uznawała ją za kandydatkę słabą, bez koneksji i dlatego wygodną. Dowodem na to był fakt, że przedstawiono jej „kondycje”, które ograniczały zakres jej władzy, co w samodzielnym kraju było wydarzeniem bez precedensu. Pod wpływem buntu szlacheckiego wobec członków Rady, doszło w końcu do rewizji kondycji narzuconych carycy i powrotu do samodzielnego panowania. Same rządy Anny Iwanowny przeszły do historii pod znakiem donosicielstwa i ciągłego szukania wrogów. Caryca nie ufała nikomu ze swego rosyjskiego otoczenia, zaraz po przejęciu pełni władzy sprowadziła do Rosji swojego faworyta Birona, który uzyskał nieograniczony wpływ na władzę w państwie.²⁴⁷ Po śmierci Anny, na tronie zasiadł syn jej siostrzenicy – Iwan VI. Po nim na tron wstąpiła córka Piotra I i Katarzyny I – Elżbieta. Fanatycznie religijna rządziła nieudolnie, sterowana przez kochanka księcia Razumowskiego. To właśnie ona zamknęła epokę władczyń sterowanych przez otaczających mężczyzn, zagubionych wśród dworskich intryg. W 1762 r. po śmierci Elżbiety tron objęła Katarzyna II.²⁴⁸ Co do Katarzyny II, Siergiej Płatonow, wybitny historyk rosyjski, pisał następująco: „dzięki bystrości umysłu i wszechstronności wykształcenia, Katarzyna stała się najwybitniejszą postacią dworu elżbietańskiego, a wielmoże dworscy nie mogli nie zauważyć, że z naiwnej dziewczyny Katarzyna przeobraziła się we wspaniałą kobietę”.²⁴⁹ Trudno jednoznacznie ocenić tę postać historyczną. Wystarczy tylko dodać, że ogłosiła się samodzielną cesarzową na skutek zamachu stanu, który usunął z tronu jej męża – Piotra. Jako władczyń zrzęcznie zaimplementowała na grunt rosyjski idee absolutyzmu oświeconego, które w Europie były dobrze znane. Co ważne, cechą charakterystyczną jej rządów był fakt umacniania się wpływów klasy rządzącej, szczególnie dwоряństwa, dzięki poprarcu, którego zasiadła na tronie samodzielnie. Umocnienie się pozycji warstwy szlacheckiej pod względem politycznym jak i ekonomicznym szło w parze z pogarszaniem się sytuacji warstwy chłopskiej. Ukazy carskie z lat 1765 i 1767 stanowiły szczyt eksploatacji chłopstwa. Przykładowo, na mocy ukazu z 1767 r. każdy chłop pańszczyźniany, który ośmieliłby się złożyć skargę na swego pana

²⁴⁷ Z. Wójcik, *Dzieje Rosji 1533-1801*, dz. cyt., s. 269-272.

²⁴⁸ M. Bogucka, *Gorsza pleć. Kobieta w dziejach Europy...*, dz. cyt., s. 186-188.

²⁴⁹ Caryca Katarzyna a dokładnie Zofia Fryderyka Augusta pochodziła ze zubożałego rodu Anhalt-Zerbst. Poślubiła ona Piotra i dopiero przy przejściu na prawosławie przyjęła imię Katarzyny Aleksiejewnej. Z. Wójcik, *Dzieje Rosji 1533-1801...*, dz. cyt., s. 285-286.

skazany miał być na katorgę. Kolejnym posunięciem Katarzyny II była sekularyzacja zasiedlonych ziem kościelnych. Spowodowało to przejście około miliona poddanych chłopów spod władzy Kosiola prawosławnego pod władzę państwa. Utworzono z nich grupę chłopów państwowych. Warto przy tym podkreślić, że w okresie XVIII w. warstwa chłopska stanowiła największą część ludności państwa rosyjskiego. Kolejnym istotnym z punktu widzenia tej pracy jest fakt, iż w okresie panowania Katarzyny II zwróciła ona uwagę na oświatę dziewcząt. Na mocy reskryptu cesarzowej powołane zostaje do życia w 1764 r. Wychowawcze Stowarzyszenie Szlachetnie Urdzonych Panien, które powstało przy klasztorze Smolnym w Petersburgu.²⁵⁰

Fakt zasiadania na tronie rosyjskim kobiet, zachęcił ówczesnych myślicieli do komentowania żeńskiego sposobu sprawowania władzy. Mając na uwadze ocenę współczesnych historyków, można przypuszczać, że oceny ówczesnych obserwatorów nie różnią się zbytnio. Michail Serbatov (Михаил Михайлович Щербатов) zauważał u ówczesnych władczyń skłonność do autokracji. W szczególny sposób zwracał uwagę na tę cechę u Katarzyny w swojej pracy pt. „O zepsuciu obyczajów w Rosji” (1786-1789) [“О повреждении нравов в России”]. Natomiast Iwan Boltin (Иван Никитич Болтин) krytykując dopuszczenie kobiet do sterów najwyższej władzy państwowej pisał: „Niszcząc stan podporządkowania żony, niszczymy współżycie oparte na spokoju. Chcąc zrównać w prawach męża i żonę działamy przeciw aktualnemu porządkowi i naturze”.²⁵¹

Jurij Łotman, opisując zmiany w kulturze rosyjskiej XVIII wieku, także zwraca uwagę na „wkroczenie” rosyjskiej kobiety na grunt do tej pory uważany stricte za męski. Mowa oczywiście o literaturze.²⁵² Powodów tego stanu rzeczy doszukać się można w kilku czynnikach. Przede wszystkim to wzmagająca się potrzeba wśród żeńskiej części społeczeństwa rosyjskiego, poznania i określenia swojego miejsca w społeczeństwie oraz potrzeba opisywania swoich emocji, uczuć i myśli była pokłosiem reform Piotra I. W okresie jego panowania zaczęto od kobiety wymagać elementarnego wykształcenia. Poza tym pamiętnikarstwo było istotnym elementem rozwoju literatury rosyjskiej w XVIII w. przede wszystkim z tego względu, że dało kulturze, a zarazem historiografii rosyjskiej sporo cennych źródeł do poznania zarówno dziejów politycznych, jak i obyczajowości tamtych czasów. Z tego

²⁵⁰ Tamże, s. 287-340.

²⁵¹ О. В. Рябов, Русская философия женственности..., dz. cyt., s. 47-56

²⁵² Już wcześniej w rosyjskiej historii można odnaleźć przykłady kobiet, które realizowały się w uznawanych za męskie czynnościach. Nadieżda Durowa „kawalerzysta-dziwica”, znane są przypadki, kiedy dziewczyna uciekając z domu przebierała się w męski strój dla niepoznaki by towarzyszyć swoim ukochanym w trudach wypraw wojennych. Te przypadki były jednak nieliczne, za: J. Łotman, Rosja i znaki. Kultura ..., dz. cyt., s.53.

szczególnego rodzaju pisarstwa często korzystały młode dziewczęta. Poprzez prowadzenie dziennika młode Rosjanki w pewien sposób także realizowały trend literacki swojej epoki. Pamiętniki powstawały przede wszystkim na życzenie bliskich lub z myślą o przyszłych pokoleniach.²⁵³ Najwcześniejsze zapiski pochodzą spod pióra Natalii Dołgorukiej. Jej zapiski zajmują ważne miejsce wśród zabytków literatury rosyjskiej XVIII w. Przedstawiają nie tylko wydarzenia ważne z punktu widzenia historii państwa. Wiele z nich ma kontekst prywatny i ukazują ówczesną rzeczywistość z kobiecego punktu widzenia. Poza tym ukazują stopień wykształcenia ówczesnej kobiety – gdyż pamiętniki napisane są wspaniałym bogatym językiem z zachowaniem wszelkich zasad ortografii.²⁵⁴

Kolejną ważną postacią była Jekaterina Romanowna Daszkowa (Екатерина Романовна Дашкова) - pierwsza kobieta, która zajmowała stanowisko dyrektorka Akademii Nauk i prezydenta Rosyjskiej Akademii. Był to jedyny przypadek, nie licząc koronowanych głów: Katarzyny I, Anny Iwanowny, Elżbiety II, gdzie kobieta zajmowała to stanowisko. Daszkowa była wierną współpracownicą imperatorowej Katarzyny II, ale też, co ważne, z punktu widzenia historii rosyjskiego ruchu kobiecego, wydawała magazyn „Собеседник”, w którym udzielała się także sama caryca. Daszkowa w sposób otwarty popierała i walczyła o prawa kobiet.²⁵⁵ „Zapiski”, czyli jej wspomnienia, które spisała w okresie 1804-1805 dotyczyły przede wszystkim jej własnych przeżyć. Jednak nie powinno się ich traktować, jako zapisów pamiętnikarskich, gdyż autorka zawarła w nich także wiele opisów cech charakterystycznych dla epoki, kwestie społeczne, ówczesne idee. Dzięki temu badacze traktują „Zapiski”, jako pamiętnik epoki.²⁵⁶

Prócz rozwoju pamiętnikarstwa, kobieta w tym czasie stała się także czytelniczką. W okresie przełomu XVIII-XIX wieku literatura dzieliła się na dwa typy – pierwszy obdarzony autorytetem państwa stanowiła prasa państwowa, naukowa, wojskowa, do drugiego typu należała literatura artystyczna, tolerowana jako nieszkodliwa zabawa. Jej rolą było wypełnianie wolnego czasu i szczególnie tę gałąź literatury upodobała sobie Rosjanka. Co ważne, wybór literatury, szczególnie jej treść, miał wpływ na późniejsze pokolenia. Biblioteki domowe kobiet przełomu XVIII-XIX wieku ukształtowały oblicze ludzi 1812 roku i epoki dekabrystów.

²⁵³ Przykładem są zapiski K.Daszkowej, która powstały na życzenie jej przyjaciółki M. Wilmont, za: Kosowska, *Obraz życia szlachcianek rosyjskich w literaturze...*, dz. cyt., s. 96-99.

²⁵⁴ *Записки и воспоминания русских женщин XVIII - первой половины XIX века*, А. Н. Сахаров red., Москва 1990, s. 4-10.

²⁵⁵ А. Н. Шабанова, *Очерк женского движения в России...*, dz. cyt., s. 3-26.

²⁵⁶ *Записки и воспоминания русских женщин XVIII - первой половины XIX века...*, dz. cyt., s. 12.

omowe lektury matek i dzieci lat 20. XIX wieku wychowały działaczy kultury rosyjskiej drugiej połowy XIX wieku.²⁵⁷

Do rozwoju czytelnictwa wśród żeńskiej części społeczeństwa rosyjskiego przyczynili się przede wszystkim Nikołaj Nowikow i Mikołaj Karamzin. Nowikow zasłynął jako autor serii pożytecznych ksiąg w przystępnej formie skierowanych do kobiet. Karamazin natomiast rozpoczął swoją działalność oświatową w szkole Nowikowa i pod jego kierunkiem. Wraz ze swoim przyjacielem Pietrowem, redagował gazetę Nowikowa „Детское чтение для сердца и разума” wydawanej w latach 1785-1789. Wydawnictwo to po raz pierwszy w Rosji, było skierowane do kobiet, szczególnie dla matek. Mimo tak ścisłej współpracy, drogi Nikołaja Nowikowa i Nikołaja Karamzina rozeszły się. Nowikow widział w sztuce narzędzie pedagogiczne. Natomiast Karamazin, w sztuce jako takiej widział już znaczenie moralne. Dlatego też w swoich opowiadaniach poruszał tematy zakazane, takie jak miłość czy erotyzm.²⁵⁸

Większość szlachcianek końca XVIII w. była dobrze zaznajomiona także z osiągnięciami literatury zachodnioeuropejskiej. Jednak, co bardzo ważne, nie zawsze jednak rozumiały jej sens. W swoich wspomnieniach K. Suszkowa pisała: „Przez moje ręce przeszły dzieła Woltera, Rousseau, Moliera. Widocznie bardzo lubiłam proces czytania, ponieważ nie rozumiejąc filozoficznych rozważań, z chciwością czytałam od deski do deski każdą książkę, która wpadła w moje ręce. Najlepiej rozumiałam Moliera, ale nie potrafiłam go ocenić”.²⁵⁹

Na początku XIX w. nastąpiła industrializacja państwa, co niesło za sobą zmiany społeczno-demograficzne w strukturze społeczeństwa, czyli pierwszy krok w stronę monarchii burżuazyjnej. Okres po wojnie ojczyźnianej 1812 r. był granicą w historii rozwoju społecznej świadomości. O pierwszym 25-leciu XIX wieku mówi się jako o Złotym Wieku kultury rosyjskiej.²⁶⁰ Natomiast okres końca XIX i pierwszego 23-lecia XX w. uznawany jest za Srebrny Wiek w kulturze rosyjskiej. Okres ten był także momentem rozwoju ruchu kobiecego. W życiu kulturalnym państwa zauważono ten proces. Pojawiły się opracowania dotyczące problematyki kobiecej w wymiarze ekonomicznym, prawnym, historycznym, psychologicznym.²⁶¹ Pomimo tych zmian XIX wiek wyznaczał kobiecie miejsce poza sztuką uprawianą czynnie i lokował ją w sferze pośredniej tylko związanej z działalnością artystyczną, czyli w sferze inspiracji emocjonalnych, duchowych. To mężczyzna wciąż poddawał ocenie

²⁵⁷ J. Łotman, Rosja i znaki. Kultura ..., dz. cyt., s. 55.

²⁵⁸ Opowiadania Karamazina: „Wyspa Pornholm” 1794, „Raisa” 1791; „Sierra Morena” 1795, za: tamże, s.59-60.

²⁵⁹ Kosowska, Obraz życia szlachcianek rosyjskich w literaturze..., dz. cyt., s. 148.

²⁶⁰ О. В. Рябов, Русская философия женственности..., dz. cyt.s. 56-74.

²⁶¹ Tamże, s. 121-145.

społeczeństwo, to on pełnił rolę podmiotu twórczego. Aktywne zajęcie się działalnością twórczą wymagało od kobiety determinacji i odwagi, oceniano bowiem nie tylko jej poczynienia artystyczne, ale też ją jako osobę. Kobiety zdawały sobie sprawę, że zmiana obowiązującego status quo nie leży w interesie mężczyzn: „u nas w XX wieku, nie nauczono jeszcze szanować kobietę. I czym wyżej się ona pnie siłą swojego talentu, tym wścieklej rzucają w nią kamieniami”.²⁶² Z tego też względu, choć nie był to główny powód, na okres XIX wieku datowany jest największy rozkwit organizacji kobiecych. Poza tym sama świadomość społeczna uległa zmianie. W szczególności w dużych miastach, na przykład w ówczesnej stolicy, Sankt-Petersburgu, obyczaje stały się bardziej rozluźnione. Te zmiany w obyczajowości nie miały jednak przełożenia na wieś, gdzie wśród prowincjonalnej szlachty, nie wspominając już o prostej ludności wiejskiej, utrzymywał się jeszcze system zbliżony do patriarchalnego, w postaci tzw. absolutnej władzy pana domu.²⁶³ Obserwacje historii kultury rosyjskiej prowadzą do wniosku, że dopiero reforma rolna z 1861r. i likwidacja prawa pańszczyźnianego wpłynęła na rozluźnienie struktury patriarchalnej, a co za tym idzie sytuację kobiet.²⁶⁴

Przełom XVIII-XIX wieku wyznaczał ważne miejsce kobiecie w literaturze i jak nigdy wcześniej a wiązało się to z faktem, że charakter kobiety rosyjskiej także jak nigdy przedtem kształtował się pod wpływem literatury. Właśnie w literaturze uformował się artystyczny, ale też przełożony na rzeczywistość, stereotyp dotyczące obu płci, które w odróżnieniu do tych średniowiecznych tekstów literackich stawiały kobietę w całkowicie innym świetle. W nowym modelu, mężczyzna kreowany był na ucieleśnienie niedostatków, kobieta – ucieleśnienie ideału społecznego. Stereotyp ten wykazywał się dużą stabilnością, bo wiele pokoleń żyło zgodnie rysem bohaterki powieści Lermontowa, Puszkina, Rylejewa, Turgieniewa, Niekrasowa.²⁶⁵ Twórczość literacka dotycząca wzorów kobiecego zachowania jest o tyle ważna, że obok norm religijnych, weszła ona do narodowo-etycznej świadomości Rosjanki początku XIX wieku.²⁶⁶ Dowodem na czerpanie wzorców do naśladowania z literatury może być Lizawietta Iwanowna, podopieczna Hrabiny z „Damy pikowej”. Nie znając swojego adoratora - Hermana, próbowała go sobie wyobrazić. Natchnienie czerpała z „najnowszych romansów”.²⁶⁷ W omawianym

²⁶² E. Komisaruk, *Od milczenia do zamilknięcia. Rosyjska proza kobieca na początku XX wieku. Wybrane aspekty*, Wrocław 2009, s. 132-134.

²⁶³ L. Bazyłow, *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986, s. 163.

²⁶⁴ L. Liburska, *Kultura rosyjska 1800-1861*, (w:) *Rosjoznawstwo*, L. Suchanek red., Kraków 2004, s. 237-257.

²⁶⁵ J. Łotman, *Rosja i znaki. Kultura szlachecka...*, dz. cyt., s.71.

²⁶⁶ Biografia dekabryski Natalii Dołgorukiej stała się przedmiotem literackiego opracowania w opowieści Siergieja Glinki „Wzór miłości i wierności małżeńskiej, czyli nieszczęścia i cnoty Natalii Borisowny Dołgorukiej, córki feldmarszałka B. P. Szeriemietiewa” (1815) oraz „Natalia Dołgoruka” Rylejewa, za: Tamże, s.405.

²⁶⁷ A. Puszkina, *Dama pikowa*, Warszawa 1989, s. 209.

okresie możemy odnaleźć trzy stereotypy obrazów kobiet z kart powieści, które jak wcześniej wspomniano, były powielane w realnych kobiecych biografiach:

- czule kochająca kobieta, której życie i uczucia zostały rozbite. Bohaterki te cechuje subtelność delikatność wrażliwość czasami naiwność. Przymioty te często były wykorzystywane przez społeczeństwo, co bohaterka przypłacała kosztem zdrowia lub życia,
- demoniczny charakter – kobieta, która naruszała reguły, gardząca konwenansami, zasadami moralnymi,²⁶⁸
- kobieta – bohater – ten literacki obraz ukazywany był na zasadzie kontrastu heroizmu kobiety i duchowej słabości mężczyzny.²⁶⁹

Innym ujęciem wzorców kobiecości Złotego Wieku były: kobieta „rodzinna”, której przykładem w literaturze jest postać Tatiany Łariny z poematu A. Puszkina i „kobieta miłości”- tytułowa bohaterka dzieła autorstwa L.Tołstoja - Anna Karenina. Te dwie postaci literackie były wręcz wzorcami kobiecości swojej epoki. Jedna zrezygnowała z miłości na rzecz rodziny – Łarina, a druga poświęciła rodzinę na rzecz miłości – Karenina. W latach 1893-1929, czyli w Srebrnym Wieku, wypracowano nowe wzorce kobiecości w literaturze. Zwracano uwagę na całkowicie inny aspekt, a mianowicie na kobiece korzenie rosyjskiej „srebrnowiecznej sofologii”. Koncepcja Sofii – Mądrości Bożej, odwołująca się do fenomenu kobiecości pojawia się w tekstach Władimir Sołowjowa. W jego koncepcji istniały dwie Sofie – Sofia Boska, jako odwieczna mądrość Boża i Sofia jako Natura Świata Stworzonego, utożsamianego z pierwiastkiem kobiecym. Taką koncepcję można odnaleźć w twórczości wcześniejszych autorów, przykładowo u Piotra Czaadajewa w postaci kultu Matki Ziemi. Pod wpływem koncepcji Sołowjowa wykrystalizowały się dwa bieguny kreacji kobiecych w literaturze tego okresu – Piękna Dama i Jawnogrzesznica. Koncepcja ta wywarła duży wpływ na twórczość Aleksandra Błoka. Teoria Sofii Boskiej znalazła odzwierciedlenie w zbiorze wierszy Błoka z 1904 roku pt. „Wiersze o Pięknej Damie”. Pod taką nazwą w utworach autora znajduje się „wieczna kobiecość”, „dusza świata”, ucieleśniająca piękno, harmonię oraz doskonałość świata mistycznego.²⁷⁰

²⁶⁸ Przykładem może być postać z wiersza Puszkina pt. „Portret” Agrafiena Fiodorowna Zakriewska żona generał-gubernatora Finlandii, znana ze swych ekstrawaganckich związków. Mogła ona też być wzorem dla postaci Niny Woroskiej w „Eugeniuszu Onieginie”. Innym przykładem też powiązaniem z życiem Puszkina jest Karolina Sobańska – awanturka i szpieg policji carskiej za panowania Mikołaja I – którą w życiu dążył uczuciem. J. Łotman, Rosja i znaki. Kultura szlachecka..., dz. cyt., s.73.

²⁶⁹ Tamże, s.71-81.

²⁷⁰ D. Szymonik, Od Pięknej Damy do Jawnogrzesznicy. O „srebrnowiecznej” koncepcji kobiety i kobiecości (w:) Kobieta i/jako Inny. Mit i figury kobiecości w literaturze i kulturze rosyjskiej XX-XXI wieku, Rossica Lublinensia, M. Cymborska-Leboda, A. Gozdek red., nr 5, Lublin 2008, s. 187-189.

Natomiast w pełni ziemską, realistyczną koncepcję kobiety można odnaleźć w dramacie Maksyma Gorkiego „Wassa Żeleznowa”. Silna wola sprzęgła się w tej bohaterce z nieprzeciętnym umysłem, inteligencją, dumą oraz władczością. Wymienione cechy, wskazujące również na androgyniczność postaci, pozwalają bohaterce ująć w swoje ręce zarówno ster życia codziennego jak i osiągnąć sukces w prowadzeniu przedsiębiorstwa. Codziennym życiem bohaterki kierują, zatem namiętności i normalne troski. Koncepcja kobiecości zmieniła się oczywiście pod wpływem wydarzeń rewolucyjnych 1917 roku. Wtedy to na pierwszy plan wysunęła się kobieta rewolucji, której najlepszym przykładem może być postać Olgi Zotowej z opowiadania pt. „Żmija” A. Tołstoja. Nie trudno wysunąć wniosek o ewolucyjnym charakterze sposobu obrazowania, wynikającym, między innymi, ze zminających się – stanu rzeczywistości historyczno-kulturowej oraz poglądu na rolę kobiety. Mistyczny obraz Pięknego Damy zastąpiły postaci w pełni realne, przejawiające życiowy pragmatyzm, epatujące swoją cielesnością, cechami Jawnogrzeczniczy.²⁷¹

Podjmując problem wzorców kobiecości, prócz przykładów zaczerpniętych wprost z literatury, które mogły być powielane w codziennym życiu ówczesnych czytelniczek, należy sięgnąć także do wydarzeń historycznych, które także odbiły swe piętno na wzorcach postępowania. Nie należy jednak myśleć, że takich kobiet było bardzo wiele. Znane są postaci „dzikich posiadaczek ziemskich”, były też „ciche kobiety (...) których sens życia sprowadzał się do solenia ogórków i przygotowywania zapasów na zimę – staroświeckie ziemianki”.²⁷²

Jednym z bardziej znanych przykładów wzorców kobiecego zachowania zaczerpniętych w wydarzeń historycznych jest historia dekabrystek. Z jednej strony ich czyn mógł być podyktowany konkretnymi przesłankami, które płynęły z rosyjskiej tradycji szlacheckiej. Należy zaznaczyć, że towarzyszenie mężom zesłanym na Sybir nie odbierano jako czynu bohaterskiego – było swego rodzaju normą. Takie zachowanie prezentowała m.in. szwagierka Radiszczewa, Jelizawieta Wasiliejwana Rubanowska, która wyruszyła z nim na Sybir. Samo jej zachowanie świadczyło o tym, że podążenie za ukochanym na zesłanie nie traktowała jako zachowania wyjątkowego. Przykładowo, zabrała za sobą młodsze dzieci, a nie starsze, które musiały dokończyć edukację. Rodzice Radiszczewa byli nawet zgorszeni faktem, że Jelizawieta udaje się z ich snem na zesłanie nie mając z nim ślubu. Dopiero na zesłaniu pobrali się nie zważając na bliskie pokrewieństwo. Istniała jeszcze jedna norma zachowania, która zapewne wpłynęła na zachowanie dekabrystek. Były one w większości żonami oficerów. W armii rosyjskiej istniał zwyczaj podróżowania z rodziną. Przykładowo, pod Austerlitz w sztabie

²⁷¹ Tamże, s. 192-193.

²⁷² J. Łotman, Rosja i znaki. Kultura szlachecka..., dz. cyt., s.63-65.

Kutuzowa znajdowała się między innymi jego córka Jelizawieta Michajłowna Tyzenhauzen. W obozie przebywała także żona adiutanta Kutuzowa – Ferdynada Tyzenhauzena, która po bitwie, gdy dokonano wymiany ciał poległych, zabrała ciało męża i zawiozła je do Rewla, aby pochować. Miała wtedy dwadzieścia jeden lat. Co warto podkreślić, te konkretne wydarzenia historyczne miały odbicie w literaturze. W twórczości Rylejewa można znaleźć motyw kobiety, która podąża za swoim mężem na zesłanie. Autor ukazał to zachowanie mimo wszystko jako przejaw cnoty obywatelskiej:

„zapomniałam swój rodzinny gród,
Bogactwo, honory i znakomitość,
By dzielić z nim w Sybirze chłód
I losu doświadczyć przewrotność. („Natalia Dołgoruka”)²⁷³

„A wtem spostrzegam – zbliża się kobieta,
Którą znużyła praca i fatyga;
Drew ciężką wiązkę na ramionach dźwiga,
Szmatem sukmany zaledwie przykryta(...)
W tej głuchej puszczy o tej mrocznej porze,
Moją Kozaczkę... widzę moją żonę...

Gdy wieść ją doszła o mojej niedoli,
Pełna tęsknoty i myśli niepewnych
Szukać wygnańca w obcej stronie woli,
Niż odpoczywać na łonie swych krewnych” („Wojnarowski”)²⁷⁴

Można przypuszczać, że także lektura utworów opisujących historię bohaterek udających się za ukochanym na zesłanie, wpłynęła między innymi na Marię Nikołajewną Wołkońską by podążyć na wygnanie za swoim mężem. Zarówno ze wspomnień jej bliskich jak i z opracowań badaczy, wynika, że nie mogła ona żywić głębokich uczuć w stosunku do męża, z którym spędziła trzy miesiące od daty ślubu do jego aresztowania, nie znając go w ogóle przed ślubem. Ojciec Marii, Mikołaj Rajewski, tak opisał motyw działania córki: „nie kierowała się uczuciem, jadąc do męża, lecz opinią wołkońskich bab, które przekonały ją, że jest bohaterką”. Jednak Rajewski mógł się mylić. „wołkońskie baby”, czyli

²⁷³ Там же, s. 402-404.

²⁷⁴ К.Ф.Рылеев. Полное собрание стихотворений., Ленинград 1971, s.168 za: J. Łotman, Rosja i znaki..., dz.cyt., s.404-405.

jak można się domyślać kobiety z rodziny męża Marii, nie mogły się zbyt przyczynić do decyzji Marii o wyjeździe. Matka Siergieja Wołkońskiego we wspomnieniach Marii jest opisywana jako osoba chłodna, która nie wykazywała dużego zainteresowania losem syna. Natomiast siostra Wołkońskiego – Sofia Wołkońska nie spotkała się z Marią w ogóle. Stąd też stwierdzenie badaczy, że raczej wzory kobiecego zachowania ukazywane w ówczesnej literaturze rosyjskiej oraz normy moralne dekabrystów, które domagały się bezpośredniego przenoszenia do życia zachowań bohaterów literackich, miały największy wpływ na decyzje w tym przypadku, Marii Wołkońskiej ²⁷⁵

Wraz ze zmianami narzuconymi przez władzę państwową, wydarzenia historyczne epoki oraz literaturę, zmiany nastąpiły także w myśli filozoficznej epoki. Proces ten związany był z szerszymi zmianami dotyczącymi reorientacji myśli o charakterze teocentrycznym na przyrodocentryczną, zorientowaną na człowieka.²⁷⁶ W filozofii XIX wieku można spotkać się z dwoma podejściami tłumaczącymi różnice w możliwościach poznawczych między płciami. Część autorów twierdziło, że kobieta ustępuje pola w możliwościach poznawczych mężczyźnie i jest to uwarunkowane naturą. Za przykład mogą posłużyć zapiski z dziennika Lwa Tołstoja: „Kobieta – jak mówią legendy – to narzędzie diabła. Z natury jest głupia, ale diabeł daje jej dla pomocy swój umysł, gdy ta działa na jego korzyść” („Женщина — так и говорят легенды — орудие дьявола. Она, вообще, глупа, но дьявол дает ей на подержание свой ум, когда она на него работает.”). Zgodnie z drugim punktem widzenia, różnice płciowe w poznaniu są rezultatem warunków społeczno-historycznych. Już w pierwszej połowie XIX wieku Nikołaj A. Krukow (Николай А. Крюков) pisał, że „rozum kobiet i mężczyzn w zasadzie jest taki sam; różnica, którą my akceptujemy, wynika z różnic w wychowaniu” („разум женщин и мужчин совершенно одинаковы; разница же, которую же мы примечаем, есть не что иное, как следствие воспитания”).²⁷⁷ Mimo zmian we wzorcach zachowań dotyczących płci, które widoczne były w literaturze tego okresu, nie pociągnęły one za sobą zmian w myśleniu o pozycji kobiety w społeczeństwie. Mimo kolejnych zmian narzucanych także formalnie, przez kolejne akty prawne, idea, którą prezentował Tołstoj dotycząca natury relacji mężczyzny i kobiety są charakterystyczne dla rzeczywistości rosyjskiej okresu XIX w. Powszechna była idea o posłuszeństwie płci żeńskiej wobec męskiej. Opinia, którą prezentował Krukow należała do rzadkości.²⁷⁸

²⁷⁵ Tamże, s. 405-406.

²⁷⁶ О. В. Рябов, Русская философия женственности..., dz. cyt. s. 47-121.

²⁷⁷ Tamże, s. 56-74.

²⁷⁸ Tamże, s. 94-121.

Oleg Rjabow (Олег В. Рябов) w swoim opracowaniu też zwraca uwagę na fakt, iż kultura rosyjska była adrocentryczna i w oparciu o nią kobieta była oceniana zawsze ambiwalentnie. W zależności od okresu, raz na pierwszy plan wysuwa się „светлый лик женственности”, za drugim razem — „темный”. Wciąż trwała walka „идеала Мадонны” z „идеалом содомским”. Dla przykładu Rjabow przywołuje słowa Bierdajewa: „W tragedii męskiego ducha kobieta oznacza rozdwojenie” („В трагедии мужского духа женщина означает раздвоение”). Kobieta występuje w dwóch postaciach, jako cielesność i jako „сверхдуховное”; w ten sposób kobieta ustępuje mężczyźnie, ale może go też przewyższać. Ciemne oblicze kobiecości, cielesne, związane jest z jej seksualnością. Takie podejście było ściśle związane z tezą o „феминности сексуальной сферы” - choć dopełniano to wyobrażeniem o kobiecej czystości i niewinności.²⁷⁹

Mając na uwadze tę swoistą dwoistość w prezentowaniu wzorców kobiecości, należy zwrócić uwagę także na dwoistość w podejściu do zasad moralnych innych dla płci. Wręcz podwójna moralność, inna wobec mężczyzny, inna wobec kobiety, widoczna jest w opowiadaniach Czechowa. W jednym z utworów, bohater, Matwiej Sawwicz tak opowiadał o swoim romansie z zamężną sąsiadką, Maszeńką: „dużo na tym świecie złego i wszelkiego paskudztwa przez ten niewieści ród. Nie tylko my, grzeszni, ale i święci mężowie dawali się skusić. Maszeńka mnie od siebie nie odstręczała. Zamiast żeby o mężu pamiętać i cnoty swojej pilnować, pokochała się we mnie. Zacząłem uważać, że i jej się przykrzy i że ciągle koło parkanu sobie chodzi i przez szpary na moje podwórko wygląda. Fantazja kawalerska skołowała mi drogę.”²⁸⁰ W innym opowiadaniu Czechow przedstawia spotkanie trzech postaci: Chórzystki, jej kochanka Nikołaja Pietrowicza Kołpakowa i jego żony, która przyszła prosić o oddanie kosztowności, którymi śpiewaczka miała być obdarowywana przez Kołpakowa. Potrzebne były na spłatę długów, których narobił sobie Kołpakow. Mimo tego, że biżuteria nie była podarunkami od niewiernego męża, Chórzystka onieśmielona błaganiami żony - „pani”, oddała je. Będąc świadkiem takiego widoku, Kołpakow stwierdza:

„- Mój Boże, ona, cnotliwa, dumna, czysta... nawet uklęknąć chciała przed... przed tą dziewczką! I to ja ją do tego doprowadziłem! Ja do tego dopuściłem!

²⁷⁹ Ambiwalentność w stosunku do kobiecej natury w twórczości Tolstoja, R. Benson wyraziła to w tytule swojego rozdziału w książce poświęconej analizie obrazu bohaterki „Wojny i pokoju” — „dwie Natasze”. Sympatię Tolstoja do bohaterki - Наташе Ростовой, według autorki pracy, określa jej naturalność, szczerość, bliskość w stosunku do narodu, natury, ziemi („earth-woman” — tak nazywa Natasy R. Benson). Jednak te cechy nak bliskość z przyrodą naturalność są jednak także elementem zgubnym dla bohaterki bo oznaczają także seksualność. Jej siła życiowa nierozzerwalnie jest związana z jej seksualnością, z niszczycielską energią która jest związana z jej płcią. Ideał kobiety Tolstoja stracił seksualne cechy; za: tamże, s. 56-74.

²⁸⁰ A. Czechow, *Baby* (w:) *Baby*. Opowiadania, Warszawa 1981, s. 98.

Chwycił się za głowę i jęknął:

- Nie, nigdy sobie tego nie przebaczę! Nie przebaczę! Idź przecz ode mnie... ścierwo! – krzyknął z odrazą, cofając się przed Paszą i odsuwając ją od siebie drżącymi rękoma. – Ona chciała uklęknąć i... przed kim? Przed tobą! O mój Boże!”²⁸¹

Oba fragmenty ilustrują wspomniane podwójne standardy dotyczące oceny zachowań obu płci, gdzie kobieta może albo kusić do złego lub okazać się wzorem cnót. Natomiast mężczyzna okazuje się być ofiarą kobiecych pokus.

2.1.3. Sytuacja prawna kobiety rosyjskiej oraz rola instytucji małżeństwa do wybuchu Rewolucji Październikowej

Podjmując kwestię praw, które przysługiwały kobiecie w ramach struktur państwa rosyjskiego przed Rewolucją październikową, należy przede wszystkim podjąć temat jej praw ekonomicznych, mając na myśli prawo do spadku po mężu czy rodzicach. Kwestia ta jest o tyle ważna, że posiadanie przez jednostkę tych praw świadczyło o jej pozycji w społeczeństwie. Innym ważnym problemem jest kwestia decydowania o wyborze małżonka lub, określając problem szerzej – kwestia decydowania o sobie.

Analizując problem praw ekonomicznych kobiet należy odwołać się do ówczesnych regulacji prawnych. Pierwszy tego typu akt prawny wspominający o prawie majątkowym dla kobiet został wydany w 911 r. przez księcia kijowskiego Olega. W ramach traktatu pokojowego z Bizancjum zostały uregulowane wszystkie ewentualne sprawy sporne, głównie o charakterze porządkowym. Stąd też w traktacie znalazły się także zapisy nadające kobiecie prawo do części majątku nawet, jeśli jej mąż został oskarżony o zabójstwo i trafił pod sąd. Pojęcie „część” (ros. Часть) weszło do użytku i było powtórzone w zabytku staroruskiego prawodawstwa - Пространная Правда ²⁸². Z czasem tym określeniem nazywano też tę część majątku, która przysługiwała wdowie po śmierci męża, gdyż majątek zwykle był rozdzielany pośród synów z pominięciem córek.²⁸³ Tradycja szczegółowo wskazywała pochodzenie majątku kobiety po śmierci męża. Ustalono ją jeszcze przed zaślubinami, gdyż wśród zamożnej części społeczeństwa dominowała forma małżeństwa z posagiem, czyli kwota, którą narzeczoncy

²⁸¹ A. Czechow, Chórzystka (w:) tamże, s.135.

²⁸² Пространная Правда – to druga redakcja Русской Правды, czyli zabytku staroruskiego prawodawstwa. Пространная Правда została wydana w latach 20–30 XII wieku, za: С.В. Юшков, Русская Правда: Происхождение, источники, ее значение, Москва 2002, s. 9-19.

²⁸³ Н. Л. Пушкарёва, Женщины Древней Руси..., dz. cyt., s. 104-105.

darował swojej wybrance, natomiast rodzice wybranki otrzymywali wiano. Te dwa komponenty - wiano i posag – stanowiły majątek przyszłej żony. W wyniku tego kobiety wywodzące się z zamożnych warstw społecznych, szczególnie wdowy, posiadały dość pokaźny majątek.²⁸⁴ Kwestia ta jest o tyle ważna, że kobieta była pozbawiona praw do dziedziczenia po rodzicach. W końcu XIII w. opracowano prawo dotyczące praw spadkowych córek. Przyznawało ono prawo do majątku córkom na równi z braćmi, chociaż kolejny zabytek prawodawstwa Судебник z 1497 roku znów wskazywał, że przy podziale majątku uprzywilejowani są już bracia.²⁸⁵ Inaczej sytuacja prawna kobiety kształtowała się po śmierci męża. Można przyjąć, opierając się na opracowaniach dotyczących pierwszego powszechnego spisu ludności z 1897 r., że wdowy stanowiły osobną w miarę liczną kategorię społeczną, na którą zwracano uwagę. Z badań Olgi Wierbickiej (Ольга Михайловна Вербицкая) wynika, że w 1897 r. spośród żeńskiej części ludności wsi wdowy stanowiły 7,8%, mężatki 40,1%, przy czym mężczyzn-wdowców było 3,4%.²⁸⁶

Sytuacja wdów miała dwojaki charakter. Z jednej strony wdowstwo było stanem osierocenia, wdowa była niepełnowartościową członkinią społeczeństwa. Z drugiej jednak strony brak możliwości współżycia stawiało wdowę w tym samym rzędzie, co młode dziewczyny czy stare kobiety, dlatego utożsamiano je z czystością (целомудренность), co stawiało je wyżej w hierachii społecznej. Cerkiew prawosławna przyjmowała, że w takiej sytuacji kobieta traci swojego opiekuna i zająć się nią powinien męski członek z najbliższej rodziny. Jednak jak pokazują to źródła historyczne tylko w niektórych przypadkach wdowy zostały obejmowane taką opieką. Najczęściej przejmowały one pełnię praw nad posiadnym majątkiem a czasem otrzymywały prawo starszeństwa w rodzinie.²⁸⁷

Ze stanem owdowienia łączyła się też aktywność w środowisku Wspólnoty religijnej. Mowa o służbie wdów, o której pierwsze wzmianki pochodzą z ok. 65 r. n.e. Z powodu wczesnochrześcijańskiego zakazu powtórnego małżeństwa, wdowy pozostawały na utrzymaniu Kościoła. W ten sposób wdowy stały się pierwszymi kobietami sprawującymi służbę w Cerkwi. Musiały one jednak sprostać wysokim wymaganiom moralnym, które stawiała przed nimi społeczność chrześcijańska. Do obowiązku służby wdów należała opieka nad dziećmi - sierotami, odwiedzanie i podtrzymywanie na duchu uwięzionych, ogólnie pomoc potrzebującym. To właśnie za ich przyczyną Ewangelia była głoszona także wśród kobiet, bo

²⁸⁴ K. Kosowska, *Obraz życia szlachcianek rosyjskich w literaturze...*, dz. cyt. s. 26.

²⁸⁵ Н. Л. Пушкарёва, *Женщины Древней Руси...*, dz. cyt., s. 112-113.

²⁸⁶ З. З. Мухина, *Вдова в русской крестьянской среде: традиции и новации (вторая половина XIX — начало XX в.)*, „Женщина в российском обществе”, 2012, nr 4, s. 62-71.

²⁸⁷ Н. Л. Пушкарёва, *Женщины Древней Руси...*, dz. cyt., s. 98-100.

według wschodnich obyczajów obcym mężczyznom nie było wolno przebywać w żeńskiej części domu, stąd też właśnie na wdowach spoczął obowiązek nauczania kobiet i dzieci przygotowujących się do przyjęcia chrztu. Około połowy III w. w służbie wdów zachodzi poważna zmiana. Z grupy członkiń zajmujących się szeroko pojętą dobroczynnością na rzecz pozostałych wiernych wyłania się grupa kobiet zajmujących się wyłącznie służbą liturgiczną. Początkowo nazywa się je służącymi wdowami, a następnie diakonisami od słowa "diakonos" - pomocnik, służący. Tym kobietom także stawiano wygórowane warunki. Związane to było z obietnicą dziewictwa. Kobieta zamężna także mogła zostać diakonisą jednak musiała rozstać się z mężem. Nie spełnienie tego warunku, bądź wyjście za mąż, groziło ekskomuniką. Wiele diakonis posiadało wykształcenie teologiczne.²⁸⁸ Prawo Kocioła bizantyjskiego i prawo cesarskie uważało diakonisy za członkinie stanu duchowego. Można znaleźć w tekstach zasady, według których wyświęcano biskupów, kapłanów oraz diakonów obu płci. Rola diakonis zmniejszała się wraz ze dochodzeniem do głosu życia mniszego. W końcu te dwa odmienne sposoby posługi zlały się w całość. Jednak nie istnieje żaden dokument zakazujący wyświęcania kobiet.²⁸⁹

Podjmując kwestię praw własności kobiety i zakres jej niezależności na obszarze państwa rosyjskiego, należy podkreślić, że zakres swobód, jakimi mogły dysponować Rosjanki w ramach państwa zależny był nie tylko od rozpatrywanego okresu historycznego, ale także od położenia geograficznego. W związku ze specyfiką ustrojową Rusi w niektórych miastach kobiety mogły się cieszyć większą niż wcześniej opisaną niezależnością. Przykładem tego jest Nowogród Wielki, który rozwijał się niezależnie od Kijowa. Z zachowanych zabytków piśmiennictwa, które w większości są prywatną korespondencją mieszkańców miasta wyłania się obraz kobiety cieszącej się sporą niezależnością. Po pierwsze niektóre z listów adresowane są wprost do mieszanek Nowogrodu lub są przez nie pisane. Ponadto z analizy tekstów wynika, że kobiety uczestniczyły w różnych aspektach życia społeczności a nie tylko tej, związanej z rodziną. Jedna z korespondencji opisuje sytuację, gdy jedna z mieszanek domaga się od swoich kontrahentów dotrzymania umowy, w innym przypadku opisywana jest sytuacja,

²⁸⁸ I. Makal, Służba kobiety w Cerkwi; źródło: www.cerkiew.pl/index.php?id=prawoslawie&a_id=382 (20.09.2017).

²⁸⁹ Jednak dopiero od lat 70. XX wieku przywrócenie diakonatu kobiet stało się ważnym problemem poruszonym na oficjalnych konferencjach. W 1988 roku konsultacja panprawosławna „Miejsce kobiety w Kościele”, zwołana przez patriarchę Dymitra I wypowiedziała się jednogłośnie za przywróceniem diakonatu kobiet, za: H. Paprocki, Diakonisy. Historia i współczesność; źródło: http://www.cerkiew.pl/index.php?id=prawoslawie&a_id=173 (20.09.2017).

gdy wdowa żąda od dłużnika swojego zmarłego męża spłaty zadłużenia. Kobiety w Nowogrodzie trudniły się rzemiosłem – tkactwem, krawiectwem, ale też były swatkami.²⁹⁰

Przykład nowogrodzki nie był powielany. Z przytoczonych opisów historycznych wynika, iż przeważająca część życia kobiety związana była z instytucją małżeństwa, rodziny i prowadzeniem domu. Analizując zabytki literatury rosyjskiej często można się natknąć na opisy rytuałów zaślubin. Jeden z najlepiej znanych zabytków literatury rosyjskiej, pt. „Powieść minionych lat” także opisuje znane w tamtym okresie formy zaślubin. Jednym ze znanych rytuałów pogańskich jest uprowadzenie przyszłej żony „znad wody” („u wody”) w okresie od święta bogini Lady do święta Kupały. Ślady tego obyczaju można znaleźć w bylinach i pieśniach i nawet w dokumentach cerkiewnych okresu XIII-XV w. Inną formą zaślubin było „брак - приведение” – w tym przypadku przyszła żona pozbawiona była prawa głosu a warunki zaślubin dogadywali jej rodzice. Kolejnym rodzajem zaślubin był proceder „kupowania żon”. Ta forma małżeństwa była realizowana przez wiano, czyli wykup porwanej narzeczonej od jej rodziców. Z upływem czasu wiano przekształciło się w zwykłą sprzedaż panny młodej narzeczonemu przy wzajemnym porozumieniu obu stron. Przy czym zgoda samej zainteresowanej – przyszłej panny młodej, nie miała znaczenia. Innymi słowy, akt przemocy, czyli porwanie został zastąpiony aktem handlowym. Do dziś trwają spory czy ta tradycja miała miejsce na terytorium Rusi.

Wspomnieć należy także o kwestii występowania wielożeństwa na Rusi, zarówno przed, jak i po przyjęciu chrześcijaństwa, świadczą dokumenty książęce z X-XI wieku. Książę Włodzimierz przed przyjęciem chrztu miał pięć żon oraz utrzymywał haremy w miastach, w których przebywał. Należy jednak podkreślić, że wielożeństwo było cechą charakterystyczną dla bogatych warstw społeczeństwa i nawet wśród niej było sytuacją wyjątkową. W przeciwieństwie do bigamii czy przebywania w związkach czasowych, nieuświęconych przez Cerkiew.²⁹¹ Zmiany w podejściu do instytucji ślubu zaszły w okresie XI-XV w na podstawie ówczesnych aktów prawnych. Przykładowo, w końcu XIII w. zgoda przyszłych małżonków na ślub musiała być zapisana w tzw. „umowie przedślubnej”, która była przygotowywana przez swatów. Zapis o tym znalazł się w Ustawie Jarosłwa.²⁹² Oczywiście dzięki tym regulacjom nie mogło być mowy o swobodnym wyborze współmałżonka. Działo się tak przede wszystkim z tego powodu, że zamążpójście było związkiem handlowym, łączeniem się majątków rodzin.

²⁹⁰ Najważniejszym zabytkiem piśmiennictwa Nowogrodu Wielkiego są gramoty brzozone. Na razie odnaleziono około tysiąca gramot datowanych na okres XI-XV w. K. Kosowska, *Obraz życia szlachcianek rosyjskich w literaturze...*, dz. cyt., s. 238-239.

²⁹¹ Н.И.Костомаров, *Домашняя жизнь и нравы великорусского народа*, Москва 1993, s. 299.

²⁹² Н. Л. Пушкарёва, *Женщины Древней Руси...*, dz. cyt.s. 74 .

Jednak trzeba też podkreślić, że kwestie narzucania współmałżonka nie dotyczyła tylko dziewcząt. Także chłopcy wywodzący się z rodzin wyższego stanu nie zawsze cieszyli się pełną swobodą w wyborze przyszłej małżonki.²⁹³

Wraz z panowaniem Piotra I, który także doświadczył małżeństwa narzuconego przez krewnych z Eudokią Łopuchiną, wprowadzono dekret zabraniający zawierania małżeństw pod przymusem. Wprowadzono sześciotygodniowy okres przedślubny, który stwarzał możliwość poznania się przyszłej pary młodej, po którym jeśli któryś z nich nie wyraziłoby zgody na ślub, mieli prawo nie zawierać małżeństwa nawet mimo woli rodziców. W 1702 r. sama narzeczona otrzymała prawa odmowy zamążpójścia, a nawet zerwania umowy przedślubnej. Jednak w pamiętnikach czy relacjach obserwatorów wielokrotnie można natknąć się na opisy, z których wynika, że przepisy te były łamane.²⁹⁴ Zdarzały się oczywiście też sytuacje, gdzie mimo woli zawarcia małżeństwa ze strony narzeczonych to rodzice któregoś ze stron nie wyrażali zgody. Przykładowo, powodem by nie wyrazić zgody na ślub jednej z córek była tradycja „kolejności” wychodzenia za mąż. Zasada polegała na tym, że córki powinno wydawać się za mąż kolejno, od najstarszej do najmłodszej.²⁹⁵

Tradycyjne zwyczaje rosyjskie okazywały się pozostawać w konflikcie z wyobrażeniami o europejskości. W XVIII w. w życiu szlachty rosyjskiej ciągle jeszcze dominowały tradycyjne formy zawierania małżeństwa – narzeczoney starał się otrzymać zgodę rodziców wybranki dopiero potem oświadczał się narzeczonej. Wcześniejsze, romantyczne relacje pomiędzy młodymi były widziane, jako niepożądane. Młodzież potępiała surowość rodziców przeciwstawiając im „europejskie oświecenie”. Sposobem na obejście surowości obyczajów były porwania narzeczonej, które nie należały jednak do norm zachowania europejskiego. Podobnych zachowań można doszukać się wręcz w staroruskich obyczajach, o których wspomniano wcześniej.²⁹⁶

Kolejnym ważnym tematem związanym z sytuacją Rosjanki w ramach zasad prawa jest kwestia rozwodów. Prawo rozwodowe było ściśle związane z prawodawstwem cerkiewnym. Jednak w odróżnieniu od bizantyjskiej tradycji, w rosyjskim prawie znajdowały się inne powody, dla których można uznać ślub za nieważny. Oczywiście powodem mogła być śmierć jednego z małżonków, ale także oskarżenie o cudzołóstwo. Jednak tym prawem dysponował

²⁹³ Tamże, s. 72.

²⁹⁴ K. Kosowska, *Obraz życia szlachcianek rosyjskich w literaturze...*, dz. cyt., s. 157.

²⁹⁵ *Записки и воспоминания русских женщин XVIII - первой половины XIX века...*, dz. cyt., s. 302.

²⁹⁶ W „*Powieści minionych lat*” kronikarz opisuje, że dawnych społeczeństwach instytucji małżeństwa jako takiej nie było, jednak porywano dziewczęta – kronikarz dodaje, że za ich zgodą. J. Łotman, *Rosja i znaki. Kultura szlachecka...*, dz. cyt., s.117-118.

tylko mężczyzna. Niewierny mąż, któremu udowodniono cudzołóstwo mógł być tylko ukarany karą finansową. Dopiero w XV wieku także kobieta mogła żądać rozwodu z tego powodu.²⁹⁷ W większości przypadków jednak tylko mąż mógł starać się o rozwód. Za to ponosił karę jedynie wówczas, gdy dopuścił się zdrady z zamężną kobietą. W tym przypadku nie ponosił odpowiedzialności przed własną żoną, ale przed mężem swojej kochanki.²⁹⁸ Takie podejście do problemu przestrzegania wierności małżeńskiej było obwarowane regułami prawnymi, religijnymi dla obojga małżonków. Jednak większe wymagania stawiano żonie aniżeli mężowi, gdyż wynikiem zdrady żony mogło być dziecko, które później rościłoby sobie prawa do majątku.²⁹⁹ Zmiany w tym temacie przyniósł okres panowania Piotra I. Rozwód stał się w XVIII i na początku XIX wieku zjawiskiem znacznie częstszym, niż to było przedtem, kiedy instytucja rozwodu była realizowana w ramach przepisów cerkiewnych. Do uzyskania rozwodu potrzebna była decyzja konsystorza – duchownej kancelarii, ustanowionej przez diecezjalnego archidjaka. Od 1806 r. o wszystkich tego rodzaju sprawach decydował Synod. Małżeństwo mogło być rozwiązane jedynie w ściśle określonych okolicznościach. Należały do nich: zdrada małżeńska udowodniona przez zeznania świadków, bigamia, choroba powodująca, że małżeństwo stało się fizycznie niemożliwe, zniknięcie któregoś z małżonków, zesłanie, pozbawienie prawa własności, zamach na życie któregoś z małżonków, wstąpienie do zakonu. Znane są przypadki, kiedy interwencja samego cara czy carycy kończyła sprawę rozwodową wbrew obowiązującym przepisom.³⁰⁰

Podobnie rzecz się miała z kwestią oddziaływania elementów ludowości na zeuropeizowaną szlachtę rosyjską. Przesady czy wiara we wróżby, nakładająca specyficzne piętno „ludowości” na zachowanie wykształconego człowieka epoki, współistniały ze wzorem europejskiego wolterianizmu. Przeplatanie się „europejskości” i ludowych wyobrażeń nadawało cechy swojskości kulturze szlacheckiej. Szczególnie blisko stykały się dwie sfery społeczne w zachowaniu kobiet – tradycja obrzędowa związana ze świętami cerkiewnymi i kalendarzowymi praktycznie była ta sama w rodzinach chłopskich i posiadaczy ziemskich. W życiu chłopskim chronologia życia była ściśle powiązana z kalendarzem prac w gospodarstwie. Przykładowo, daty cyklu weselnego grupowały się wokół jesieni, czyli po zakończeniu żniw, i świąt wiosennych, które zaczynały się od Wielkanocy. Wesela szlacheckie zachowywały związek z

²⁹⁷ Н. Л. Пушкарёва, Женщины Древней Руси..., dz. cyt., s. 79-84.

²⁹⁸ К. Kosowska, Образ życia szlachcianek rosyjskich w literaturze..., dz. cyt. s. 34.

²⁹⁹ Н. Л. Пушкарёва, З. З. Мухина, Женщина и женское в традиционной русской сексуальной культуре (до и после великих реформ XIX века), „Вестник Пермского университета. Серия: История”, nr 3 (20), 2012, s. 43-55.

³⁰⁰ J. Łotman, Rosja i znaki. Kultura szlachecka..., dz. cyt., s. 135-137.

tą tradycją, jednakże przekładały ją na język zeuropeizowanych obyczajów. Jesienią do Moskwy zjeżdżały dziewczęta, które zbliżały się do odpowiedniego wieku i spędzały tam czas do Świętej Trójcy. Przez cały ten czas, z wyjątkiem postów, odbywały się liczne bale, które były miejscem zapoznawania się kawalerów z pannami na wydaniu. Praktyka ta była odnotowywana także przez ówczesnych pisarzy:

„... [...] do Moskwy, matko!

Tam konkurentów cały rój,

Tam jarmark panien: pójdzie gładko”.³⁰¹ (7, XXVI)

Obrzęd swatów i wesele tworzyły razem długi ciąg rytualnych działań, których charakter zmieniał się w różnych dekadach. Na początku XIX wieku w życiu szlachty pojawiła się tendencja do ponownego zbliżania się do rytualnych obyczajów ludowych, chociaż w zmienionej formie. Swatanie zazwyczaj polegało na rozmowie z rodzicami wybranki. Po otrzymaniu od nich wstępnej zgody do pokoju zapraszano narzeczoną, którą pytano czy zgadza się wyjść za mąż. Swaty mogły się odbywać czasem bez zgody zainteresowanej, ustępującej pod rozkazem bądź namowami rodziców (często to miało miejsce, jeśli starającym się był ktoś zamożny lub pochodzący z kręgów arystokracji już niemłody mężczyzna). Samo wesele również stanowiło złożony rytualny spektakl. Przy czym wesele szlacheckie w ogólnym schemacie rytualnym powtarzało tradycyjną strukturę narodową. Jednakże przejawiała się w nim również specyficzność socjalna i moda związana z „europeizacją” zachowań. W kolejnych późniejszych okresach czasu, wpływ europejskich zachowań zaczął przeważać nad ludowymi akcentami.³⁰²

2.1.4. Pozycja kobiety w warstwie chłopskiej społeczeństwa rosyjskiego

By podjąć się tematu pozycji i roli kobiet w państwie rosyjskim na kolejnych etapach jego formowania, należy też zwrócić uwagę na układ sił społecznych najpierw w państwie moskiewskim a następnie w kolejnych etapach formowania się państowości rosyjskiej. Nie możliwym byłaby analiza sytuacji pewnej grupy ludności – w tym przypadku kobiet – bez znajomości ogólnych zależności, w szczególności, że każda z warstw społecznych niosła za

³⁰¹ Tamże, s.126-127.

³⁰² Tamże, s. 125-134.

sobą konkretne wartości, normy postępowania, które rzutowały na sposób zachowania się kobiet, ale także na sposób ich postrzegania. Już na początku panowania Iwana IV ludność kraju dzieliła się na dwie zasadnicze grupy – ludzi służebnych i ludzi tjałych. Ludzie służebni to klasa feudalna, której przedstawiciele byli zobowiązani do służby wojskowej. Można porównać tę część ludności to szlachty czy magnaterii. Podobnie jak w wiekach poprzednich wśród tej grupy możemy wyróżnić: kniaziów, bojarów, dworian i dzieci bojarские. Bojarzy byli związani z poszczególnymi książętami na zasadzie dobrowolnej umowy. Mogli oni w każdej chwili odejść na służbę do innego patrona zachowując przy tym prawo do swego majątku. Prawo to wraz z unifikacją ziem ruskich miał coraz mniejsze znaczenie. Pozostali członkowie tej kategorii podobnie jak bojarstwo ciążył obowiązek służby wojskowej, ale także mieli prawo własności ziemi.³⁰³ Szlachta rosyjska z przełomu XVIII-XIX wieku była wytworem reform Piotra Wielkiego. Szlachta ta stanowiła „klasę służącą państwu”, czyli składała się z zawodowych sług państwa przede wszystkim wojskowych. Za swoją służbę otrzymywali ziemię wraz z chłopami a posiadłości te stawały się dziedziczne. W oczach bojarzyna szlachcic był najemnikiem, człowiekiem bez rodu i plemienia. Natomiast bojarzyn w oczach szlachcica jawił się jako uchylający się od służby u monarchy chytry sługa, który zawsze był gotowy do rokuszu.³⁰⁴ Natomiast ludzie tjałi to znakomita większość społeczeństwa obarczona licznymi powinnościami na rzecz państwa, z wyjątkiem służby wojskowej. Trzon tej grupy stanowili chłopci, ale do niej zaliczała się także ludność miejska. Chłopskość wewnątrz można było podzielić na różne warstwy w zależności od tego jak bardzo ziemia, którą uprawiali była obciążona daninami. Wraz z kolejnymi władcami zasiadającymi na rosyjskim tronie, zmieniały się relacje pomiędzy poszczególnymi klasami. Jednak tak skonstruowany podział ludności bowiżywał aż do wybuchu rewolucji w XX wieku.³⁰⁵

Należy także zwrócić uwagę na udział poszczególnych warstw społecznych w ogólnym obrazie struktury społecznej. Dzięki spisowi ludności z 1646 r. wiemy, że w tym okresie w państwie rosyjskim było 582 tys. gospodarstw domowych objętych opodatkowaniem, z czego 518 tys. były to gospodarstwa chłopskie, a 31 tys. to gospodarstwa posadników.³⁰⁶ Natomiast Z. Wójcik podaje, że w XVI-wiecznej Rosji na wsi mieszkało lub żyło z czerpanych z niej zysków, około 98 % ludności państwa.³⁰⁷ Zgodnie z danymi z 1858 r. chłopci stanowili 78%

³⁰³ Z. Wójcik, *Dzieje Rosji 1533-1801...*, dz. cyt., s. 11-14.

³⁰⁴ J. Łotman, *Rosja i znaki. Kultura szlachecka...*, dz. cyt., s. 21.

³⁰⁵ Z. Wójcik, *Dzieje Rosji 1533-1801...*, dz. cyt., s. 11-14.

³⁰⁶ Я. Е. Водарский, *Население России за 400 лет: (XVI--начало XX вв.)*, Москва 1973, s. 22-26.

³⁰⁷ Z. Wójcik, *Dzieje Rosji 1533-1801...*, dz. cyt., s. 14.

ludności całego imperium. Już w 1897 r. chłopci stanowili 80%, jednak trzeba dopowiedzieć, że duża część z tej grupy była już robotnikami fabrycznymi³⁰⁸.

Mając na uwadze te dane trzeba podkreślić, że czynnikiem, który miał największy wpływ na kształtowanie się rosyjskiej świadomości, a co za tym idzie, na miejsce kobiety w rosyjskim życiu społecznym, jest na pewno szeroko pojęta „wiejskość”. Richard Pipes opisuje ludność wiejską słowami: „Ludność wiejska Rosji stanowiła odrębny świat (...). Stosunek chłopów do warstwy urzędniczej czy do klas oświeconych przypominał pod każdym względem (z wyjątkiem rasy) stosunek tubylców w Afryce czy Azji do kolonialnych władców”.³⁰⁹ Warstwa chłopska, można zaryzykować stwierdzeniem, była odcięta od reszty społeczeństwa. Tworzyła własną wspólnotę, z własną logiką i swoim sposobem patrzenia na świat. Mieli oni ogromną świadomość przynależności do swojej wsi, gorzej było z poczuciem przynależności do poszczególnych guberni, nie mówiąc już o świadomości narodowej. Tej sytuacji, gdzie według różnych szacunków 75-80% społeczeństwa nie utożsamiała się z własnym państwem tylko tworzyła własną, odrębną strukturę, winna była sama monarchia carska, która utożsamiając skrajnie konserwatywną warstwę chłopską z ostoją „prawdziwej rosyjskości”, chroniła ją przed „skażeniem wpływami zachodnimi”, nie mówiąc już o kontaktach z rosyjskim miastem.³¹⁰ Życie szlachty przełomu XVIII-XIX wieku organizował zespół alternatywnych możliwości („służba – stan spoczynku”, „życie w stolicy – życie w majątku”, „Moskwa – Sankt-Petersburg”, „przebywanie w towarzystwie damskim czy męskim”), z których każda zakładała konkretny sposób zachowania. Dla warstwy chłopskiej zachowanie zmieniało się w zależności od kalendarza i cyklu prac rolnych. Ten typ zachowania cechował się mniejszym stopniem indywidualności. Tradycja i kolektywizm w życiu chłopów odgrywały większą rolę. Szlachecki tryb życia zakładał stałą możliwość wyboru. O ile chłopci nie mieli fizycznej możliwości praktykowania „niechłopskiego” zachowania, o tyle szlachta nie mogła sobie pozwolić na „nieszlacheckie” postępowanie ze względu na ewentualną rysę na honorze, dyscypliny państwowej. Nienaruszalność tych norm nie była automatyczna, jednak zawsze stanowiła akt świadomego wyboru.³¹¹

Z kwestią porządkowania życia w ramach warstwy chłopskiej, ściśle związane był ustrój pańszczyźniany, który także odbił swoje piętno na sytuacji rosyjskiej kobiety. Samo słowo „niewolnik” (ros. паб) wchodziło do języka literackiego XVIII wieku. Przez długi czas

³⁰⁸ Я. Е. Водарский, Население России за 400 лет..., dz. cyt., s. 113.

³⁰⁹ R. Pipes, Rewolucja Rosyjska, Warszawa 2006, s. 95.

³¹⁰ Tamże.

³¹¹ J. Łotman, Rosja i znaki. Kultura szlachecka..., dz. cyt., s.215.

było ono używane nawet w formule oficjalnego zwracania się do imperatora: „Waszej Cesarskiej Mości najpokorniejszy niewolnik”. Było ono także szeroko stosowane wobec warstwy chłopskiej. Jako synonimy były używane także takie zwroty, jak: „cham”.³¹² Ustrój pańszczyźniany wpływał nie tylko na warstwę chłopską. Odcisnął on piętno w rosyjskiej mentalności wykształcając zarówno cechy despotyczne jak i niewolnicze. Wszystko zależało od tego, na którym szczeblu drabiny społecznej znajdowała się dana jednostka. Bowiem silna hierarchiczność, nieustająca pamięć o poziomach, silna pogarda dla stojących niżej i unізoność w stosunku do tych, którzy stoją wyżej – to cechy myślenia przeciętnego Rosjanina. Przypominając, że to mężczyzna był „carem”, a reszta rodziny jego poddanymi, nie trzeba mówić, wprost, że kobieta najczęściej zajmowała najniższą pozycję na drabinie społecznej.³¹³

Poruszając ten temat należy także zaakcentować problem haremów pańszczyźnianych. Krytycy uważali, że instytucja ta wyrosła z tzw. „dawnych obyczajów” Rusi, jednak należy przyznać, że były one efektem wypaczonego rozwoju systemu pańszczyźnianego, który w szczególności przybrał taki kształt na przełomie XVIII i XIX wieku. Opis haremu można znaleźć w pamiętnikach Niewierowa, który przedstawia harem dziedzica Koszkariewa. Dziewczęta trafiły do domu dziedzica z rodzin chłopów pańszczyźnianych. Zostały odizolowane nie tylko od swoich rodzin, ale przede wszystkim od kontaktu z płcią przeciwną. Były pod nieustanną kontrolą specjalnie oddelegowanej do pilnowania baby. W zapiskach pamiętnikarskich także można przeczytać, w jaki sposób obchodzono się z uciekinierkami. Przypadek haremu Koszkariewa nie był odosobniony. Znana jest historia z 1812 r. gdy w czasie spotkania cara Aleksandra I ze szlachtą i kupiectwem w Moskwie pewien szlachcic w porywie patriotyzmu krzyknął zwracając się do cara i kładąc swój harem na ołtarzu ojczyzny: „Monarcho bierz wszystkie, wszystkie, i Nataszkę, i Maszkę, i Paraszkę!”. Taki stan rzeczy był dopuszczalny z tego powodu, że jakiegokolwiek ograniczenia władzy pana pańszczyźnianego nad chłopem opierały się na zwyczaju i tradycji cerkiewnej. Równolegle przebiegająca erozja tych struktur i wzmocnienie władzy pana prowadziły praktycznie do pozbawienia chłopów jakiegokolwiek ochrony prawnej.³¹⁴

Na czynnik wiejski zwracał także szczególną uwagę Jegorow mówiąc: „Rosja jest krajem chłopskim, sami Rosjanie nazywają go mužyskoe gasudarstwo. Wieś wyciska na całym społeczeństwie swoje piętno tak dalece, że coś chłopskiego widzimy w każdym nawet

³¹² Tamże, s.121.

³¹³ B. Jegorow, *Oblicza Rosji...*, dz. cyt., s. 45.

³¹⁴ Zapiski J.M. Niewierowa, „*Russkaja starina*” 1883, t. XI, za: J. Łotman, *Rosja i znaki. Kultura szlachecka...*, dz. cyt., s.119-120.

najbardziej cywilizowanym Rosjaninie. Od cara, aż do chłopą, każdy najlepiej się czuje w narodowej rubaszce i niezgrabnych butach”.³¹⁵ Większość ludności kraju, aż do czasów radzieckich, była wiejska. Typowa wieś składała się zwykle z paru rodzinnych gospodarstw. Człowiek był włączony tylko w życie wąskiej grupy sąsiadów, gdzie wszystko było wszystkim znane.³¹⁶ Rosyjskie gospodarstwo było zorganizowane na prostych zasadach, których fundamentem także był porządek patriarchalny. W myśl tych zasad pełną władzę nad ludźmi w zagrodzie i ich własnością miał, tzw. bolszak, choziain. Zwykle był to ojciec rodziny. Reszta domowników musiała mu się w pełni podporządkować.³¹⁷ Chłopskie gospodarstwa domowe składały się z osób najczęściej powiązanych więzami krwi, ale ich rozmiar i skład różnił się w zależności od regionu. Pojedyncze gospodarstwa domowe należały do większej chłopskiej społeczności, która dzieliła się obowiązkami.³¹⁸ Rosyjska wieś prezentowała szczególnie ciężki obraz życia kobiety. Tradycyjnie liczna chłopska rodzina składała się z kilkunastu osób. Zwykle w jednej chałupie mieszkali rodziny wszystkich braci, a najmłodsza żona jednego z nich pełniła rolę praczki, kucharki i niańki dla dzieci pozostałych żon. Do tego dochodził zwyczaj „snochaczestwa”, czyli prawo teścia do pożycia z synową podczas nieobecności małżonka lub wtedy, gdy był on jeszcze małoletni.³¹⁹ Trzeba nadmienić, iż małżeństwa osób małoletnich nie były niczym nadzwyczajnym. Wiek osiemnastu lat w dziewiętnastowiecznej Rosji był przeciętnym wiekiem do zamążpójścia dla młodej Rosjanki. Choć na wsiach nie było niczym dziwnym, że małżeństwa aranżowało się już pomiędzy trzynastolatkami. Choć był to minimalny wiek, gdyż rosyjskie prawo kanoniczne nie zezwalało na małżeństwa z młodszymi dziewczętami.³²⁰ Kiedy wiejska kobieta wychodziła za mąż władza, jej ojca była zastępowana władzą męża. Kobieca uległość była traktowana jako normalny element małżeństwa. Podczas ślubu władza męża nad żoną była symbolicznie ukazywana, poprzez przekazanie bata przez ojca panny młodej jej mężowi.³²¹ Zwyczaj bicia żon był nieodłącznym elementem ludowej obyczajowości. Drastyczny opis tego procederu zamieścił Fiodor Dostojewski w swoim „Dzienniku pisarza”: „Zwiąawszy żonę lub wsadziwszy jej nogi w otwór między deskami podłogi, nasz kmiotek zaczynał zapewne metodycznie, flegmatycznie, nawet sennie,

³¹⁵ J. Parandowski, *Bolszewizm i bolszewicy w Rosji (fragmenty)*, (w:) *Dusza polska i rosyjska. Od Adama Mickiewicza i Aleksandra Puszkina do Czesława Miłosza i Aleksandra Solżenicyna*, A. de Lazari red., Warszawa 2004, s. 200.

³¹⁶ B. Jegorow, *Oblicza Rosji...*, dz. cyt., s. 32-34.

³¹⁷ R. Pipes, *Rewolucja Rosyjska*, Warszawa 2006., s. 97.

³¹⁸ B. A. Engel, *Between the Fields and the City. Women, Work, and Family in Russia 1861-1914*, Cambridge 1996, s.9.

³¹⁹ O. Figes, *Taniec Nataszy. Z dziejów kultury rosyjskiej*, Warszawa 2002, s. 190-191.

³²⁰ Tamże, s. 187.

³²¹ B. A. Engel, *Between the Fields and the City. Women, Work, and Family in Russia...*, dz. cyt., s. 23.

miarowymi uderzeniami, nie słuchając krzyków i błagań... a raczej właśnie słuchając ich, słuchając z upojeniem, bo inaczej czy miałby przyjemność z bicia?...”³²²

Życie wiejskie wyznaczało kobiecie ściśle określoną rolę. Kobiety otoczone z reguły liczną rodziną, latem i zimą zajęte rodzinnymi troskami, nie miały chwili wytchnienia. Przeniesienie do miasta nawet zwiększało obciążenie pracą – już nie tylko w porze żniw, ale przez okrągły rok kobieta pracowała w fabryce bądź w kopalni. Drugorzędność kobiety w świadomości chłopskiej przejawiała się z jednej strony w przerzucaniu na nią wielu ciężkich prac bez męskiej pomocy. Poza tym panowało jeszcze średniowieczne przeświadczenie o nieczystości duchowej kobiety. Przykładowo, podczas menstruacji kobiecie nie było wolno wchodzić do cerkwi, całować krzyża ani ikony, kroić chleba itd.³²³

Opisy dotyczące życia kobiet wiejskich obecne są także w literaturze. Czechow w swoim opowiadaniu tak przedstawił życie jednej z bohaterek, Sofii: „Twój Fiodor wygnał cię z fabryki do ojca, a sobie drugą sprowadził; synka ci odebrali i w niewolę oddali. Robisz jak koń [w gospodarstwie Kaszina] i dobrego słowa nie usłyszysz. Już lepiej całe życie w panieństwie się męczyć, lepiej od Popowiczów po pół rubelka brać, po prośbie chodzić, lepiej skoczyć do studni...”³²⁴ Rola i pozycja kobiety rosła w rodzinie wraz z ilością urodzonych dzieci, w szczególności synów, którzy zapewniali ciągłość rodu. Najwyżej cenione było potomstwo męskie a dorosłe dzieci były zabezpieczeniem na starość dla rodziców.³²⁵ Nie tylko kwestie zabezpieczenia bytu miały wagę, jeśli chodzi o wielodzietność. Od 988 r. na terytorium państwa rosyjskiego zaczęło obowiązywać prawo cerkiewne, które także wpływało na instytucję zaślubin.³²⁶ Oczywistym jest, że cerkiewne wartości w omawianym okresie miały przemożny wpływ na model rodziny. Przykładowo, zgodnie z koncepcją celem rodziny było przyjście na świat dzieci, dlatego też cerkiew formowała model kobiety jako matki wielodzietnej.³²⁷

W ramach małżeństwa, które jak już wspomniano było na wskroś patriarchalne, to właśnie mężczyznę uznawano za samowładcę, a jego władza absolutna nad rodziną – jak w przypadku samego cara- należała do „boskiego porządku rzeczy”. Nazewnictwo to zostało także przejęte przez ludność chłopską, która nazywała młodą parę „carem” i „carycą”, a samą

³²² F. Dostojewski, Dziennik pisarza, t.1, s.288.

³²³ B. Jegorow, Oblicza Rosji..., dz. cyt., s. 283-298.

³²⁴ A. Czechow, Baby (w:) Baby..., dz. cyt., s.109.

³²⁵ B. A. Engel, Between the Fields and the City. Women, Work, and Family in Russia ..., dz. cyt., s.15.

³²⁶ Н. Л. Пушкарёва, Женщины Древней Руси..., dz. cyt., s. 71-72 .

³²⁷ Tamże, s. 93.

uroczystość zaślubin – „koronacją”.³²⁸ Zawarcie małżeństwa było bardzo ważnym wydarzeniem w życiu mieszkańców wsi. Młoda para na zawsze odłączała się w jakimś stopniu od poprzedniego kręgu życiowego, czasem przechodziła na nowe gospodarstwo, oczekiwała dzieci, wchodziła też nierzadko w nowe konflikty. We wszelkich możliwych układach znacznie gorszy był los kobiety.³²⁹ O tym smutnym losie młodych panien świadczyć mogą pieśni ludowe, które im śpiewano:

„Każą mi wyjść za chama
Z wielką rodziną.
O,o,o,o,o, ja nieboga! (...)
Mój świekr mówi,
Idzie sekutnica!
Moja świekra mówi,
Idzie flejtuch!
Moje szwagierki krzyczą,
Idzie darmożjad!...”³³⁰

Wiejski chłopak do czasu ożenku nie miał głosu w rodzinie ani w wiejskiej społeczności. Tylko po ożenku stawał się pełnoprawnym członkiem tej społeczności. Niewesoła przyszłość czekała niezamężną dziewczynę. Według wiejskich przekonań niezamężna kobieta nie miała żadnej wartości, dlatego wiejska kobieta od staropanieństwa wolała małżeństwo nawet jeśli miało być najgorsze z możliwych.³³¹ Ta skłonność do małżeństwa w wiejskiej społeczności była odnotowywana przez wielu obserwatorów wiejskiego życia. Przykładowo, W. I. Semewskij (В. И. Семевский) uważał, że podstawa wiejskiego małżeństwa, podobnie jak w przypadku wstwy szlacheckiej, leżała nie tyle w uczuciu czy sympatii dwóch osób, ile w ekonomicznej kalkulacji. Kwestia doboru partnera dla córki była o tyle ważna, że sama zainteresowana nie miała zbyt wiele do powiedzenia a próby oporu były rozwiązywane często siłą. Barbara Engel w swoim opracowaniu przytacza opis ślubu jednej z chłopek, która nie godziła się z wyborem swoich rodziców. Mimo tego, że stanęła na ślubnym kobiercu, odmówiła udziału w ceremonii, a po wszystkim próbowała uciec. Jej ojciec oraz ciotki schwytały uciekinierkę i biciem zmusiły ją do powtórnego stawienia się w

³²⁸ O. Figes, *Taniec Nataszy...*, dz. cyt., s. 190.

³²⁹ L. Bazylow, *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986, s. 382.

³³⁰ W. R. Shedden-Ralston, *The songs of the Russian People, as Illustrative of Slavonic Mythology and Russian Social Life*, Londyn 1872, s. 289; za: O. Figes, *Taniec Nataszy...*, dz. cyt., s. 187-188.

³³¹ С. Д. Морозов, *Мужчины и женщины России на рубеже XIX—XX вв.: тенденции брачности*, „Женщина в российском обществе”, 2012, nr 2, s. 11-12.

świątyni. Ślub został zawarty bez pytania o jej zgodę. Po ceremonii trafiła do domu swojego męża, gdzie skutecznie utrudniano jej dostęp do społeczności by nie mogła zaskarżyć takiego stanu rzeczy.³³² Podobnie W.B. Bezgin (В.Б. Безгин) w swoich badaniach nad rosyjską kulturą chłopską podkreślał fakt oddzielenia seksualności i funkcji reprodukcyjnych. Świat chłopski odrzucał zmysłowość, jako cel sam w sobie, a doznania erotyczne intymnego pożycia zastępował potrzebami domostwa, funkcjami reprodukcyjnymi. W tradycji chłopskiej pokutowało podejście, że indywidualne potrzeby miały mniejszą wartość niż potrzeby ekonomiczne ogółu. Jednak wiadomo, że w odróżnieniu od warstwy szlacheckiej społeczeństwa, sfera cielesna relacji międzyludzkich nie była tematem tabu w warstwie chłopskiej.³³³

Czynnikiem, który zrewolucjonizował opisany porządek rzeczy na rosyjskiej wsi były reformy wprowadzone przez Aleksandra II. 19. lutego 1861r. car podpisał manifest o zniesieniu poddaństwa chłopów. Reforma ta składała się z czterech głównych punktów. Pierwszy zakładał przyznanie osobistej wolności bez wykupu 22 milionom chłopów. Drugi udzielał chłopom prawa wykupienia zagrody, trzeci dotyczył nadziału ziemi. Czwarty stanowił, że ziemia wykupiona przez chłopą od obszarnika nie przechodziła na własność chłopą, lecz stawała się niepełną własnością wspólnoty bez prawa wywłaszczenia. Owa wspólnota przez wielu przedstawicieli nurtów myślowych popularnych w tamtym okresie uważana była za gwarant odrębnej drogi rozwoju Rosji. Słowianofile uważali ją za ideał organizacji społeczeństwa. Natomiast przedstawiciel socjalistów, Piotr Tkaczow pisał: „Nasz lud (...)w swojej ogromnej większości (...) przeniknięty jest zasadmi wspólnego, gminnego władania ziemią; jest on- jeśli można się tak wyrazić – komunistą z instynktu, z tradycji. Idea kolektywnej własności tak mocno wrosła w cały światopogląd ludu rosyjskiego (...)”. Co ważne, reforma z 1861 r. stworzyła szczególny status chłopą. Przede wszystkim z „prawa do ziemi” chłop nie mógł zrezygnować. Mógł jedynie zrezygnować z praktycznego jego wykorzystania, na przykład przenosząc się do miasta. Ten szczególny status chłopów wynikał ze swoistego stosunku do nich, co było już podkreślane wcześniej. Z tego też względu przydzieloną im ziemię traktowano, jako „mienie służące zapewnieniu im egzystencji w interesie państwa”. Zdaniem wykształconej części społeczeństwa, należało troszczyć się o chłopów jako ludzi bliskich naturze i Bogu. U podstaw tej opieki leżało wyobrażenie, że chłop jest „człowiekiem prostym,

³³² B. A. Engel, *Between the Fields and the City. Women, Work, and Family in Russia ...*, dz. cyt., s. 21-22.

³³³ Н. Л. Пушкарёва, З. З. Мухина, *Женщина и женское в традиционной русской сексуальной культуре (до и после великих реформ XIX века)*, „Вестник Пермского университета. Серия: История”, nr 3 (20), 2012, s. 43-55.

to znaczy niezepsutym, czystym, jest nosicielem szczególnych wartości moralnych i duchowych”.³³⁴ Taki obraz warstwy chłopskiej klóci się z analizami badaczy, które były przedstawione wcześniej. Warto jednak pamiętać, że skoro w ten sposób podchodzono do tej części społeczeństwa, niektóre wzory zachowań mogły być akceptowane przez resztę społeczeństwa rosyjskiego, także te dotyczące traktowania kobiet.

Należy zaznaczyć, że możliwość wyjazdu zarobkowego, którą dała reforma Aleksandra II, zmieniła model rodziny wiejskiej. Najczęściej to mężczyzna wyjeżdżał ze wsi by szukać pracy a żona pozostawała na wsi. Zgodnie ze spisem ludności z 1897 r., podczas gdy 43,7% dorosłych mężczyzn-robotników w Sankt-Petersburgu było żonatych, tylko 8,1% z nich zamieszkiwało ze swoimi rodzinami. W Moskwie żonaci mężczyźni stanowili 52,9% populacji, ale o wiele mniejsza część z nich mieszkowała z rodzinami – 3,8%. Zmieniły się zasady obowiązujące przy zamążpójściu. Często zaraz po zawarciu związku młodzi mężowie opuszczali rodzinny dom by emigrować zarobkowo. Tylko młode żony, które nie miały jeszcze potomstwa mogły ich odwiedzać. Działo się to jednak rzadko ze względu na koszty podróży. Natomiast, gdy mężowie przyjeżdżali do domów byli traktowani jak „goście”, włącznie z tym, że nie byli angażowani w prace gospodarskie.³³⁵ Z tego też powodu już przy spisie ludności z 1897 r. zauważono, że rola i przywiązanie do instytucji małżeństwa spadła. Według danych spisu mieszkańców wsi pozostających w związku małżeńskim było ponad 65%.³³⁶ Powodów, które przyczyniły się do spadku ilości małżeństw na przełomie wieków było kilka. Przede wszystkim był to rozwój działalności przemysłowej i związana z tym już wcześniej wspomniana emigracja zarobkowa, którą wzmocniła tylko reforma agrarna Piotra Stołypina.³³⁷

Z biegiem czasu niezamężne kobiety a tym bardziej mężczyźni nie byli już wyjątkami a raczej cechą charakterystyczną zmieniającego się społeczeństwa. Przy zachowaniu braku równouprawnienia kobiet w rodzinach chłopskich, ich zależność od decyzji rodziców czy starszyny wiejskiej.³³⁸ Zmiany w małżeństwach wiejskich można było rozpoznać także przez pryzmat ilości rozwodów. Były one do 1914 r. wielką rzadkością szczególnie w wiejskich realiach (w 1912 r. wśród prawosławnych obywateli państwa liczba rzowodów wynosiła 3,5 tys. w 1913 r. – 3,8 tys., przy czym w większości były to rozwody wśród mieszkańców miast).

³³⁴ M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2009, s. 589-591.

³³⁵ B. A. Engel, *Between the Fields and the City. Women, Work, and Family in Russia ...*, dz. cyt., s. 35-41.

³³⁶ С. Д. Морозов, Мужчины и женщины России на рубеже XIX—XX вв.: тенденции брачности, "Женщина в российском обществе", 2012, nr 2, s. 11-12.

³³⁷ W październiku 1906 r. wydany został dekret zrównujący chłopów w prawach obywatelskich z innymi stanami, a w listopadzie 1906 r. wydano dekret dający chłopu prawo wystąpienia ze wspólnoty gminnej wraz z należącym do niego w danej chwili nadziałem ziemi. M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego...*, dz. cyt., s. 700-704.

³³⁸ Н. Л. Пушкарева, З. З. Мухина, Женщина и женское в традиционной русской сексуальной культуре..., dz. cyt., s. 43-55.

Zmiany te nie zachodziły gwałtownie. Jednak kolejne ważne wydarzenia historyczne coraz bardziej odbijały się na rzeczywistości ekonomiczno-społecznej mieszkańców państwa. Szczególnie I wojna światowa wpłynęła na sytuację instytucji małżeństwa. Przede wszystkim w okresie tym spadła ilość zawieranych małżeństw w związku z mobilizacją mężczyzn do armii. Nie bez znaczenia było także pogorszenie warunków ekonomicznych związane z działaniami wojennymi. Wraz z 1917 r. ilość małżeństw wzrosła ze względu na demobilizację wojska i powroty z frontu. Jednak z drugiej strony wzrost był spowodowany także zmianą w prawodawstwie, która niosła za sobą swobodę rozwodów i instytucję ślubu cywilnego.³³⁹

Zmiany, które zachodziły w podejściu do instytucji małżeństwa, biorąc pod uwagę restrykcyjne podejście do „dziewiczej czci” w społeczeństwie rosyjskim, można uznać za wręcz rewolucyjne. Sama kwestia dopuszczalności kontaktów przedmałżeńskich między płciami a tym samym podejście do podmiotowości kobiety w tym społeczeństwie są przedmiotem opracowań rosyjskich badaczy. Niektórzy autorzy podkreślają, że przedmałżeńskie związki w przypadku dziewcząt były niedopuszczalne, inni podkreślają ich rozpowszechnienie. Opinie te należałoby wypośrodkować i przyjąć podejście Natalii Puszkarewej, która zwróciła uwagę, że sposób oceny tego zjawiska zależy od specyfiki regionu.³⁴⁰ Podejście takie można uznać za zasadne biorąc pod uwagę jak stopień restrykcyjności w zachowaniu dziewictwa i wysokich standardów stawianych przed dziewczyną zmieniały się wraz z położeniem geograficznym. Im dalej od centrum i południa kraju tym tendencje były bardziej liberalne. Przykładowo, jeszcze w XIX wieku oraz we wcześniejszym okresie nieprawidłowe prowadzenie się dziewczyny było krytykowane na równi ze zdradą zamężnej kobiety. Odpowiedzialnością za utratę dziewictwa obarczano samą dziewczynę, nie wyciągając konsekwencji wobec jej partnera.³⁴¹ W drugiej kolejności sprawa rzucała cień także na rodziców lub opiekunów dziewczyny. Niezależnie od tego czy dziewczyna wyraziła zgodę na ten akt czy też nie, postępowano zgodnie z zasadą powtórzoną także w materiałach Archiwum Biura Etnograficznego księcia Wiaczesława Teniszewa (Архив Этнографического бюро князя Вячеслава Н. Тенишева) z guberni jarosławskiej: „Сука не захочет - кобель не наскочит”. Często nieformalne związki miały podtekst ekonomiczny – taki związek nieformalny z mężczyzną bogatym o wysokim statusie

³³⁹ С. Д. Морозов, Мужчины и женщины России на рубеже XIX—XX вв.: тенденции ..., dz. cyt., s. 13-14.

³⁴⁰ З. З. Мухина, Девка на поре, не удержишь на дворе... (О девичьей чести в крестьянской среде Центральной России во второй половине XIX — начале XX в.), „Женщина в российском обществе”, 2010, nr 3, s. 58-68.

³⁴¹ Н. Л. Пушкарева, Жену с почину берут? Устыдительные наказания девушек традиционной женской культуре XIX века, „Женщина в российском обществе”, nr 2 / 2009, s. 3-12.

społecznym mógł być wybaczony.³⁴² Jednak już w końcu XIX w. w guberni kazańskiej popularne było powiedzenie „Жену с почина берут”, co można zinterpretować jakoby to właśnie do kobiety należała inicjatywa w relacjach damsko-męskich. Natomiast w Kraju Permskim rodzice nie widzieli niczego złego w fakcie, że to ich córki uczestniczyły w poszukiwaniu kandydata na męża. Już w 1841 r. można znaleźć uwagi dotyczące zmniejszającej się wartości dziewictwa. Po wprowadzeniu reform z 1861 r. i w konsekwencji, wraz z rozwojem podstaw stosunków rynkowych i społecznym rozwarstwieniem, zmiany zaszły także w relacjach intymnych. Z zapisków obserwatora życia społecznego z Kaługi można wyczytać, że w coraz większej liczbie guberni do lamusa odchodzi zwyczaj ukazywania na widok publiczny pościeli po nocy poślubnej młodej pary.³⁴³

Związki przedmałżeńskie stały się coraz częstszym zjawiskiem. Zwykle jednak związki nieformalne były podszyte potrzebami ekonomicznymi, co związane było z problemem prostytucji. Składało się na to kilka czynników. Coraz częstsze było zjawisko, że mężczyzna, który pracował poza gospodarstwem odwiedzał swoją rodzinę raz w roku lub rzadziej. To właśnie oni stawali się częstymi klientami domów publicznych, które coraz częściej zaczęły powstawać w miastach. Dochodziło czasem do takich sytuacji, że we wsi nie było żadnego mężczyzny w wieku reprodukcyjnym. Budowa kolejnych odcinków kolei rozbudowa miast oraz powstające coraz liczniej fabryki, ale także obecność żołnierzy we wsiach podczas postojów wpływały na rozmywanie się wcześniej przestrzeganych norm moralnych. Można to wywnioskować z opisów informatorów Biura Etnograficznego z przełomu XIX i XX w. którzy donosili, że młode żony pod nieobecność swoich mężów gotowe były świadczyć swoje usługi za opłatą. Dlatego nie było rzadkością, że wracający po kilku latach nieobecności mąż mógł zastać w domu prócz żony kilkunastu dzieci. Jednak sąsiedzi oraz szerzej, wiejska społeczność, stopniowo zaczęli podchodzić do takich wydarzeń z wyrozumiałością. Przyjęto mówić: „Девка в соку, без мужика ей никак невозможно”. Problem prostytucji wiejskiej jest o tyle niezbadany w porównaniu z prostytucją występującą w miastach, że przypadki, które miały miejsce na wsiach nie były uwzględniane w policyjnych raportach. Bieda często zmuszała rodziców do sprzedawania swoich dzieci wędrownym kupcom w nadziei, że ci będą o nie dbali. Jednak dzieci te były często porzucane a dziewczynki stawały się ofiarami prostytucji. Często też w roli suterena pojawiały się sami rodzice. Natomiast kobiety, które opuszczały wieś by

³⁴² Н. Л. Пушкарева, З. З. Мухина, Женщина и женское в традиционной русской сексуальной культуре..., dz. cyt., s. 43-55.

³⁴³ Н. Л. Пушкарева, Жену с почину берут? Устыдительные наказания девушек в традиционной женской культуре XIX века..., dz. cyt., s. 3-12.

pracować w mieście, często „dorabiały” jako prostytutki. Prócz mieszkanek wsi takim zajęciem parały się także żony i córki żołnierzy, choć w większości i tak były chłopskiego pochodzenia.³⁴⁴

2.2. Aktywność społeczno-polityczna Rosjanek a pierwsza fala feminizmu

Podając problem aktywności społeczno-politycznej Rosjanek w okresie przedrewolucyjnym, warto na wstępie poświęcić kilka słów ówczesnym realiom, praktyce życia codziennego, z którą stykały się Rosjanki. Ten wątek trafnie opisały autorki rosyjskiej prozy kobiecej, szczególnie tej, z przełomu XVIII i XIX wieku. Sceny w niej zawarte były znakiem realnie istniejącego w owym czasie konfliktu wynikającego z opozycji dwóch ról: roli pokornej żony, maki, córki, gotowej do poświęcenia swego życia mężczyźnie i rodzinie, oraz roli wyznaczonej samej sobie, czyli chęć i świadomość dążenia do samorealizacji na różnych płaszczyznach. Oczekiwania kobiet i wobec kobiet nie dopełniały się, lecz były sferami rozłącznymi.³⁴⁵ Przykładowo, opisane w powieści „Gniew Dionizosa” („Гнев Диониса”), autorstwa jednej z najbardziej znanych rosyjskich pisarek początku XX wieku, Jewdokii Nagrodskiej (Евдокия Аполлоновна Нагродская). Losy bohaterów, małżeństwa Żeni i Siergieja, ilustrowały przeświadczenie o tym, że tradycyjnie ukształtowany związek zmienia egzystencję kobiety w zrytualizowaną codzienność, w której nie ma ona możliwości spełniania się nie tylko w profesjonalnych działaniach twórczych, ale nawet w amatorskich przedsięwzięciach. Prawo do przysłowiowego „własnego pokoju”, o którym pisała Virginia Woolf, przysługiwało wyłącznie mężczyźnie.³⁴⁶ Co ważne, gdy jednak nieliczne przedstawicielki decydowały się na podążenie własną drogą w celu spełnienia swoich ambicji, napotykały one odrzucenie i niezrozumienie, a w związku z tym były skazywane na osamotnienie. Problem ten opisywała w swoich opowiadaniach Nadieżda Sanżar (Надежда Санжарь). Jej bohaterki doznawały właśnie braku akceptacji ze strony dwóch środowisk: w tym, im właściwym ze względu na pochodzenie i status społeczny oraz w tym, do którego weszły dzięki swojemu uporowi, aspiracjom: „wykształcenie otrzymałam nieźle, nawet

³⁴⁴ Н. Л. Пушкарева, З. З. Мухина, Женщина и женское в традиционной русской сексуальной культуре..., dz. cyt., s. 43-55.

³⁴⁵ E. Komisaruk, Od milczenia do zamilknięcia..., dz. cyt., s. 170.

³⁴⁶ „Kiedy więc każę Wam zarabiać pieniądze i zdobyć własny pokój, w istocie proszę Was o to, byście żyły świadome rzeczywistości, a więc wiodły żywot fascynujący, niezależnie od tego, czy uda Wam się przekazać innym jego treść.” Patrz: V. Woolf, Własny pokój, Warszawa 1997.

rzadkie, ale dyplomu świadczącego o nim nie było, brak kwalifikacji stawiało mnie w ubogim położeniu, do tego jeszcze byłam i jestem kobietą”.³⁴⁷

W ramach opracowań naukowych dotyczących problemu aktywności społeczno-politycznej Rosjank w okresie przedrewolucyjnym, a co za tym idzie, rosyjskiej wersji feminizmu pierwszej fali, znaleźć można wnioski, szczególnie wśród badaczek amerykańskich, że na Rusi oraz w Imperium Rosyjskim kobiety mogły uczestniczyć w życiu społecznym głównie dzięki aktywności w życiu religijnym, akcjach charytatywnych i w niewielkim stopniu poprzez wsparcie inicjatyw edukacyjno-kulturalnych. Wynikało to z faktu, iż kobiety bez względu na to z jakiej warstwy społecznej się wywodziły, były podporządkowane mężczyźnie w każdej sferze życia czy w życiu domowym, w swoich prawach politycznych i możliwościach ekonomicznych. Jednak z drugiej strony wykorzystując wyraźnie zarysowany podział ról, kobiety broniły tych sfer aktywności, które społecznie były przeznaczone tylko dla nich, przez co mężczyźni byli z nich wyłączeni. Mowa tutaj o takich zajęciach jak: akuszerstwo, medycyna chłopska, obrzędy religijne. Reformy Piotra I i Katarzyny Wielkiej umożliwiły pewnien ograniczony sposób kobietom z wyższych warstw społecznych wejść do życia publicznego. Jednak aktywność kobieca, szczególnie działalność charytatywna i dążenie do zwiększenia dostępu do nauki, była tylko rozwinięciem ich roli związanych z aktywnością domową.³⁴⁸

Wraz ze zmianami społecznymi, które przyniosła reforma z 1861 r., zmieniła się także pozycja kobiet z warstw średnich i wyższych. Dzięki reformom Aleksandra II, które przyniosły za sobą już wcześniej wspomniane uwłaszczenie chłopów, ale także zmiany w systemie sądownictwa, pojawienie się organów władz miejskich i wiejskich, pojawiła się możliwość lub, dla mniej zamożnych właścicieli ziemskich, wręcz przymus, emigracji do miast w poszukiwaniu pracy i miejsca zamieszkania. W tym właśnie czasie rozwinął się ruch charytatywny, w którym aktywny udział brały kobiety z zamożniejszych warstw społecznych. Mobilizowały się w pomocy bezrobotnym, zajmowały się edukacją dorosłych i pomagały bezdomnym. Ten rodzaj aktywności był niezbędny by w przyszłych liderkach ruchu kobiecego rozwinęła się świadomość feministyczna.³⁴⁹

Co ważne, zmiany zapoczątkowane dzięki reformom Aleksandra II umożliwiły kobietom dostęp do edukacji w szkołach wyższych, co dało im dostęp do sfer inteligenckich i specjalistycznych zawodów. Dlatego też na początku XX wieku pojawiły się u Rosjank dążenia polityczne. Kobięce organizacje polityczne najbardziej aktywne były w okresie

³⁴⁷ E. Komisaruk, *Od milczenia do zamilknięcia...*, dz. cyt., s. 150.

³⁴⁸ L. Racioppi, K. O'Sullivan See, *Women's activism in contemporary Russia*, Philadelphia 1997, s.18-19.

³⁴⁹ Tamże, s. 19.

rosyjskiej rewolucji 1905-1907. Jednak sama geneza rozkwitu rosyjskiej pierwszej fali feminizmu są o wiele ważniejsza, gdyż to właśnie ona ukazuje różnice pomiędzy wersją rosyjską a powszechnie znaną zachodnią pierwszą falą feminizmu.³⁵⁰

2.2.1. Edukacja i wychowanie

Pierwszym ważnym czynnikiem z punktu widzenia teorii feministycznej był dostęp do edukacji. Należy podkreślić, że tendencje i prądy w edukacji, szczególnie młodych szlachcianek, zmieniały się wraz ze zmieniającymi się władcami na tronie rosyjskim. Szczególnie w XVIII wieku nacisk stawiano przede wszystkim na przygotowanie rosyjskich kobiet do zadań przyszłych żon oraz matek. Tendencje te zauważali ówcześni twórcy. Wissarion Bieliński tak je skomentował: „Rosyjska panna – nie jest kobietą w europejskim znaczeniu tego słowa – nie jest ona niczym innym jak tylko narzeczoną [...] Od kołyski wszyscy wokół powtarzają jej, że jest narzeczoną i powinna mieć narzeczonych.[...] Czy powinno dziwić, że od najmłodszych lat do późnej młodości, a czasem sędziwej starości wszystkie jej myśli, marzenia, dążenia, wszystkie modlitwy koncentrują się na jednej idei – idei zamążpójścia, która stanowi jedyne pragnienie, cel i sens jej istnienia”.³⁵¹

Katarzyna Kosowska w swoim opracowaniu także podejmuje problem relacji małżeństwa i edukacji Rosjank. Autorka podkreśla, iż ślub dla młodej Rosjanki w czasach przedrewolucyjnych oznaczał przejście do kolejnego etapu życia. Małżeństwo wiązało się nie tylko ze zmianą roli, ale przede wszystkim ze zmianą pozycji w rodzinie. Małżeństwo także kończyło pewny etap, przykładowo edukacja po zamążpójściu nie była mile widziana – kształcenie się było przywilejem tylko niezamężnych panien. Kontynuacja nauki często wiązała się z nieprzychylnymi komentarzami wśród najbliższego otoczenia – rodziny i męża.³⁵² Znane są nieliczne przypadki Rosjank, którym udało się mimo niekorzystnych okoliczności realizować potrzebę edukacji. Takim wyjątkiem była, m.in. Warwara Kaszewarowa, żona kupca. Mąż nie wyraził zgody na kontynuację jej edukacji, więc po rozwodzie, ukończyła kilka kursów położniczych i uzyskała pozwolenie Ministra Wojny na naukę w Akademii Medyczo – Chirurgicznej. Ukończyła ją z wyróżnieniem, następnie obroniła pracę doktorską, ale i tak

³⁵⁰ В. М. Марасанова, И. Ф. Албегова, Г. Л. Шаматонова, Женщины и профессионально-политические организации в Ярославской губернии на рубеже XIX—XX вв., „Женщина в российском обществе”, 2013, nr 2, s. 60-61.

³⁵¹ K. Kosowska, *Obraz życia szlachcianek rosyjskich w literaturze...*, dz. cyt., s. 156.

³⁵² Tamże.

nie zdołała dostać się do oficjalnej służby państwowej, leczyla chłopów.³⁵³ Sposób, w jaki podchodzono do problemu edukacji w poszczególnych warstwach społeczeństwa rosyjskiego obrazuje poniższa tabela.

Stan	Wykształcenie			
	Średnie		Wyższe	
	M	K	M	K
Szlachta	29,7	23,9	10,5	0,5
Duchowieństwo	53	11,9	2	0,1
Mieszczanie	3,1	2,6	0,4	0,02
Chłopi	0,1	0,1	0,1	0

Tabela 1. Wykształcenie kobiet i mężczyzn w poszczególnych warstwach społecznych (wyrażone w procentach). Źródło: B. Jegorow, *Oblicza Rosji. Szkice z historii kultury rosyjskiej XIX wieku*, Gdańsk 2002, s. 236.

Nie bez przyczyny badacze podejmujący wątek kobiecy w swoich opracowaniach podkreślają kwestię ich edukacji. Na problem ten zwraca uwagę Jurij Łotman podkreślając, że zagadnienie miejsca kobiety w społeczeństwie stałe wiązało się ze stosunkiem do jej edukacji. W okresie panowania Piotra I wiedza była traktowana tradycyjnie jako przywilej mężczyzn – kształcenie kobiety stało się problemem jej miejsca w społeczeństwie stworzonym przez mężczyzn. Podobnie całe życie społeczne było skonstruowane jak gdyby tylko dla męskiej części społeczeństwa – kobieta, która pretendowała do ważnej roli w kulturze, tym samym przyswajała sobie część „męskich ról”. Inicjatorem objęcia kobiet oświatą w Rosji były struktury państwowe. Piotr I w specjalnym ukazie polecił, aby szlachciankom-analfabetkom, które nie potrafiły się podpisać, nie udzielać ślubu. W ten sposób objawiały się pierwsze symptomy zwrócenia uwagi na kształcenie kobiet.³⁵⁴ Prawdziwa dyskusja o kształceniu kobiet rozgorzała, gdy w pedagogice pojawił się nurt optujący za uwzględnieniem specyfiki edukacji kobiet. Należy pamiętać, że nurt w pedagogice mówiący o jednakowym podejściu w nauczaniu

³⁵³ B. Jegorow, *Oblicza Rosji...* dz. cyt., s. 234-235.

³⁵⁴ Nie można jednak przyjąć, że przed okresem panowania Piotra I, kobiet w państwie rosyjskim były niepiśmienne. Zachowały się znaleziska archeologiczne z okresu XII, XIII, XIV wieku zapiski wykonane przez kobiety lub adresowane do nich. J. Łotman, *Rosja i znaki. Kultura szlachecka...*, dz. cyt., s.83.

bez względu na płeć to kwestia wypracowana w XIX wieku. We wcześniejszym okresie zawsze omawiano edukację kobiet przez pryzmat „męskiej edukacji”, która była dostępna tylko dla nielicznych „utalentowanych” kobiet. Dlatego też nowością w XVIII wieku było powstanie idei oświaty, która miałaby objąć wszystkie szlachcianki, co zostało zrealizowane przez powstanie sieci placówek oświatowych dla dziewcząt w postaci prywatnych pensji, ale też państwowego systemu oświaty. Jego powstanie było związane z nazwiskiem Iwana Bieckiego, który realizował projekty wychowawcze carycy Katarzyny II.³⁵⁵ Raport Bieckiego pt. „O wychowaniu młodzieży obojga płci” z 22. marca 1764 r. uważany jest za pierwszy akt ustawodawczy o charakterze oświatowym. W ramach tego dokumentu, choć w ogólnym zarysie, rozwinięty został plan szerzenia działalności oświatowej. Katarzyna II tworząc pierwszą żeńską placówkę edukacyjną wzorowała się na francuskim instytucie dla kobiet Saint-Cyr, dlatego też wzorce europejskie w edukacji kobiet, w tym nauka języków obcych nie była niczym nowym.³⁵⁶ Pierwszą tego typu instytucją był Instytut Smolny przy żeńskim klasztorze Zmartwychwstania.³⁵⁷ Kontynuatorka dzieła Katarzyny II, Maria Fiodorowna, obejmując opiekę na Instytucie Smolnym podjęła się także zadania tworzenia kolejnych ośrodków. Powstał Instytut Orderu Św. Katarzyny w Sankt-Petersburgu (1798) i Moskwie (1802). Natomiast w 1812 r. założony został Instytut dla dobrze urodzonych panien w Charkowie. Warto jednak zaznaczyć, że podejście obu władczyń do kształcenia, a w szczególności jego owoców, była odmienna. Katarzyna II oczekiwała, by Rosjanki zostały wykształconymi członkiniami społeczeństwa, by „łagodziły grubiańskie zachowania”. Natomiast Maria Fiodorowna oczekiwała, by absolwentki instytutów stały się przykładowymi żonami i matkami. Co za tym idzie, w okresach panowania obu caryc kładziono nacisk na inne przedmioty nauczania.³⁵⁸ Warto podkreślić, że także inne wydarzenia polityczne, prócz zmian na rosyjskim tronie, miały odbicie w sposobie kształcenia. Przykładowo, do 1811 r. kształcenie w żeńskich pensjach przebiegało w języku francuskim, ale ze względu na kampanię napoleońską 1812 r. po tych wydarzeniach kształcenie odbywało się już w języku rosyjskim.³⁵⁹

³⁵⁵ Warto odnotować, że pierwszą placówką wychowawczą przeznaczoną stricte dla dziewcząt powstała w Dorpacie w 1.50. XVIII nauczano w niej w języku niemieckim. J. Łotman, *Rosja i znaki. Kultura szlachecka...*, dz. cyt., s.464.

³⁵⁶ K. Kosowska, *Obraz życia szlachcianek rosyjskich w literaturze...*, dz. cyt., s. 113.

³⁵⁷ Warto odnotować, że pierwszą placówką wychowawczą przeznaczoną stricte dla dziewcząt powstała w Dorpacie w 1.50. XVIII nauczano w niej w języku niemieckim J. Łotman, *Rosja i znaki. Kultura szlachecka...*, dz. cyt., s.464.

³⁵⁸ K. Kosowska, *Obraz życia szlachcianek rosyjskich w literaturze...*, dz. cyt., s. 114.

³⁵⁹ В. М. Марасанова, И. Ф. Албегова, Г. Л. Шаматонина, *Женщины и образование в конце XVIII — начале XX в. (На примере Ярославской губернии)*, „Женщина в российском обществе”, 2011 nr 1, s. 47-48.

Prócz ośrodków fundowanych przez władzę państwową, na terytorium Rosji powstawało wiele żeńskich placówek oświatowych także o charakterze prywatnym. Prywatne pensje były prowadzone przede wszystkim przez cudzoziemców, zwykle były to Francuzki i Niemki. Nauka była nastawiona przede wszystkim na języki obce oraz taniec oraz podstawy arytmetyki na tyle by poradzić sobie z domowymi wydatkami. Generalnie rzecz biorąc pensje nakierowane były na ukształtowanie młodych Rosjank pod kątem przyszłego zamążpójścia i poradzenia sobie z domowymi obowiązkami.³⁶⁰ Edukacja w ośrodkach prywatnych nie należała do tanich, trwała 6 lat.³⁶¹ W końcu XVIII wieku było już kilkadziesiąt żeńskich pensji prywatnych w samym Sankt-Petersburgu, dziesięć w Moskwie i wiele innych na prowincji.³⁶²

Na przykładzie Jarosławia można przedstawić, w jaki sposób rozwijały się trendy w instytucjach zajmujących się edukacją kobiet. Przykładowo, w pierwszej połowie XIX w. funkcjonowało w tym mieście dziewięć prywatnych żeńskich pensji, co jest dowodem na zapotrzebowanie żeńskiego kształcenia wśród warstwy szlacheckiej. W drugiej połowie XIX wieku w związku z tworzeniem publicznych gimnazjów, ilość prywatnych szkół zmniejszyła się, ale poszły za tym zmiany w ich profilu - przekształciły się one w szkoły przygotowujące do kształcenia w stopniu średnim. Nowym typem ośrodków żeńskiego kształcenia w pierwszej połowie XIX w. były szkoły parafialne (церковно-приходские школы), na którymi pieczę sprawował Synod. Zgodnie z ustawą z 1804 r. w szkołach tych nie obowiązywał podział płci. Nauka w tych jednostkach obejmowała zajęcia z czytania, pisania, arytmetyki.³⁶³ Oprócz szkół parafialnych nadzorowanych przez Synod, istniały szkoły prywatne, gimnazja, szkoły publiczne nadzorowane przez Ministerstwo Edukacji. Po reformie z 1861 roku na terenie jarosławskiej guberni w 1866 r., pojawiły się pierwsze szkoły ziemskie (ros. земские школы) na terenach wiejskich, w następnym roku było już ich 34. Na początku XX wieku w samym tylko Jarosławiu istniało 66 różnego rodzaju instytucji edukacyjnych. W 1903 r. w guberni tej jedna szkoła wiejska przypadała na 2-2,5 tys. mieszkańców.³⁶⁴ Pierwsza instytucja kształcąca kobiety na poziomie wyższym niż podstawowy w Jarosławiu była placówką prowadzoną przez duchowieństwo i rozpoczęła działalność w 1846 r. W 1874 r. zmieniono jej nazwę na „Ярославское женское духовное училище”. W ramach przedmiotów studiów znalazły się

³⁶⁰ J. Łotman, Rosja i znaki. Kultura szlachecka..., dz. cyt., s.94-96.

³⁶¹ В. М. Марасанова, И. Ф. Албегова, Г. Л. Шаматонова, Женщины и образование в конце XVIII — начале XX в. ..., dz. cyt., s. 47-48.

³⁶² J. Łotman, Rosja i znaki. Kultura szlachecka..., dz. cyt., s.94-96.

³⁶³ В. М. Марасанова, И. Ф. Албегова, Г. Л. Шаматонова, Женщины и образование в конце XVIII — начале XX в. ..., dz. cyt., s. 47-48.

³⁶⁴ Liczba uczniów wynosiła 1804, z czego 1580 byli chłopcy (87,6%) i 224 dziewczynki – 12,4%. W drugiej połowie XIX na terenie tej guberni wciąż odnotowywano wzrost liczby uczniów w wiejskich szkołach, np.: w 1878 r. uczyło się w wiejskich szkołach 2365 uczniów 1650-chłopców i 715 dziewczynki, za: tamże, s. 49-50.

takie dyscypliny jak: fizyka, historia, matematyka, pedagogika i literatura. Mimo szybkiego rozwoju kształcenia na przełomie XVIII i XIX wieku w guberni jarosławskiej tylko 1,1% kobiet posiadało wykształcenie wyższe. Dlatego też nie można się dziwić, że w tym okresie nieliczne kobiety mogły odcisnąć swój ślad miejscowej jak i rosyjskiej historii.³⁶⁵

Otwarcie żeńskich gimnazjów spowodowało, że absolwentki chciały dalej kontynuować swoją edukację, jednak w tamtym czasie nie było jeszcze takich możliwości. Powstawały organizacje oraz różnego rodzaju inicjatywy zbierające podpisy pod petycją w sprawie otwarcia bram uniwersytetów dla kobiet. W okresie 1861-1862 pod wpływem tej inicjatywy petersburski uniwersytet jako pierwszy dopuścił Rosjanki do uczestnictwa w wykładach, jednak po studenckich rozruchach³⁶⁶ na nowo zakazano Rosjankom wstępowania na wyższe uczelnie.³⁶⁷

Po zamknięciu drzwi uniwersytetów przed Rosjankami, pojawiła się kolejna inicjatywa oddolna. Dzięki takim przedstawicielkom rosyjskiego społeczeństwa, jak: M.W. Trubnikowa (М.В. Трубникова), A.P. Filosofova (А.П. Философова), N.W. Stasowa (Н.В. Стасова), które wciąż walczyły o dostęp do edukacji dla kobiet oraz przy wsparciu niektórych profesorów uniwersyteckich, zorganizowano w 1869 r. Kursy Ałarczyńskie w Sankt-Petersburgu i Łubiańskie w Moskwie. Nazywano je „prawie” wyższymi uczelniami, bo mimo wysokiego poziomu wiedzy wykładowców, przygotowanie dziewcząt było tak niskie, że nie zdołano wyjść poza poziom męskich gimnazjów. Pierwszą żeńską uczelnią dla kobiet były Wyższe Kursy Żeńskie Profesora W. Gerje w Moskwie, otwarte w 1872 r.³⁶⁸ Mimo niedociągnięć, inicjatywy te były podstawą do otwarcia w 1878 r. Wyższych Kursów kobiecych w Sankt-Petersburgu. Były one nazywane Biestuzewowskimi od nazwiska pierwszego dyrektora K.N. Biesturzewa-Rumina (К.Н. Бестужев-Рюмин). Ukończenie kursów nie potwierdzało oficjalnie żadnych umiejętności i nie przyznawało praw do wykonywania zawodu. Mimo wszystko Rosjanki zaspokajały w ten sposób potrzebę dostępu do wyższej edukacji, a chętnych do nauki było coraz więcej. Niektóre z absolwentek, po ukończeniu kursów, poświęciły się pracy naukowej. Większość natomiast związała swe życie z nauczaniem i kontynuowała ścieżkę zawodową, jako nauczycielki, często poświęcając się nauczaniu wiejskiemu. Wciąż jednak Rosjankom zależało

³⁶⁵ Tamże, s. 47-51.

³⁶⁶ Protest studencki miał wyrazić niezadowolenie z powodu usunięcia z uczelni profesora Pawłowa i był częścią większego ruchu społecznego wyrażającego niezadowolenie ze stanu państwa. Patrz: M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego...* dz. cyt., s. 598-610.

³⁶⁷ Pierwszą Rosjanką na petersburskim uniwersytecie była N.I. Korsini (Н.И. Корсини), w ślad za nią poszły M.A. Bogdanowa (М.А. Богданова), A.P. Blummer (А.П. Блюммер) i N.P. Susłowa (Н.П. Суслова). Za: А. Н. Шабанова, *Очерк женского движения в России...* dz. cyt., s. 3-26.

³⁶⁸ В. Jegorow, *Обличья Росji...* dz. cyt., s.234-235.

na dostępie do tych najbardziej prestiżowych zawodów.³⁶⁹ Z tego też powodu Rosjanki coraz częściej decydowały się na emigrację do krajów o mniej restrykcyjnym podejściu do edukacji kobiet. Przykładowo, w związku z tym, że rosyjskie akademie medyczne nie otwierały się na żeńską część młodzieży, Rosjanki coraz częściej wyjeżdżały za granicę by tam zdobywać wykształcenie w upragnionym zawodzie. Najczęściej wybieranym kierunkiem była Szwajcaria i uniwersytet w Zurichu. Pierwszymi absolwentkami rosyjskiego pochodzenia tego uniwersytetu były N.P. Susłowa (Н.П. Суслова) i M.A. Bokowa (М.А. Бокова), które ukończyły go w 1867 r.³⁷⁰ Co warto zaznaczyć, myślenie ówczesnych władz rosyjskich nie było długofalowe, gdyż emigrantki te, zapoznawszy się z działalnością ruchu kobiecego w Europie oraz z ideami socjalistycznymi, po powrocie do ojczyzny, chętniej przyłączały się do powiększającej się opozycji politycznej w Rosji.³⁷¹

Wszystkie te czynniki – wzmożona emigracja żeńskiej części społeczeństwa w celach edukacyjnych, wciąż napływające petycje o dopuszczenie Rosjanek do nauki wyższej, ale też zmieniające się opinie w środowisku uniwersyteckim, pozwoliły na pewne zmiany. W 1872 r. Otwarto przy akademii medyczno-chirurgicznej w Sankt-Petersburgu żeńskie kursy medyczne dzięki wsparciu ministra wojny D.A. Milutina (Д.А. Милютин) i naczelnika akademii N.I. Kozłowa (Н.И. Козлов). Środki finansowe potrzebne dla zorganizowania kursów ofiarowała L.A. Szanjabskaja-Rodstwiennaja (Л.А. Шанявская-Родственная). Otwarcie tych kursów było kamieniem milowym na drodze do dostępu Rosjanek do wyższej edukacji w ich kraju oraz ważnym elementem dla ruchu kobiecego. Za przykładem akademii medycznej poszły inne uczelnie. W 1877 r. W Rosji pojawiły się pierwsze kobiety-lekarki. Jak wspomina Anna Szabanowa, pojawiły się one „de facto a nie de jure”. Obserwatorka tamtych wydarzeń podkreślała ten fakt, gdyż mimo zdobytego wykształcenia lekarki nie miały żadnych praw i przywilejów dostępnych dla ich kolegów po fachu. Mimo tej sytuacji zaczęły one praktykę w lokalnych szpitalach i laboratoriach. Pierwszymi były: P.N. Tarnowskaja (П.Н. Тарновская), właśnie A.N. Szabanowa, R.A. Pawłowskaja (Р.А. Павловская), J.I. Zawolrzkaja (Ю.И. Заволжская).³⁷² Żeńskie kursy medyczne działały przy ministerstwie wojny do 1882 r., kiedy to kolejny minister P.S. Wannowskij (П.С. Ванновский) je zamknął. Inne ministerstwa nie zdecydowały się na kontynuację tego projektu. Działanie to było spowodowane warunkami, jakie panowały wówczas w państwie rosyjskim. W tym miejscu należy podkreślić, że jedną z

³⁶⁹ А. Н. Шабанова, Очерк женского движения в ...dz. cyt., s. 3-26.

³⁷⁰ Pierwszą kobietą-prawniczką, która ukończyła kurs na Uniwersytecie w Lipsku w 1873 r. była A.M. Евреинова. А. Н. Шабанова, Очерк женского движения в ...dz. cyt., s. 3-26.

³⁷¹ L. Racioppi, K. O'Sullivan See, Women's activism in contemporary Russia...dz. cyt., s. 19-20.

³⁷² А. Н. Шабанова, Очерк женского движения в России...dz. cyt., s. 3-26.

przyczyn, dla których zdecydowano się na otwarcie bram rosyjskich uniwersytetów dla kobiet była między innymi chęć ograniczenia rozwoju i rozprzestrzeniania się idei rewolucyjnych wśród Rosjanek. Jednak w ten sposób radykalizacja kobiecej inteligencji nie została zahamowana i w 1882 r., w okresie panowania Aleksandra III, zaczęto zamykać uniwersytety dla kobiet, które nazwano „prawdziwym ściekiem anarchistycznej zarazy”.³⁷³ Wtedy to zaczęła się otwarta obrona dostępu kobiet do zdobywania wiedzy w zakresie medycyny. W celu wznowienia żeńskich kursów medycznych, zebrano środki na ich prowadzenie - 700 tys. rubli.³⁷⁴

Podjmując się kwestii edukacji kobiet w okresie przedrewolucyjnym i jej wpływu na kształtowanie się osobowości rosyjskich dziewcząt, wielu badaczy zwraca uwagę na sytuację w Instytucie Smolnym, który był pewnego rodzaju wzorem na podstawie, którego powstawały inne ośrodki edukacyjne w kraju. Większość uczennic Instytutu Smolnego stanowiły szlachcianki, ale przy Instytucie funkcjonowała także Szkoła dla Małoletnich Dziewcząt, później przekształcona w Instytut Aleksandryjski, gdzie kształcono dziewczęta pochodzenia nieszlacheckiego, które przygotowywano do ról przyszłych nauczycielek. Dziewięcioletni okres nauki był podzielony na trzy stopnie:

- nauka na pierwszym stopniu trwała trzy lata. Uczennice tego stopnia nazywano „kawiarkami” ze względu na kolor sukienek,
- drugi poziom – „błękitne”,
- ostatni poziom – „białe” mimo tego, że na zajęciach nosiły zielone sukienki, nazwa pochodziła od koluru sukni balowych.

Największy nacisk kładziono na naukę języków obcych, do reszty przedmiotów podchodzono powierzchownie.³⁷⁵ Prócz zdobywania wykształcenia przebywanie w Instytucie wpływało także na sposób, w jakim „insytutki”, bo tak często określano absolwentki tejże szkoły, wchodziły w dorosłe życie. Niejednokrotnie doświadczenia, które zdobywały nie były pozytywne. Wspomnienia uczennic zawierają wiele skrag na komfort życia. Problemy dotyczyły przede wszystkim wyżywienia. Zdarzało się, że uczennice wręcz głodowały.: „[...] Papier do pisania, glina, kreda (ją również wączano, jako tabakę), węgiel, a w szczególności rysik – wszystko u nas wchłaniano. [...] Łakomczuchy kradły rysiki tym, które ich nie jadły, i odłamywały rogi swoich grafitowych tablic.” Także swoista dyscyplina panująca w Instytucie

³⁷³ L. Racioppi, K. O'Sullivan See, *Women's activism in contemporary Russia...* dz. cyt., s. 20

³⁷⁴ A. H. Шабанова, *Очерк женского движения в России...* dz. cyt., s. 3-26

³⁷⁵ J. Łotman, *Rosja i znaki. Kultura szlachecka...* dz. cyt., s.83-88.

odcisnęła piętno na młodych Rosjankach. We wspomnieniach były uczennice wspominają chłód, który panował w relacjach w instytucie. Sposób zwracania się do dziewcząt po nazwisku lub po numerach wskazywał na oficjalny stosunek opiekunów do swoich podopiecznych: „Powiedziano mi: będziesz miała numer 84. – I ten numer towarzyszył mi przez wszystkie lata mego życia w instytucie”. W instytucie okresu XVIII i XIX wieku panowała wręcz wojskowa dyscyplina. Przemieszczano się zawsze w grupach kilkusobowych uformowanych w kolumny, obowiązywał zakaz przemieszczania się w pojedynkę, zabraniano także rozmów podczas przemieszczania się korytarzami. Obowiązywał porządek dnia, który był wyznaczany przez dzwonek. Jego dźwięk informował o pobudce, czasie na modlitwę, o początku zajęć i ich zakończeniu. Taki sposób wychowania prowadził bardzo często do likwidacji wszelkich oznak indywidualizmu wśród instytutek.³⁷⁶

Poza tym sam fakt rozłąki z rodziną na cały okres edukacji – 9 lat – odbił piętno na młodej psychice wychowanek. Edukację zaczynały pięcio, sześćioletnie dziewczynki w praktycznie przez cały okres edukacji pozostawały w instytucie. Taka izolacja smolank – bo tak też określano uczennice – stanowiła część systemu wychowywania, gdzie jedną z podstawowych zasad był idea zamkniętości. Wywodziła się oczywiście z idei, które wprowadził Biecki opierający się na zasadach oświeceniowych. Edukacja w Instytucie Smolnym miała odseparować wychowanki od „zepsutego” świata rodziców i wychować je na „idealnych ludzi”. Izolacja uczennic przekładała się na ich podejście do rzeczywistości po ukończeniu nauki, dziewczęta opuszczały instytut bez wyobrażenia o realnym życiu. Ten sentymentalny brak przygotowania do życia miał być świadectwem czystości. Jednak ten stan nie był wynalazkiem smolank. Sposób wychowania kultywowany w instytucie sztucznie konserwował te normy wrażliwości, które były cechą „modnego” damskiego zachowania tego okresu.³⁷⁷ Osobliwy sposób bycia wychowanek instytutów, w szczególności z osobami postronnymi – przede wszystkim z mężczyznami – umożliwiał porównywanie je z dziećmi, osobami niepoważnymi, stąd obraźliwe określenie „głupia jak instytutka”. Stan ten opisywany jest we wspomnieniach wychowanek. Przykładowo E. Wodowozowa wspomina: „nie miałam najmniejszego pojęcia o tym, że przede wszystkim należy umówić się z dorożkarzem, co do ceny, nie wiedziałam, że trzeba zapłacić za przejazd i nie miałam własnej portmonetki”.³⁷⁸

Podobny model zachowania oderwanego od rzeczywistości sposobu postępowania krytykował w opowiadaniu „Księżna pani” A. Czechow. Autor nakreślił obraz tytułowej

³⁷⁶ K. Kosowska, *Obraz życia szlachcianek rosyjskich w literaturze...* dz. cyt., s. 117-119.

³⁷⁷ J. Łotman, *Rosja i znaki. Kultura szlachecka...* dz. cyt., s. 83-94.

³⁷⁸ K. Kosowska, *Obraz życia szlachcianek rosyjskich w literaturze...* dz. cyt., s. 131.

postaci, jako kobiety oderwanej od rzeczywistości, żyjącej w złudnym świecie, niemyślącej o bliźnich ani o konsekwencjach swoich decyzji względem otaczających ją osób. Ten sposób zachowania przywodzi na myśl obyczajność świeżo upieczonych instytutek, co można zaliczyć do jednego ze wzorców kobiecości tejże epoki: „Księżnej zdawało się, że przynosi z sobą z zewnątrz właśnie taką radość jak promień słońca czy ptaszyna. Jej miły wesoły uśmiech, łagodne spojrzenie, głos, żarty, całą ona, drobna, ładnie zbudowana, odziana w prostą ładną suknię, swoim zjawieniem się musiała wywoływać w prostych, surowych ludziach uczucie rozczulenia i radości.”³⁷⁹ „... we wszystkich pani zachciankach, niech mi pani wybaczy to wyrażenie, za grosz nie było uczucia ani miłosierdzia! Była tylko chęć zabawy żywymi lalkami i nic ponadto...”³⁸⁰

Ostanim rodzajem żeńskiego wychowania prócz prywatnych pensji czy instytucji publicznych, było nauczanie domowe. Po ukończeniu odpowiedniego wieku, z rąk pańszczyźnianej niańki, dziewczęta trafiały pod opiekę guwernantki. Edukacja realizowana była w obszarze: języków obcych, tańców, zachowania w towarzystwie, elementarnej umiejętności rysunku, śpiewu, gry na wybranym instrumencie oraz podstawowych informacji z historii, geografii i literatury. Nie zawsze dana rodzina była na tyle majętna by mogła sobie pozwolić na zatrudnienie guwernantki. Często edukacja spoczyła na barkach starszego rodzeństwa lub matki. Należy także dodać, iż w prowincjonalnych domach, dłużej niż w miastach, utrzymywało się głębsze przywiązania do tradycji, niechęć w stosunku do europejskich wzorców, a w szczególności do edukacji dziewcząt na równi z chłopcami. Należy podkreślić, że sposób wychowania i opinie na temat edukacji dziewcząt z prowincji były inne aniżeli tych, wychowywanych w dużych rosyjskich miastach. Oczywiście prowincjonalne wychowanie wymagało także od dziewcząt przełomu XVIII i XIX wieku przygotowania do roli żony i matki przede wszystkim. Poza tym, młoda panna przygotowywana była do przejęcia prowadzenia gospodarstwa pod nieobecność męża. W swoich wspomnieniach pamiętnikarki opisywały obowiązki względem rodziny, męża, gospodarstwa. Stąd też można już wyciągnąć wnioski o dużej roli oraz o ciężarze obowiązków, które spoczywały na rosyjskich kobietach z prowincji. Były one nie tylko strażniczkami ogniska domowego, matkami, przykładnymi żonami. Musiały wykazać się także jako gospodynie, opiekunki, strażniczki moralności i religijności. Na ich barkach wtedy oraz przez kolejne okresy rosyjskiej historii spoczywał ciężar utrzymania rodziny w sensie duchowym, ale często też materialnym. Kolejna różnica w edukacji dziewcząt z domów szlacheckich na prowincji związana była z bliskością natury oraz

³⁷⁹ A. Czechow, *Księżna pani* (w:) *Baby...*dz. cyt., s. 9.

³⁸⁰ Tamże, s.19.

niższych warstw społecznych, przede wszystkim chłopstwa. Życie na prowincji dalekie było od miejskiej etykiety i teatralnych zachowań. Młodym dziewczętom wychowywanym na prowincji nie wpajano od najmłodszych lat bezustannego dbania o swój wizerunek i przestrzegania dobrych manier. Dziewczęta często wychowywały się wspólnie ze starszym rodzeństwem, braćmi. Rodzeństwo wspólnie organizowało sobie czas wolny, innymi słowy, ich relacje z otoczeniem były bardziej naturalne od tych prezentowanych przez ich miejskie rówieśniczki.³⁸¹

Biorąc pod uwagę te elementy wychowania można stwierdzić, że szlachcianka przełomu XVIII-XIX wieku łączyła w sobie dwa typy psychologiczne zależne od dwóch typów wychowania. Pierwszy to wychowanie pod opieką pańszczyźnianej niańki, a w szczególności wychowanie na wsi, normy uczuć i zachowanie emocjonalne przyjęte w środowisku chłopskim. Ten sposób wychowania cechowała pewna powściągliwość, którą Puszkina określił jako cechę ludowości, ale też przejawu najwyższych cech kultury szlacheckiej podziwianej, przykładowo u dekabrystów w obliczu zesłania na Sybir. Mimo „chłopskiego” wychowania te same szlachcianki mogły w chwilach emocji mdleć lub zalewać się łzami. Takie zachowanie było odbierane jako przykład drugiego typu zachowania związanego z odmiennym sposobem edukacji wzorowanym na podejściu „europejskim”.³⁸²

Analizując przedstawioną charakterystykę możliwości jakie stawiano przed młodą Rosjanką na przełomie XVIII i XIX wieku w dostępie do edukacji, nie sposób nie zgodzić się z opinią J. Łotmana, że typ wysoko uduchowionej Rosjanki znany z literatury jest raczej „tworem” literatury i kultury epoki aniżeli systemu edukacji.³⁸³

2.2.2. Aktywność społeczna Rosjanek

W latach 40 – 50. XIX wieku po okresie brutalnych rządów Aleksieja Arakczewego³⁸⁴, w myśli rosyjskiej nastąpił przełom, który miał także wpływ na tzw. „kwestię kobiecą”. Idea uwłaszczenia chłopów zadziałała podobnie na sytuację Rosjanek jak walka z niewolnictwem w Stanach Zjednoczonych na sytuację Amerykanek. Powoli odchodzono od tradycji, które były sprzeczne z poszanowaniem praw jednostki: zaczęto dyskutować nad problemem przemocy w

³⁸¹ K. Kosowska, *Obraz życia szlachcianek rosyjskich w literaturze...* dz. cyt., s. 150-154.

³⁸² J. Łotman, *Rosja i znaki. Kultura szlachecka...* dz. cyt., s.83-94.

³⁸³ Tamże, s. 96-97.

³⁸⁴ M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego...* dz. cyt., s.519-529.

rodzinie, zaprzestano kulturyzowania prawa pierwszej nocy. Duży wpływ na zmianę w świadomości Rosjan miała literatura. Pod wpływem tekstów, Drużynina (Александр Васильевич Дружинин), W. Bielińskiego (Виссарион Григорьевич Белинский), kobiety podjęły „wysiłek intelektualny”. Właśnie Bieliński był nauczycielem i wzywał Rosjanki do rozwoju intelektualnego, aktywności społecznej. Tacy twórcy przygotowali grunt dla lat 60. XIX w. kiedy to rosyjska kobieta „wstąpiła na ścieżkę emancypacji”. Wszystkie te zmiany wpłynęły także na świadomość Rosjanek, które także chciały uczestniczyć w tych wydarzeniach – zaczęły walczyć o możliwość decydowania o własnym losie, możliwość nauki i pracy na własne utrzymanie.³⁸⁵

W latach 40. XIX wieku narodziła się w Rosji idea wzywania kobiet do uczestnictwa w publicznej aktywności. Przedstawiciele tego okresu, świadomi konieczności zmian w systemie edukacji, zapragnęli zmienić położenie kobiet w społeczeństwie. Pojawiały się coraz częstsze opinie, że wychowywanie szlachcianek w duchu francuskim, uczenie tylko tego języka oraz umiejętności tańca czy gry na fortepianie to zbyt mało na wyzwania epoki.³⁸⁶ W 1850 r. ze względu na powszechną w tym okresie manierę nazywania w ten sposób każdego społecznie znaczącego problemu, utrwaliło się, wcześniej wspomniane już, pojęcie „женский вопрос”, które określało nie tylko temat żeńskiego nauczania, ale ogół kwestii związanych z poprawą kobiecej egzystencji.³⁸⁷

W myśli rosyjskiej XIX wieku odnaleźć można rozważania na temat sposobów osiągnięcia równouprawnienia dla kobiet. Należy wyróżnić dwa punkty widzenia. Zwolennicy pierwszej opcji zwracają uwagę na czynnik wykształcenia, podkreślając, że wszelkie zmiany możliwe są dzięki rozwojowi umysłowemu („всякий нравственный прогресс возможен только под условием дальнейшего умственного прогресса”), akcentowali ważność reformy kobiecego wychowania i kształcenia, cel dzięki któremu zgodnie ze słowami Dmitrija Pisarewa (Дмитрий Иванович Писарев): „сформировать женщину, гармонично развитую, способную приносить пользу, нравственно свободную и, следовательно, счастливую”. Zwolennicy drugiej opcji natomiast stawiali akcent na udział kobiety w aktywności zawodowej dla osiągnięcia jej ekonomicznej samodzielności. Za przykład stawiano bohaterkę powieści Nikołaja Czernyszewskiego pt. „Что делать?” krawcowej Wiery Pawłowny. Jednak najważniejszym celem było dążenie do oswobodzenia kobiety z roli

³⁸⁵ А. Н. Шабанова, Очерк женского движения в России ...dz. cyt., s. 3-26.

³⁸⁶ И.И. Юкина, Истоки женского движения в России, „Все люди сестры. Бюллетень”, Санкт-Петербург 1993, nr 1-2, s. 41-45.

³⁸⁷ И.И. Юкина, Новая история женщин России. Вступительная статья (w:) Библиографии по истории женского движения и феминизма (1850-е –1920-е годы), И.И. Юкина red., Москва 2003, s. 1-52.

„kuchennej niewolnicy” („кухонное рабство”). Teza ta, w późniejszym okresie, stała się najbardziej aktualną dla marksistowsko-leninowskiego wariantu rozwiązania kwestii kobiecej, który był po raz pierwszy sformułowany przez Piotra Kropotkina (Петр Алексеевич Кропоткин). Podkreślił on, że oswobodzenie kobiety to nie tylko otwarcie przed nią drzwi uniwersytetu, sądu czy parlamentu. Problem braku aktywności społecznej autor upatrywał gdzie indziej: „wyzwolona kobieta zawsze przekazuje ciężar swoich domowych obowiązków na inną kobietę”. Zgodnie z tezą autora, od ciężarów obowiązków domowych uwolnić można rosyjską kobietę tylko w jeden sposób – dać jej narzędzia do pomocy by dzięki nim zdobyła więcej czasu na aktywność na polu społecznym. Koncepcje dotyczące tych kwestii pojawiały się w rzeczywistości rosyjskiej wraz z opracowaniami zachodnimi dotyczącymi tego problemu. Oczywiście rosyjskie koncepcje dotyczące „kwestii kobiecej” to nie owoc rodzimej myśli. Przemyslenia rosyjskich twórców pojawiły się na fali zagranicznych wydawnictw i koncepcji. Mowa tutaj o koncepcjach takich postaci jak: George Sand, Charles Fourier, John S. Mill czy Pierre-Joseph Proudhon.³⁸⁸

Należy także zwrócić uwagę na argumenty przeciwników emancypacji. Krytycy wykazywali, że jeśli w stosunku do różnych płci będziemy stosować te same miary, jak chcą tego zwolennicy emancypacji, to w pierwszym rzędzie przyniesie to szkodę kobiecie. W tym tonie wypowiadał się rosyjski filozof Nikołaj N. Strachow (Николай Н. Страхов) twierdząc, że jeśli kobieta znalazłaby się na ówczesnym rynku pracy jako „добыватель ценностей”, ona zawsze byłaby na pozycji straconej w porównaniu do mężczyzny. Według filozofa obraz kobiety jako siły roboczej opierałby się na relacji podporządkowania wobec męskiej części społeczeństwa.³⁸⁹

W 1869 r. w Rosji ukazała się praca Johna S. Milla pt. „Poddaństwo kobiet”. Odpowiedzią na tę publikację była także krytyka Strachowa, który nie zgodził się z opinią Milla, według której kobiety powinny otrzymać te same prawa, co mężczyźni. Filozof utrzymywał, że główną dziedziną zainteresowania kobiet jest rodzina. Jednak mimo swojego sprzeciwu zauważył, że kobiety, które nie są obciążone obowiązkami rodzinnymi lub kobietom starszym, można przyznać prawa na równi z mężczyznami. Inną koncepcję przedstawił Lew Tołstoj. W marcu 1870 r. Strachow otrzymał od Tołstoja list, w którym autor nie zgodził się na takie ograniczenie praw kobiet. Dość dobitnie tłumaczył adrestowi swojego listu, że panny, które nie wyjdą za mąż zawsze znajdą sobie jakieś zajęcie w zawodzie: „położnej, pielęgniarki, pokojówki, rozwiązłej kobiety”. To stwierdzenie a także przykład niezastąpionych londyńskich

³⁸⁸ О. В. Рябов, Русская философия женственности...dz. cyt., s. 74-94.

³⁸⁹ Тамże.

praczek, które dbają o czystość stroju angielskiego społeczeństwa, miało zwrócić uwagę Strachowa na fakt, że niezamężne kobiety także są ważną częścią społeczeństwa i mogą dla niego spełniać bardzo ważne role czy funkcje.³⁹⁰

Przeciwnicy tezy, że aktywność kobieca powinna się ograniczać tylko do życia rodzinnego przedstawiali koncepcje polegające na połączeniu życia rodzinnego z powinnościami obywatela. Najczęściej podejmowanym tematem była reforma edukacji dla kobiet. Nikołaj I. Pirogow (Николай И. Пирогов), który w swojej pracy z l. 40. XIX w. pt. "Идеал женщины" jako jeden z pierwszych postawił hasło o konieczności zmian w wychowaniu kobiet i edukacji. Pisał, że kobieta powinna stać się godną wychowawczynią swoich dzieci i źródłem wiedzy o życiu w społeczeństwie, co byłoby niemożliwe bez jej gruntownej edukacji.³⁹¹

Na specyfikę „kwestii kobiecej” w społeczeństwie rosyjskim wpływała jeszcze jedna dość istotna kwestia, na którą zwrócił uwagę Rjabow w swoim opracowaniu – mowa oczywiście o wartości macierzyństwa w Rosji. Z jednej strony możemy mówić o ogólnoeuropejskiej tendencji do wysokiej oceny macierzyństwa, charakterystycznej dla romantyzmu i dla wiktoriańskiego paradygmatu, jednak w Rosji utrwały się inne wyobrażenia o szczególnym wpływie matki na wychowywanie dzieci w duchu obywatelskim. O obowiązkach matki względem dzieci a szczególnie ich ukształtowaniu na przyszłych rosyjskich obywateli pisało o tym wielu autorów. Przykładowo Kondratij F. Rylejew (Кондратий Фёдорович Рылеев) jeszcze w 1825 r. do obowiązków matki wliczał wpajanie dzieciom cnót obywatelskich.³⁹²

Niezależnie od polemiki pomiędzy zwolennikami i przeciwnikami większej aktywności kobiet w życiu publicznym, konkretne wydarzenia historyczne prowadziły do ich większego zaangażowania. Przykładem jest wpływ działań wojennych w podejściu do edukacji kobiet i szerzej ich roli w rosyjskim społeczeństwie. Zmiany widoczne były już w okresie wojny krymskiej 1853-1856. Na jej potrzeby stworzono rosyjską służbę sanitarną, w której wielką rolę odgrywały właśnie kobiety - sanitariuszki. Dzięki możliwości podjęcia aktywności zawodowej, w środowisku kobiecym pojawiły się pierwsze inicjatywy dotyczące emancypacji, tworzenia

³⁹⁰ „Представьте себе Лондон без своих 80 тысяч магдалин. Что стало бы с семьями? Много ли бы удержалось жён, дочерей чистыми..? Мне кажется, что этот класс женщин необходим для семьи (...) Так какое же нужно ещё назначение несемейным женщинам?”. Za: Е.И.Трофимова, К вопросу о гендерной терминологии (w:) Общество и гендер, Н. А. Блохина red., Рязань 2003.

³⁹¹ О. В. Рябов, Русская философия женственности...dz. cyt., s. 74- 94.

³⁹² "Не отравляй души тоскою, / Не убивай себя: ты мать; / Священный долг перед тобою / Прекрасных чад обра-зовать. / Пусть их сограждане увидят / Готовых пасть за край родной, / Пускай они возненавидят / Неправду пламенной душой...", za: тамże.

własnych organizacji i zarabiania na własne utrzymanie. Największą zmianę przyniosły działania w okresie I wojny światowej. Przykładowo, w Iwanowo-Wozniesieńsku w sierpniu 1914 r. zaczęto otwierać szpitale dla rannych, których założycielkami były damy-filantropki na czele z M. Ostroumowej (М. Н. Остроумовая) i E. Kotominoj (Е. Ф. Котомина). W związku z brakiem mężczyzn, którzy przebywali na froncie, kobiety przejmowały zawody do tej pory uważane za męskie. Przykładem może być praca dla zakładów krawieckich, gdzie Rosjanki zajmowały się wykrawaniem elementów materiału na ubrania. Co ważne panie, które podjęły się pracy otrzymywały za nią zapłatę. Dzięki temu mogły się utrzymać przy okazji uczyć się nowego fachu.³⁹³

Jednak kwestia braku rąk do pracy z powodu zaangażowania państwa w konflikty zbrojne nie był jedynym czynnikiem, który w tamtym okresie pozwalał na wejście Rosjanek w sferę publiczną. Mimo niekorzystnych politycznie warunków, a w szczególności rozwiniętej działalności cenzorów, piśmiennictwo rosyjskie rozwijało się bardzo dobrze. Jednak samo pasywne czytanie nie wystarczało. Chciano dyskutować na temat przeczytanych treści, wymieniać poglądy. Na tym tle popularność zdobyły rosyjskie – a właściwie petersburskie i moskiewskie – salony, których idea zaczerpnięta była z gruntu francuskiego, gdzie instytucje salonów literackich funkcjonowały już wcześniej. Zresztą podobnie też jak we Francji, salony rosyjskie miały raczej swoje gospodynie aniżeli gospodarzy. Prowadząc takie miejsce spotkań Rosjanka pełniła rolę patronki, mecenaski. Dzięki takiej aktywności na pewno sama sztuka pisania została spopularyzowana wśród żeńskiej części społeczeństwa.³⁹⁴ Jednym z najpopularniejszych salonów w Moskwie był salon „Koronny Północy” księżny Zinaidy Wołkońskiej. Gospodyni była bardzo starannie wykształcona, jednak - jak donoszą historycy - w języku ojczystym wypowiadała się z trudem, co mogło być spowodowane częstymi pobytami poza krajem. W salonie przez nią prowadzonym pojawiali się najwybitniejsi poeci i myśliciele: Puszkina, Baratyński, Wieniewitinow, Mickiewicz. Co ważne, spotykali się tam też przyszli czołowi działacze ruchu słowianofilskiego: Chomiakow, Iwan i Piotr Kiriejewscy, Pogodin, Szewyriow. Sama gospodyni salonu także pisała. Znana jest jej powieść pt. „Olga” napisana po francusku oraz elegie napisane na cześć zmarłego cara Aleksandra I i jego żony. Talent oraz zasługi dla środowiska twórczego Wołkońskiej zostały docenione. Została członkinią Towarzystwa Historii i Starożytności Rosyjskich.

³⁹³ К. Е. Балдин, Роль женщин в формировании гражданского общества в российской провинции в начале XX в. (На примере г. Иваново-Вознесенска), „Женщина в российском обществе”, nr 2 (71) — 2014, s. 12.

³⁹⁴ L. Bazyłow, Społeczeństwo rosyjskie w pierwszej połowie XIX wieku...dz. cyt., s. 443-444.

Lata 30. i 40. XIX wieku to okres dalszego rozwoju salonów moskiewskich. Wśród nich był ten, prowadzony przez matkę braci Kiriejewskich – Awdotię Jełaginę, także wszechstronnie wykształconą, jednak sama nie próbowała sił w pisarstwie. Można się domyślać, że w salonie Jełaginy ze względu na sympatie jej synów, dominowała myśl słowianofilska, jednak zjawiali się tam też przeciwnicy tego nurtu: Hercen i Granowski. Kolejnym ważnym miejscem spotkań był salon małżeństwa Karoliny i Nikołaja Pawłowów. Karolina, z domu Jaenisch, była poetką, choć trudno jednoznacznie ocenić jej dorobek, gdyż można się spotkać z opisami pochlebnymi, ale też z tymi niestroniącymi od ironicznych uwag. Przykładowo, tak charakteryzował Pawłową Borys Cziczeryn: „Zdolna, doskonale wykształcona, włada wielu językami, miła nieprzeciętny talent literacki. Właściwej struny poetyckiej brak jej było..., lecz technikę wiersza miała opanowaną świetnie i tłumaczyła też świetnie..., ale próżność jej była nadzwyczajna, a taktu nie miała zupełnie.[...]nieustannie recytowała wiersze, własne i innych zawsze śpiewnie przeciągając słowa, z jakimś dziwnym zawodzeniem.” Poniższą charakterystykę można odnieść do opisu zachowania Księżnej z wcześniej wspomnianego opowiadania Czechowa. Obie postacie i ta historyczna i ta fikcyjna, wpisują się w ówczesne trendy panujące wśród warstw wyższych społeczeństwa rosyjskiego, co do wzoru zachowania kobiety. Choć nie zawsze przyjmowane one były pochlebnie. Co ważne, salon Pawłowów był areną burzliwych dyskusji, na której ścierały się poglądy różnych nurtów. Wszystko z powodu faktu, iż uczestnicy spotkań byli przedstawicielami różnych środowisk: pisarze, poeci, publicyści. U Pawłowów zjawiali się m.in. Czaadajew i Pogodin, Iwan Turgieniew. W 1845 r. salon Pawłowów skończył swą działalność. Głównym powodem miały być coraz zacieklejsze spory pomiędzy słowianofilami a okcydentalistami.

Co do salonów petersburskich, to znane już były na początku XIX wieku, jednak, jako ośrodki życia intelektualnego zaczęły funkcjonować od lat 20. XIX w. Przed 1825 r. największą popularnością cieszył się salon księżnej Eudokii Golicynej. Odwiedzali ją Karamzin, Michał Orłow, Puszkina. W tym samym czasie inny salon prowadziła Zofia Ponomariowa. Z opisów wynika, że była błyskotliwą dobrze wykształconą kobietą, ale podobnie jak Karolina Pawłowa, „nie wyróżniała się skromnością”. Bywali u niej Żukowski, Włodzimierz Panajew. Co ważne, przed powstaniem dekabrystów, w salonach dyskutowano także o polityce. Bezpośrednio po tym wydarzeniu wystrzegano się tego tematu. Dlatego też, na przełomie lat 20. i 30. XIX w. można mówić o dyskusjach przede wszystkim literackich. Życie salonowe ożywiło się na przełomie 30. i 40. XIX w. Kolejne dobrze urodzone damy, choć nie tylko, otwierały drzwi swoich domów w celu organizowania spotkań kulturalnych, które były miejscem wymiany myśli i tworzenia zrębów całkowicie innej wizji społeczeństwa rosyjskiego niż to miało miejsce

jeszcze na początku XIX wieku. O zmianie tej świadczyć mogą słowa Hercena: „Gdy porównuję społeczeństwo moskiewskie sprzed 1812 roku z tym, jakim było, gdy je porzuciłem w roku 1847, serce bije mi radośnie. Zrobiliśmy olbrzymi krok naprzód”.³⁹⁵

2.2.3. Początki prasy kobiecej w państwie rosyjskim

Wszystkie wspomniane nowe inicjatywy społeczno-polityczne, które za cel postawiły sobie rozwój świadomości i aktywności społecznej wśród rosyjskich obywateli, także wpływały na żeńską część społeczeństwa. Wpłynęło to także na pierwsze próby literackie. Mimo nowych idei, pisarstwo kobiet wciąż było okryte społecznym tabu i wiele z pierwszych autorek początkowo pisało po pseudonimem. Od kobiety autorki oczekiwano, że da swą twórczością świadectwo subiektywnego przeżywania istotnych idei epoki. Z tego względu szczególną wartość miała literatura dokumentu osobistego, w której świat wewnętrznych doznań i świat społecznych i politycznych uwarunkowań splatały się ze sobą. Relacja między subiektywnym odczuciem a obiektywnym realnym opisem wydarzeń historycznych była głównym kontekstem dla analizy tego rodzaju dzieł kobiecych. Przykładem dla autentyzmu i reprezentatywności odczuć epoki jest według badaczy „Dziennik” Jelizawiey Djakonowej – absolwentki Wyższych Kursów Bestużewowskich, studentki Sorbony – jej zapiski traktowane są, jako dokument obrazujący kształtowanie się świadomości aktywnej intelektualnie, zaangażowanej w działalność ruchu kobiecego Rosjanki. Wielu ówczesnych publicystów zauważało reprezentatywność jej zapisków. Dla wielu współczesnych Djakonowej dziewcząt, tematy poruszane w „Dzienniku” oraz ujęty punkt widzenia, odzwierciedlał prawdziwy punkt widzenia kobiety na sprawy związane z jej aktualną pozycją społeczną.³⁹⁶ Inne spojrzenie na kobiecą twórczość literacką reprezentują autorki: Mar, Sanżar, Nagrodskaja. Pisarki te koncentrowały się na zagadnieniach związanych z miłością, cielesnością, relacjami małżeńskimi czy rodzinnymi. Uważały, bowiem, że samo nadanie kobietom praw politycznych nie rozwiąże kwestii kobiecej. Konieczne jest zastanowienie się nad własną tożsamością, pobudzenie w kobiecie wiary w jej samoistną wartość i dążenie do realizacji celów osobistych.

³⁹⁵ Tamże, s. 444-455.

³⁹⁶ E. Komisaruk, *Od milczenia do zamilknięcia...* dz. cyt., s. 55-56.

Walka o równouprawnienie oznaczała dla nich też walkę o wyzwolenie kobiet spod tyranii konwenansu obyczajowego.³⁹⁷

Kolejnym przejawem aktywności społecznej kobiet powiązanych z działalnością salonów literackich były wydawnictwa periodyczne, których podstawową cechą było przedstawianie problemów kobiet w ich własnej interpretacji. W rozwoju rosyjskiej prasy kobiecej rolę odegrało wiele czynników, m.in.:

- rozwój literatury, w tym wcześniej wspomnianej, literatury kobiecej,
- początki działalności rosyjskiego ruchu kobiecego,
- wydarzenia polityczne czy ekonomiczne,
- zmiany w systemie edukacji – dopuszczające kobiety do poszczególnych stopni edukacji.
- rosyjscy badacze wskazują, iż w rosyjskiej prasie kobiecej można wskazać trzy konkretne etapy: dorewolucyjny, radziecki, postradziecki. Okres dorewolucyjny datowany jest na lata 1779-1917. Potrzeba stworzenia specjalnego typu prasy skierowanej do kobiet pojawiła się jeszcze w XVIII w. Były to wtedy nieliczne tytuły lub dodatki do znanej ówczesnej periodyki. Prawdziwy rozwój miał miejsce w drugiej połowie XIX w. W początkowym etapie okresu dorewolucyjnego rozwinęły się dwa typy prasy kobiecej:
- magazyny dla kobiet o charakterze literackim (женские литературные журналы)
- magazyny dla kobiet: moda, rękodzieło i styl życia.

Pierwszym magazynem dla kobiet o charakterze literackim, który zaczął funkcjonować w 1779 r. był magazyn: „Модное ежемесячное издание, или Библиотека для дамского туалета”, gdzie redaktorem naczelnym był N. Nowikow (Н.И. Новиков). Redakcja upatrywała swój cel w edukowaniu i rozrywce swojej czytelniczki. Nowikow zdawał sobie sprawę z faktu, iż literatura i periodyka idą ze sobą w parze i zauważył zaniedbane rzesze czytelniczek, które miały swoją literaturę, ale nie doczekały się własnego tytułu prasowego. Jego magazyn miał zapewnić czytelniczkom przyjemną lekturę i była to główna zasada doboru materiałów zorientowanych na tematy miłosne czy romantyczne. „Модное ежемесячное издание, или Библиотека для дамского туалета” szybko zakończył swoje funkcjonowanie. Decyzję o zamknięciu tytułu tłumaczono dwojako. Z jednej strony problemami z dotarciem do

³⁹⁷ E. Komisaruk, *Od milczenia do zamilknięcia...* dz. cyt., s. 57.

czytelniczek, z drugiej, wciąż dużym odsetkiem analfabetyzmu wśród Rosjanek. W pierwszej połowie XIX w. powstały kolejne magazyny dla kobiet o charakterze literackim:

- „Журнал для милых, издаваемый молодыми людьми” (1804) - pod redakcją M. Markowa (М.Макаров), S. Krukowa (С.Крюков), były to kolejny tytuł zaliczany do prasy literackiej jednak nastawiony na funkcję rozrywkową.
- „Кабинет Аспазии” (1815) - wydawany w Sankt-Petersburgu, redakcja dążyła do uformowania ze swoich czytelniczek podobizn tytułowej Aspazji, żony Peryklesa, którą cechowała uroda i mądrość. Dlatego w ramach magazynu publikowano aforyzmy, przedruki literatury, poezję, biografie znanych kobiet.
- „Дамский журнал” (1823–1883) - magazyn literacki, w którym zamieszczano informacje dotyczące wydarzeń kulturalnych Moskwy, recenzje książek czy koncertów, biografie.
- „Лучи” (1850–1860) - wyróżniało się funkcją edukacyjną, którą redakcja na czele z A. Isimowej (А.О. Ишимова) starała się łączyć z funkcją rozrywkową.

Samo powstanie kobiecej prasy tego typu ukazywało, jakie nowe zadania postawiono przed prasą, a mianowicie funkcję edukacyjną czy raczej wychowawczą, w szczególności zwiększenie świadomości kulturalnej wśród swoich czytelniczek. Natomiast do magazynów dla kobiet: moda, rękodzieło i styl życia, można zaliczyć:

- „Магазин английских, французских и немецких новых мод” (1791),
- „Модный вестник” (1816) - po redakcją P. Zybowa (П. Зубов). Składał się on z dwóch części, literackiej, w której drukowano damskie opowiadania i poezję oraz z części dotyczącej mody.
- „База” (1831–1884) - magazyn rozpoczął swoje istnienie jako magazyn „журнал шитья, вышивания, домашней экономии, сельского и городского хозяйства”, w którym redaktorkami naczelnymi były kobiety: J. Safonowa (Е.Ф. Сафонова), Ż. Gedeonowa (Ж.К. Гедеонова), B. Sestrzencewic-Borus (Б.И. Сестрженцевич-Богущ). Następnie, od 1858 r. zmienił swój charakter na magazyn o charakterze artystyczno-literackim (литературно-художественным).³⁹⁸
- „Гирлянда” (1846–1860).

W drugiej połowie XIX i na początku XX wieku, pod wpływem wielu czynników społeczno-politycznych, przede wszystkim zmian dotyczących warstwy chłopskiej społeczeństwa, prasa, w tym ta kobieca, przeszła pewne zmiany. Magazyny dla kobiet o

³⁹⁸ И. Юкина, Дискурс женской прессы XIX в., „Женские и гендерные исследования”, nr 5, 2000, s. 32-39.

charakterze literackim przekształciły się w magazyny społeczno-literackie. Treść magazynów tego typu wzbogacona została o materiały dotyczące aktywności społecznej czy kobiece potrzeby społeczne.³⁹⁹ Pojawiły się nowe tytuły prasowe: „Рассвет” (1859–1862), „Женский вестник” (1866–1868), „Друг женщины” (1882–1884). Redakcje nie skupiały się już na funkcji edukacyjnej, dążyły do zmiany świadomości czytelniczek, formowania ich opinii. To nowe podejście demonstrował magazyn o charakterze pedagogicznym dla kobiet pt. „На помощь матерям” (1894–1904). Pismo kładło nacisk na ukształtowanie nowego podejścia do funkcji wychowawczej rodziny, drukowano materiały popularno-naukowe czy praktyczne porady dotyczące wychowania dzieci. Ważnym wydarzeniem, które miało wpływ na kreowanie rosyjskiej kobiecej publicystyki, było powstanie wspomnianego już magazynu „Женский вестник”. W pierwszym wydaniu magazynu pojawił się artykuł, przez badaczy uważany za programowy dla tzw. „kwestii kobiecej”. W artykule pt. „Мысли и заметки о современной подготовке женщины к жизни” z 1866 r. autor, skrytykował sposób wychowania kobiet z wyższych warstw społecznych. Twierdził, iż aby rodzina osiągnęła swój cel, czyli dążyła do „ulepszenia swoich członków w sensie duchowym i materialnym”, państwo powinno zagwarantować każdemu jego podmiotowość i niezależność. Autor postulował w artykule dążenie równości w dostępie do edukacji dla wszystkich bez względu na płeć, zwracał uwagę, że w rodzinie i małżeństwie powinny panować relacje partnerskie. Z dzisiejszej perspektywy wydawać się może dziwnym, że program pierwszego kobiecego progresywnego magazynu przedstawiony jest w artykule autorstwa mężczyzny. Warto, więc podkreślić, że w latach 60. XIX wieku nieliczne z kobiet odważyły się publikować pod własnym nazwiskiem. Wyjątkiem była działalność już w latach 40. XIX wieku A.O. Isimowej pisarki dla dzieci, która publikowała od 1845 r. w magazynie dla dzieci „Звездочка”. Już w latach 50. XIX w. wydała kolejny magazyn, tym razem przeznaczony dla dziewcząt i dwa dla kobiet, poświęcone tradycyjnym tematom związanym z prowadzeniem domu. W latach 1861-1862 J. Tur wydała tygodnik „Русская речь”, gdzie pojawiały się hasła dotyczące polepszenia warunków dla zdobywania wykształcenia i podejmowania pracy dla kobiet. Pierwszą kobietą, która podjęła regularną pracę w redakcji gazety była Jewgienia Konradi, która od 1866 r. pisała dla magazynu „Русский вестник” oraz udzielała się w magazynie „Женский вестник”, gdzie odpowiedzialna była za rubrykę poświęconą sprawom międzynarodowym. Znana była z artykułów pełnych poparcia dla zachodnich zdobyczy cywilizacyjnych i postępów w rozwoju

³⁹⁹ В.В. Боннер-Смеюха, Отечественные женские журналы: историко-типологическое исследование, Ростов на Дону 2001, s. 29.

ruchu emancypacyjnego poza granicami kraju.⁴⁰⁰ „Женский вестник” i kariera Konradi są dowodem na to, że kwestie kobiece były żywo dyskutowane w rosyjskim społeczeństwie.

Zmiany zaszły także w drugim typie prasy kobiecej: moda, rękodzieło i styl życia. Wprowadzano nowe rubryki, zwiększono liczbę ilustracji. Powstały kolejne magazyny tego typu: „Русская хозяйка” (1861–1862), „Модный магазин” (1862–1883), „Русский базар” (1863–1866), „Новый русский базар” (1867–1894), „Модный свет” (1868–1883).⁴⁰¹

Na łamach gazet, kobiety podejmowały przede wszystkim tematy pracy zawodowej kobiet, ich edukacji, wzrostu świadomości społecznej i ruchu emancypacyjnego. Jedną z takich pierwszych redaktorek była Maria Biernadskaja, która od 1858 r. zaczęła publikować w dzienniku pt. „Экономический указатель”. Właśnie w tym czasopiśmie w 1858 r. opublikowała artykuł pt. „Женский труд”, potem szeroko komentowany. W artykule autorka zwróciła uwagę na fakt, że praca dla Rosjanek jest sposobem na usamodzielnienie się a tym samym jest ważną częścią emancypacji kobiet. Zwróciła uwagę także na ważny problem. Fakt, że małżeństwo dla Rosjanek jest wciąż kwestią zabezpieczenia finansowego. Mają wybór między małżeństwem a panieństwem, ale wciąż muszą liczyć na wsparcie finansowe ze strony rodziny. Kwestia równego dostępu do rynku pracy i wszystkich zawodów, według autorki uczyniłoby Rosjanki „szczęśliwymi”.⁴⁰² Kolejną ważną postacią, która odbiła swoje piętno na dyskusji w sprawie emancypacji kobiet na łamach prasy rosyjskiej była E. Wodowozowa. Po publikacji powieści Czernyszewskiego, brała ona udział wielu dyskusjach dotyczących wpływu tego opowiadania na ruch kobiecy. Swoje przemyślenia i odpowiedź na pytanie zawarte w tytule powieści zawarła w artykule pt. „Что мешает женщине быть самостоятельной?” opublikowanym w czasopiśmie „Библиотека для чтения” w 1863 r. Zwróciła w nim uwagę, że powieść Czernyszewskiego pobudziła może nie do działania, ale na pewno do przemyśleń nawet kobiety z kręgów konserwatywnych i te mniej wykształcone.⁴⁰³

Na początku XX wieku, redakcje magazynów dla kobiet zaywały kolejną tendencję wśród czytelniczek – skłonność do poparcia ruchów emancypacyjnych. Na początku XX wieku wykształcone aktywne Rosjanki chętnie nawiązywały współpracę z redakcjami czasopism, w których pracowały już nie tylko, jako sekretarki czy korektorki, lecz także realizowały się twórczo. Były korespondentkami, felietonistkami, recenzentkami czy tłumaczkami. Sprzyjał

⁴⁰⁰ Б. Пиетров-Эннкер, Новые люди России. Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции, Москва 2005, s. 182-185.

⁴⁰¹ В.В. Боннер-Смеюха, Отечественные женские журналы: история и типология, „Теория журналистики”, s. 50-57.

⁴⁰² Б.Пиетров-Эннкер, Новые люди России. Развитие женского движения от истоков...dz.cyt. s. 177-178.

⁴⁰³ Тамże, s. 180-181.

temu otwarty charakter pracy w wydawnictwach a także wzrost liczby tytułów i nakładów, co spowodowane było postępowaniem technicznym w drukarstwie oraz zmianami w funkcjonowaniu cenzury po rewolucji 1905 r. Jeszcze w 1899 r. pojawił się magazyn „Женское дело” (1899–1900) pod redakcją A. Peskowej-Tolierowej (А. П. Пешкова - Толиверова), poświęcony tematyce rosyjskiego ruchu kobiecego. Publikowano w nim informacje na temat działań, osiągnięć, założeń ruchu. Nawet część magazynu dotycząca kultury ukazywała treści ukierunkowane na główny temat wydawnictwa. Adresatkami tego typu wydawnictw były kobiety dążące do uzyskania i podkreślenia swojej samodzielności i niezależności. Oprócz pism tego typu, na rynku funkcjonowały periodyki, które podejmowały tematykę uznawaną za „tradycyjną w świecie kobiet” (dom, rodzina, moda). Nawet jednak one poruszały problemy związane z równouprawnieniem, rozwojem rosyjskiego ruchu kobiecego oraz twórczym uaktywnieniem się kobiet w literaturze i sztuce.

2.2.4. Rosjanka a praca zarobkowa – służba państwowa

Do początku XX w. władza państwowa odmawiała kobietom wstępu do służby państwowej. W art. 159 ustawy o służbie państwowej zapisano: „На канцелярские и другие должности во всех правительственных и общественных учреждениях, где места предоставляются по назначению от начальства или по выборам, воспрещен прием женщин даже и по найму”. W tym okresie w niektórych kręgach państwowej działalności nie można było obejść się bez kobiet, dlatego art. 157 tejże ustawy dopuszczał kobiety do służby w: „женских благотворительных, медицинских, образовательных учреждениях, а также в некоторых учреждениях государственного контроля, почтово-телеграфного ведомства, адресных столах полицейских подразделений”. Jednak stawiano przy tym ograniczenia. Kobiety mogły zajmować stanowiska, jednak bez możliwości skorzystania z przysługujących urzędnikom przywilejów i praw wynikających z pełnionych funkcji. Tym sposobem, rekrutując kobiety do aparatu państwa, władze z uporem odmawiały im miana urzędnika.⁴⁰⁴

Modernizacja rosyjskiego społeczeństwa na początku XX w. wymagała jednak zmian w aparacie państwowym, który cierpiał na brak wysokowykwalifikowanej kadry. Dlatego też warunkiem przyjęcia do służby państwowej stał się stopień wykształcenia. Jednak osoba dobrze wykształcona w tym okresie była wysoko ceniona także w innych sektorach zatrudnienia,

⁴⁰⁴ Г. В. Гарбуз, Женщины на государственной службе в России в начале XX в...dz. cyt., s. 22-29.

gdzie mogła szybko znaleźć dobrze płatną pracę, czego nie można było powiedzieć o zarobkach urzędniczych. Z tego też powodu prestiż stanowiska w strukturach państwa upadał. Sytuacja pogarszała się jeszcze bardziej w okresie 1905-1907. Niski poziom życia, wielość obowiązków oraz także wysoki stopień niebezpieczeństwa wynikający z przynależności do służby państwowej, szczególnie w okresie rewolucji, zmusiły instytucje państwa do zmiany podejścia.⁴⁰⁵ Dopuszczenie kobiet do służby państwowej było jedynym rozwiązaniem problemów kadrowych. Po pierwszej rosyjskiej rewolucji ilość kobiet w aparacie państwowym wzrosła zauważalnie, co spowodowało potrzebę uregulowania prawnego statusu kobiet w służbie państwowej. Według danych z 1909 r. w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych zatrudniano 1459 kobiet. W porównaniu z ogółem urzędników była to liczba niewielka, gdyż przykładowo tylko w jednej guberni penzańskiej pracowało 522 urzędników MSW. Dopuszczenie kobiet do służby w aparacie państwowym na początku XX wieku, skutkowało zwiększeniem ich roli w społecznym i politycznym życiu państwa. Mimo tego trzeba podkreślić, że imperium rosyjskie dalekie było od równouprawnienia kobiet w sferze pracy, chociażby ze względu na to, że w aparacie państwa ograniczano im możliwości awansu.⁴⁰⁶

Problem braku wystarczających uregulowań prawnych, a co za tym idzie, złych warunków pracy dotyczyły wszystkich gałęzi przemysłu. Przykładowo, na Środkowym Powołżu praca kobiet była wykorzystywana w przemyśle tekstylnym, papierniczym, chemicznym. Warunki pracy, z jakimi pracownice stykały się, na co dzień opisywane były na łamach lokalnych wydawnictw. Takie przykłady można było znaleźć w samarskich gazetach: „В пошивочной мастерской Каплан, в темном грязном подвальном помещении работницы не разгибали своих спин по 12-14 часов в сутки. Мастерская отапливалась плохо. Вентиляции не было, работницы часто угорали. Тут же они и «отдыхали», ночуя кто как мог. За эту поистине каторжную работу они получали по 3-4 рубля в месяц”. Dodatkowo, mimo tego, że dzień roboczy kobiet był tej samej długości, co mężczyźni to otrzymywały one za swoją pracę mniejszą zapłatę: „В разливочном и мочном цехах Жигулевского завода сначала работали мужчины. Но хозяин решил, что женский труд будет более выгоден. Работали женщины с шести утра до шести вечера, а иногда до 8-10 часов, получая от 35 до 65 коп. в день. Часто при мытье посуды работницы резали себе стеклом руки. Нередко случались серьезные ранения, а врач жил далеко от завода”.⁴⁰⁷

⁴⁰⁵ Тамże.

⁴⁰⁶ Тамże.

⁴⁰⁷ Н. Филиппов, 1905 год в Самарской и Симбирской губерниях, Куйбышев 1941, s.7 za: М. Петайкина, Среднее Поволжье: Женская повседневность в годы первой русской революции (w:) Женская

Nie można mówić także o jakiegokolwiek ochronie zdrowia robotnic. Przyczyniało się to także do stanu zdrowia ich potomstwa. Warunki te opisane są we wspomnieniach jednej z pracownic: „Robotnicy nie przysługiwały dni wolne z tytułu urodzenia dziecka. Często dzieci rodziły się chore i szybko umierały. Wśród młodych robotnic plagą była prostytutka z tego względu, że praca była sezonowa, gdyż pracowały tylko sześć miesięcy w roku, otrzymując zapłatę 5-6 rubli miesięcznie. Przez resztę roku pozostawałyby bez jakichkolwiek środków do życia. Matki-robotnice, które często musiały się borykać z pijącym i bijącym je mężem, musiały tak dysponować swoimi skromnymi zarobkami by utrzymać rodzinę aż do następnej wypłaty. O możliwości rozwoju umysłowego nie było mowy, nie mówiąc o czytaniu gazet czy książek”.⁴⁰⁸

Fala rewolucyjna początku XX wieku objęła robotnice. One także brały udział w mitingach. W ślad za pracownikami większych przedsiębiorstw, także zaczęły protestować przeciwko złym warunkom pracy. Tak jedno z tych zajęć opisywała służąca z Kazania: „w 1905 roku mieszkałam w domu pułkownika, gdzie pracowałam, jako pokojówka. Prócz mnie w tym domu pracowały jeszcze 2 pokojówki, 2 niańki, praczka, kucharka. Wtem dowiedziałam się, że wkrótce wybuchnie powstanie... Zaczęłam przekonywać innych pracowników: „zastrajkujemy”. Rzuciliśmy pracę. Gdy strajkujących zebrała się już około pięćdziesięcioosobowa grupa wyjaśniliśmy, że powodem strajku są złe warunki pracy: praca do godziny 3 lub 4 w nocy, godzinę można pospać i potem znów praca. Chcieliśmy pracować do godziny 24 i wstawać do pracy o godzinie 8 rano i żeby nam podniesiono wynagrodzenie”.⁴⁰⁹

Na mitingi zachęcające do udziału w rewolucji przychodziły także gospodynie domowe, jednak ich aktywność ograniczała się tylko do obecności. Z późniejszych wspomnień wynika, że ich bierność była spowodowana strachem o dalszy los rodziny. W mniejszym stopniu wydarzenia rewolucyjne dotyczyły życia chłopek. Ich wystąpienia były przede wszystkim podyktowane ciężkimi warunkami ekonomicznymi i miały charakter niezorganizowany. Swoje problemy przedstawicielki żeńskiej części wsi Старый Буян mieszczonej się w samarskiej guberni opisały w liście do Dumy Państwowej: „Нужда и непосильный труд отнимают у нас много сил, да и негде нашим бабам ума набраться”. List zawierał trafny opis, bo z pierwszej ręki, wiejskiej rzeczywistości, która była udziałem rosyjskich chłopek. Kobiety opisują, że pracują w polu na równi z mężczyznami a także zajmują się domem oraz dziećmi bez niczyjej

повседневность в России в XVIII-XX вв.: Материалы международной конференции 25-26 сентября 2003, П.П. Щербинин ред., Тамбов 2003, s.148-154.

⁴⁰⁸ Tamże.

⁴⁰⁹ Tamże.

pomocy. Wstają najwcześniej, kładą się najpóźniej. W liście proszą o możliwość o warunki stworzenia dla siebie jako kobiet zamieszkujących wieś godnego życia: „А ведь мы такие же люди, как и все. Дайте же нам возможность позаботиться о том, чтобы устроить себе человеческую жизнь.” Proszą o takie same prawa jakie przysługują mężczyznom. Podkreślają, że do tej pory na nich leżały tylko obowiązki bez żadnych praw czy przywilejów. Chłopki czasem też przystępowały do radykalnych struktur partyjnych, które działały w poszczególnych wsiach. W kolejnych etapach rewolucji, kobiety wstępowały w tzw. „Bractw” tworzonych przez Partię Socjalistów-Rewolucjonistów (eserowców) od 1905 r. Fakt, że chłopki w mniejszym stopniu niż robotnice brały udział w ruchu rewolucyjnym można wyjaśnić w ten sposób, że chłopka już od dawna żyła w patriarchalnej rodzinie, gdzie kobieta była podporządkowana głowie domu. Sami chłopcy odnosili się do zwiększenia możliwości, świadomości chłopek krytycznie. W środowisku wciąż funkcjonował stereotyp, że przeznaczeniem kobiety jest ślub i rodzina, do czego wykształcenie nie jest potrzebne: „На что девке грамота, и так замуж выйдет”.⁴¹⁰

2.2.5. Rozwój ruchu kobiecego w państwie rosyjskim do wybuchu Rewolucji Październikowej

Zjawisko salonów literackich prowadzonych przez kobiety wpisuje się w trafne stwierdzenie Kazimierza Ślęczki dotyczące historii rozwoju ruchu feministycznego. Autor w swojej pracy pt. „Feminizm” zwraca uwagę na rolę pierwszych ruchów kobiecych. Okres ich rozkwitu miał miejsce do końca pierwszej wojny światowej i przyniósł zasadnicze zmiany w społecznej sytuacji płci. To właśnie ruchy oddolne, opierające się na działalności dobroczynnej czy kulturalnej właśnie, wyprzedziły ruch feministyczny XX wieku.⁴¹¹ Maria Cebrikowa w swoim opracowaniu przytacza przykład kolejnej formy organizowania się społeczeństwa w sposób oddolny, która pośrednio wpływał także na młode pokolenie dziewcząt, które później były podstawą dla ruchu kobiecego. Powstawał on dzięki pierwszym spotkaniom kręgów dyskusyjnych, koleżeńskich. Właśnie na takich spotkania młode dziewczęta dowiadywały się o sobie, wymieniały się spostrzeżeniami, dyskutowały na tematy społeczne, ale też poruszano kwestie polityczne, dyskutowano na temat najgorętszych powieści literackich czy ważnych

⁴¹⁰ Tamże.

⁴¹¹ K. Ślęczka, *Feminizm. Ideologie i koncepcje społeczne współczesnego feminizmu*, dz.cyt., s. 44.

tematów poruszanych w magazynach. Oczywiście można znaleźć analogię tych „kół dyskusyjnych młodej inteligencji” do salonów literackich opisywanych wcześniej. Jednak te formy spotkań, popularne szczególnie w latach 50. - 60. XIX wieku różniły się od wcześniejszych salonów przede wszystkim pod względem składu społecznego. Uczestniczyli w nich przedstawiciele kręgów liberalnych, ale też radykalno-demokratycznych, przedstawiciele warstwy robotniczej. Organizatorzy spotkań uznawali tę różnorodność za podstawę przełamywania barier społecznych. Były one źródłem wielu idei reformatorskich, czasem radykalnych, ale przede wszystkim miejscem agitacji i częścią kultury tamtego okresu.⁴¹² Kobiety angażowały się nie tylko w kręgach tzw. „młodej inteligencji”. Brały one także udział w wystąpieniach studenckich w 1861 r. Przykładem może być biografia Marii Bogdanowej czy Anny Engelgart. Wtedy były one jednymi z nielicznych przedstawicielek swojej płci w tych kręgach. Jednak po otwarciu Żeńskich Kursów, Rosjanki także stały się częścią ruchu studenckiego, co wiązało się także z zainteresowaniem policji politycznej. Wiele z uczestniczek tego ruchu w późniejszym życiu nie powróciła do tradycyjnej roli, jaką przypisywało jej ówczesne społeczeństwo. Przykładem może być biografia Aleksandry D. Dementiewej, która uczestniczyła w środowisku nihilistów i związała się z Piotrem Tkaczewem, pierwszym teoretykiem ruchu rewolucyjnego w Rosji. Popierała ideę niezależności wyższych uczelni, uczestniczyła w ruchu emancypacyjnym. Po rozruchach studenckich w Sankt-Petersburgu w 1869 r. aresztowano ich i zesłano.

Kluby młodej inteligencji, dawały Rosjankom możliwość rozwoju swojej świadomości społecznej, co niewątpliwie potem miało swoje odbicie na rozwoju ruchu kobiecego. Petersburski historyk G.A. Tiszkin jako pierwszy opisał kluby przełomu lat 50. i 60. XIX wieku. Zwrócił on uwagę na społeczny charakter ruchu kobiecego (takie podejście można odnaleźć w opracowaniu R. Goldberg, w którym podstawą dla rosyjskiego ruchu kobiecego była organizacja Marii Trubnikowej) a nie jak przyjęto, jego polityczny charakter.⁴¹³

Momentem, w którym kobiety mogły zaistnieć w życiu społecznym państwa rosyjskiego, był rozwój tradycyjnej kobiecej działalności charytatywnej. Zgodnie z obrazem kreowanym przez państwo, Rosjanka uchodziła za bogobojną, miłosierną chrześcijankę. Obraz ten był także podtrzymywany przez Cerkiew. Przykład oczywiście szedł z góry. Pierwszymi, które zainicjowały działalność charytatywną na terytorium rosyjskim była caryca Katarzyna II i żona Pawła I, Maria Fiedorowna. Do czasu reform Aleksandra II, ta forma aktywności

⁴¹² Б. Пиетров-Эннкер, Новые люди России. Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции, Москва 2005, s. 159-164.

⁴¹³ Tamże, s. 171-175.

społecznej była zarezerwowana dla wyższych warstw społeczeństwa. W późniejszym okresie mamy do czynienia z „demokratyzacją” działalności charytatywnej w związku z reorientacją jej celów na wszystkie warstwy społeczeństwa rosyjskiego. Tym sposobem, na początku XX wieku na terytorium Rosji działało około 4 tys. organizacji o tym profilu. W ich ramach działało wiele tysięcy kobiet, a w ramach trzystu z tych organizacji, kobiety sprawowały funkcje przewodniczących. Z tego też powodu, wielu badaczy zwraca uwagę, że dzięki tej aktywności kobiety odegrały dużą rolę w kreowaniu społeczeństwa obywatelskiego w Rosji.⁴¹⁴

Często zadaje się pytanie, dlaczego feminizm pojawił się akurat w XX wieku, a społeczny ruch kobiet zaledwie sto lat wcześniej, skoro powody do niezadowolenia ze statusu w różnych sferach życia kobiet miały bardzo długą historię. Zazwyczaj podkreśla się fakt, że zarówno pierwszy ruch kobiet jak i feminizm są dziełem kobiet klasy średniej, która to powstała w państwie demokratycznym. To z kolei, najpierw przyznało prawa polityczne wszystkim mężczyznom. Pierwsza fala protestu kobiet dotyczyła właśnie tej kwestii.⁴¹⁵

Jak zauważono we wcześniejszym rozdziale tej pracy, narodziny ruchu kobiecego dążącego do równouprawnienia, zwanego emancypacyjnym lub sufrażyzmem, nastąpiło w USA. Pod koniec XIX wieku autonomiczny ruch kobiet pojawił się w Europie, jego działalność zauważana była zwłaszcza w wielkiej Brytanii. W tym przypadku formy walki o uznanie postulatów przybierały bardziej radykalne formy, co związane było z mocno zakorzenioną tradycją kobiety, „jako istoty podległej”. Dodatkowo, w Europie na ruch kobiecy wywarł silny wpływ ruch socjalistyczny, który niechętnie odnosił się do form samodzielnego protestu kobiet. Socjaliści w „mieszczańskim ruchu kobiet” widzieli zagrożenie dla własnych szeregów. Podkreślali oni, że mimo różnych form ucisku, które spotykają kobiety ze strony ich mężów, ojców, braci także robotników, to wszyscy zjednoczą się we wspólnej proletariackiej sprawie. W ten sposób, udało się socjalistom nie dopuścić do powstania ponadklasowego ruchu kobiet w Europie. Historia inaczej potoczyła się w USA, gdzie ruch mimo tego że powstał z inicjatywy klasy średniej, łączył się w inicjatywach ze strajkującymi robotnikami. Ten sam schemat powstania ruchu kobiecego oraz kwestia zainteresowania się sytuacją społeczno-polityczną kobiet, miał miejsce w rzeczywistości rosyjskiej. Modernizacja okresu końca XIX – początku XX wieku przywołała temat statusu prawnego kobiety. Jak wykazała analiza choćby zabytków prawodawstwa, rosyjska kobieta nie była całkowicie pozbawiona praw, jednak rzeczywistość społeczna o patriarchalnym podejściu, przyporządkowywała jej wciąż drugoplanową rolę w życiu politycznym państwa. Przykładowo, kobiety nie mogły osobiście uczestniczyć w

⁴¹⁴ Tamże, s. 264.

⁴¹⁵ Tamże, s. 47.

„сословных”, czyli w zebraniach szlacheckich (дворянских) czy ziemskich (земских). Mogły one realizować swoje prawo wyborcze tylko poprzez zaufane osoby – bliskich członków rodziny płci męskiej.⁴¹⁶ Podejście do kwestii praw politycznych kobiet było różnie interpretowane. Organizacje rewolucyjne opowiadały się za pełnym równouprawnieniem kobiet, jednak już w kręgach liberalnych kwestia praw politycznych kobiet długo była tematem otwartym. Znaczna część przedstawicieli kręgów liberalnych nie kwestionowała prawa do aktywności politycznej kobiet na polu lokalnym. Inną kwestią był dostęp do pełni praw wyborczych.⁴¹⁷

Przełom XIX i XX wieku przyniósł jeszcze jedną ważną zmianę. W tym okresie w Rosji miał miejsce proces stopniowego formowania się elementów społeczeństwa obywatelskiego. Pierwsze oznaki tego zjawiska to różnego rodzaju organizacje społeczne, które aktywnie zaczęły się pojawiać po rewolucji 1905 r. – 1907 r. W proces ten angażowały się różne warstwy i grupy społeczne, w tym także kobiety. Jednak krąg organizacji, które były przedmiotem zainteresowania kobiet był dość wąski, gdyż dotyczył instytucji, które miały charakter filantropijny. Kiril Baldin (Кирилл Евгеньевич Балдин) w swoim opracowaniu podkreśla, że był to jeden z powodów dla których społeczeństwo obywatelskie w Rosji do czasu rewolucji październikowej rozwijało się dość słabo. Początkowo jak już wspomniano, największą popularnością wśród kobiet cieszyły się te masowe organizacje, których cele były na tyle szerokie, różnorodne, że mogły skupić ludzi o różnym pochodzeniu społecznym, w różnym wieku. W tego rodzaju działalności skupiającej się wokół dobroczynności, każdy mógł wnieść swój wkład w dzieło pomocy społecznej i nie był to tylko wkład materialny a wkład własnej pracy, poświęconego czasu. Było to o tyle ważne, gdyż Rosjanka w tamtym okresie nie mogła dysponować środkami finansowymi w sposób samodzielny. Przykładem takiej organizacji była Ogólnorosyjska Liga do Walki z Gruźlicą (Всероссийской лиги для борьбы с туберкулезом) działająca w Iwanowo-Woźniesieńsku. W ramach Ligi działały kobiety z kręgów inteligenckich, ale też przedstawicielki wpływowych, najbogatszych rodzin.⁴¹⁸ Pierwszą organizacją, która zwróciła uwagę na kwestię kobiecą w społeczeństwie, było założone w 1812 r. w Sankt-Petersburgu Patriotyczne Stowarzyszenie Kobiet (Женское Патриотическое Общество). Założycielkami tej organizacji były żony, siostry, córki późniejszych dekabrystów,

⁴¹⁶ Г. В. Гарбуз, Женщины на государственной службе в России в начале XX в. ...dz. cyt., s. 22-29.

⁴¹⁷ Tamże.

⁴¹⁸ К. Е. Балдин, Роль женщин в формировании гражданского общества в российской провинции в начале XX в. ...dz. cyt., s. 9-16.

które po słynnym przewrocie⁴¹⁹, podążyły za swoimi bliskimi na Syberię. Dekabrystki, bo tak je nazywano, na zesłaniu prowadziły normalne życie kulturalne. Zakładały punkty medyczne, organizowały koncerty, biblioteki i kluby. Ten sposób działania przeniosły potem do Moskwy i Petersburga, w ten sposób pokazując Rosjankom, że można być aktywną na polu społecznym.⁴²⁰

Formalne początki ruchu feministycznego na obszarze Rosji związane są z okresem 1859-1905. Etap ten był ściśle związany z inicjatywą zapoczątkowaną przez trzy kobiety: Marię Trubnikową (Мария Васильевна Трубникова), Annę Filosofową (Анна Павловна Философова) i Wierę Rostowcewą (Вера Николаевна Ростовцева), które założyły Towarzystwo zajmujące się zapewnianiem tanich mieszkań i pomocy materialnej dla potrzebujących mieszkańców Sankt-Petersburga (Общество доставления дешевых квартир и других пособий нуждающимся жителям Санкт-Петербурга). Choć już 1858 r. działaczki w osobie Trubnikowej, Filosofowej i Nadieжды Stasowej (Надежда Васильевна Стасова) założyły organizację kobiecą o nazwie Помощь обществу для беднейших жителей Санкт-Петербурга (Общества пособия беднейшим жителям Петербурга) i wielu badaczy od tego wydarzenia datuje powstanie rosyjskiego ruchu kobiecego.⁴²¹ Od momentu stworzenia tych stricte dobroczynnych organizacji, aktywistki zaangażowane w ich działalność zaczęły organizować w ówczesnej stolicy zakrojoną na szeroką skalę, akcję pomocy dla kobiet. Z czasem zaczęły, z ich udziałem, powstawać pierwsze sklepy z rękodziełem wykonanym przez ich podopieczne, które pracowały w nich jako sprzedawczynie, prowadziły salony krawieckie. Powstawał też salon wydawniczy, który publikował autorskie teksty kobiece. W roku 1859 także w Sankt-Petersburgu, miało miejsce otwarcie pierwszej szkoły niedzielnej dla dziewcząt. Autorką tej inicjatywy była Maria Szpilewskaja (М.С.Шпилевская), która na ten cel udostępniła własny dom. Inicjatywy, które miały miejsce w stolicy, z czasem, rozlały się po całym Imperium Rosyjskim. Za przykładem stolicy poszły takie miasta jak: Perm, Charków, Kijów czy Kazań.⁴²²

⁴¹⁹ 14.12.1825 r. spiskowcy, członkowie Stowarzyszenia Północnego, dążący do zniesienia jedynowładztwa cara, po nagłej śmierci cara Aleksandra I i zamieszanii związanym z sukcesją tronu między następcami: Mikołajem a Konstantym, wyprowadzili na Plac Senacki w Petersburgu kilka jednostek gwardii. Następca tronu, Mikołaj I stłumił bunt. W toczących się później procesach spiskowców pięciu skazano na karę śmierci, a wielu innych skazano na długoletnią katorgę na Syberii, za: M. Heller, Historia Imperium Rosyjskiego...dz. cyt., s. 531-532.

⁴²⁰ Najbardziej znane przedstawicielki tego środowiska: Е.И.Трубецкая, М.Н.Волконская, Е.А.Уварова, А.Г.Муравьева, za: Ю. Жукова, Первая женская организация России. Женское Патриотическое Общество в Петербурге 1812-1826 гг., „Все люди сестры. Бюллетень”, 1996, nr 5, s. 38-56.

⁴²¹ И.И. Юкина, Новая история женщин России. Вступительная статья...dz. cyt., s. 1-52.

⁴²² Н. Пушкарева, Феминизм в России; źródło: http://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/FEMINIZM_V_ROSSII.html. (10.01.2017).

Coraz większe zainteresowanie Rosjanek działalnością w sferze publicznej spowodowało przejście organizacji kobiecych w etap walki o prawa polityczne. Początkowo, dążono do realizacji swoich zamierzeń w ramach własnych organizacji. Pierwszą znaną inicjatywę podjęła Anna N. Czarnocka, która w 1893 r. w gazecie „Новые время” opublikowała wezwanie skierowane do wszystkich kobiet Rosji w celu stworzenia „rosyjskiej rady kobiecej”. W procesie tworzenia tejże organizacji, która w historii zapisała się pod nazwą Русское женское взаимно-благотворительное общество brały udział N. Stasowa, A. Szabanowa, A. Filosofova, W. Tarnowskaja, A. Engelgardt. Pierwszą przewodniczącą organizacji została w 1895 r. Stasowa. Po jej śmierci przewodnictwo przejęła Szabanowa, która kierowała Radą do 1917 r. Organizacja ta znana była z tworzenia kursów podnoszenia kwalifikacji i dokształcania dla kobiet. Prócz zajęć edukacyjnych zajmowano się także animowaniem klubów dyskusyjnych, organizowaniem klubów fotograficznych, literackich. Z biegiem czasu, w ramach organizacji, zaczęły funkcjonować kolejne sekcje i komisje, szczególnie zajmujące się poszczególnymi problemami lub przeznaczone dla pomocy konkretnej warstwie społecznej (dla kobiet pracujących wywodzących się z inteligencji, sekcja zajmująca się pomocą dzieciom, sekcja ds. prawa wyborczego itd.).⁴²³

Radykalne zmiany nastąpiły wraz z falą rewolucji. Począwszy od 1905 r. kobiety, które wcześniej walczyły o dostęp do edukacji i do możliwości zarabiania na własny rachunek, w tamtym niespokojnym czasie, stały po stronie walczących o prawa polityczne i wolności obywatelskie. Analizując rozwój ruchu w okresie 1905-1917 należy także zwrócić uwagę na fakt, że ruch w tym czasie ulegał podziałom. W jego ramach pojawiło się coraz więcej organizacji i mniejszych inicjatyw, które umożliwiły rozwój i transport jego idei do wcześniej zamkniętych warstw społecznych. Możliwe to było, jak zauważa wielu badaczy, dzięki wejściu w sferę aktywności nowego pokolenia. Impulsem do coraz bardziej postępującej polityzacji ruchu były także kolejne magazyny, które ukazywały się w Rosji. Przykładem może być „Женский вестник”, pod redakcją Pokrowskiej. Magazyn charakteryzował się hasłami wsparcia dla kobiecej twórczości, żądał równych praw dla kobiet w sferze rodzinnej i życiu społecznym i politycznym. Pojawiały się na łamach magazynu hasła demokracji kraju, i ustanowieniu monarchii konstytucyjnej. W ramach haseł społecznych, opowiadano się za wartościami sprawiedliwości społecznej i walką o prawa dla kobiet z warstw robotniczej i chłopskiej. Hasła głoszone w magazynie stały się podstawą dla utworzonej przez redaktor naczelną w 1905 r. Kobiecej progresywnej partii (Женская прогрессивная партия). Jednak

⁴²³ Б.Пиетров-Эннкер, Новые люди России. Развитие женского движения... dz.cyt. s. 277-279.

przez ówczesnych była ona uważana za organizację radykalną, po części związane było to z faktem głoszenia haseł uznawanych za antymęskie oraz rewolucyjne w sensie ekonomicznym – równy podział dóbr.⁴²⁴

09.01.1905 r. około trzydziestu działaczek różnych towarzystw i kręgów liberalnych, w tym: Ljubow Guriewicz, Anna Ewreinowa, Anna Miljukowa, Zinaida Mirowicz, Maria Czechowa, Ariadna Tyrkova, Jekaterina Kuskowa, ogłosiło powstanie Ogólnorosyjskiego Związku Równouprawnienia Kobiet (Всероссийский союз равноправия женщин), który w 1906 roku skupiał 8 tys. działaczek. Związek domagał się równości wszystkich wobec prawa bez względu na płeć, równych praw chłopek w dostępie do osiągnięć reformy rolnej, wprowadzenia ustawodawstwa regulującego prawa pracownicze wrastwy robotniczej, równy dostęp do edukacji, walki z prostytutką.⁴²⁵ Po Sankt-Petersburgu, regionalne oddziały Związku powstawały m.in. w Moskwie, Riazaniu, Nowogrodzie, Smoleńsku, Charkowie. Co ważne, poszczególne oddziały terenowe cieszyły się dużą swobodą, decyzje w regionach jak i na szczeblu centralnym, były podejmowane większością głosów. W latach 1906 – 1907 organizacja skupiała się na działalności propagandowej.⁴²⁶

W kwietniu 1905 roku, odbył się pierwszy w historii państwa rosyjskiego wiec w sprawie praw politycznych dla kobiet. Protestujące kobiety domagały się zrównania płci niezależnie od warstwy społecznej w prawach politycznych, szczególnie w prawach wyborczych.⁴²⁷ W walce o prawa wyborcze ważną rolę odgrywały dwie największe organizacje kobiece w Rosji: Rosyjskie Kobiety Towarzystwo Charytatywne (Русское женское взаимно-благотворительное общество) oraz wcześniej wspomniany, Ogólnorosyjski Związek Równouprawnienia Kobiet. Obie te organizacje zaangażowały się w akcje propagandowe na rzecz praw wyborczych dla kobiet. Przy czym, Towarzystwo skupiło się na rozsyłaniu petycji w tej sprawie – w 1905 r. rozesłano je do 108 dum miejskich i 398 rad ziemskich, do 80 gubernatorów i do Rady Ministrów. Związek Równouprawnienia Kobiet w tym czasie skupił się na organizowaniu akcji agitacyjnych i wydawaniu broszur informacyjnych. Angażując się w sprawę walki o prawa wyborcze, Związek rozwijał swoje struktury. W 1905 r. składał się już z 80 sekcji i biur w 69 miastach. Po roku działalności Związek miał już 8 tys. członków.⁴²⁸ Inną

⁴²⁴ Tamże, s. 280.

⁴²⁵ В. М. Марасанова, И. Ф. Албегова, Г. Л. Шаматонова, Женщины и профессионально-политические организации в ярославской губернии на рубеже XIX—XX вв., "Женщина в российском обществе", 2013, nr 2, s. 62-63; Tamże, s. 281.

⁴²⁶ С. Г. Айвазова, Русские женщины в лабиринте равноправия. Очерки политической теории и истории. Документальные материалы, Москва 1998, s. 169-181.

⁴²⁷ С. Г. Айвазова, Русские женщины в лабиринте равноправия...dz. cyt., s. 169-181.

⁴²⁸ Ogólnorosyjski Związek Równouprawnienia Kobiet działał do 1909 r. kiedy to w związku z problemami finansowymi swojego magazynu pt. „Союз женщин”, musiał zamknąć swoją działalność. W ostatnim numerze

organizacją kobiecą, która przede wszystkim zajmowała się walką o prawa polityczne kobiet była Liga Równouprawnienia Kobiet (Лига равноправия женщин) utworzona w Sankt-Petersburgu w marcu 1907 r. Sam proces systematyzowania ruchu pod względem walki o prawa wyborcze zaczął się w momencie powstania Rady Kobiet (Совет женского общества), powstałej z inicjatywy Szabanowej. Rada postawiła sobie za cel zjednoczyć wszystkie Rosjanki do walki o przyznanie im praw wyborczych. W tym celu rozsyłano petycje i wezwania by zjednoczyć się do walki o swoje prawa. 17. października 1905 roku wystosowano manifest (Высочайший манифест), w którym domagano się prawa do udziału w wyborach do Dumy Państwowej dla klas, które zostały pozbawione tych praw. Mimo tych działań, kwestia przyznania praw wyborczych kobietom nie była przedmiotem dyskusji. Wtedy to Rada skierowała do Rady Ministrów wniosek o podjęcie tejże dyskusji, jednak odezwa także pozostała bez odpowiedzi. W tej sytuacji postanowiono by skierować swoje żądania wprost do Dumy Państwowej. Ten sposób zebrano ponad 5 tys. podpisów pod petycją, która 3. maja 1906 r. została wręczona przedstawicielom Dumy. Petycja ta dała początek gorącej dyskusji o prawach wyborczych dla Rosjanek. Mimo starań zwolenników tej idei, projekt trafił do komisji i aż do końca kadencji I Dumy nie został przyjęty. Mimo tego niepowodzenia, już w 1906 r. przy wspomnianym już Rosyjskim Kobięcym Towarzystwie Charytatywnym, został utworzony specjalny oddział stawiający sobie za cel dążenie do zjednoczenia kobiet w walce o prawa wyborcze. Oddział ten podejmował także temat udziału kobiet w samorządzie wiejskim i miejskim oraz uczestnictwa rosyjskich środowisk kobiecych w międzynarodowym ruchu. Szczególnie kwestia aktywności na polu międzynarodowym była zasługą przede wszystkim wspomnianej już Anny Filosofowej. Co najważniejsze, aktywność tego przyczyniała się do zwołania I Zjazdu Kobięcego 1908 r.⁴²⁹

Pod wpływem wydarzeń rewolucyjnych i pojawiania się kolejnych organizacji kobiecych w dwóch miastach-stolicach Rosji, także na prowincji pojawiały się podobne inicjatywy. Przykładowo, z inicjatywy i pod opieką Natalii Sziraewy (Наталья Павловна Ширяева), żony dyrektora demidowskiego liceum w Jarosławiu, powstało w 1910 r. Towarzystwo Wzajemnej Pomocy Kobiet (Общество взаимопомощи женщин), które wspierało kobiety, m.in. w znalezieniu pracy w zawodzie nauczycielek, guwernantek czy służby. Na pierwszym zebraniu tejże organizacji 30 kwietnia 1910 r. zjawilo się około 50

redaktor naczelna, Maria Czechowa zwróciła uwagę, że tylko zjednoczony ruch kobiecy mógłby finansować ten kobiecy magazyn. Ideę tę podchwyciło kilka działaczek, m.in. Szabanowa, która w swoim czasie była mocno zaangażowana w ratowanie Międzynarodowej Rady Kobiet stworzonej w 1888 r. Б.Пиетров-Эннкер, Новые люди России. Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции, dz.cyt., s. 283-289.

⁴²⁹ А. Н. Шабанова, Очерк женского движения в России...dz. cyt., s. 3-26.

kobiet. Przyjęty na spotkaniu założycielskim akt zakładał dążenie do realnego równouprawnienia kobiet we wszystkich sferach życia społecznego.⁴³⁰

Powstające organizacje kobiece czy to o zasięgu ogólnopaństwowym czy te działające w poszczególnych miastach przyczyniły się do zjednoczenia przedstawicielek różnych warstw społecznych w pracy na rzecz dobra wspólnego społeczności, w której żyją. Doświadczenie współpracy na rzecz dobra ogółu, praca w różnego rodzaju organizacjach społecznych, dawała nie tylko wymierne korzyści potrzebującym jej beneficjentom, ale także rozwijała zdolności organizacyjne w samych działaczkach. Warto podkreślić, że inicjatywy kobiece także angażowały się w wydarzenia ważne z punktu widzenia ogólnego nurtu polityki i nie znajdowały się na jej marginesie. Przykładowo, z inicjatywy Ogólnorosyjskiego Związku Równouprawnienia Kobiet, poszczególne organizacje społeczne znajdujące się w opozycji do ówczesnej władzy, zjednoczyły się w ramach Związku Związków (Союз союзов) na czele z Pawłem Milukowem (Павел Николаевич Милюков).⁴³¹ Początek XX wieku był okresem rozwoju kobiecej świadomości i kobiecej inicjatywy. Był to także okres walki o prawa obywatelskie, dlatego kwestia równouprawnienia kobiet związana była często z procesem demokratyzacji rzeczywistości rosyjskiej. Często także problem walki o prawa kobiet wiązał się z walką o demokratyzację ustroju państwowego i porządku społecznego. W wielu ośrodkach miejskich robotnicy uczestniczyli w demonstracjach w okresie pierwszej rewolucji rosyjskiej, ale też w okresie narastania kryzysu wokół działań wojennych I wojny światowej. Z biegiem czasu wśród żądań demonstrantów zaczęły pojawiać się też postulaty „kobiece”, szczególnie te związane z prawami pracowniczymi, na przykład kwestia urlopu macierzyńskiego. To dowód na to, że hasła ruchu kobiecego były także obecne w ruchu demokratycznym i rewolucyjnym

⁴³⁰ В. М. Марасанова, И. Ф. Албегова, Г. Л. Шаматонova, Женщины и профессионально-политические организации в ярославской губернии на рубеже XIX—XX вв., „Женщина в российском обществе”, 2013, nr 2, s. 65-66.

⁴³¹ W zjeździe założycielskim Związku Związków 8-9.05.1905 r. uczestniczyli przedstawiciele 14 organizacji wywodzących się z różnych środowisk. Byli wśród nich adwokaci, artyści, lekarze, nauczyciele, urzędnicy. W dalszym etapie pojawiały się oddziały Związku w poszczególnych miastach-stolicach guberni. Oddziały te zajmowały się i pomocą potrzebującym – prowadzeniem stołówek, ale też działalnością polityczną – zbierały podpisy przeciwko karze śmierci, wzywały do popierania reform demokratycznych. Jesienią 1905 r. pojawiały się także oddziały innych organizacji politycznych. Przykładowo, z notatek Departamentu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 1905 r. wynika, że w Jarosławskiej Guberni pojawiły się trzy ugrupowania polityczne: Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza Rosji, Partia Socjalistów-Rewolucjonistów, Partia Konstytucyjno-Demokratyczna. Kobiety udzielały się aktywnie w pracach różnych organizacji politycznych, czego przykładem może być nauczycielka Софья Германовна Хренкова, która była organizatorką grupy Eserowców w maju 1905 r. Dodatkowo w momencie wybuchu rewolucji 1905 roku wchodziła w skład miejskiego komitetu strajkowego w Jarosławiu i uczestniczyła w demonstracjach, także tej 09.12.1905 r. nazwanej „krwawym piątkiem”, za: В. М. Марасанова, И. Ф. Албегова, Г. Л. Шаматонova, Женщины и профессионально-политические организации в ярославской губернии на рубеже XIX—XX вв., dz.cyt., s. 62-63.

dzięki ich osobistemu zaangażowaniu w te działania, ale także był to sukces samego ruchu, gdyż jego postulaty zostały usłyszane.⁴³²

Co ważne, dzięki między innymi aktywności organizacji kobiecych oraz wspomnianemu zaangażowaniu społecznemu, Rosjanki otrzymały potwierdzenie swoich praw majątkowych. Dzięki ustawie „О некоторых изменениях и дополнениях действующих узаконений о личных и имущественных правах женщин и об отношениях супругов между собой и к детям”, przyjętej przez IV Dumę Państwową w lutym 1914 r., zdjęte zostały ograniczenia paszportowe dla kobiet, rozszerzono ich prawo własności.⁴³³

Kolejny etap rozwoju aktywności społeczno-politycznej kobiet był związany z okresem reform demokratycznych 1917 r. Dzięki wysiłkom rosyjskiego ruchu kobiecego w lipcu 1917 r. kobiety otrzymały prawa wyborcze. Ten wybuch aktywności feministycznej okazał się ostatnim. Po rewolucji październikowej wszystkie organizacje, ruchy uważane za „burżuazyjne”, które nie wpisywały się w nowy „proletariacki” trend, zostały zlikwidowane.

Porównując pierwszą falę feminizmu w państwie rosyjskim z jej zachodnim odpowiednikiem, można natknąć się na wiele podobieństw:

- baza społeczna, z której wywodziły się aktywistki zarówno rosyjskie, jak i zachodnie, była związana z klasą średnią w skład, której na początku XX wieku chodziły też przedstawicielki ruchu robotniczego.
- ruch pierwszej fali niezależnie od miejsca występowania, za cel stawiał sobie: walkę o prawo do edukacji, dostępu do rynku pracy, równości w prawach wyborczych.
- podstawową bazą ideologiczną była myśli liberalna, a wraz z dojściem do głosu przedstawicieli ruchu robotniczego, prym przejęła myśli socjalistyczna.

Mimo tych podobieństw sposób, w jaki rozwijał się ruch feministyczny w Rosji, różni się od drogi feminizmu w krajach zachodnich. Po pierwsze po I wojnie światowej w innych państwach nastąpił spadek zainteresowania tą ideą, natomiast w państwie rosyjskim można zauważyć w tym okresie wzrost aktywności kobiecej, co oczywiście było związane z konkretną polityką nowego państwa nastawioną na mobilizację obywaterek. Jak zauważa Jukina „советское законодательство надолго опередило свою эпоху и задало ориентиры для феминистского движения”.⁴³⁴ Co warto podkreślić, ówczesna polityka państwa i ruch

⁴³² Там же, s. 6.

⁴³³ И.И. Юкина Феминизм в СССР (w:) Гендер как инструмент познания и преобразования общества: материалы международной конференции, Е. А. Баллаева, О. А. Воронина, Л. Луныкова ред., Москва 2005, s.154-162.

⁴³⁴ И.И. Юкина, Русский феминизм как вызов современности, Санкт-Петербург 2007.

kobiety tamtego okresu miały niewiele wspólnego z myślą feministyczną, choć czerpały z doświadczenia tego ruchu.⁴³⁵

Już w 1913 r. kiedy rosyjski ruch kobiecy okrzepł i zbudował swoje struktury, niektóre z jego przedstawicielek, zaczęły zwracać uwagę na genezę, jego podstawy. Stwierdzały, iż proces emancypacji realizowany był na zasadzie naśladownictwa. W jednym z artykułów magazynu „Женское дело” z 1913 r. autor lub autorka pod pseudonimem Pieriewierziew zauważył/a: „Kobieta zachciała być mężczyzną (...) udowadniała, że może wszystko co może zrobić mężczyzna”. Ten pogląd związany był z faktem, że ówczesne feministki zauważały, że główną rolę, jeszcze w l. 60. XIX wieku, w kwestii rozważania problemu emancypacji kobiet, mieli mężczyźni. Przykładem było opowiadania Czernyszewskiego. Kolejne pokolenie związane z ruchem kobiecym dążyło do zmian tego stanu rzeczy. Co ważne, przedstawicielki tego ruchu czerpały inspirację od swoich nauczycieli, profesorów, środowiska studenckiego, ale też z kręgów rodzinnych czy towarzyskich.⁴³⁶

2.2.6. Ogólnorosyjskie zjazdy organizacji kobiecych

Prócz codziennej aktywności organizacji kobiecych, która skupiała się na działalności dobroczynnej, edukacyjnej, wydawniczej, organizacje kobiece inicjowały także ogólnorosyjskie zjazdy mające na celu zwrócenie uwagi na palące problemy społeczne wpływające na sytuację społeczno-polityczną kobiet. Jeden z nich – I Ogólnorosyjski Zjazd dotyczący walki w handlem kobietami (Первый Всероссийский съезд по борьбе с торгом женщинами) zorganizowany 21—25 kwietnia 1910 r. w Sankt-Petersburgu przez Rosyjskie Towarzystwo Ochrony Kobiet (Российское общество защиты женщин) oraz I Ogólnorosyjski Zjazd dotyczący edukacji kobiet (Первый Всероссийский съезд по

⁴³⁵ О. Шнырова, Российский феминизм с точки зрения теории волнового развития. Ждать ли новой волны?, „Неприкосновенный Запас”, 2012 nr 3.

⁴³⁶ Przykładem dla korzystnego wpływu środowiska nauczycielskiego na rozwój świadomości feministycznej swoich podopiecznych był K. Usinskij (Константин Ушинский) znany jako pedagog-reformator, który zaznaczył też swoją obecność w rosyjskiej pedagogice jako nauczyciel. Popierał on reformy rolne oraz wsparcie dla niższych warstw społecznych. Popierał także emancypację kobiet. Twierdził, że kobieta jako matka nie może się ograniczać tylko do fizycznego kształtowania dziecka, jest ona odpowiedzialna za wychowanie dziecka na świadomego obywatela. Jako inspektor Instytutu Smolnego, swoje idee przekazywał swoim wychowankom. Także wpływ bliskich miał wielki wpływ na zmianę w świadomości Rosjanek. Przykładem może być Anna P. Djagiliewa, która po mężu przyjęła nazwisko Filosofova. Wychowywana była na sposób tradycyjny, to jednak mąż, który odznaczał się liberalnymi poglądami i dążył do tego by Anna stała się kobietą wykształconą, co za sobą pociągnęło także zainteresowanie ruchem kobiecym. Б.Питров-Эннкер, Новые люди России. Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции, dz.cyt. s.137-150.

образованию женщин) zorganizowany w dn. 26.12.1912 – 04.01.1913 r., który przygotowała Rosyjska Liga Równouprawienia Kobiet.⁴³⁷ Uczestniczki Zjazdu dotyczącego edukacji kobiet wystąpiły przeciwko ówczesnemu systemowi edukacji. Delegatki podkreślały przede wszystkim fakt marginalizacji kobiecego kształcenia, szczególnie na poziomie wyższych uczelni. Kolejnym ważnym problemem podjętym przez delegatki na innym Zjeździe, był problem prostytucji i pomocy kobietom niższych warstw społecznych. Problem prostytucji w Rosji był powszechnie znany. Z tego też względu, obowiązywała konkretna polityka państwowa, tzw. polityka reglamentacji. Ruch kobiecy, nie zgadzając się z przyjętą polityką mającą na celu nie tyle walkę z samym problemem, co kontrolę nad zjawiskiem prostytucji, optował za ujęciem określanym jako abolicjonistyczne. Zwolennicy tego podejścia twierdzili, że problem prostytucji ma podłoże socjologiczne, dzięki czemu można przeciwdziałać temu zjawisku konkretnymi działaniami. Przedstawicielka Kobiecej Partii Postępowej, wspomniana już Maria Pokrowska, wprost nazwała politykę reglamentacji rodzajem śmierci obywatelskiej oraz wypowiedziała słowa podsumowujące sytuację społeczną kobiety: „Проституция — самое яркое отражение современного положения женщин”. Delegatki Zjazdu oskarżały ówczesną politykę państwa o podsycanie dyskryminacji, ale także podkreślały, że taka polityka nie walczy z problemem, ale wręcz powoduje jego rozwój. Kobiące organizacje wspólnie uchwałyły rezolucję z żądaniem natychmiastowego zniesienia regulacji prostytucji oraz likwidacji lekarsko-policyjnego komitetu odpowiedzialnego za politykę reglamentacji ze względu na jego nieefektywność. Instytucja ta według delegatek nie przeciwdziałała rozwojowi prostytucji i nie pomagała kobietom dotkniętym tym zjawiskiem, wyjść z niego.⁴³⁸

Jednym z ważniejszych wydarzeń w historii ruchu kobiecego w Rosji był I Wszechrosyjski Zjazd Kobiet, który odbył się w dn. 10-16.12.1908 roku, pod hasłem „Равные права — равные возможности”. Zebrał on około tysiąca uczestniczek, wśród których były przedstawicielki kobiecych organizacji społecznych, środowisk nauczycielskich, działaczki polityczne.⁴³⁹ Zjazd ten przygotowały dwie organizacje: Rosyjskie Kobiące Towarzystwo Charytatywne i Ogólnorosyjski Związek Równouprawienia Kobiet. Przewodniczącą zjazdu była Szabanowa a jej zastępczynią Filosofowa. Prócz nich został wybrany komitet organizacyjny. Prace Zjazdu były zorganizowane w ramach czterech sekcji:

⁴³⁷ И. И. Юкина, Всероссийские женские съезды как точки роста феминистского движения в России, „Женщина в российском обществе”, nr 4 / 2008, s. 46-53.

⁴³⁸ Тамże.

⁴³⁹ С. Г. Айвазова, Русские женщины в лабиринте равноправия...dz. cyt., 1998, s. 169-181.

- sekcja I: społeczna i kulturalna aktywność kobiet, ochrona praw kobiet, walka z prostytutką i alkoholizmem, wsparcie dla kobiet bezrobotnych,
- sekcja II: aktywność zawodowa kobiet,
- sekcja III: edukacja kobiet,
- sekcja IV: problem praw obywatelskich kobiet, świadomość ich praw i równości płci.⁴⁴⁰

Zjazd miał rzucić nowe światło i skupić uwagę społeczeństwa na potrzebie przyznania kobietom pełni praw politycznych i ekonomicznych. Uznano, że pełnię praw kobiety mogą uzyskać dzięki ustanowieniu demokratycznego ustroju państwa na podstawie przyznania praw wyborczych wszystkim obywatelom bez względu na płeć, wyznanie czy pochodzenie. Na kolejny taki Zjazd rosyjskie organizacje kobiece musiały czekać aż do 2008 roku.⁴⁴¹

W dyskusji, która miała miejsce na I Wszechrosyjskim Zjeździe Kobiet, można było usłyszeć różne opinie. W spotkaniu brały udział reprezentantki różnych organizacji, tych które zajmowały się tylko działalnością dobroczynną, zaangażowanych w walkę o prawa kobiet w sferze pracy i w sferze socjalnej, ale też te które podejmowały tematy związane z prawami politycznymi.⁴⁴² Dzięki toczącej się otwartej dyskusji, relacje ze Zjazdu, zapiski, wypowiedzi poszczególnych delegatek są źródłem informacji o ówczesnej sytuacji społeczno-politycznej Rosjank a szczególnie czynników, które do tego stanu rzeczy doprowadziły. Przykładowo, jedna z uczestniczek Stefania Ispołatowa zauważyła, że brak wiary kobiety we własny potencjał twórczy był następstwem określonego sposobu wychowania: „od pieluch do mogiły ona [Rosjanka] bez przerwy znajduje się w środowisku wrogim jej dążeniu do samodzielności. Od dzieciństwa wpajają jej wiarę w wyższość chłopca nad dziewczynką, mężczyzny nad kobietą, ona słyszy, że męskość to godność, kobiecość – coś nieokreślonego, słabego, ograniczonego”. Także Ispołatowa wspominała: „pod słowami człowiek, prawa człowieka rozumie się mężczyznę, męskie prawa, a słowo powszechny odnosi się tylko do mężczyzn, za to słowo: upadła odnosi się tylko do kobiet. Upadłych mężczyzn nie ma.”⁴⁴³ To właśnie kobiecy dyskurs częściej podkreślał wpływ uwarunkowań społeczno-kulturowych, a nie biologicznych na utrwalenie się modelu kobiecości ze swej natury biernej, wtórnej, niesamoistnej. Szczególnie przedstawicielki ruchu kobiecego zwracały uwagę, że to wpajany kobiecie od dzieciństwa

⁴⁴⁰ Б.Пьетров-Эннкер, Новые люди России. Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции, dz.cyt., s. 285-286.

⁴⁴¹ В. М. Марасанова, И. Ф. Албегова, Г. Л. Шаматонова, Женщины и профессионально-политические организации в ярославской губернии на рубеже XIX—XX вв. ...dz. cyt., s. 64-65.

⁴⁴² С. Г. Айвазова, Первый Всероссийский женский съезд: дискуссия о равноправии, „Женщина в российском обществе”, 2008, nr 4, s. 31-45.

⁴⁴³ Е. Komisaruk, Od milczenia do zamilknięcia...dz. cyt., s. 91.

wzorzec stanowił źródło jej niskiej samooceny i w konsekwencji niższej pozycji w sferze aktywności twórczej, która wymagała od jednostki ambicji oraz poczucia wiary we własny talent i własną wartość. O ile mężczyźni byli skłonni upatrywać źródeł istniejących różnic w determinizmie biologicznym, o tyle kobiety otwarcie pisały o roli kultury, obyczaju i wychowania w kształtowaniu osobowości. Zaplanowane scenariusze wychowawcze i edukacyjne miały na celu wydobyć z kobiety przymioty kulturowo kojarzone z kobiecością, a w mężczyźnie rozwinąć cechy tradycyjnie, utożsamiane z męskością. Pisarka Nadzieжда Łuchmanowa mówiła: „zapewniamy chłopcu swobodę rozwoju by mógł rozwijać w sobie samodzielność i charakter, my kreujemy dziewczynkę, wlewamy ją w starą, dobrze znaną formę i całkowicie tłumimy w niej jakąkolwiek oryginalność, swoistość.” Efektem tego rodzaju działań pedagogicznych było wzrastające przekonanie o prawomocności poglądu o determinowaniu przez płeć ról i zadań społecznych. Ta sama autorka mówiła także: „uczyć, uprawiać, zarządzać – należy do mężczyzny. Upiększać, być posłusznym – udział kobiety. Mężczyzna może pisać, kobieta powinna szyć.”⁴⁴⁴

Anna Szabanowa w swoim wystąpieniu szczególną uwagę zwróciła na fakt, iż kwestia kobieca, a szczególnie dążenie do równouprawnienia, mimo tego, że ówczesna sytuacja społeczno-polityczna i tak nie należała do najspokojniejszych, wciąż uważana była za pomysł nie na miejscu, przedwczesny. Ta „przedwczesność” według Szabanowej będzie wieczna, jeśli kobiety same nie podejmą inicjatywy nie będą dążyć do równouprawnienia. Szabanowa apelowała, by normy prawa były jednakowe dla wszystkich ludzi by wszyscy bez względu na płeć mieli dostęp i równe możliwości uczestnictwa w życiu społecznym. By było to możliwe należy według mówczyni zlikwidować wszelkie ograniczenia dla kobiet w prawach politycznych, kobiety powinny mieć swobodny dostęp do wszystkich zawodów, równy dostęp do edukacji. Szabanowa także zauważyła, że skoro kobieta nie ma możliwości w pełni uczestniczyć i wpływać na sytuację społeczną i polityczną swojego kraju, dlaczego ma być zobowiązania do płacenia podatków i przestrzegania prawa tego kraju. Równe obowiązki powinny skutkować równymi prawami. Szabanowa przedstawiła także receptę na zrealizowanie swojej idei. Wierzyła, że kobieta może stać się realną siłą w państwie za sprawą zorganizowanego, sprawnie działającego ruchu kobiecego.⁴⁴⁵

Kolejna delegatka Ariadna Tyrkova (Ариадна Владимировна Тыркова), członkini Centralnego Komitetu Partii Konstytucyjno-Demokratycznej (Partia Kadetów) zwróciła uwagę w swoim wystąpieniu na kolejną ważną kwestię. Kobiety powinny nie tylko otrzymać prawa

⁴⁴⁴ Tamże, s. 87-88.

⁴⁴⁵ С. Г. Айвазова, Первый Всероссийский женский съезд: дискуссия о равноправии...dz. cyt., s. 31-45.

wyborcze by móc wybierać swoich kandydatów, ale przede wszystkim po to, by same mogły korzystać z biernego prawa wyborczego. Jej zdaniem tylko kobiety mogą w odpowiedni sposób wyartykułować potrzeby i problemy ich samych oraz dzieci. Dla Tyrkowej oczywistym było, że kobiety są reprezentantkami ogromnego kapitału ludzkiego, który nie ma przedstawicielstwa w strukturach władzy: „Я хочу быть свободным человеком, и я хочу им стать”.⁴⁴⁶

Delegatką, która odegrała ważną rolę w Zjeździe, ale też w dalszej historii rewolucyjnej Rosji była Aleksandra Kołłontaj (Александра Коллонтай) występująca, jako przedstawicielka delegatek z partii socjaldemokratycznej. Wygłosiła ona referat pt. „Женщина-работница в современном обществе”. Głównym przesłaniem jej wystąpienia było mocne rozgraniczenie, jak to mówiła, „feminizmu burżuazyjnego” i „feminizmu proletariatu” i ich poglądów na temat emancypacji kobiet. Kołłontaj mocno to zaakcentowała: „Женский вопрос, — говорят феминистки, — это вопрос права и справедливости”. „Женский вопрос, — отвечают пролетарки, — это вопрос куска хлеба”.⁴⁴⁷ Kołłontaj podkreślała, że pozbywając się okowów kapitalizmu, robotnica toruje drogę dla „nowej kobiety” [новой женщины] idei, którą autorka w kolejnych latach rozwijała w ramach nowej struktury państwowej. Dla Kołłontaj „nowa kobieta” to — wyzwolona obywatelka i matka. Sposób rozwiązania „kwestii kobiecej” na „sposób proletariacki” jest bardziej efektywny, gdyż ma na celu oswobodzenie i równość wszystkich kobiet: „пусть же не зовут в свои ряды буржуазные феминистки женщин рабочего класса, пусть не рассчитывают их руками завоевать себе те социальные блага, что сейчас являются достоянием одних лишь мужчин буржуазного класса. Оторванные от своих товарищей, отказавшиеся от своих классовых задач, пролетарки перестанут быть социальной силой, с которой сейчас считается даже “реальная политика”... Только оставаясь в рядах своего класса, только сражаясь за общерабочие идеалы и интересы, сможет женщина-работница защитить и свои женские права и интересы...”. Kołłontaj była przekonana, że tylko zwycięstwo rewolucji i zmiany w życiu społecznym, które by za tym szły, gwarantowały pełną emancypację kobiet „как личности и человека”. Kołłontaj w swoim wystąpieniu łączyła kwestię zwycięstwa przyszłej rewolucji z walką o równość kobiet.⁴⁴⁸ Już na Zjeździe można było usłyszeć głosy ostrzegające przed wizją wyzwolenia kobiety prezentowaną przez Kołłontaj. A.A. Kalmanowic (А. А. Кальманович). W swoim wystąpieniu twierdziła, że tylko działalność organizacji kobiecych może wyprowadzić kobietę ze stanu podporządkowania, w którym się znajduje. To ona wypowiedziała prorocze, jak można dziś

⁴⁴⁶ Там же.

⁴⁴⁷ Там же.

⁴⁴⁸ Там же.

uznać, słowa: „Если женщины будут теперь лишены возможности влиять на законы и изменять их, то грядущий социализм будет мужским социализмом и, следовательно, будет иметь для человечества немногим больше цены, чем теперешний социальный строй. Поэтому-то мы и боремся теперь с таким упорством”. Historia potwierdziła jej słowa. Radziecka wersja socjalizmu była socjalizmem „z męską twarzą”. Chociaż rewolucja 1917 r. początkowo przyniosła Rosjankom pełnię praw obywatelskich, to były to prawa w sensie formalnym. Z praktycznego punktu widzenia kobiety wciąż były obywatelkami „drugiej kategorii”. Miały prawo do pracy, ale nie miały równych możliwości wspinania się po szczeblach kariery. Miały prawo do uczestniczenia w strukturach władzy, ale ich udział był niewielki w organach decyzyjnych.⁴⁴⁹

I Wszechrosyjski Zjazd Kobiet jest opisywany przez rosyjskich, ale także zagranicznych badaczy jako faministyczna akcja, która miała być dowodem na istnienie rosyjskiego feministycznego ruchu pierwszej fali. Zgodnie z twierdzeniami badaczy na Zjeździe tym doszło do „zwarcia szeregów”, zaprezentowano pierwsze osiągnięcia i ustalono kolejne cele. Jednak, jak wiadomo, nie została podjęta jedna, bardzo ważna decyzja. Nie podjęto działań mających na celu szybkiego powołania kobiecej organizacji o zasięgu państwowym - Wszechrosyjskiej Rady Kobiecej (Всероссийского женского совета). Stworzenie takiej organizacji dałoby możliwość oficjalnie połączyć się z Międzynarodową Radą Kobiet (International Council of Women). Taka perspektywa nie odpowiadała organom władzy, które starały się kobiecą aktywność utrzymywać w ramach zinstytucjonalizowanej działalności charytatywnej. Także socjaldemokracja nie chciała poprzeć dążeń feministycznych, które mogłyby przejąć „kobiece rezerwy proletariatu”. Dlatego też celem uczestnictwa tzw. grupy roboczej utworzonej przez Kołłontaj była demonstracja sprzeciwu wobec feministek i niezgodności interesów robotnic i „przedstawicielek burżuazji”. Większość uczestniczek podchwyciła te hasła i zagłosowała tylko za chęcią powstania takiej instytucji bez konkretnych decyzji.⁴⁵⁰ Wydarzenie to potwierdza słuszność spostrzeżenia amerykańskich badaczek, iż w państwie rosyjskim w okresie rewolucji 1905 roku i tuż po jej stłumieniu, walka o równouprawnienie kobiet rozwijała się wzdłuż dwóch głównych linii: liberalno-feministycznej i socjalistycznej.⁴⁵¹

Po zamknięciu Zjazdu, Związek Równouprawnienia Kobiet przestał istnieć, a zastąpiła go w marcu 1907 r. Rosyjska Liga Równouprawnienia Kobiet (Российская лига равноправия

⁴⁴⁹ Tamże.

⁴⁵⁰ И. И. Юкина, Всероссийские женские съезды как точки роста феминистского движения в России...dz. cyt., s. 46-53.

⁴⁵¹ L. Racioppi, K. O'Sullivan See, Women's activism in contemporary Russia...dz. cyt., s. 20.

женщин), która, do wybuchu I wojny światowej, miała swoje oddziały w ponad 50 miastach Rosji. W okresie 1910-1917 przewodniczącą Ligi była Poliksenia Szyszkina-Jawiejn. Także ta organizacja posiadała własne wydawnictwo – magazyn Женское дело. Liczebność członków odbiegała od tej w zachodnich organizacjach kobiecych, wahała się 1,5-2 tys. członków. To właśnie Liga była głównym organizatorem I Zjazdu ds. edukacji kobiet. Działalność Ligi także była ściśle związana z hasłami nawołującymi do zmian w prawie państwowym na rzecz zniesienia wszelkiej nierówności między płciami. Zajmowała się ona także aktywizacją kobiet na rynku pracy, organizowała kursy doszkalające dla siostr miłosierdzia, zakłady krawieckie. Organizowano również żłobki i przedszkola, gdzie pracowały podobieczne organizacje. Liga wywalczyła także dostęp kobiet do niektórych zawodów uważanych za męskie. Jednak równoległe do Rosyjskiej Ligi Równouprawnienia Kobiet, działał ruch kobiecy w ramach ruchu robotniczego. Jego członkinie namawiały do bojkotowania działalności Ligi nazywając ją działalnością burżuazyjną.⁴⁵²

Po ośmiu latach od I Wszechrosyjskiego Zjazdu Kobiet, realizując postanowienia kwietniowego spotkania z 1916 r. kobiece organizacje (Взаимноблаготворительное общество, Женская прогрессивная партия, 1-е Женское общество потребителей, Общество вспомоществования сельскохозяйственным курсам, Харьковское общество трудящихся женщин i inne) zatwierdziły statut nowej instytucji, czyli Wszechrosyjskiej Rady Kobiecej (Всероссийского женского совета), otwartego dla wszystkich legalnie działających organizacji kobiecych. 5. marca 1917 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych zatwierdziło statut Rady, a już 21. marca 1917 r. miało miejsce zebranie nowej organizacji. Jej głównym celem była agitacja na rzecz uczestnictwa kobiet w wyborach. Związane to było z faktem uzyskania przez Rosjanki praw wyborczych. 15 kwietnia 1917 r. Rosjanki otrzymały prawa wyborcze na poziomie samorządowym (w wyborach do dумы miejskiej), a 20 czerwca 1917 r. otrzymały prawa wyborcze do wyższych organów władzy państwowej.⁴⁵³

Liga Równouprawnienia Kobiet w 1917 r. przekształciła się w Republikański Związek Demokratycznych Organizacji Kobiecych. Naczelnym zadaniem tej organizacji była walka o prawa kobiet zatrudnionych w przemyśle i gospodarstwach rolnych. W zjeździe założycielkim uczestniczyły przedstawicielki organizacji kobiecych z 50 rosyjskich miast. 17.04. 1917 r. jeszcze przed zmianą, Liga zapisała się w historii walką o prawa wyborcze Rosjanek. W marcu

⁴⁵² Н. Пушкарева, Феминизм в России,...dz. cyt.; Б.Петров-Эннкер, Новые люди России. Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции, dz.cyt., s. 289-290.

⁴⁵³ И. И. Юкина, Всероссийские женские съезды как точки роста феминистского движения в России...dz. cyt., s. 46-53.

1917 r. to właśnie ta organizacja była głównym koordynatorem demonstracji, która odbyła się w Sankt-Petersburgu w sprawie praw wyborczych dla kobiet. Była to jedna z największych demonstracji kobiecych w historii tego państwa. Brało w niej udział około 35-40 tys. demonstrantek. Co ważne, w marszu uczestniczyły Rosjanki wywodzące się z różnych warstw społecznych - inteligencji, ale też robotnice. Delegacja kilka dni później była przyjęta przez premiera Lwowa, a 20.06.1917 r. Rząd Tymczasowych przyjął ustawę o wyborach przyznającą prawa wyborcze kobietom i mężczyznom.⁴⁵⁴ Tak jak inne demokratyczne organizacje, została zmuszona do zakończenia swojej działalności w 1918 r.⁴⁵⁵

Według rosyjskiej badaczki Iriny Jukiny, ówczesna strategia rozwiązywania problemu równouprawnienia rosyjskich kobiet budowana była na idei wychowywania świadomych obywaterek. Dla tej idei powstawały organizacje kobiece o charakterze „politycznym”, ale też „niepolitycznym”, które za cel stawiały sobie wsparcie dla kobiet z różnych warstw społecznych oraz rozwiązywanie problemów dotyczących żeńskiej części społeczeństwa. Tym sposobem, aktywistki rozwijały ideę kobiecej solidarności i zachęcały do aktywności w ramach społeczeństwa rosyjskiego. Pierwsza fala rosyjskiego feminizmu wywalczyła prawa w trzech różnych kategoriach:

- politycznej (prawa wyborcze),
- społeczno-ekonomicznej (prawo do edukacji i pracy),
- z zakresu praw małżeńsko-rodzinnych (możliwość decydowania o swojej przyszłości w ramach relacji małżeńskich, rodzinnych).

Pierwszą falę rosyjskiego feminizmu uznaje się za wielki sukces przede wszystkim dzięki temu, że potrafiła ona skonsolidować kobiety – przedstawicielki różnych warstw społecznych. Przykładowo robotnice Sankt-Petersburga w marcu 1917 r. poparły manifestację aktywistek walczących o prawa wyborcze dla Rosjank. Dzięki takim działaniom, ruch miał wpływ na formowanie kobiety, szczególnie tej pochodzącej z klasy średniej. Dzięki różnym inicjatywom pomogła dostrzec ona różnicę między lansowanymi do tej pory wartościami tradycyjnymi a samodzielnym kształtowaniem swojej świadomości oraz wspomnianej już kobiecej solidarności. Wartości te nie zdołały się jednak zakorzenić w rosyjskim społeczeństwie w okresie realnego parlamentaryzmu w Rosji (1905 r. — październik 1917 r.), Dodatkowo,

⁴⁵⁴ Б.Пьетров-Эннкер, Новые люди России. Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции, dz.cyt., 292.

⁴⁵⁵ Tamże, s. 293-294.

zostały zdewaluowane w okresie radzieckim, gdzie miejsce miał proces podporządkowania interesów jednostki interesom ogółu, niesprzyjający walce o indywidualne prawa jednostki.⁴⁵⁶

Analizując ruch kobiecy w Rosji, szczególnie ten pierwszej fali, należy zwrócić uwagę także na fakt, iż różni się on pod względem działania od ruchów zachodnich. Związane jest to z faktem specyfika państwa rosyjskiego, jego rozwoju, wyznawanych wartości, specyfiki sprawowanej władzy odbiły piętno na rozwoju ruchu kobiecego w tym państwie. Problem w tym, że władza dostatecznie długo nie zwracała uwagi na głosy społeczne żądające zmian, siłą tłumiły wszelkiego rodzaju inicjatywy mające na celu demokratyzację państwa, także inicjatywy wprowadzające elementy społeczeństwa obywatelskiego, w tym inicjatyw kobiecych. Dlatego też rosyjski ruch kobiecy, silniej niż gdzie indziej, w swoich hasłach akcentował nie tylko równouprawnienie kobiet, ale walkę o równe prawa dla wszystkich ludzi w obliczu prawa i uwolnienie jednostki spod władzy autorytarnego państwa, a w szczególności oddzielenia jednostki od czynnika płci.⁴⁵⁷

Według Swietłany Ajwazowej można pokusić się o stwierdzenie, że w Rosji idea walki o społeczne „dobro wspólne” dominuje na „indywidualnymi” potrzebami w postaci praw kobiet, co można połączyć z tradycją warstwy chłopskiej stanowiącej większość w rosyjskim społeczeństwie. Przykładem może być wystąpienie na Zjeździe profesora prawa Leona I. Pietrażyckiego (Лев Петражицкий), przedstawiciela Dumy Państwowej. W swoim wystąpieniu, brak równouprawnienia w sferze prawnej i zależność kobiet od mężczyzn, wywodził z faktu tak ukształtowanego porządku społecznego, który opierał się na „nieograniczonym korzystaniu ze środków represji w sprawowaniu władzy”, a nie na zasadzie podziału pracy pomiędzy płciami jak do tej pory uważano. Według niego, naturalnym uzupełnieniem rosyjskiego systemu sprawowania władzy opartej na absolutnym podporządkowaniu, jest właśnie nieme posłuszeństwo i bezsilność podwładnych. Inny stan rzeczy podkopywałby autorytet władcy. Należy też podkreślić, że taki sposób sprawowania władzy podjęty był i rozwijany także na niższych poziomach klas społecznych. Dlatego też dla ówczesnych myślicieli tak ważna była zmiana systemu władzy. W tamtym okresie twierdzono, że za zmianą polityczną, pójdzie zmiana sytuacji społecznej, prawnej i ekonomicznej kobiet.⁴⁵⁸ Dla Pietrażyckiego nie ma dylemtu: najpierw demokratyzacja społeczeństwa, potem – zapewnienie praw kobiet. On łączył te procesy w jedno.

⁴⁵⁶ Tamże.

⁴⁵⁷ С. Г. Айвазова, Первый Всероссийский женский съезд: дискуссия о равноправии... dz. cyt., s. 31-45.

⁴⁵⁸ Tamże.

Rozdział 3. Kobieta i jej role społeczne w okresie radzieckim

Richard Pipes we wstępie do swojej pracy pt. „Rewolucja Rosyjska” przywołał słowa Lwa Trockiego, który nazwał wydarzenia 1917 r. „światowym przewrotem”. Słowa te Pipes definiuje, jako całkowitą przebudowę państwa, społeczeństwa, gospodarki i kultury na całym świecie, a ostatecznym celem miało być stworzenie nowego człowieka.⁴⁵⁹

Przejście do radzieckiego etapu w historii państwa rosyjskiego poprzedzone było burzliwymi wydarzeniami, które w efekcie przyczyniły się do takiego obrotu spraw. Pierwszą kwestią było objęcie tronu przez Mikołaja II, który według badaczy, nie był przygotowany do tej roli w tak wymagających czasach.⁴⁶⁰ Protesty społeczne budziła także wojna z Japonią, która ujawniała coraz większą słabość rosyjskiej armii. Rosja przełomu stuleci przechodziła proces modernizacji gospodarczej i społecznej, którego oczywisty skutkiem ubocznym były permanentne napięcia i kryzysy – głód 1891 r., nieurodzaj 1901 r., bunt na wsi, gdzie w okresie 1902-1904 odbyło się 670 „powstań chłopskich”.⁴⁶¹ Symptodem kryzysu stały się także coraz częstsze strajki robotnicze i wystąpienia studenckie, ale także bunt w armii i flocie. Wraz z wystąpieniami społecznymi państwo dotknęła także fala zamachów terrorystycznych.⁴⁶² Eskalacja przemocy zmusiła władzę rosyjską do szukania dróg wyjścia z kryzysu. Inicjatorem rozwiązań był premier S. Witte, który zaproponował projekt traktatu z 17.10.1905 r. gwarantującego ludności imperium nietykalność osobistą, wolność sumienia, słowa i zgromadzeń oraz ustanawiającego Dumę o kompetencjach ustawodawczych.

Kolejnym czynnikiem, który wpłynął na pogorszenie nastrojów społecznych były konsekwencje zaangażowania Rosji w I wojnę światową. Wraz z kolejnymi klęskami na froncie wojennym, sytuacja wewnątrz imperium coraz bardziej się destabilizowała. Wysilek utrzymania armii podkopał stan rosyjskiej gospodarki. Także niemieckie pochodzenie carowej Aleksandry Fiodorowej wzbudzało wtedy wrogość oraz sprzyjały tworzeniu się niepotwierdzonych informacji o domniemanej zмовie dworu z wrogiem. Ostatecznie stan ten

⁴⁵⁹ R. Pipes, Wstęp. Rewolucja Rosyjska, Warszawa 1994, s. 11.

⁴⁶⁰ Już w dniu koronacji w 1894 r. tłum czekający na tradycyjne carskie podarunki stratował ponad tysiąc osób. Bardzo źle odebrano fakt, iż tragedia nie przeszkodziła władcy w udziale w uroczystym przyjęciu tego samego dnia. Na opinii o panującym carze odbiły się także zajścia nazwane „krwawą niedzielą” z 1905 r. – gdy na pokojową demonstrację z popem Gaponem na czele ruszyło wojsko. W zajściach zginęło około 200 osób. J. Smaga, Rosja w 20. Stuleciu, Kraków 2001, s. 9-10.

⁴⁶¹ Tamże, s. 15.

⁴⁶² W 1901 r. zginął minister oświaty – Mikołaj Bogolepow, w 1902 r. – minister spraw wewnętrznych Dymitr Sipiagin, a w 1905 r. – gubernator Moskwy – wielki książę Siergiej Aleksandrowicz. W te krwawe wydarzenia wpisują się także pogromy ludności żydowskiej na terenie imperium rosyjskiego. Tamże s. 10-11.

oraz trudna do wytłumaczenia pozycja i wpływy na członków rodziny carskiej Grigorija Rasputina, podkopało tradycyjne zaufanie Rosjan do tronu i osoby monarchy.⁴⁶³

Pogłębiający się kryzys państwa zmusił Mikołaja II do abdykacji w lutym 1917 r. W ten sposób, na kilka miesięcy, Rosja stała się republiką pod rządami Rządu Tymczasowego. Wydarzenia, które przeszły do historii pod nazwą rewolucji październikowej 1917 r. spowodowały przejście władzy przez bolszewików i stworzenie kolejnego rządu - Radę Komisarzy Ludowych, który uzyskał legitymizację na II Wszechrosyjskim Zjeździe Rad. Przewodniczącym Rady został Włodzimierz Lenin. 10.07.1918 r. przyjęto pierwszą konstytucję nowego państwa Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Rad.⁴⁶⁴ Wczesna polityka radziecka ujawniła centralistyczną postawę bolszewików odnośnie przekształceń w Rosji. W listopadzie 1917 r. państwo objęło nadzór nad prasą, zamykając wiele „burżuazyjnych” czy nawet umiarkowane socjalistycznych gazet. By scentralizować kontrolę nad gospodarką, przeprowadzono nacjonalizację banków i dużych fabryk, wprowadzono państwowy monopol na handel zagraniczny. Również w 1917 r. powstała Ogólnorosyjska Nadzwyczajna Komisja do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem – Czeka z Feliksem Dzierżyńskim na czele. Od tej pory, policja polityczna stała się nieodłącznym elementem radzieckiej rzeczywistości.⁴⁶⁵ Rewolucja bolszewicka napotkała jednak opór w postaci zbrojnych oddziałów „białego ruchu” wspieranego przez kraje ententy. Szczególnie wykształconej młodzieży. Z powodu słabego zaplecza, ale także słabego poparcia dla hasła białogwardystów, ruch antybolszewicki upadł.⁴⁶⁶ Sytuacja wewnętrzna w kraju skłoniła Lenina do podjęcia radykalnych kroków w kwestii organizacji państwa radzieckiego. Założenia komunizmu wojennego sprowadzały się do trzech punktów: nacjonalizacji gospodarki oraz handlu wewnętrznego i zagranicznego, racjonowania żywności, stosowania środków przymusu. Wprowadzono przymus pracy, który był konsekwencją militaryzacji gospodarki. Wprowadzono też stosowny żargon przesycony hasłami: „front pracy, walki” itd. Zniknęły Rady, przynależność do związku zawodowego stała się obowiązkowa a sam związek stał się instrumentem kontroli.⁴⁶⁷

Polityka ta doprowadziła do jeszcze większego kryzysu państwa: powszechna apatia, fala przestępczości i ubóstwa, rozpad więzi społecznych, ogromna liczba „bezprizornych” dzieci (w 1922 r. do 7 milionów). W tej sytuacji Lenin zdecydował się na krok nieoczekiwany – program Nowej Polityki Ekonomicznej (1921-1925). Jej głównym celem była liberalizacja

⁴⁶³ Tamże, s. 12-18.

⁴⁶⁴ Tamże, s. 27-35.

⁴⁶⁵ N.V. Riasanovsky, M.D. Steinberg, Historia Rosji, Kraków 2009, s. 510-511.

⁴⁶⁶ Tamże, s. 512-516.

⁴⁶⁷ J. Smaga, Rosja w 20. Stuleciu, dz.cyt. s. 46-48.

gospodarki, przywrócenie podstaw mechanizmów rynkowych, cofnięto przymus strajków, zwrócono małe przedsiębiorstwa poprzednim właścicielom, związki zawodowe otrzymały pewną autonomię, ludność wiejska także otrzymała większą swobodę w dysponowaniu swoimi produktami. Kolejny przełom rozpoczął się w 1929 r. Przyjęto pierwszy plan pięcioletni, w ramach którego rozpoczęto proces industrializacji państwa. Kolejnym etapem był program kolektywizacji rolnictwa ogłoszony w ramach rezolucji KC Partii 5.01.1930 r.⁴⁶⁸

Kolektywizacja rolnictwa okazała się także kosztownym projektem. Kilka milionów „kułaków” – czyli zamożnych chłopów, wywłaszczono i wywieziono w odległe miejsca kraju. Miliony innych uciekły do miast.⁴⁶⁹ Knickerbocker zanotował taką scenę w Niżnym Nowogrodzie w 1931 r.: „na dworcu mogącym pomieścić najwyżej 500 osób było co najmniej 2000. Przed kasami ciągnęły się długie ogonki(...) Setki mężczyzn, kobiet i dzieci w szarych lub czarnych ubraniach, zdartych na strzepy, z tobołami rzeczy pod głową zalegało podłogę(...)

- Co znaczą te tłumy podróżnych – spytałem jednego z towarzyszących mi Rosjan

- To plan pięciolecia – odparł - ruszył z miejsca całą Rosję.”⁴⁷⁰

Skutkiem tego były braki w zaopatrzeniu oraz przeludnienie miast, a w latach 1932-1933 klęska głodu. W tych latach powróciła praktyka, znana z czasów carskich, administracyjnego zesłania, powstała sieć obozów pracy – Gułag. Kolejną cechą pierwszej pięcioletki był izolacjonizm. W okresie NEP-u w pewnym stopniu, po okresie wojny domowej 1918-1920, odżyły kontakty kulturalne i gospodarcze ze światem zewnętrznym. Psychoza wojenna z 1927 r. zmieniła klimat. Rząd postanowił postawić państwo w stan „przedmobilizacyjny”, który trwał przez całe lata 30.⁴⁷¹

Utopię społeczno-polityczną, którą próbowano realizować w Rosji radzieckiej cechowała chęć stworzenia „nowego człowieka” przez podporządkowanie wszelkich przejawów ludzkiej aktywności, „kolektywowi”. Koncepcja stworzenia nowego człowieka poprzez „oświecenie mas” była już znana wśród rosyjskiej XIX-wiecznej inteligencji, z której wywodzili się bolszewicy. Idea wchłonięcia jednostki przez kolektyw była fundamentalna dla rosyjskiej inteligencji rewolucyjnej. „Nie „ja”, lecz „my” – oto podstawa wyzwolenia jednostki” – pisał M. Gorki w 1908 r.⁴⁷² Teorię „nowego człowieka” i jego miejsca w rewolucji

⁴⁶⁸ Tamże, s. 51; 78-79.

⁴⁶⁹ S. Fitzpatrick, Życie codzienne pod rządami Stalina. Rosja radziecka w latach trzydziestych XX wieku, Kraków 2012, s. 4-6.

⁴⁷⁰ H. Knickerbocker, Czerwony handel. Plan pięcioletni uprzemysłowienia Rosji sowieckiej, Warszawa 1932, s. 39, za: M. Wilk, Człowiek i stal. Radzieckie przeobrażenia 1928-1941, Warszawa 1988, s. 334-335.

⁴⁷¹ S. Fitzpatrick, Życie codzienne pod rządami Stalina.dz.cyt., s. 4-6.

⁴⁷² O. Figes, Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891-1924, Wrocław 2009, s. 757-758.

opracował Piotr Tkaczow. W 1868 r. napisał artykuł „Ludzie przyszłości i bohaterowie mieszczaństwa”. Według niego człowiek przyszłości to nowy, wyższy typ człowieka – rewolucjonista. Odznacza się tym, że „całej jego działalności, całemu jego sposobowi życia przyświeca jedno dążenie, jedna namiętność: zapewnić szczęście większości ludzi, zaprosić na gody życia jak najwięcej uczestników. Urzeczywistnienie tej idei staje się jedynym imperatywem działalności ludzi przyszłości, ponieważ odpowiada ona ich koncepcji osobistego szczęścia”. Kolejną ważną pracą było opowiadanie Nikołaja Czernyszewskiego pt. „Co robić?”. Do 1917 r. odpowiedź na zawarte w tytule pytanie będzie decydować o miejscu człowieka w społeczeństwie rosyjskim. Tkaczow na pytanie „co robić?” odpowiada – rewolucję. Lenin powtórzy tę odpowiedź w 1903 r.⁴⁷³

Prace poświęcone Związkowi Radzieckiemu w niewielkim stopniu zajmują się problemem człowieka radzieckiego - „homo sovieticus”, chociaż to właśnie on stanowi o tym, że stworzony dla niego i przez niego system jest nowym zjawiskiem historycznym. Katalog głównych cech człowieka radzieckiego znaleźć można w książce „Ludzie sowieccy”. Za jego główną i najważniejszą cechę należy uznać „komunistyczną ideowość, partyjność”. Poza tym człowiek sowiecki jest człowiekiem pracy: „pracę uważa za najważniejszą rzecz w życiu”. Jest to także „człowiek kolektywu. Człowiek bezgranicznie oddany socjalistycznej, wielonarodowej ojczyźnie”.⁴⁷⁴ Kolejna ważna cecha „nowego człowieka radzieckiego” wynikała z głównego założenia bolszewickiego. Bolszewicy, jako socjaliści⁴⁷⁵ głosili hasło walki klasowej, jednak nie do ostatecznego zwycięstwa mas ludowych, ale do zupełnego wytypienia klas posiadających i inteligencji. Ideologowie bolszewicy uznawali tylko jedną zasadę – zasadę całkowitego wyrzeczenia się jednostki na rzecz ogółu. Jednostka, jako taka i wszystko, co posiada, stanowiło tylko część wspólnego dobra. Wskutek tego walczyli oni z wszelkimi przywilejami.⁴⁷⁶

W pracach rosyjskiego socjologa Igora Kona oraz zachodnich badaczy, została przedstawiona periodyzacja, w której ujęto, jak zmieniało się podejście władz radzieckich do kwestii kobiecej. Wydzielono cztery okresy:

1. Od 1918 r. do początku 1930 r. – charakteryzuje się go jako okres eksperymentowania bolszewików ze sferą ludzkiej seksualności oraz ze sferą życia rodzinnego.

⁴⁷³ M. Heller, Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki, Kraków 2015, s. 14-25.

⁴⁷⁴ Tamże.

⁴⁷⁵ Czynnikiem wspólnym dla partii bolszewickiej i socjalizmu, zwłaszcza socjaldemokracji, podkreśla Jan Parandowski, była bezwzględność w stosowaniu i przeprowadzaniu swojego programu. J. Parandowski, Bolszewizm i bolszewicy w Rosji, Londyn 1996, s. 15-19.

⁴⁷⁶ Tamże.

Był też to czas rewolucyjnych zmian w prawodawstwie dotyczącym zawierania małżeństw. Często mówi się, że ten okres był momentem aktywizacji politycznej kobiet, inaczej okresem Żenotdzielów.

2. Lata 30. do połowy lat 50. XX wieku - to etap ekonomicznej mobilizacji kobiet. Początek tego okresu koresponduje z pierwszym planem pięcioletnim, głoszącym industrializację i kolektywizację. Pojawia się wtedy projekt rewolucji kulturalnej, a także oficjalne ogłoszenie rozwiązania „kwestii kobiecej” w ZSRR. Symboliczną granicą tego etapu jest rok 1955, czyli data legalizacji aborcji.

3. Od połowy l. 50. do połowy l. 80. XX w.- etap związany z politycznym ociepleniem po XX Zjeździe KPZR, kampaniami masowej budowy budynków mieszkalnych, a także postawieniem nowej „kwestii kobiecej”, mówiącej o przezwycięzeniu kryzysu demograficznego w państwie.

4. Od połowy l. 80. XX w. zaczyna się etap politycznych i ekonomicznych zmian w państwie, które miały niebagatelny wpływ także, na jakość życia Rosjanek.⁴⁷⁷

W wielu opracowaniach badawczych, autorzy starają się uszczegółowić wyżej przedstawiony podział. Przez to można spotkać się z następującymi etapami:

- Etap pierwszy: okres: 1917 r.- połowy lat 50. XX wieku. Etap ten można podzielić na:
 - 1917- koniec lat 20. XX wieku – w okresie tym zaczęto formułować obraz „nowej kobiety”. Największy wpływ na jego kształtowanie miały w tym początkowym etapie A. Kołłontaj. W latach 20. nowa władza przykładła wielką uwagę do propagandy wśród kobiet, szczególną uwagę poświęcano narzędziom drukowanym: wydawnictwom propagandowym, gazetom. Problemem metod i formą działalności partii wśród kobiet zajmowała się N. Krupska, która szczególną wagę poświęcała kobiecej aktywności zawodowej, polityce rodzinnej.⁴⁷⁸
 - lata 30.- pierwsza połowa lat 50.XX wieku - okres „забвения”. Po zlikwidowaniu Żenotdzielów w styczniu 1930 r. osłabła także presja na propagandę w wersji drukowanej wśród Rosjanek. Większą uwagę poświęcano

⁴⁷⁷ Patrz: E.A. Здравомыслова,, А.А. Тёмкина, Государственное конструирование гендера в советском обществе, „Журнал исследований социальной политики”, Т. 1, nr ¾.

⁴⁷⁸ Patrz: Н.К. Крупская, Политико-воспитательная работа. 1920-1923 гг. Сборник статей, Москва 1924.

kreowaniu kultu jednostki czy „dydaktycznego” aspektu tekstów przeznaczonych dla żeńskiej części społeczeństwa. Artykuły im poświęcone zostały zredukowane do porównywania zmian w statusie kobiet w czasach sowieckich z ich rolą przed wybuchem rewolucji lub w „państwach kapitalistycznych”. Charakterystyczną częścią tych tekstów były oficjalne dane statystyczne, cytaty z prac czy przemówień liderów partii.⁴⁷⁹

- Drugi etap: druga połowa lat 50.– lata 80. XX w. Podstawą tego okresu było podkreślenie „wyzwolenia” kobiet w okresie władzy radzieckiej. W opracowaniach utrzymywano, iż „женский вопрос” w ZSRR został rozwiązany. Podejmując się analizy ówczesnych opracowań można zauważyć, iż autorzy w swoich pracach zawarli sporo materiału badawczego – duża ilość danych statystycznych zwracająca uwagę na zwiększenie udziału kobiet rosyjskich w edukacji, kulturze i życiu społecznym. Jednak w opracowaniach znamienym jest brak krytycznego spojrzenia. W tym okresie ponownie pojawiają się przedruki pamiętników czy autobiografii aktywistek z lat 20. XX wieku. Charakterystycznym jest utrwalenie obrazu kobiet – bolszewiczek, jako wzorów do naśladowania.

- Trzeci okres: druga połowa lat 80. XX wieku – początek 2000 r. Związany jest z przemianami ustrojowymi. Wraz z nimi pojawiły się nowe ośrodki badawcze, współpracujące z ośrodkami zachodnimi. W ramach różnego rodzaju panelów, konferencji, seminariów, okrągłych stołów, w pierwszej połowie lat. 90 XX wieku, podjęto próbę ponownego przeanalizowania roli oraz obrazu kobiety rosyjskiej.⁴⁸⁰

3.1. Wpływ radzieckiego prawodawstwa na kształtowanie obrazu i roli kobiety w społeczeństwie

Rok 1917 to moment zwrotny, początek bolszewickiego „eksperymentu” dotyczącego nowego obrazu oraz roli kobiety rosyjskiej w strukturach państwa. Zaraz po rewolucji pojawia się szereg dekretów, umożliwiających w sensie prawnym „wyzwolenie” kobiety w sferze prywatnej. Wydano także dekret o zatwierdzający równą zapłatę za tę samą pracę niezależnie od płci. Krok po kroku realizowano myśl Lenina zgodnie, z którą uczestnictwo w życiu

⁴⁷⁹ Patrz: Н.Д. Араловец, Советская женщина великая сила советского государства, Москва 1946.

⁴⁸⁰ Patrz: Социальные трансформации и положение женщин в России. Материалы международной научной конференции, А.Г. Вишневский ред., Иваново 1995.

społeczno-politycznym i aktywność zawodowa były warunkiem określającym status społeczny kobiety.⁴⁸¹ Formalnoprawna równość kobiet i mężczyzn była zagwarantowana już w konstytucji z 1918 r. To ten akt prawny w punkcie 64. przyznawał czynne i bierne prawo wyborcze: „обоого пола граждан Российской Социалистической Федеративной Советской Республики, коим ко дню выборов исполнилось восемнадцать лет”.⁴⁸² Jednakże gwarancja praw wyborczych nie była równoznaczna z zapewnieniem równouprawnienia w pozostałych sferach życia.⁴⁸³

Jak w każdym utopijnym systemie, także w tym radzieckim, rewolucyjne ustawodawstwo „wyzwolilo” kobietę, jednak tylko częściowo. Zaczęto szerzyć hasła nowej koncepcji życia płciowego, która miała doprowadzić do duchowej emancypacji kobiet.⁴⁸⁴ Tytuł ballady Aleksandra Galicza „Czerwony trójkąt” trafnie definiuje politykę bolszewików wobec rodziny od pierwszych dni rewolucji. „Czerwony trójkąt małżeński” charakteryzował się tym, że rolę stale obecnego „trzeciego” odgrywał Lenin w późniejszym etapie – partia. Rewolucja, jeśli chciała osiągnąć swój cel, czyli przeróbkę społeczeństwa a przede wszystkim stworzenie nowego człowieka, musiała przeniknąć do podstawowej komórki społecznej.⁴⁸⁵

Pierwsze lata po rewolucji październikowej bolszewicy poświęcili na zwalczanie wszelkich przejawów burżuazyjnych obyczajów. Od tego momentu, aż do objęcia władzy przez Józefa Stalina, radzieckie prawodawstwo dążyło do coraz bardziej konsekwentnej kodyfikacji swobody obyczajowej. Teoretycy idei oswobodzenia kobiety założyli całkowite odrzucenie wzorca rosyjskiej chłopskiej rodziny opartej na hierarchii pokoleń oraz zachodniego modelu rodziny burżuazyjnej, w której wydzielona była sfera prywatna. Trudnym i de facto nierozwiązanym problem filozofii marksistowskiej dotyczącej oswobodzenia kobiety, była kwestia funkcji reprodukcyjnej kobiety. Macierzyństwo jako takie próbowano ograniczyć tylko do funkcji fizjologicznej odbierając mu wymiar emocjonalny. Takie podejście sprawiło, że kobieta u szczytu rozwoju państwa totalitarnego lat 30. - 40. XX wieku stała się najbardziej

⁴⁸¹ "Для полного освобождения женщины и для действительного равенства ее с мужчиной нужно, чтобы было общественное хозяйство и чтобы женщина участвовала в общем производительном труде. Тогда женщина будет занимать такое же положение, как и мужчина" (В. И. Ленин, Полный Собрник сочинении Т. 39, с. 201), за: Женский вопрос и строительство социалистического правового государства, „Труд, семья, быт советской женщины”, Москва 1990.

⁴⁸² Конституция Российской Социалистической Федеративной Советской Республики 1918 года; źródło: <http://www.greatflags.ru/dokumenty/konstitutsiya-rsfsr-1918-goda.html> (10.12.2017); Н. Л. Пушкарева, Гендерная система Советской России и судьбы россиянок, „Новое литературное обозрение. Семиотика августа в XX веке: трансформация жизни частного человека в эпоху социальных катаклизмов”, 2012/5, nr 117, s. 8-23.

⁴⁸³ Тамże, s. 8-23.

⁴⁸⁴ M. Heller, Maszyna i śrubki.dz.cyt., s. 156-157.

⁴⁸⁵ Тамże, s. 155.

podatna i najbardziej odczuła wszelkiego rodzaju ingerencję państwa w funkcje reprodukcyjne obywateli. Mowa oczywiście o aktach prawnych regulujących kwestie reprodukcji i regulacje związane z polityką socjalną.⁴⁸⁶

Pierwszymi aktami prawnymi, które wyszły z rąk nowej władzy były akty regulujące życie rodzinne. 18. i 19. grudnia 1917 r. wydano dekrety regulujące kwestie ślubu cywilnego i rozwodu.⁴⁸⁷ To zainteresowanie kwestią relacji międzyludzkich było ugruntowane ideowo. W klasycznym marksistowskim dziele „Pochodzeniu rodziny, własności prywatnej i państwa” Engels twierdził, że rodziny monogamicznej nie można uważać za instytucję naturalną w jakimkolwiek sensie. Według niego stanowiła ona jedynie wytwór konkretnych warunków historycznych towarzyszących triumfowi własności prywatnej nad pierwotną, wspólnotową własnością, czego skutkiem była między innymi dominacja mężczyzn nad kobietami. Kobieta w takiej rodzinie sprowadzona jest do roli „głównej służącej”. Aby się wyzwolić z zależności musi uzyskać samodzielność ekonomiczną, co będzie możliwe, gdy uwolni się od domowych obowiązków i podejmie pracę poza domem. Społeczeństwo musi przejąć odpowiedzialność za tradycyjne zadanie kobiece, czyli wychowanie dzieci i gotowanie. Spowoduje to wyzwolenie seksualne kobiety, co okaże się korzystne dla ogółu, gdyż zniknie cudzołóstwo i prostytutka. Także Aleksandra Kołłontaj w swoich pracach dowodziła, że rodzina w dzisiejszych czasach straciła funkcję ekonomiczną, co oznacza, że kobiety powinny mieć wolność wyboru partnera. W 1919 r. opublikowała pracę pt. „Nowa moralność a klasa robotnicza” opartą na pracach Grete Meisel-Hees. Twierdziła w niej, że kobiety należy wyzwolić nie tylko pod względem ekonomicznym, ale też psychologicznym. Jako komisarz ludowy opieki społecznej, promowała ideę wspólnych kuchni, jako sposób na oddzielenie „kuchni od małżeństwa”, chciała też żeby społeczeństwo przejęło opiekę nad dziećmi. Przewidywała, że z biegiem czasu rodzina zniknie, a kobiety nauczą się traktowania wszystkich dzieci jak własnych. Choć Kołłontaj uchodziła za autorytet w zakresie komunistycznej moralności seksualnej, nie wszyscy liderzy podzielali jej opinie. Sam Lenin uważał „wolną miłość” za pomysł „burżuazyjny”. Clara Zetkin jego spostrzeżenia na ten temat zapamiętała w ten sposób: „Dowiedziałem się, że sprawy płci i małżeństwa są głównym tematem rozmów na wieczorkach z udziałem naszych towarzyszek.(...) Takie błędne przekonania są szczególnie szkodliwe, szczególnie niebezpieczne w ruchu młodzieżowym. Łatwo mogą przyczynić się do nadpobudliwości i przesady w życiu płciowym niektórych, z uszczerbkiem dla młodego zdrowia i sił... Musi pani znać tę słynną teorię, że w społeczeństwie komunistycznym zaspokajanie popędu płciowego,

⁴⁸⁶ Patrz: Ю.В.Градскова, «Обычная» советская женщина - обзор описаний идентичности, Москва 1999.

⁴⁸⁷ M. Heller, Maszyna i śrubki. Dz.cyt., s. 155-156.

miłości, będzie równie proste i błahe jak wypicie szklanki wody. Teoria szklanki wody zupełnie przewróciła w głowie naszej młodzieży.”⁴⁸⁸

Projekt wspomnianego wcześniej dekretu o ślubach cywilnych był autorstwa Kołłontaj. Zresztą pierwszy ślub cywilny zarejestrowany w państwie bolszewickim był to właśnie ślub Kołłontaj i jej partnera P.E. Dybienki (П.Е. Дыбенко). Dekrety regulujące kwestie ślubu cywilnego i rozvodu były podstawą dla przyjętego 22.10.1918 r. przez Wszechrosyjski Centralny Komitet Wykonawczy (WCKW) Kodeksu praw Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Radzieckiej (RSFRR) o aktach stanu cywilnego, prawie małżeńskim, rodzinnym i opiekuńczym (Кодекс законов об актах гражданского состояния, брачном, семейном и опекунском праве), którym zapisano: „брак является частным делом брачующихся”. Kodeks wprowadzał regulację, iż księgi cerkiewne, w których dotychczas były prowadzone rejestry ślubów straciły ważność i na ich miejsce wprowadzono księgi cywilne. W odróżnieniu od dorewolucyjnych regulacji, zgodnie z kodeksem z 1918 r. współmałżonkowie mieli równe prawa, co do wyboru miejsca życia i wyboru nazwiska (mąż mógł przejąć nazwisko żony lub małżonkowie mogli zachować dwa nazwiska).⁴⁸⁹ Nowe regulacje spowodowały, iż instytucja małżeństwa została sprowadzona do nieskrępowanego, bezproblemowego i często bezrefleksyjnego procederu. Zostało to skrzętnie odnotowane w twórczości okresu komunizmu wojennego oraz w języku potocznym tamtych lat. Wtedy to właśnie czasownik записаться (dosłownie „zapisać się”) oznaczał dokonanie procedury zawarcia małżeństwa w urzędzie stanu cywilnego. Ten sam akt prawny z 1918 r. wprowadzał także zasadę dobrowolności pozostawania w związku małżeńskim, a co za tym idzie, także zasadę swobodnego rozwodzenia się. Poza tym nowe regulacje zrównywały w prawach dzieci urodzone w związkach formalnych i nieformalnych. Zapewniał także możliwość dochodzenia ojcostwa na drodze prawnej oraz regulował kwestię alimentów. Kodeks z 1918 r. obowiązywał osiem lat. Wprowadzanie jego zapisów realizowano na tle pozostałych zmian w różnych dziedzinach życia, ale też przy powszechnym zacofaniu kulturowym społeczeństwa, niedostatkach bytowych. Stare organy administracji były likwidowane a do nowych ludność

⁴⁸⁸ Zresztą nieskrępowana swoboda seksualna nie zatriumfowała, ponieważ była nie do przyjęcia dla większości młodych ludzi. Przywiązanie do tradycyjnych wartości wzięło górę w 1936 r. z uchwaleniem nowego kodeksu rodzinnego. R. Pipes, Rosja bolszewików, Warszawa 2005, s. 356-358.

⁴⁸⁹ Поначалу право мужа брать фамилию жены не имело существенного значения для выживания семьи, являясь скорее реализацией идеи равноправия женщин. Но в дальнейшем — при закреплении политики государственного антисемитизма, то есть в 1930—1950-е гг., — это право приобрело важный смысл, так как в случае различий в этническом происхождении давало возможность выбора для каждого супруга и для их детей той фамилии, которая давала лучшие жизненные шансы (то есть русской, пример тому — семья Мироновой—Менакера, фамилия знаменитого актера — Андрей Миронов); за: Н. Л. Пушкарева, Гендерная система Советской России и судьбы россиянок, dz.cyt., s. 8-23.

nie miała zaufania. Skutkiem wprowadzanych zmian, w tym pomniejszenia wpływów Cerkwi, oraz determinacja do mobilizacji społeczeństwa wokół idei komunistycznych był kryzys instytucji rodziny i „rozluźnienie moralnych zasad społeczeństwa”, co zauważył Adam Bosiacki.⁴⁹⁰

Kolejnym etapem kodyfikacji radzieckiej swobody obyczajowej był nowy kodeks praw o małżeństwie, rodzinie i opiece (Кодекс о браке, семье и опеке) przyjęty przez WCKW w 19.11.1926 r.⁴⁹¹ Z prawnego punktu widzenia, bronił on interesów kobiet. Pojawił się w nim zapis o wpisywaniu ojcostwa w metrykę dziecka zgodnie z oświadczeniem matki, więc w gestii ojca leżała kwestia czy dane oświadczenie matki jest prawdziwe czy też nie, czego mógł dochodzić przed sądem. Wcześniej niż w gdziekolwiek w Europie, w Rosji Radzieckiej w 1920 r. zagwarantowano prawnie kobiecie prawo do aborcji, kodeks w 1926 r. to prawo potwierdził. Dzieci urodzone w związku formalnym jak i te z nieformalnych związków zostały zrównane wobec prawa. Ciężarne i karmiące kobiety miały zagwarantowany płatny urlop.⁴⁹² Kodeks ten szedł także dalej w liberalizacji zasad udzielania rozwodów. Od tamtej chwili sądy nie musiały być obecne w procesie uzyskiwania rozwodów. Małżeństwo mogło być natychmiastowo rozwiązane w urzędzie stanu cywilnego po złożeniu oświadczenia tylko przez jednego z małżonków. Wynika z tego, że małżeństwo mogło być rozwiązane nawet na drugi dzień po ślubie, często bez wiedzy drugiej strony. Jeden z przepisów Kodeksu głosił wprost: „Jeśli oświadczenie o wystąpieniu ze związku małżeńskiego składa jedno z małżonków, to drugiemu małżonkowi zostaje wysłana kopia zapisu o dokonaniu rozwiązania małżeństwa na adres wskazany przez wnoszącego oświadczenie”.⁴⁹³ Oznaczało to, że drugi z małżonków mógł nawet nie zdawać sobie sprawy z tego, że rozwód miał miejsce jeśli pozostawał w innym miejscu niż adres podany w urzędzie stanu cywilnego. Skutki tak daleko posuniętej liberalizacji pokazują statystyki z 1928 r., gdzie stosunek zawieranych małżeństw do ilości rozwodów w europejskiej części ZSRR wynosił 22:10, ale już w Moskwie, która najpełniej oddawała ducha liberalizacji obyczajów, stosunek ten wynosił 13:10. Z owego prawa częściej jednak korzystali mężczyźni, kobiety stanowiły znikomy procent wnoszących o rozwód.⁴⁹⁴ Jak wynika z danych Leningradzkiego Instytutu Ochrony Macierzyństwa i Niemowląt, w 1928 r. ponad 70%

⁴⁹⁰J. Sadowski, Rewolucja i kontrrewolucja obyczajów. Rodzina, prokreacja i przestrzeń życia w rosyjskim dyskursie utopijnym lat 20. i 30. XX wieku, Łódź 2005, s. 14-16.

⁴⁹¹ Большая советская энциклопедия, А. М. Прохоров ред., т. XII, Москва 1976, s. 372.

⁴⁹² Н. Л. Пушкарёва, Гендерная система Советской России и судьбы россиянок, dz.cyt., s. 8-23.

⁴⁹³ Tamże, s.16.

⁴⁹⁴ Tamże, s. 17.

rozwodów odbywało się z inicjatywy mężczyzny, ponad 20% w oparciu o żądanie rodziców małżonków, 7,5% - w wyniku zgody obu małżonków i około 2% z inicjatywy kobiet.⁴⁹⁵

Liberalizacja obyczajów, rozpoczęta na szczeblu centralnym, miała swoje odbicie w prawodawstwie lokalnym. Przykładem tego, był dekret ogłoszony we Włodzimierzu w 1918 r. Na jego mocy nacjonalizacji miały ulec kobiety, a dokładnie każda panna, która ukończyła 18 lat i nie wyszła do tej pory za mąż. Kobieta taka pod surową karą była zobowiązana zarejestrować się w biurze „wolnej miłości”. Tak zarejestrowana panna wieku od 19 do 50 lat mogła wybrać sobie „towarzysza-małżonka”. Prawo do wyboru partnerki spośród zarejestrowanych panien posiadali także mężczyźni. Wybór męża lub żony przysługiwał zainteresowanemu raz w miesiącu. Mężczyznom zaś przysługiwało nawet prawo do wyboru partnerki nawet bez jej zgody. Dzieci z takich związków miały przejść na własność republiki.⁴⁹⁶ Co trzeba podkreślić, to fakt, że „własnością państwową” staje się tylko kobieta, która nie miałaby żadnego wpływu na swoje życie płciowe, gdyż zaraz po zarejestrowaniu w biurze każdy mężczyzna, który by wyraził na to chęć, mógłby w świetle tego dekretu współżyć z nią, nawet bez wyrażenia zgody przez zainteresowaną. Wynika z tego, że mężczyźni staliby się grupą uprzywilejowaną, gdyż, po pierwsze, nie mieliby obowiązku rejestracji w owym biurze, a jednocześnie, wszystkim mężczyznom w wieku od 19 do 50 lat przysługiwałoby prawo do wyboru dowolnej partnerki zarejestrowanej w biurze. Stan cywilny mężczyzny nie miał znaczenia, gdyż także żonatym to prawo przysługiwało. Natomiast swoboda wyboru partnera dotyczy tylko kobiet zarejestrowanych w biurze. Mężatki, które nie miały obowiązku rejestracji, nie mogły z niego korzystać. Dekret ten miał z pewnością charakter prorodzinny, jednak trudno oprzeć się wrażeniu, że bazował na tendencjach patriarchalnych, nazywanych przez niektórych badaczy po prostu „szowinistycznymi”.⁴⁹⁷

Podobny dekret o nacjonalizacji kobiet, autorstwa tamtejszego zrzeszenia anarchistów, ogłoszono w Saratowie w 1918 r. W tym przypadku kobiety w wieku 17 do 32 lat miały przejść na własność państwa i podlegać dystrybucji między mężczyzn, którzy wyraziliby chęć na współżycie z owymi kobietami. W zamian zarejestrowanym przysługiwałoby comiesięczne świadczenie w wysokości 238 rubli. Dekret w samym zapisie był dość szokujący:

„(...) 6. Niniejszy dekret wyłącza wszystkie kobiety spod własności prywatnej i ogłasza je własnością ogólnonarodową.

⁴⁹⁵ Н. Лебина, М. Шкаровский, Проституция в Петербурге. 40-е гг. XIX в. – 40-е гг. XX в., Москва 1994, s. 132-178.

⁴⁹⁶ J. Sadowski, Rewolucja i kontrrewolucja obyczajów. dz. cyt., s. 18.

⁴⁹⁷ Tamże, s. 18-19.

(...)10. Każdy mężczyzna pragnący skorzystać z własności społecznej winien okazać zaświadczenie z komitetu fabrycznego, związku zawodowego lub rady deputatów robotniczych, żołnierskich i chłopskich o przynależności do klasy robotniczej.

(...) 12. Obywatele nienależący do klasy robotniczej i pragnący korzystać z tych samych praw, obowiązani są płacić 100 rubli miesięcznie na fundusz społeczny....”⁴⁹⁸

Oba te dekrety nie weszły w życie, po interwencji władz centralnych. Jednak są one dowodem rozluźnienia obyczajowego i próby tworzenia swoistego komunizmu płciowego pierwszych lat porewolucyjnych.

Walka ze starym modelem rodziny utożsamianym z pozostałością byłego ustroju burżuazyjnego była jednocześnie walką właśnie z tym systemem: „Rozbijając ognisko rodzinne, wymierzamy ostateczny cios ustrojowi burżuazyjnemu” – tak brzmiało hasło z lat 20. XX wieku.⁴⁹⁹ Paternalistyczną rolę w tym okresie przejęło państwo, przynajmniej w idealnym ujęciu. Podkreślano to ujęcie przede wszystkim w pracach aktywistek bolszewickiego ruchu kobiecego, które zwracały uwagę, że państwo zawsze zajmie się kobietą, nawet samotną matką. Ten temat poruszony został także przez Kołłontaj w jej pracy pt. „Rodzina i państwo komunistyczne”: „Задача состоит не в том, чтобы облегчить индивидуальный быт, наша задача — строить быт общественный. Сейчас лучше пострадать со старыми мочалками, утюгами, сковородками с тем, чтобы все имеющиеся средства и силы бросить для устройства общественных учреждений — столовых, яслей, детских садов”. W innym miejscu Kołłontaj podkreśla jak wielką wagę nowa władza przykładła do kwestii wyzwolenia kobiety od obowiązków domowych: „Отделение кухни от брака — великая реформа, не менее важная, чем отделение церкви от государства, по крайней мере, в исторической судьбе женщины”. Sama kobieta jako podmiot, jednostka, ideologów nowej rzeczywistości nie interesowała. Była ona pojmowana przez pryzmat jej funkcji społecznych: „мобилизованная труженица” i „мобилизованная мать”. Macierzyństwo w pracach bolszewickich ideologów występowało jako „социалистическая обязанность”, w końcu z godnie z bolszewickimi założeniami, wychowaniem dzieci miało zająć się państwo poprzez odpowiednie instytucje, zatem od radzieckich kobiet oczekiwano tylko gotowości do ich rodzenia.⁵⁰⁰

W kolejnej dekadzie całkowicie zmieniono stosunek do rodziny i podziału ról. Nowa radziecka moralność nie ustępowała purytanizmowi wiktoriańskiej Anglii. Historycy radzieccy

⁴⁹⁸ J. Sadowski, Rewolucja i kontrrewolucja obyczajów, dz.cyt., s. 20.

⁴⁹⁹ M. Heller, Maszyna i śrubki, dz.cyt., s. 165-166.

⁵⁰⁰ А.М. Коллонтай, Семья и коммунистическое государство, Москва 1918, s. 15.

tłumaczyli tę zmianę faktem iż: „...w świadomości mas narastała odraza do rozwiązłości w stosunkach małżeńskich”.⁵⁰¹ Tak zwana. „kwestia kobieca” została uznana za rozwiązaną wraz z ustanowieniem konstytucji z 1936 r. która gwarantowała równość mężczyzn i kobiet we wszystkich obszarach życia. Jednak między formalną równością gwarantowaną konstytucyjnie i rzeczywistością, codziennym życiem, istniał spory dysonans. Oficjalnie kobieta radziecka była niezależna i decydowała o sobie, ale z drugiej strony władza wprowadzała regulacje (na przykład: zakaz aborcji z 1936 r.), przez które nie mogła ona w pełni decydować o swoim ciele. Poza tym, zmieniły się przepisy dotyczące rozwodów oraz związków formalnych i nieformalnych. J. Gradszkowa zauważa, że ta nagła zmiana tendencji przypadająca na lata 30. XX wieku związane były z potrzebą wzmocnienia instytucji rodziny, co głównie było związane z koniecznością stabilizacji siły roboczej i zwiększeniem przyrostu naturalnego.⁵⁰²

Tendencja w prawodawstwie radzieckim polegająca na tym, że polityka rodzinna prowadzona przez państwo i z nią powiązana polityka demograficzna, były realizowane kosztem niektórych praw kobiet radzieckich, była zauważalna na dalszych etapach rozwoju. Wystarczy przywołać dwa akty prawne:

- Postanowienie Centralnego Komitetu Wykonawczego i Rady Komisarzy Ludowych (Центральный исполнительный комитет СССР и Совет народных комиссаров) z 27.06.1936 r. – miało na celu zwiększyć znaczenie rodziny jako komórki społecznej oraz zwiększyć współczynnik dzietności, poprzez zwiększenie sieci instytucji opiekuńczych i wychowawczych, utrudnienie procedury rozwodów, zakaz aborcji.⁵⁰³ Ustawa o umacnianiu rodziny z 1936 r. obejmowała cztery główne tematy: aborcję, rozwody, zobowiązania do utrzymywania dzieci i przywileje dla matek wielodzietnych. Proponowano zakaz aborcji z wyjątkiem przypadków zagrożenia życia lub zdrowia matki. Kobiety decydujące się na aborcję miały być „publicznie piętnowane”. Utrudnienia w uzyskaniu rozwodu miały polegać na konieczności osobistego uczestnictwa obu stron w rozprawie rozwodowej oraz opłaty w wysokości 50 rubli za pierwszy rozwód, 150 z drugi oraz 300 za trzeci i każdy następny. Wysokość alimentów podwyższono do jednej trzeciej zarobków na jedno dziecko, 50% na dwoje oraz 60% na troje dzieci. Karę za niepłacenie alimentów zwiększono do 2 lat pozbawienia wolności. Matki siedmiorga dzieci miały otrzymywać 2000 rubli rocznie przez 5 lat oraz dodatkowe pieniądze na każde dziecko do 11. roku życia – 5000 rubli.⁵⁰⁴ Projekt ustawy

⁵⁰¹ M. Heller, Maszyna i śrubki. Dz.cyt., s. 165-166.

⁵⁰² Ю. Градскова, Обычная советская женщина, Москва 1999, s. 60.

⁵⁰³ Zakaz aborcji zniesiono w 1955 r. Patrz: Ведомости Верховного о Совете СССР, 1955, nr 22.

⁵⁰⁴ S. Fitzpatrick, Życie codzienne pod rządami Stalina, dz.cyt., s. 228-232.

o zakazie aborcji i ochronie macierzyństwa po raz pierwszy zamieszczono w radzieckich gazetach 26 maja 1936 r. dołączono do niego artykuły wstępne, zachęcające czytelników do ogólnonarodowej dyskusji. Cofnięcie liberalnej ustawy z lat.20. XX wieku było dla władz problematyczne, należało obywatelom wytłumaczyć dlaczego państwo uważające się za światowego lidera w procesie równouprawnienia płci chce stanąć na straży kobiecego ciała. Był to punkt zwrotny w podejściu do wizerunku kobiety radzieckiej. Chciano przekonać kobiety do wizji obywatelki – matki, której obowiązki wobec państwa i uwarunkowany fizjologicznie instynkt rodzicielski wreszcie mogły być realizowane bez skrępowania. Przekonywano, że macierzyństwo nie stało w sprzeczności z realizacją kobiet w innych sferach życia. Choć przekonywano, że w okresie ciąży i w relacji do macierzyństwa powinny być drugorzędne. Tej koncepcji i samym zmianom w regulacjach prawnych sprzeciwili się czytelnicy, których listy do redakcji były zamieszczane w gazetach centralnych: „Prawdzie”, „Izwestia”, „Komsomolskiej Prawdzie”. Krylova w swojej analizie skupiła się na listach do redakcji „Komsomolskiej prawdy” z czerwca 1936. Było ich w sumie 118 z czego 31% cechował brak zgody na proponowane zmiany. Sprzeciwiały się przede wszystkim kobiety z wyższym wykształceniem technicznym aspirujące do roli fachowców oraz kobiety zajmujące stanowiska administracyjne w strukturach organizacji. Akceptowały one macierzyństwo jako „obowiązek obywatelski”, ale nie przyjmowały skoncentrowanego na macierzyństwie ideału kobiety. Negowały tylko biologiczne uzasadnienie tej funkcji, podkreślały ile wysiłku i czasu ono zajmuje, szczególnie w pewnych etapach życia – przykładowo studia czy pierwsza praca. Innymi słowy macierzyństwo w nieodpowiednim momencie życia nie przynosiło radości. Mimo tej fali wątpliwość zmiany w prawie zostały przyjęte niemal bez zmian w miesiąc po pierwszej publikacji.⁵⁰⁵

- Rozporządzenie Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 08.07.1944 r. – wprowadzał on zmiany do kodeksu z 1926 r. dzięki którym w centrum zainteresowania polityki rodzinnej były związki zarejestrowane. Ustawodawca miał na celu wzmocnić instytucję rodziny doświadczoną latami wojny i wcześniejszą polityką państwa. Rodziny miała być przekąźnikiem woli Partii i państwa. W tym celu utrudniono procedurę rozvodu zmienioną dopiero w 1965 r. Co ciekawe, na podstawie tego aktu prawnego zmieniono procedurę dochodzenia do ojcostwa – zakazano przyznania ojcostwa, nawet w drodze oświadczenia woli zainteresowanego mężczyzny, jeśli wraz z tym nie szło wejście w związek formalny z matką dziecka. Można, więc stwierdzić, iż wprowadzono pojęcie „dziecka z nieprawego łoża”,

⁵⁰⁵ A. Krylova, *Radzieckie kobiety w walce. Historia przemocy na froncie wschodnim*, Cambridge 2010, Replika 2012, s. 93-96.

zakazano też małżeństw z cudzoziemcami. Anulowanie tych zakazów, dyskryminujących nie tylko dzieci urodzone poza formalnym związkiem, ale też samych kobiet – matek tych dzieci, gdyż nie mogły dochodzić swoich praw co do alimentów, miało miejsce w 1968 r. na podstawie kolejnego aktu prawnego: Основ законодательства Союза ССР и союзных республик о браке и семье.⁵⁰⁶ Kodeks z 1944 r. uprawomocnił nierówność między płciami. Kobieta zachowała oczywiście prawo do pracy, ale niezamężne kobiety straciły prawo do alimentów, stawały się „samotnymi matkami”. Z powodu dysproporcji w ilości kobiet i mężczyzn w społeczeństwie państwo musiało nadrobić dysproporcje w ludności, ale zarazem troszczyć się o fundamenty „radzieckiej rodziny” z tego powodu mężczyźni nie byli karani za posiadanie dzieci w związkach pozamałżeńskich, natomiast kobiety miały czuć się winne i potępiane przez kolektyw.⁵⁰⁷

Na podstawie tych aktów prawnych z 1936 r. i 1944 r. oraz innych aktów prawnych mających na celu ochronę macierzyństwa oraz dążenie do odbudowania populacji po latach wojny, wykreował się osadzony głęboko w radzieckim społeczeństwie stereotyp płci przyporządkowany konkretnym rolom, daleki od pierwotnych założeń rewolucji. Sytuacja ta spowodowana była wyraźnym dysonansem pomiędzy formalną równością płci, zagwarantowaną prawnie, a rzeczywistością, z którą zmagali się radzieccy obywatele. Dla poparcia tej tezy, warto sięgnąć do zapisów radzieckiej konstytucji z 1977 r. W art. 34. i 35. Konstytucji ZSRR z 1977 r. zagwarantowano równouprawnienie mężczyzn i kobiet.:

Art 34. Граждане СССР равны перед законом независимо от происхождения, социального и имущественного положения, расовой и национальной принадлежности, пола, образования, языка, отношения к религии, рода и характера занятия, места жительства и других обстоятельств. Равноправие граждан СССР обеспечивается во всех областях экономической, политической, социальной и культурной жизни.⁵⁰⁸

Статья 35. Женщина и мужчина имеют в СССР равные права.⁵⁰⁹

Konstytucja ZSRR z 1977 r. zapewniała także materialne i moralne wsparcie. Jednak jak już wspomniano, formalnoprawne zagwarantowanie równości płci nie jest równoznaczne z faktycznym ich równouprawnieniem w życiu społeczno-politycznym kraju. Konstytucja i inne regulacje prawne zakładały, że formalne zrównanie praw kobiet i mężczyzn zapewni równość

⁵⁰⁶ Patrz: Ведомости Верховного Совета СССР, 1944, nr 37.

⁵⁰⁷ M. Heller, Maszyna i śrubki. Dz. Cyt., s. 169.

⁵⁰⁸ Извлечения из Конституции СССР 1977 г., „Труд женщин и молодежи. Сборник нормативных актов. Юридическая литература” Москва 1990, s. 1-14.

⁵⁰⁹ Tamże.

faktyczną płci. Zapomniano, że prócz obowiązków, które społecznie przypisywane są kobiecie i mężczyźnie, kobieta realizuje jeszcze funkcje stricte przypisywane jej – funkcję matki. By równość miała miejsce tę specyficzną rolę prawodawca powinien uwzględniać w każdej sferze życia społecznego przy wprowadzaniu nowego prawa. Oczywiście, stawianie za priorytet praw jednej z płci może spowodować dyskryminację tej drugiej. Co miało miejsce, przykładowo, w przypadku art. 14 Основ законодательства о браке и семье, zgodnie, z którym mąż nie mógł, bez zgody żony wszcząć postępowania rozwodowego w okresie ciąży i w ciągu pierwszego roku po urodzeniu dziecka.⁵¹⁰

Dopiero po śmierci J. Stalina, prawo dotyczące stosunków rodzinnych zostało złagodzone. Zezwolono na przerywanie ciąży, złagodzone przepisy rozwodowe. W kolejnych latach, szczególnie w okresie lat 60. i 70. XX wieku historycy zauważyli, że rodzina zaczęła być schronieniem przed totalitarnym państwem.⁵¹¹ Nowe ustawodawstwo dotyczące przepisów o rodzinie i małżeństwie z 1968 r. interpretowane jest przez badaczy, jako balans między radykalnymi przepisami z lat 1916-1926 i tymi, z okresu 1936-1944. Rozwody i aborcja znów były dostępne, natomiast małżeństwo chroniono środkami pozaprawnymi.⁵¹² Zawarcie małżeństwa było możliwe po okresie miesięcznego wyczekiwania, tzw. "помолвка", regulacja ta miała chronić przed nieprzemyślanym wejściem w związek małżeński. Kobiety zachowały wcześniej przyznane prawa. Regulacje nie oceniały kwestii wspólnego prowadzenia gospodarstwa domowego. Nie odnosiły się do kwestii wspólnego zamieszkiwania małżonków, dlatego też wiele małżeństw na co dzień żyło oddzielnie, szczególnie ze względów zawodowych i spotykało się przy okazji świąt czy uroczystości rodzinnych. W rezultacie, w 1965 r. współczynnik rozwodów w ZSRR wynosił 1,6/1000 os., z czego wynika, że był niższy niż w USA (2,4/1000 os.). Jednak już w 1967 r. wynosił on 2,7. Współczynnik rozwodów był wyższy w zachodniej części państwa, znacznie wyższy w miastach niż na wsiach. Przykładowo, współczynnik rozwodów w Moskwie (okres 1964-1967) wzrósł z 3,6 do 6,0.⁵¹³

W latach 80. XX w. wprowadzono kolejne regulacje prawne dotyczące rodziny i statusu matek - bezpłatne usługi w ochronie zdrowia, bezpłatna edukacja. Mimo to zdaniem M. Liborakinej były one niedostateczne – tylko 45% dzieci mogło skorzystać z przedszkoli czy

⁵¹⁰ Ustawa z 10.04.1990 r. przyznawała dodatkowe dni wolne w celu opieki nad dzieckiem – jednak to prawo przyznawano tylko matkom. Także państwo ograniczało uczestnictwo ojca w wychowaniu dzieci po rozwodzie, gdyż z gruntu przyznawano opiekę nad dziećmi matce. Taki sposób postępowania organów państwa rozmija się z zapisami artykułów 34 i 35 Konstytucji ZSRR z 1977 r. – gwarantujące równość płci. Н.Захарова, А.Посадская, Н. Римашевская, Как мы решаем женский вопрос, „Коммунист” 1989, nr 4, s. 65.

⁵¹¹ M. Heller, Maszyna i śrubki. Dz. Cyt., s. 170.

⁵¹² Р. Стайтс, Женское освободительное движение в России. Феминизм, нигилизм и большевизм 1860- 1930, Москва 2004, s. 392-406.

⁵¹³ Tamże.

opieki przedszkolnej, dlatego też kwestia wychowania najmłodszych wciąż absorbowwała żeńskie siły.⁵¹⁴ W omawianym okresie zwiększono zasiłki za urodzenie dziecka z 30 rubli do 50 rubli na pierwsze dziecko i do 100 rubli przy drugim i trzecim dziecku. Zwiększono także zasiłki dla samotnych matek. Postanowienia te weszły w życie dzięki postanowieniu KC KPZR i Rady Ministrów ZSRR z 22.01.1981 r. nr 236 "О мерах по дальнейшему улучшению социального обеспечения населения".⁵¹⁵

Jak można zauważyć, władza wciąż uważała kobietę przede wszystkim za matkę i tę sferę życia próbowała reformować, jednak niewiele uwagi poświęcała kobiecie jako pracownicy czy obywatelce. Jeśli już jednak władza radziecka zajmowała się sytuacją swoich obywaterek w innej sferze życia niż rodzina, to tylko w tych kwestiach, które pośrednio dotyczyły macierzyństwa.⁵¹⁶ W 1983 r. Wszechzwiązkowa Centralna Rada Związków Zawodowych (Всесоюзный центральный совет профессиональных союзов (ВЦСПС)) przygotowała rekomendacje dla związków zawodowych i innych powiązanych instytucji o głównych kierunkach porozumienia o polepszeniu warunków pracy i życia kobiet, ochronie macierzyństwa.⁵¹⁷ Ważnym wydarzeniem z punktu widzenia dopełnienia praw kobiet związanych z macierzyństwem, których niewprowadzenie spowodowałoby utrudnienie możliwości uczestnictwa kobiet w zawodowej i społeczno-ekonomicznej sferze życia państwa było przyjęcie Konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet (ang. CEDAW). Została ona przyjęta przez ONZ 18.12.1979 r. i ratyfikowana w 1981 r. przez ZSRR. W ten sposób przyznano priorytet tejże konwencji i pierwszeństwo przed aktami prawa krajowego.

3.2. Podejście władzy radzieckiej do roli kobiet w sferze domowej

Utopię społeczno-polityczną, którą próbowano realizować w Rosji radzieckiej cechowała chęć stworzenia „nowego człowieka” przez podporządkowanie wszelkich przejawów ludzkiej aktywności, „kolektywowi”. Ten cel, który sobie postawili przedstawiciele nowego ładu, kazał im się skupić, w szczególności, na życiu płciowym obywateli.

⁵¹⁴ М.И. Либоракина Женщины и приватизация, Москва 1999, s. 16.

⁵¹⁵ Тамże.

⁵¹⁶ M. Ilic, *Generals without Armies, Commanders without Troops: Gorbachev's Protection of Female Workers* (w:) *Women in Russia and Ukraine*, red. R.Marsh, Cambridge 1996, s. 228-237.

⁵¹⁷ Извлечения из Конституции СССР 1977 г., dz.cyt., s. 1-14.

Zainteresowano się akurat tą sferą, gdyż, wielu z nich zakładało, że intymność należy uznać za wroga, którego należy zlikwidować, a co za tym idzie, należy także pozbyć się uczucia, czyli miłości. Pozostawić należy jedynie miłość cielesną, gdyż ta jest stosunkowo prosta do „uporządkowania”, a co najważniejsze można ją reglamentować. Ta ostatnia cecha jest o tyle użyteczna, gdyż „centralne gospodarowanie” zaspokajaniem potrzeb seksualnych obywateli jawi się zarazem idealnym sposobem na ich kontrolowanie.⁵¹⁸ Wszystkie te działania miały na celu zrzucenie z piedestału instytucji rodziny, czyli tej podstawowej komórki społecznej, gdzie do tej pory kształtowała się świadomość każdego Rosjanina. Nowy system chciał w pełni zapanować nad tą sferą życia człowieka rosyjskiego, która była za czasów carskich silnie związana z życiem kobiety.

Także wydarzenia historyczne wpłynęły na zmianę struktury społecznej ludności państwa a tym samym też na model rodziny. Rewolucję poprzedziła wspomniana już I wojna światowa, która pochłonęła wiele ofiar, potem wojna domowa, fale głodu, przesiedlenia, czystki oraz kolejna wojna światowa. Ofiary wojenne, przede wszystkim śmierć wielu mężczyzn, spowodowały wielki spadek liczby ludności. Według spisu z 1897 r. w Rosji żyło niemal tyle samych mężczyzn, co kobiet: 49,7% i 50,3%. W spisie ludności z 1926 r. kobiet było już o 5 milionów więcej. Ta dysproporcja powiększała się w spisie z 1959 r. - było już ich o 20 milionów więcej, w 1981-17,5 miliona.⁵¹⁹

3.2.1. Pierwsze lata po rewolucji 1917 r.

Na początku istnienia państwa bolszewickiego, nowa władza także interpretowała kobietę, jej funkcje społeczne w nowej rzeczywistości, przez funkcję macierzyńską. Publikacje w magazynie „Правда” w pierwszych latach po rewolucji, przedstawiają kobietę przede wszystkim w kontekście problemów „матери и ребенка”. Kobieta występuje w nich wraz ze swoimi dziećmi a nie, jako autonomiczny podmiot. W podobnym tonie utrzymywane były wypowiedzi kobiet występujących w 1918 r. na I Ogólnorosyjskim Zjeździe Robotnic.⁵²⁰

Z biegiem czasu, w miarę rozkręcania się maszyny propagandowej, zaczęto kreować nowy wzór relacji rodzinnych. Proces jego wdrożenia oparty był przede wszystkim na

⁵¹⁸ J. Sadowski, Rewolucja i kontrrewolucja obyczajów. dz.cyt., s. 9-13

⁵¹⁹ M. Heller, Maszyna i śrubki. dz.cyt., s. 159

⁵²⁰ „Правда”, 9.10.1918, za: Ю.В.Градскова, «Обычная» советская женщина - обзор описаний идентичности, dz.cyt., s. 75.

wzewzaniach skierowanych do żeńskiej części społeczeństwa do aktywności zawodowej i odejściu od roli gospodyń domowych. Co ciekawe, ideologia bolszewicka utrzymywała, że położenie gospodyni domowej jest ciężkie nie tylko w rodzinach wrogów socjalizmu, ale też w rodzinach robotników. Opowiada o tym tekst pt. „В клетке”, opublikowany w maju 1923 r. w magazynie „Делегатка”. Opowiada on o gospodyni domowej, żonie robotnika. Jej dzień składał się z konkretnych zadań: opieki nad licznym potomstwem, przygotowywaniem jedzenia, sprzątaniem. Jej mąż – robotnik i aktywista – praktycznie nie brał udziału w życiu rodzinnym, poświęcając swój wolny czas lekturze gazet. Puentą tego tekstu był wywód, dzięki któremu czytelniczka miała sama dojść do wniosku, że taki stan rzeczy jest niedopuszczalny. Kobieta także powinna mieć możliwość uczestnictwa w życiu społecznym i politycznym. Dzięki temu jej mąż także zmieni podejście co do jej osoby, ale także do prac domowych.⁵²¹

Taka dwoistość w podejściu do płciowości rozwijała się przez całą dekadę lat 20. XX wieku. Z jednej strony mamy do czynienia z Aleksandrą Kołłontaj, z jej stricte hedonistyczną wizją. Z drugiej zaś strony widzimy ascetyczne podejście do tej kwestii w wydaniu Jewgienija Priebrazeńskiego w jego broszurze pt. „О моральности и нормах классовых”. Kołłontaj znana była ze swej koncepcji „wolnej miłości”, która miała być niczym nieskrępowana, w przeciwieństwie, do tradycyjnego, „burżuazyjnego” małżeństwa. Odrzucała ona wszelkie uczucia uznając je za „przeżytek”. Sama zgoda na odbycie aktu płciowego miała być „towarzyską przysługą” wobec innego proletariusza, by pomóc mu w rozładowaniu emocji przeszkadzających w dążeniu do budowy komunizmu. Miała to być nowoczesna, komunistyczna forma zaspokajania tego rodzaju potrzeb bez sięgania po przedrewolucyjne sposoby, które posługiwały się, jak zaznacza Kołłontaj, formą handlu kobietą, która sprowadzała się do kontraktu małżeńskiego. Priebrazeński natomiast uważał potrzeby seksualne za jeden z czynników odciągających proletariuszy od ich naczelnego zadania, czyli budowy komunizmu. To podejście zwalcza liberalizm obyczajowy, stawia na ascetyzm i wstrzemięźliwość w tej kwestii by całe swoje wysiłki skierować właśnie na główny cel.⁵²² Ten sam sposób myślenia, czyli biegun ascetyczny, reprezentował radziecki psychiatra Aron Załkind, który w 1924 r. opublikował „Дванадцать приказаний плчовых революционного пролетариата”. Dla niego to właśnie trwałe małżeństwo monogamiczne jest modelem docelowym, gdyż tylko taki związek gwarantuje „minimalizację emocji płciowych”, które odciągają od znanego nam już głównego celu. Autor zapowiadał wręcz proces „deseksualizacji” życia społecznego oraz wprowadzenia „racjonalności klasowej” związków.

⁵²¹ Tamże.

⁵²² J. Sadowski, dz. cyt., s. 21.

Związane to jest z właściwym doбором partnerów, a co za tym idzie, zachowanie zasady „czystości klasowej”. Zdaniem Załkinda dobór partnera opierałby się na zasadzie oceny jego „atutów klasowych” a nie uczuć bądź emocji.⁵²³

Natomiast Aleksandra Kołłontaj w swojej broszurze pt. „Rodzina i państwo komunistyczne” posunęła się o krok dalej stwierdzając, że „rodzina przestaje być potrzebna”. Dla tej komunistycznej działaczki likwidacja instytucji rodziny, a w szczególności jej patriarchalnego charakteru, w państwie komunistycznym jest nieuchronne. Rodzina miała przestać być potrzebna państwu, gdyż okazała się nieproduktywna i odciągała tylko ich członków od pracy i osłabiała ich wydajność. Ponadto rodzina miała przestać być potrzebna samym jej członkom, gdyż wszelkie funkcje, które spełniała, miały być przejęte przez państwo.⁵²⁴ Tak to tłumaczyła sama autorka: „...Rodzina nie jest potrzebna samym jej członkom, ponieważ (...) zadanie (...) wychowywania dzieci stopniowo przejmuje państwo. Na miejscu niegdysiejszej rodziny wyrasta nowa forma obcowania mężczyzny i kobiety: serdeczny związek dwojga towarzyszy – wolnych i samodzielnych, zarabiających, równoprawnych członków społeczeństwa komunistycznego”.⁵²⁵

To właśnie Kołłontaj jako pierwsza wysunęła postulat „wyjścia” kobiet z domu. Apelowała o to, by porzuciły swoje domowe obowiązki, które narzuciła im dawna tradycja i korzystały z praw, które dała im rewolucja. Kołłontaj szczególnie zwracała uwagę na to, by kobiety szukały wsparcia we wspólnocie proletariackiej, w kolektywie, a nie jak dawniej, w rodzinie bądź swoim mężu. Ten nacisk bolszewików na likwidację instytucji rodziny i zmianę światopoglądu kobiet, był związany z funkcjami jakie kobiety pełniły w społeczeństwie rosyjskim. Były one strażniczkami ogniska domowego i osobami pielęgnującymi dawne tradycje oraz religię w tradycyjnej rosyjskiej rodzinie. Innymi słowy, były one odpowiedzialne za pielęgnowanie wszystkich wartości, z którymi walczyła władza rewolucyjna by zrealizować swoje postulaty rewolucyjne.⁵²⁶ Takie podejście wyjaśnia Wacław Hryniewicz w przedmowie do polskiego wydania książki P. Evdokimova. Autor zwracając uwagę na fakt, jak wielkie zasługi Rosjanki mają w zachowaniu tradycji chrześcijańskich w rosyjskim społeczeństwie w okresie ZSRR,⁵²⁷ określił swoisty „zmysł religijny”, który pomógł im zachować wiarę mimo wielu lat radzieckiego zeświecczenia: „Kobieta(..)jest w naturalny sposób obdarzona zmysłem religijnym (ze względu na to że intuicyjnie pojmuje wartości pochodzące od ducha św.) .

⁵²³ Tamże, s. 24-29.

⁵²⁴ J. Sadowski, dz. cyt., s. 55.

⁵²⁵ A. Коллонтай, Семья и коммунистическое государство, Москва-Петроград 1918, s. 21.

⁵²⁶ J. Sadowski, dz. cyt., s. 56.

⁵²⁷ Tamże, s. 8-9.

Marksieści dobrze o tym wiedzą. Emancypacja kobiet, równouprawnienie płci, znalazło się w pierwszym planie ich przebudowy społecznej: maskulinizacja kobiety zmierza tutaj do zmiany jej typu antropologicznego od samych korzeni, od wnętrza psychiki, z natury – jak osądzono – tożsamej z męską.(...) sytuacja w Rosji Sowieckiej daje jednoznaczne świadectwo: to rosyjskie kobiety ocalają wiarę.”⁵²⁸

Podejście bolszewików do starych norm i wartości było, można powiedzieć, całkowicie normalne. Z samej definicji rewolucji wynika, że jest ona nagłym i gwałtownym procesem⁵²⁹, a za takimi niemal zawsze idą koszty. Temat ten poruszało wielu badaczy, w tym także Hannah Arendt⁵³⁰.

Bolszewicy pragnęli także zrewolucjonizować podejście do wychowania dzieci. Związane to było ściśle z koncepcją budowania „nowego człowieka”, którym miało się zająć samo państwo. Przywołując znów A. Kołłontaj, która przyznała, że, oczywiście, istnieje specyficzna więź między dzieckiem a jego matką, którą określa się jako miłość macierzyńską. Postulowała ona jednak by taką miłością darzyć nie tylko własne dziecko, ale wszystkie: „Teraz każda świadoma robotnica-matka powinna dorosnąć do tego, by nie różnicować twoich i moich, i by pamiętać, że są tylko nasze dzieci, dzieci komunistycznej, pracującej Rosji”.⁵³¹

To, co podkreślała Kołłontaj to fakt, iż kobieta jest zależna w sensie ekonomicznym od mężczyzny i przez to nie może uczestniczyć w życiu społecznym, a jedynym, co może ją uwolnić jest rewolucja socjalistyczna. Po drugie uważała ona, że rodzina przestała pełnić już swoje tradycyjne funkcje, takie jak: zaspokajanie potrzeb w rodzinie, wychowanie dzieci, ekonomiczna zależność kobiety od męża. Aleksandra Kołłontaj swoją kompleksową wizję ładu porewolucyjnego opisała w broszurze wydanej jeszcze przed rewolucją październikową. Był to swoisty manifest pt. „Robotnica-matka” wydany w 1911 r. Autorka bezkrytycznie wierząc w możliwości państwa komunistycznego, w owej broszurze rozacza wizję takiego systemu socjalnego, który by zaspokoił potrzeby kobiet i dał im możliwość pełnego uczestnictwa w życiu społecznym i korzystania w pełni z ich nowych praw. Kołłontaj opisuje społeczeństwo jako „wielką przyjacielską rodzinę”, która przejmie obowiązki, którymi wcześniej była

⁵²⁸ Tamże.

⁵²⁹ W znaczeniu szerokim to wszelka szybka i głęboka zmiana; w znaczeniu węższym – gwałtowna zmiana ustroju politycznego i organizacji społecznej, odbywająca się przy stosunkowo szerokim udziale społeczeństwa i przy zastosowaniu środków pozaprawnych. W rewolucji widziano też najważniejszy czynnik przyspieszenia postępu ludzkości, wielki akt oczyszczenia i wyzwolenia; Wielka Encyklopedia PWN, J. Wojnowski red., Warszawa 2001, t. XXIII, s. 314-315.

⁵³⁰ Autorka pisze: „...niezliczone świadectwa, dotyczące minionych rewolucji, wykazują ponad wszelką wątpliwość, że każda próba rozwiązania kwestii socjalnej środkami polityki wiedzie do terroru (...) trudno zaprzeczyć, że uniknięcie tego fatalnego błędu jest prawie niemożliwe, gdy rewolucja wybucha w warunkach masowej nędzy.”; H. Arendt, O rewolucji, Warszawa 2003, s. 138.

⁵³¹ A. Коллонтай, Семья и коммунистическое государство, dz. cyt., s.23.

obarczona rosyjska kobieta. Roztacza wizję domów-przytułków dla samotnych ciężarnych matek gdzie otoczone kompleksową opieką będą mogły urodzić i dojść do siebie. Matka będzie miała do dyspozycji sieć żłobków i przedszkoli i szkół, gdzie mogła oddać swoje dziecko pod opiekę gdy ona będzie zajęta pracą na rzecz „wielkiej rodziny-społeczeństwa”. Kołłataj bez ogródek używała określenia „krzyż macierzyństwa” dla podkreślenia niedoli, z jakiej wyciąga kobietę rewolucja.⁵³²

Także sam Włodzimierz Lenin w swojej pracy pt. „Wielka naprawa” z 1919 r. podejmował kwestie kobiece. Podzielał on pogląd A. Kołłataj mówiący, że przejęcie funkcji wychowawczych tradycyjnie przypisywanych kobiecie przez państwo, to konieczny warunek wyzwolenia kobiety. Użycie słowa „wyzwolenie” było celowe, gdyż Lenin uważał, że rodzina funkcjonująca na tradycyjnych zasadach była, w jego oczach, miejscem zniewolenia kobiety: „Kobieta ciągle pozostaje niewolnicą domową – i to bez względu na całe wyzwajające ustawodawstwo. Ciśnie ją bowiem, dusi, otępia i poniża drobne gospodarstwo domowe, przykuwając ją do kuchni i do pokoju dziecinnego, trwoniąc jej wysiłki na pracę obłędnie niewydajną, pracę drobnostkową, denerwującą, otępiającą, gnębiącą. Prawdziwe wyzwolenie kobiety, prawdziwy komunizm rozpocznie się tylko tam i tylko wtedy, gdzie i kiedy rozpocznie się masowa walka (...) przeciwko drobnemu gospodarstwu domowemu, lub – ściślej – jego masowa przebudowa w wielkie gospodarstwo socjalistyczne”.⁵³³

Komuniści lat 20. i 30. XX w. wytaczając wojnę autorytetowi rodziny, oferowali w zamian wizję człowieka wolnego, wyemancypowanego, niezależnie od płci. Takie hasła, mimo wszystko, były dość atrakcyjne dla kobiet, które przez lata były podporządkowane mężom.⁵³⁴ W 1913 r. Aleksandra Kołłataj opublikowała artykuł pod tytułem „Nowa kobieta”, w którym rozwinęła swoje poglądy na temat kobiety „nowego typu”. Miała ona zostać pełnoprawną członkinią „nowego społeczeństwa” dzięki przestrzeganiu paru rewolucyjnych zasad wymienianych przez autorkę. „Nowa kobieta” miała, przede wszystkim, osiąść umiejętność panowania nad emocjami. Następnie, uświadomić sobie, że jest samowystarczalna. Jej wzrok miał już nie być skierowany wyłącznie w stronę domu, rodziny, bo to właśnie te wartości pozwalały mężczyźnie manipulować kobietą i dlatego powinna ona się ich wyzbyć.⁵³⁵

Warto odnotować też zmiany w sposobie ukazywania ideału kobiety radzieckiej, który to nawet z perspektywy wyglądu zewnętrznego różnił się od tego lansowanego jeszcze na

⁵³² А. Коллонтай, Работница-мать, Москва 1918, s.11.

⁵³³ В. Ленин, Великий почин, Москва, s.7.

⁵³⁴ J. Sadowski, dz. cyt., s.57

⁵³⁵ Т. Осипович, Коммунизм, феминизм, освобождение женщин и Александра Коллонтай: źródło: http://www.ecsocman.edu.ru/data/385/935/1217/018ons1-93_-_0174-186.pdf (13.09.2016).

początku XX wieku. Radziecki ideał daleki był od wyidealizowanej, spiętej gorsetem upudrowanej burżuazyjnej damy. Preferowano realnie wyglądającą, ubraną w roboczy uniform, zdrową dziewczynę bez zbytnich upiększeń. Prócz cech zewnętrznych podkreślano, że kobieta radziecka powinna być wykształcona i mieć odpowiedni „twardy charakter”. Jak podkreślała Atwood, wszystkie cechy, które miały ułatwiać czy służyć pracy były uważane przez propagandę za pozytywne.⁵³⁶

Rysunek 1. Pierwsza strona "Robotnicy" z okresu II wojny światowej wzywa swoje czytelniczki do jeszcze bardziej oddanej pracy w imię zwycięstwa na froncie.

Plakat socjalistyczny często wykorzystywał motyw tzw. „kobiety – Prometeusza”. Możemy go spotkać na plakacie autorstwa Grigorija Szegala pt. „Precz z niewolnictwem kuchennym! Naprzód do walki o nowy byt”.

⁵³⁶ L. Atwood, *The Post-Soviet Woman in the Move to the Market: A Return to Domesticity and Dependence?* (w:) *Women in Russia and Ukraine*, R. Marsh red., Cambridge 1997, s. 71

Rysunek 2. G. Szegal, „Precz z niewolnictwem kuchennym! Naprzód do walki o nowy byt”

Ukazuje on dwie kobiety: jedna z nich – ubrana w czerwoną sukienkę - znajduje się na głównym planie, jest radosna, pełna energii, druga – jakby zmarginalizowana - w ciemnym tle, zmęczona i pogrążona w obowiązkach domowych. Kobieta w czerwieni uchyla jeszcze nieświadomej, uciemnionej drzwi, za którymi widać te wszystkie udogodnienia i osiągnięcia komunizmu w sferze socjalnej, czyli: żłobki, fabryczne kuchnie, stołówki. Dzięki tym osiągnięciom kobieta miała być wyzwolona i gotowa do pracy na rzecz budowy komunizmu. Jedno co musiała uczynić to zrezygnować z bycia gospodynią domową, roli nieuchronnie związanej z patriarchalnym modelem rodziny. W taki właśnie sposób propagandyści wykorzystywali sylwetkę kobiet by przekonać inne do porzucenia dawnych tradycji. Jakub Sadowski wymienia trzy sposoby ukazywania „kobiety – Prometeusza” jako:

- pomnikowej apoteozy wyzwolenia byłych „niewolnic domowych”
- aktywnej uczestniczki nowego ładu
- żeńskiego Prometeusza ukazującego drogę ku nowemu porządkowi świata.⁵³⁷

⁵³⁷ J. Sadowski, dz. cyt., s. 70.

3.2.1.1. *Zjawisko komunalek*

Państwo próbowało interweniować w każdy przejaw ludzkiej egzystencji, także w warunki mieszkaniowe obywateli. W latach 20. XX wieku w robotniczych i studenckich komunach organizowano kuchnie społeczne, przedszkola, pralnie, wszyscy członkowie komuny byli równi a decyzje zapadały większością głosów. Można stwierdzić, że miejskie komuny, które powstawały w tamtym okresie, były najbliższe ideału proletariackiego egalitaryzmu. Komuna miała na celu zastąpić w nowym układzie rodzinę. Znany radziecki psycholog A. Załkind pisał o tym ideale w 1926 r.: „Необходимо, чтобы коллектив сильнее, радостнее привлекал к себе, чем любовный партнер”.⁵³⁸

Swoistą „odmianą” wspomnianych komun, były - "женские коммуны". Ich powstanie było rezultatem sporej liczby samotnych kobiet w społeczeństwie radzieckim, co było wynikiem długich lat działań wojennych, w które przede wszystkim była angażowana męska część społeczeństwa. Przykładem tego typu komuny może być ta założona w 1919 r. w obwodzie charkowskim. Wdowy, panny i inne chłopki, które z różnych przyczyn były same żyły razem, wspólnie wychowując dzieci, troszcząc się o swój wikt i opierunek. Z historii znane są też inne żeńskie komuny: Свободная трудовая артель i Товарищество одиноких вдов имени Розы Люксембург. Z końcem lat 20. XX wieku najbardziej znaną instytucją tego rodzaju była Женская коммуна Артюхиной, założona w 1929 r. Jedną z ostatnich tego typu instytucji tworzyło 424 kobiet i 254 mężczyzn w latach 1931-1932. Oczywiście nie cała opinia publiczna była przychylna tego typu organizacjom, istniały opinie o niemoralnym prowadzeniu się. Pojawiały się także głosy twierdzące, że jest to wymysł obcy cywilizacyjnie czy próba zdyskredytowania instytucji małżeństwa, a nawet twierdzono, że jest to próba konfiskaty dzieci. Stąd też instytucja komuny, która była ucieleśnieniem idei Czernyszewskiego czy Kołłontaj nie mogła się rozwinąć w środowisku rosyjskiej wsi.⁵³⁹

Z biegiem czasu idea komun przeszła ewolucję. Komunalki stały się symbolem kontroli państwowej nawet w sferze prywatnej, gdyż nawet rodzina jako sfera stricte intymna przestała taką być. Komunalki odcisnęły piętno nie tylko na stosunkach rodzinnych, ale i międzyludzkich. W hasłach propagandowych głoszono, iż dążenie do posiadania wygod w domu czy chęć dzielenia się swoimi przeżyciami, emocjami uważano za przejaw indywidualizmu i „burżuazyjnego egoizmu”. Twierdzo, iż lansowana nowa forma współżycia

⁵³⁸ А.Б. Залкинд, Половой вопрос в условиях советского общества, Ленинград 1926, s. 13, za: Ю.В.Градскова, «Обычная» советская женщина, dz. cyt.

⁵³⁹ Р.Стайтс, Женское освободительное движение в России. dz. cyt., s. 406-416.

społecznego rozwiąże problem obciążenia kobiet. Jednak życie w komunalkach odbiegało od przedstawionego ideału (wszystkie obowiązki domowe miały być przejęte przez instytucje publiczne, pomieszczenia prywatne miały służyć tylko do snu a czas wolny obywatele mieli poświęcać na obcowanie z kulturą). Realna sytuacja odbiegała od ideału, gdyż państwo nieustannie cierpiało na brak środków, co odbijało się na braku nowych osiedli dla mas, które przemieszczały się ze wsi do miast. W „домах-коммунах” rolę kobiety i jej miejsce w grupie można określić jako „типично женским”: nikt nie próbował „przyuczać” męża czy partnera do pomocy w zajęciach domowych czy do wychowania dzieci.⁵⁴⁰ W ten sposób obowiązki kobiet radzieckich tylko wzrastały, bo nie dość że dbały o sprawy swojej rodziny to jeszcze przydzielonych im lokatorom. Co ważne, nieustanna ciasnota była powodem wielu konfliktów.⁵⁴¹

3.2.2. Lata 30.- 40. XX wieku

Gdy ukształtowała się nowa elita, społeczeństwo radzieckie utraciło już wiele rewolucyjnych cech i zaczęło nabierać konserwatywnego charakteru. Transformacja ta nastąpiła w latach 30. XX wieku. Trwała jeszcze przez okres II wojny światowej i pogłębiła się w okresie powojennym. Podstawową rolę w tym procesie odegrały nowe przepisy prawa krajowego. Właśnie ten okres końca lat 20. do połowy lat 50. XX wieku przez badaczy nazywany jest etapem „totalitarnej androginii”. Z jednej strony, był on próbą stworzenia bezpłciowego „homo sovieticus”, z drugiej strony, był to czas intensywnej ekonomicznej mobilizacji kobiet. W okresie tym możemy wydzielić poszczególne etapy:

- pierwszy z nich, lata 1929-1934, w których można zauważyć powrót do tradycyjnego ujmowania polityki rodzinnej,
- drugi to okres Wielkiej Wojny Ojczyźnianej (1941-1945). Dla tego okresu charakterystyczne były inne wzory kobiecości i sposoby mobilizowania Rosjank. W tym czasie kobiety też obejmowały te gałęzie aktywności społeczno-zawodowej, które dotąd przeznaczone dla mężczyzn.

⁵⁴⁰ Н. Л. Пушкарёва, Гендерная система Советской России и судьбы россиянок, „Новое литературное обозрение. Семиотика августа в XX веке: трансформация жизни частного человека в эпоху социальных катаклизмов”, 2012/5, nr 117, s. 8-23.

⁵⁴¹ L. Atwood, The Post-Soviet Woman in the Move to the Market: A Return to Domesticity and Dependence? dz.cyt., s. 104-10.

Na lata 30. XX wieku przypadają pierwsze plany pięcioletnie oraz kres industrializacji i kolektywizacji, czyli moment, w którym oficjalnie stwierdzono, iż „женский вопрос” w państwie radzieckim został rozwiązany. W rzeczywistości oznaczało to likwidację Żenotdzielów oraz innych organizacji społecznych jeszcze działających, pod pretekstem wypełnienia już swojej roli.⁵⁴² Te kobiece organizacje, które pozostawiono oraz nowe instytucje, nawet formalnie nie były podmiotami samodzielnymi, działały niejako z ramienia Partii. Koncentrowano się na tym by kobiety były angażowane w coraz większą liczbę gałęzi gospodarki, także w te zawody dotąd uchodzące za typowo męskie.⁵⁴³

Wizerunek idealnej obywatelki radzieckiej lat 30. i 40. XX wieku zawiera wiele sprzeczności. Nowa władza postawiła przed obywatelkami zadanie uczestnictwa w budowie socjalizmu - rozwoju przemysłu, w trakcie działań wojennych - zaangażowania w walkę. Z jednej strony idealna radziecka obywatelka powinna cechować się niezależnością, pewnością siebie, wiarą we własne możliwości. Prasa kobieca tych lat była pełna ilustracji przedstawiających Rosjanki zajmujące się ćwiczeniami - głównym hasłem okresu było: "gotów do pracy i obrony". Zgodnie z analizą L. Atwood, głównymi cechami, którymi określano kobietę w tym czasie były: tężyzna fizyczna i gotowość do heroicznych czynów. Warto jednak zaznaczyć, że entuzjazm, który towarzyszył kobietom, które wchodziły w męskie role był praktycznie niewidoczny wśród mężczyzn, w momencie przejmowania przez nich ról i obowiązków domowych. Te cechy kobiety miały realizować wraz z dopasowaniem się do tradycyjnych wartości przypisywanych kobiecie w społeczeństwie. Mimo propagandy dotyczącej upublicznienia zajęć domowych (kuchnie publiczne, żłobki), społeczny sposób zastępowania kobiet nie spełniał się. Twierdzono powszechnie, że anatomia i fizjologia kobiecego ciała sprzyja wykonywaniu prac domowych. Ten fakt według Atwood, motywował do tradycyjnego pojmowania żeńskich ról. Tym sposobem już z końcem lat 30. XX wieku aktywna zawodowo kobieta, która samodzielnie szyla dla siebie ubrania i zajmowała się prowadzeniem domu uważana była na współczesną radziecką kobietę i dobrą obywatelkę.

Podobnie z wyglądem zewnętrznym. Jeśli w latach 20. XX wieku makijaż i zbytnie przywiązanie do estetyki wyglądu było uważane za przejaw burżuazji, to już w latach 30. XX wieku twierdzono, że naturalnym dla kobiety jest potrzeba strojenia się. Atwood stwierdza, że

⁵⁴² Można w tym miejscu wymienić: Антифашистский комитет, Общество политкаторжан.

⁵⁴³ Вождю, учителю и другу колхозниц! Письмо колхозниц колхоза «12-й Октябрь» Тарасовского района Ростовской области, „Колхозница” 1937, nr 11, s. 10. Za: Н. Л. Пушкарева, Гендерная система Советской России и судьбы россиянок, dz.cyt., s. 8-23.

ta zmiana opinii związana jest z dążeniem połączenia ról żeńskich i męskich, ukazania, że się one nie wykluczają. Magazyny kobiece coraz częściej pisały o ówczesnych kobietach, które łączyły ciężką pracę jednocześnie nie zaniedbując swojego wyglądu. Atwood wysuwa ciekawą myśl, twierdząc, że ta zmiana stanowiska związana była z faktem realizowania znanego hasła J. Stalina tamtego okresu: „życie stało się weselsze”. Według badaczki, przez takie działania chciano to hasło urzeczywistnić. Dodatkowo, od 1935 r. w środkach masowej komunikacji zaczął pojawiać się termin „культуриность”, który mimo swej popularności nie miał jednej definicji. Generalnie określano nim ideał obywatela – wykształconego, ceniącego wyższą kulturę, który dbał o swój wygląd zewnętrzny. Stąd też tendencja do tego by kobieta radziecka zaczęła dbać o siebie.⁵⁴⁴

Obojętnie w jaki sposób interpretowano kobiecość i czy moda była tematem obecnym czy też nie, sfera seksualności była tematem określanym jako tabu. Z tego też powodu wielu badaczy zwraca uwagę, że pod tym względem radzieckie społeczeństwo stało się aseksualne bądź apłciowe. Związane to było nie tylko z ograniczeniem prawa do aborcji, ale wstrzymaniem się od rozwoju rynku środków antykoncepcyjnych czy utrudnieniem procedury rozwodowej. Jednym z powodów takiego stanu rzeczy był fakt, iż obywatele radzieccy wszystkie swoje siły mieli wkładać w budowę socjalizmu, także pod względem demograficznym.⁵⁴⁵ Ten stan rzeczy przynosił na myśl „wielki odwrót” od wartości rewolucyjnych, na który złożył się „ruch żon”, ale także fakt, że rozluźnienie więzi rodzinnych uważane było za zło społeczne i moralne a powrót do tych wartości wydawało się krokiem we właściwym kierunku. Co ciekawe, w drugiej połowie lat 30. XX w. można odnaleźć w hasłach prorodzinnych slogany wręcz antymęskie. Kobiety prezentowano jako płęć szlachetniejszą i niedocenianą, zdolną do poświęceń, zapewniającą przetrwanie rodzinie. Mężczyznom natomiast wytykano egoizm i nieodpowiedzialność, skłonność do wykorzystywania rodziny.

Lata 30. XX wieku przyniosły wiele przełomów, ale też wstrząsów w radzieckim społeczeństwie. W okresie kolektywizacji miliony mężczyzn opuściło swoje domy podobnie jak w okresie wojny domowej. Część z nich utrzymywała kontakt z rodzinami, ale część opuściło dom na zawsze. Na rozluźnienie więzi rodzinnych wpływ miały oczywiście wspomniane zmiany w prawie rozwodowym. Dodatkowo, prawie 10 mln kobiet w latach 30. XX w. weszło na rynek pracy i ostatecznie zostało jedynymi żywicielkami rodziny. W ten sposób zmiana uległa struktura rodziny, która składał się z pracującej matki, jednego lub

⁵⁴⁴ L. Atwood, *The Post-Soviet Woman in the Move to the Market: A Return to Domesticity and Dependence?*, dz.cyt., s.130-132.

⁵⁴⁵ Градскова Ю. Обычная советская женщина, dz. cyt.

dwojga dzieci, oraz niezastąpionej babuszki, która prowadziła gospodarstwo domowe. Wiele rodzin rozpadało się w okresie wielkiej czystki, kiedy małżonków i dzieci obarczano winą za utrzymywanie kontaktów z „wrogami ludu”. Żony ofiar trafiały do obozów albo na zesłanie. Dzieci wychowywały się u rodziny albo trafiały do sierocińców pod zmienionym nazwiskiem. Mimo tych niekorzystnych warunków wielu badaczy zwraca uwagę na wytrzymałość instytucji rodziny. Najlepszym przykładem jest fakt, że ludzie wciąż zawierali małżeństwa. W 1937 r. 91% mężczyzn w wieku 30-39 oraz 81% kobiet podawało, że żyje w małżeństwie. Odsetek ten był bardzo wysoki biorąc pod uwagę, że nie wszystkie związki będące de facto małżeństwami, zostały zarejestrowane.⁵⁴⁶ Można wciąż było spotkać rodzinę znaną z okresu carskiego, w szczególności wśród ludności chłopskiej. Jednak w miastach często jej szkielet stanowiło kilka pokoleń, ale już tylko kobiet. Także w znacznie zamożniejszych i uprzywilejowanych rodzinach, starsze pokolenia kobiet były ważną podporą rodziny.⁵⁴⁷

W sytuacji zmiany polityki państwa na prorodzinną prócz haseł pochwalnych szło także zaangażowanie w rozwiązywanie problemów rodzinnych. Zresztą sami obywatele, w szczególności kobiety, zwracały się do władz z prośbą o pomoc szczególnie w ustaleniu miejsca pobytu męża i uzyskaniu od niego alimentów. Jednak nie zawsze komitety partyjne angażowały się w te sprawy. Wielu prośb nie rozpatrywano lub po prostu zostawiano je bez odpowiedzi, inne odrzucono ze względu na osobiste znajomości wiarołomnych mężów z członkami komitetów. Wytyczne władz centralnych i propaganda brały natomiast zdecydowanie stronę opuszczonych kobiet. Jednak pewne aspekty życia rodzinnego nie były przedmiotem zainteresowania państwa. Przykładowo, przemoc w związkach czy niewierność małżeńska rzadko były przedmiotem skarg społecznych.⁵⁴⁸ Dodatkowo, Atwood zauważyła, że męska część społeczeństwa nie zawsze podchodziła przychylnie do nowych zdobyczy w sferze możliwości społecznych-politycznych-zawodowych dla rosyjskich kobiet. Te z nich, które odważyły się skorzystać z nowych przysługujących jej praw, nie rzadko, we wciąż konserwatywnej społeczności, szczególnie na rosyjskiej wsi, były narażone na przemoc ze strony swojego męża.⁵⁴⁹ Już analiza pierwszych lat istnienia państwa radzieckiego wskazuje w jaki sposób, przy każdej zmianie w tej polityce, dzięki narzędziom propagandowym, lansowano

⁵⁴⁶ S. Fitzpatrick, *Życie codzienne pod rządami Stalina*, dz. cyt., s. 209-214.

⁵⁴⁷ W przypadku rodziny Eleny Bonner podporą także była babcia, która wyręczała rodziców poświęcających się pracy na wysokich stanowiskach partyjnych. Podobną rolę odgrywała matka nauczycielki akademickiej Sofii Pawłowej, która mieszkała z nią od urodzenia pierwszego dziecka przez okres dwóch małżeństw (jedno niezarejestrowane), przeżyła wraz z nią aresztowanie i zniknięcie drugiego męża w czasie wielkiej czystki oraz wojenną ewakuację. Tamże, s. 212.

⁵⁴⁸ Tamże, s. 215-220.

⁵⁴⁹ Tamże, s. 62-63.

odpowiedni do potrzeb państwa obraz idealnej kobiet radzieckiej odpowiadającym aktualnym potrzebom państwa.⁵⁵⁰

Osobnym etapem także dla sfery domowej życia radzieckiego człowieka stał się okres Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. W tym czasie kobiety obejmowały te gałęzie aktywności społeczno-zawodowej dotąd przeznaczonych dla mężczyzn. Mowa nie tylko o nowych miejscach pracy w sektorze produkcyjnym, ale też w administracji. Po 1945 r. kobiety z tych sfer zostały wyparte. Przede wszystkim ze stanowisk kierowniczych. Tradycyjne dla rewolucji podejście braku podziału pracy pomiędzy płciami, znów pospiesznie reaktywowano w sytuacji, gdy znów zabrakło siły roboczej. Wszelkiego rodzaju luki czy to w sferze wytwarzania, usług czy w walce na froncie wypełniano kobiecą siłą.⁵⁵¹

W okresie walk II wojny światowej także lansowany wizerunek radzieckiej kobiety kolejny raz uległ zmianie. Obraz radzieckiej kobiety stał się ważnym symbolem. Magazyny ukazywały obraz matki, która wysyła swojego syna na front. Rola kobiety nie ograniczała się tylko do wsparcia, ale ona sama miała angażować się w walkę. Faktem mniej znanym jest, iż kobiety, które nie zaangażowały się bezpośrednio w walkę, nie miały łatwiejszej drogi do przebycia. Te, które pozostały poza linią frontu, wzięły na swoje barki wsparcie walczących i ich zaopatrzenie, zajęły w zakładach pracy miejsce tych, którzy ruszyli na front. W tym okresie jeszcze bardziej ceniono wielodzietne kobiety, które w ten sposób zapewniały nowe zastępy żołnierzy.⁵⁵² Okres, po zakończeniu działań wojennych nie okazał się łaskawszy. Państwo potrzebowało ogromnej liczby rąk do pracy by odbudować to, co zniszczyły działania wojenne. Co warto podkreślić, wielu obywateli poległo na froncie, ale też wielu pochłonął terror stalinowski. Stąd też powszechne zjawisko samotnych matek. Te, do których mąż wrócił także nie zawsze miały łatwiejszej sytuacji – mężczyźni często wracali jako osoby niepełnosprawne nie tylko fizycznie, ale z ranami psychicznymi, z tego powodu trudno było im znów wejść w stare obowiązki mężów i ojców.⁵⁵³

⁵⁵⁰ Ю.В.Градскова, «Обычная» советская женщина, dz.cyt.

⁵⁵¹ Н. Л. Пушкарева, Гендерная система Советской России и судьбы россиянок, dz.cyt. s. 8-23.

⁵⁵² L. Atwood, Creating the New Soviet Woman. Women`s Magazines as Engineers of Female Identity, Manchester 1999, s. 136-148.

⁵⁵³ L. Atwood, Creating the New Soviet Woman. dz.cyt., s. 150.

3.2.3. Lata 50.-80. XX wieku

Kolejny etap w tworzeniu wzorca kobiecości badacze datują od połowy lat 50. XX wieku do początku pieriestrojki. W tym okresie oczekiwano od kobiet znów większego zaangażowania w kwestie sfery domowej. Jednak państwo wciąż angażowało się w każdą sferę życia obywatela czy to w kwestii życia rodzinnego, pracy czy dyskursu społecznego. Jednak okres ten dał także inne zmiany - rehabilitację sfery prywatnej.

Początek tego okresu przypadał na czas odwilży a zarazem kryzysu dotychczasowych wartości, przy tym także obrazu „pracującej matki”. Z końcem lat 50. XX wieku nastąpiła kolejna zmiana w idealnym wzorcu radzieckiej kobiecości. W prasie, opisy kobiet-robotnic powoli ustępowały miejsca stereotypowym, „kobięcym” ujęciom tej płci. Mimo ciągłego niedostatku materiałów, radzieckie kobiety chciały o siebie dbać. Choć codzienność także nie ułatwiała im tego – większość kobiet pracowało na sektorze przemysłowym, gdzie warunki pracy był ciężkie i wymagały wiele wysiłku, szczególnie fizycznego.⁵⁵⁴

Ważną zmianą w tym okresie była kwestia podejścia do aborcji – liberalizacja polityki państwa związana z reprodukcyjnymi rolami obywateli.⁵⁵⁵ Jednak za zmianą polityki nie szła odpowiednia edukacja. Tym sposobem aborcja stała się swego rodzaju „środkiem antykoncepcyjnym”, co władza skrupulatnie starała się przemilczeć.⁵⁵⁶

Ten czas „odwilży” i stagnacji stał się okresem pomocy samotnym matkom, rozwiedzionym kobietom. Państwo niosło pomoc w postaci systemu ulg i zasiłków, który był kreowany szczególnie w okresie lat 70-80 XX wieku. Co ważne, system ten miał nie tyle stymulować wzrost dzietności w radzieckim społeczeństwie, co dzięki niemu chciano kreować wizję „idealnego macierzyństwa”, czyli rolę społeczną kobiety jakby przypisaną jej z natury. Uznano ideał „pracującej matki” za osiągnięty i podejmowano działania w celu poprawy kondycji demograficznej kraju – wpływ na opinię społeczną, krytyką rozwodów, popieranie dużych rodzin, wczesnych ślubów. Badacze charakteryzują ten okres jako powrót kobiety na „łono rodziny”. Często można się spotkać w literaturze z określeniem, że okres lat 50. XX w. to czas „(нео)традиционалистские интерпретации женской поли” kobiety, co spowodowało ograniczenie jej roli do sfery prywatnej.⁵⁵⁷ Tendencja ta ciągnęła się do lat 80. XX wieku.

⁵⁵⁴ Ю. Градскова, Обычная советская женщина, dz.cyt., s. 100-103.

⁵⁵⁵ Decyzją Prezydium Rady Najwyższej ZSRR od 05.08.1954 r. odpowiedzialność karna za wykonanie aborcji została zniesiona. Za: Н. Л. Пушкарева, Гендерная система Советской России и судьбы россиянок, dz. cyt., s. 8-23.

⁵⁵⁶ З.А. Янкова, О семейно-бытовых ролях работающей женщины, „Социальные исследования”, 1969, nr: 4, s. 76-87.

⁵⁵⁷ Tamże.

Przykładowo, idealna kobieta radziecka lat 70. XX w. to kobieta poświęcająca się rodzinie i macierzyństwu, która łączy te obowiązki z pracą zawodową. Co ważne, radziecka kobieta z tego obrazu nie podejmowała pracy ze względu na ambicje zawodowe, ale dlatego by wesprzeć finansowo rodzinę – realia omawianego okresu były takie, iż nieliczne rodziny były w stanie utrzymać się z jednej wypłaty.⁵⁵⁸ Co warto zauważyć, ten „stopniowy zwrot ku życiu domowemu”, który radzieccy socjologowie zauważyli już oficjalnie w latach 70. XX wieku opisywany był jako „przedkładanie rodziny nad pracę”, ważna była też wartość przyjaźni i powiązań koleżeńskich. Jednak to właśnie w sferze półprywatnej od lat 60. do 80. XX w. rozwijał się ruch dysydencki.⁵⁵⁹

Zgodnie z oficjalną ideologią „miłość” miała być główną przyczyną zawarcia małżeństwa dla radzieckich obywateli, w momencie, gdy „miłość ustała, uczucie wygasło” można było rozważać kwestię rozwodu. Większość radzieckich socjologów lat 70. interpretuje małżeństwo z miłości jako podstawę radzieckiego społeczeństwa, radzieckiej rodziny.⁵⁶⁰ Tendencja do wzmocnienia rodziny i jej ochrony pomimo zmieniających się uczuć małżonków rozpoczęły się w połowie lat 30. XX wieku. Podnoszono wtedy hasło o konieczności stabilizacji siły roboczej i zwiększenia przyrostu naturalnego. Tendencja ta była oczywiście widoczna też we wcześniej omawianych aktach prawnych.⁵⁶¹

Po okresie stalinowskim, kojarzonym z represyjnym regulowaniem relacji rodzinnych, kolejne okresy rozwoju państwa radzieckiego charakteryzowały się manipulowaniem moralnymi kategoriami „rodziny socjalistycznej”. W kolejnym okresie polityka państwa w tym temacie przypominała te stosowane w zachodnich państwach – dzietność była wspierana poprzez wypłatę odpowiednich zasiłków, dodatków na dzieci, a rozwody próbowano ograniczać poprzez wsparcie młodych małżeństw w zakresie zakwaterowania.⁵⁶² Mimo tych działań i odpowiedniej nadbudowy ideologicznej, były one niedostateczne o czym świadczą konkretne statystyki. W 1985 r. około 80% kobiet i 70% mężczyzn do 25. roku życia było już związku małżeńskim. Jednak w tym samym roku, jedna trzecia rozwodników nie miała za sobą

⁵⁵⁸ Н. Л. Пушкарева, Гендерная система Советской России и судьбы россиянок, dz. cyt., s. 8-23.

⁵⁵⁹ N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, Historia Rosji, dz. cyt., s. 610-612.

⁵⁶⁰ Ю. В. Градскова, «Обычная» советская женщина, dz. cyt.

⁵⁶¹ Prawodawstwo radzieckie gwarantowało kobiecie szereg praw – prawo zabraniało mężczyźnie wniesienia sprawy o rozwód w okresie ciąży żony i w czasie pierwszego roku życia dziecka (art. 14 Основ законодательства Союза ССР и союзных республик о браке и семье). Jeśli małżeństwo mimo to rozpadło się w tym czasie – były mąż jest zobowiązany nie tylko do płacenia alimentów do czasu osiągnięcia przez dziecko pełnoletniości, ale teżłożyć na utrzymanie byłej żony do czasu osiągnięcia przez dziecko roku. С. В. Поленина, Женский вопрос и строительство социалистического правового государства, Труд, семья, быт советской женщины. Юридическая литература, С. В. Поленина ред., Москва 1990, s. 4-50.

⁵⁶² D. Field, Irreconcilable Differences: Divorce and Conceptions of Private Life in the Khrushchev Era, “Russian Review”, 1998, nr 1.

pięciu lat związku. Świadczyć to może o sporej niedojrzałości małżonków i ich nieprzygotowaniu do zawarcia związku. Co do samych rozwodów, statystyka pokazuje, że ponad połowa wniosków rozwodowych została wniesiona przez kobiety, które w swoich związkach zmagaly się z: alkoholizmem współmałżonka, zdradą, agresją, brakiem wsparcia w codziennych obowiązkach.⁵⁶³ W statystykach dotyczących rozwodów, ZSRR zajmował w latach 70. XX wieku drugie miejsce, zaraz po USA.⁵⁶⁴

Jak już zauważono, najważniejszą z punktu widzenia interesu państwa, częścią sfery intymnej życia obywateli, na którą chciano wpływać, kontrolować i kreować, było macierzyństwo. Poprzez przeplatanie dwóch aspektów ważnych z punktu widzenia państwa – politycznego (socjalizacja nowych członków społeczeństwa) i ekonomicznego (dbanie o przyrost nowej siły roboczej) polityka i ideologia związana z macierzyństwem była najbardziej sprzeczna. Po pierwsze, dążono do tego by świeżo upieczona matka była świadoma, że dziecko nie jest tylko „jej”, ale że jest “будущими гражданами социалистического государства”. W ten sposób, sam fakt urodzenia dziecka nakładał na matkę obowiązki „państwowe”. Warunki tej swoistej umowy matki z państwem w historii państwa radzieckiego ulegały zmianie. Wstępem do tej polityki były lata 30. XX w. charakteryzujące się zwiększeniem obowiązków matki względem dziecka a zarazem zmniejszenie tych obowiązków, które brało na siebie państwo. Zmiany zaszły, na krótko, w latach 60. XX w., gdy znów w dyskursie pojawiły się hasła o „общественного воспитания детей”.⁵⁶⁵ W okresie lat 60.-70. XX wieku Rosjanka już oficjalnie odpowiedzialna była za zapewnienie bytu i odpowiedniego wychowania, ale też odpowiedniego rozwoju kolejnemu pokoleniu. Dodatkowo, publiczne instytucje wychowawcze, w ZSRR traciły swoje uznanie w oczach obywateli – badania wskazywały, że ze żłobków niezadowolona była co czwarta matka, a z przedszkoli – co siódma.⁵⁶⁶ Dodatkowo, status społeczny kobiety coraz bardziej zaczynał zależeć od sukcesów jej dzieci, jej „matczynych” talentów. Jak stwierdza Gradszkowa, kobieta uważana za główną wychowawczynię następnych pokoleń, była oceniana ze względu na osiągnięcia swoich dzieci.⁵⁶⁷ Tego zjawiska próżno szukać wśród męskiej części społeczeństwa. W końcowym etapie funkcjonowania państwa radzieckiego działania władzy

⁵⁶³ С. В. Поленина, Женский вопрос и строительство социалистического правового государства, dz.cyt., s. 4-50.

⁵⁶⁴ И.С. Кон, Сексуальная культура в России: клубничка на березке, Москва 1997, s. 244.

⁵⁶⁵ Patrz: “Работница”, 1961, nr 1.

⁵⁶⁶ А. Харчев, С.Голод, Профессиональная работа женщины и семья, Ленинград 1971, s. 49.

⁵⁶⁷ Ю. Градскова, Обычная советская женщина, dz.cyt., s. 68-69.

dotyczące wsparcia dla macierzyństwa wzrosły. Działania były nakierowane na wsparcie matki, ale też na zachęcenie jej do pozostania w domu:

- wprowadzenie systemu dni wolnych, urlopów,
- wydłużenie urlopów wychowawczych,
- udzielenie kobietom posiadającym dwójkę dzieci w wieku do 12. roku życia dodatkowych dni urlopu, a także prawo do dwutygodniowego bezpłatnego urlopu,
- obniżenie wieku emerytalnego dla matek posiadających piątkę lub więcej dzieci,
- dodatkowe przywileje dla matek dzieci niepełnosprawnych: zwolnienia od pracy lub zmniejszenie godzin pracy dla matek chorych dzieci.⁵⁶⁸

Państwo w momencie planowania wsparcia socjalnego dla rodzin miało zawsze na względzie swoistą diadę: „matkę i dziecko”, ojciec nie był obecny. Dlatego rolę mężczyzny w radzieckiej rodzinie w opracowaniach charakteryzowano krótko, jako „преимущественно отсутствующую”. Przywołując słowa amerykańskiego badacza historyka K. Geigera, radziecki mężczyzna wywodzący się z tradycji patriarchalnej rodziny, dążył do zachowania swoich praw i nie przyjmowania sobie żadnych obowiązków.⁵⁶⁹ Mimo tego, że mężczyzna jako mąż i ojciec nie był ujęty w tej swoistej umowie pomiędzy kobietą a państwem radzieckim, zaczął - począwszy od lat 30. XX wieku - pojawiać się, ale raczej tylko w oficjalnym dyskursie a nie w realnym życiu radzieckiej rodziny. Dwie rosyjskie badaczki Elena Zdrawomysłowa (Е.А. Здравомыслова) i Anna Temkina (А.А. Темкина) dość trafnie scharakteryzowały radziecką instytucję rodziny jako jedyną, gdzie wspólnie istniały radykalne marksistowskie idee i tradycyjne rosyjskie wartości.⁵⁷⁰

3.2.4. Sytuacja kobiet radzieckich pod względem miejsca zamieszkania

Wprawdzie tradycyjny marksizm zakładał szerzenie socjalizmu w społeczeństwie zurbanizowanym i uprzemysłowionym, jednak Związek Radziecki przez większą część swojej historii był krajem chłopskim. W 1926 r. 82% ludności zamieszkiwało tereny wiejskie. Dopiero w połowie lat 60. XX w. zaczęła dominować ludność miast. To ludność wsi najbardziej odczuła

⁵⁶⁸ Э.Е. Новикова, Женщина в развитом социалистическом обществе, Москва 1985, s. 96.

⁵⁶⁹ K. Geiger, The family in Soviet Russia, Harvard University Press 1968, s. 244.

⁵⁷⁰ Е.А. Здравомыслова, А.А. Темкина, Социальная конструкция гендера и гендерная система в России, Материалы первой российской летней школы по женским и гендерным исследованиям. Москва 1997, s.87.

koszt „budowania socjalizmu”. To na niej odbiły się dwie katastrofy demograficzne, czyli kolektywizacja rolnictwa związana z przesiedleniami i falą głodu oraz następstwa II wojny światowej, gdyż to chłopci stanowili większość szeregów Armii Czerwonej. Komuniści do warstwy chłopskiej mieli ambiwalentny stosunek. Z jednej strony bolszewicy wierzyli, że działają w imieniu ludu, z drugiej zaś jako marksiści postrzegali ich jako drobnych burżuazyjnych właścicieli ziemskich, którzy poprą budowę komunizmu dopiero wtedy, gdy całkowicie zmienią się w proletariat i opuszczą wieś lub kiedy rolnictwo przekształci się pod wpływem skolektywizowanego przemysłu. Warto powiedzieć, że chłopci też skorzystali na niektórych aspektach polityki państwa, zwłaszcza na upowszechnieniu edukacji oraz na możliwości awansu społecznego.⁵⁷¹

W przypadku kobiet zamieszkujących wieś, największym problemem było podwójne obciążenie pracą, które obecne było także w życiu mieszkanki miasta, do tego dochodziło zachowane w życiu wiejskim, przypisywanie kobiecie gorszego statusu oraz sam fakt zamieszkiwania na wsi, który był związany z przynależnością do grupy B społeczeństwa radzieckiego. Wszystko to jeszcze bardziej spowalniało proces równouprawnienia płci. Po dziesięciu latach od rewolucji, mimo wytężonej pracy Żenotdzielów i innych organizacji, N. Krupska zauważyła, że rosyjskie chłopki mimo swoich dostojnych zalet "очень отстали в своем развитии". Analfabetyzm, brak wystarczających możliwości w dostępie do edukacji, brak innych niż tradycyjne role społecznych, krytyczne podejście do kwestii rozwodów w środowisku, brak wsparcia w dążeniu do rozwoju czy emancypacji w środowisku czy w rodzinie. Niechęć środowiska wsi, szczególnie jej męskiej części, do feminizmu często objawiała się w stosunku do obiektywnie „nieszkodliwych” wydarzeń jak uczestnictwo chłopek w obchodach Dnia Kobiet. Jak zauważył mąż jednej ze świętujących: "Они обойдутся и без тебя. Ты слишком грязная и глупая, ты годишься только для того, чтобы ходить за коровой".⁵⁷²

Jak kolektywizacja wpłynęła na życie rosyjskiej chłopki? Nie licząc tych, które zostały wraz z resztą rodziny przesiedlone w ramach akcji rozkułaczania lub jeśli nie padły ofiarą głodu, chłopki bez szczególnej wrogości przyjęły nowy porządek. Kolektywizacja miała przynieść im możliwość decydowania o swoim losie, możliwość zarabiania na swoje utrzymanie, otrzymała ochronę prawną i socjalną, dostała możliwość dalszej edukacji na kolejnych szczeblach. Były to formalne zdobycze, realia wyglądały mniej optymistycznie. W latach 60. XX w. 83% mieszkanki wsi zajmowało się pracą na stanowiskach, gdzie nie

⁵⁷¹ N.V. Riasanovsky, M.D. Steinberg, Historia Rosji, dz.cyt., s. 606-608.

⁵⁷² Р.Стайтс, Женское освободительное движение в России. dz.cyt., s. 406-416.

wymagano wysokich kwalifikacji głównie w polu czy na fermach. Oczywiście, prócz pracy zarobkowej zajmowały się one obowiązkami domowymi. Po II wojnie światowej znana z propagandowych akcji, traktorzystka Pasza Angelina, przestała być symbolem kobiecej pracy na wsi. Na rosyjskiej wsi nie wymagano specjalizacji, odrębnych gałęzi pracy jak było w miastach, tam wciąż dominował męski punkt widzenia także w stosunku do miejsca kobiety. Można było to zauważyć szczególnie w kolchozowej administracji.

Miasta, prócz przeludnienia, borykały się także z innymi problemami. Podstawowa infrastruktura prócz największych miast była na niedostatecznym poziomie. Przykładowo, w Woroneżu nowe domy dla robotników zbudowano bez instalacji wodociągowej i kanalizacyjnej. W 1937 r. większość mieszkańców syberyjskich miast nie posiadała centralnego ogrzewania, kanalizacji i dostępu do bieżącej wody.⁵⁷³ Także poziom bezpieczeństwa miast w l. 30. XX w. pozostawiał wiele do życzenia.⁵⁷⁴

3.3. Radziecka kobieta w sferze pracy

Przed rewolucją 1917 r. mimo reform carskich z 1861 r., około 80% Rosjank wciąż było nieaktywnych zawodowo, zajmowało się prowadzeniem domu. Jeśli podejmowały pracę to w ramach gospodarstwa rolnego, 13% - przedsiębiorstwach i budownictwie, 4% - w sektorze edukacyjnym i ochronie zdrowia. 83,4 % kobiet w wieku 9-49 było analfabetkami.⁵⁷⁵ I wojna światowa wpłynęła na położenie kobiet. Z biegiem czasu, gdy coraz więcej mężczyzn było angażowanych w walkę na froncie, kobiety przejmowały stanowiska, które wcześniej były dla nich niedostępne. Zjawisko to było szczególnie widoczne w przemyśle i gospodarstwach rolnych. Przykładowo, w Moskwie udział kobiet w sektorze przemysłowym w 1914 r. wynosił 39,4% a już w 1917 r. – 48,7%. Personel kobiecy był także angażowany w działania na froncie. Nie można zapomnieć o Batalionie Śmierci, który liczył około tysiąca żołnierek.⁵⁷⁶

⁵⁷³ S. Fitzpatrick, *Życie codzienne pod rządami Stalina*, dz.cyt. s. 73.

⁵⁷⁴ Tamże, s. 75.

⁵⁷⁵ *Women in the Soviet Union*, dz.cyt. s. 5-6.

⁵⁷⁶ Co ciekawe, to właśnie członkinie tego batalionu odpierały atak na Pałac Zimowy w Sankt-Petersburgu w październiku 1917 r. Б.Пиетров-Эннер, *Новые люди России. Развитие женского движения...* dz.cyt., s. 290-291.

Wielkim osiągnięciem, zdaniem władz radzieckich, było zrównanie kobiet i mężczyzn na rynku pracy. W okresie przedrewolucyjnym, nierówność w zarobkach między kobietami a mężczyznami mimo wykonywanej tej samej pracy było czymś całkowicie normalnym. Po rewolucji sytuacja ta miała ulec zmianie. Przez ciągły deficyt rąk do pracy i przez chęć wypełnienia ideologicznych haseł, kobiety zatrudniano w coraz to cięższych gałęziach przemysłu.⁵⁷⁷ Jeszcze w okresie NEP-u utrzymywał się wysoki współczynnik bezrobocia wśród kobiet. Oficjalnie winę za ten stan zrzucano na karb ówczesnego, „kapitalistycznego” systemu. Jednak należy zwrócić uwagę na negatywny stosunek mężczyzn-pracowników, którzy swoje koleżanki traktowali jak rywalki w walce o pracę. Sytuacja pogorszyła się po wejściu w życie ustawy o rozwodach z 1926 r. Nowe prawodawstwo zmusiło wiele bezrobotnych rozwiedzionych kobiet do pozostawienia dzieci lub do prostytuowania się ze względu na brak środków do życia po odejściu męża-jedynego żywiciela rodziny. Władza zakładała specjalnie dla kobiet szkoły podnoszenia kwalifikacji zawodowych, nie można zapomnieć o pracy Żenotdzielów. Kobiety, którym udało się znaleźć pracę, uzyskały dodatkowe korzyści dzięki regulacjom prawnym zapewniającym dodatkowe korzyści dla aktywnych zawodowo kobiet. Pierwszy akt prawny dotyczący warunków pracy został wydany w 1918 r. Wprowadził on 8-godzinny dzień pracy oraz stanowisko kobiet-inspektorów w fabrykach, zakazano pracy w godzinach nadliczbowych i w porze nocnej dla kobiet w ciąży.⁵⁷⁸

Wraz z przejęciem władzy przez J. Stalina zmieniło się podejście do problemu zarządzania, ale też planów dążenia do ideału komunistycznego. Podjęto plan utworzenia komunistycznej autarkii. W wyniku odrzucenia stosunkowo umiarkowanej polityki NEP-u oraz wprowadzenia kolektywizacji i pierwszego planu pięcioletniego, nowe państwo radzieckie weszło w okres nazywany „rewolucją stalinowską”. Według Stalina miała ona polegać na stworzeniu podstaw ekonomicznych socjalizmu przez zlikwidowanie prywatnej przedsiębiorczości i wprowadzeniu państwowego planowania. Plan ten realizowano już w okresie pierwszego planu pięcioletniego (1928-1932), w ramach którego rozpoczęto szybką industrializację słabo rozwiniętych obszarów. Wymagało to wielkich inwestycji w przemyśle ciężkim, ograniczeń w sferze dóbr konsumpcyjnych oraz wyrzeczeń ze strony ogółu społeczeństwa.⁵⁷⁹ W tym celu każda para rąk do pracy, w tym żeńskich, była niezwykle cenna. Doprowadzało to do sytuacji, w której kobieta radziecka była widziana przez pryzmat swojej funkcji w miejscu pracy - była widziana jako robotnica - a nie przez pryzmat swojej funkcji

⁵⁷⁷ Patrz: И. А.Курганов, Женщины и коммунизм, Nowy Jork 1968.

⁵⁷⁸ Р.Стайтс, Женское освободительное движение в России. dz.cyt., s. 392-406.

⁵⁷⁹ S. Fitzpatrick, Życie codzienne pod rządami Stalina, dz.cyt., s. 4-6.

biologicznej.⁵⁸⁰ Zaczynając już od pierwszego planu 5-letniego, Partia rozpoczęła kampanię zachęcającą do podjęcia pracy nawet w przemyśle ciężkim. W końcowym okresie drugiego planu 5-letniego, liczba pracujących kobiet wzrosła trzykrotnie w stosunku do stanu z 1927 r. Wraz z postępującą industrializacją, nastąpiło zwiększenie współczynnika zatrudnienia wśród kobiet, a tym samym ograniczano ustawodawstwo ochronne, gwarantujące lepsze warunki pracy. Przykładowo, od 1936 roku do zakończenia działań wojennych II wojny światowej, został skrócony czas urlopu macierzyńskiego oraz inne środki ograniczające przywileje kobiet w ramach stosunku pracy.⁵⁸¹

Praca, jako droga do równouprawnienia Rosjank, lansowana była przez teoretyków rosyjskiego socjalizmu. Co ważne, realna sytuacja na rynku aktywności zawodowej odstawała od propagandowego obrazu. Według Gradskowej: ideał Rosjanki-robotnicy jako partnerki równej mężczyźnie w pracy odzwierciedlał nie tyle realną sytuację, ile idealny obraz tejże rzeczywistości obraz w oczach władzy radzieckiej w latach 30. XX wieku. Jednak tylko nieliczne Rosjanki wybierały tradycyjnie męskie profesje.⁵⁸² Zgodnie ze spisem ludności z 1959 r. Około 13 milionów ludzi w wieku produkcyjnym nie podjęło pracy, 89% z tej liczby stanowiły kobiety z mniejszych miast, gdzie możliwości zatrudnienia były ograniczone. Można więc przyznać rację G. Lapidus, która twierdzi, iż otwarcie rynku pracy w państwie radzieckim było, nie wynikiem zaplanowanych działań, ale skutkiem ubocznym wprowadzenia planu 5-letniego w 1928 r. oraz związanej z tym, kolektywizacją.⁵⁸³

3.3.1. Kultura bohaterów

Mit kariery „od pucybuta do milionera” kojarzony z amerykańską kulturą popularną także w rzeczywistości rosyjskiej cieszył się dużą popularnością. Znany był przykład, uwieczniony także w kadrze filmu pt. „Członek rządu” (1939), kobiety, która od prostej chłopki awansowała kolejno na przewodniczącą kołchozu, stachanówkę, delegatkę lokalnej rady i członkinię Rady Najwyższej – mowa o osobie A.L. Kapustiny. Była ona przykładem pokolenia breżniewowskiego, które robiło karierę dzięki awansowi społecznemu w l. 30. XX w.⁵⁸⁴

⁵⁸⁰ L. Atwood, *Creating the New Soviet Woman*. dz.cyt., s. 79-88.

⁵⁸¹ Р. Стайтс, Женское освободительное движение в России. dz. cyt., s. 392-406.

⁵⁸² Przykładowo, astronautki w całej historii ZSRR były dwie i ani jednej kobiety-generała. Ю. Градскова, Обычная советская женщина, dz.cyt. s., 36-38.

⁵⁸³ G. Lapidus, *Women in Soviet society*, University of California Press 1978, s. 96.

⁵⁸⁴ Należy zaznaczyć, że jej stanowisko było stricte dekoracyjne, zapewniało prestiż i przywileje natomiast nie miała wpływu na realne decyzje polityczne. S. Fitzpatrick, *Życie codzienne pod rządami Stalina*, dz. cyt., s. 123.

Po zakończeniu pierwszej „pięciolatki” uchwalono w ZSRR kolejny plan na lata 1933-1937. Zakładał on całkowitą likwidację pozostałości elementów kapitalistycznych zarówno w mieście jak i na wsi, co rozumieć należy jako kontynuację procesu kolektywizacji. Realizację zakończono w 1937 r. Nie osiągnięto wszystkich zamierzonych celów, szczególnie sfera konsumpcji wciąż była niedoinwestowana, gdyż w związku z przewidywaną wojną forsowano rozbudowę przemysłu zbrojeniowego. Niską wydajność pracy usiłowano poprawić wprowadzając zasadę współzawodnictwa pracy. Zapoczątkował ją górnik Aleksiej Stachanow, który w 1935 r. ogłosił wykonania 1400% normy wydobywania. Wydarzenie to zainicjowało ruch stachanowców.⁵⁸⁵ Pierwszy plan pięcioletni nazywany był także „epoką heroizmu”, gdyż władza radziecka potrzebowała właśnie takich zachowań do realizowania postawionych przed społeczeństwem planów. Bohaterów nowych czasów określano mianem „bogatyry”, jak postacie ze starych ludowych opowieści. Wspomniani stachanowcy to kategoria „bogatyry”, dzięki której władza radziecka pokazywała, że „mali ludzie” są ważni dla kraju, że zwykli obywatele mieli szansę zyskać sławę jak to się stało w przypadku traktorzystki Paszy Angeliny.⁵⁸⁶ Warto dodać, że stachanowcy właśnie prócz indywidualnych zasług i funkcji reprezentatywnych byli ważnym elementem budowy kultu Stalina. Przykładowo, tak o spotkaniu ze Stalinem opowiadała Pasza Angelina: „Czułam się, jakbym się znalazła w nowym bajkowym świecie. (...) Naprawdę otworzył się przede mną nowy świat szczęścia i rozumu, a wielki Stalin mnie w ten świat wprowadził”.⁵⁸⁷

Po śmierci Stalina wraz z okresem politycznej „odwilży”, zapanowały też inne warunki dla życia społecznego. Poprawiły się warunki pracy dla kobiet – wprowadzono wspomniane płatne zwolnienia z pracy na okres choroby dziecka dla pracującej matki. Mimo tych zmian, kobiety radzieckie wciąż musiały wkładać ten sam wysiłek w pracę zawodową, na równi z mężczyznami, a potem zajmować się gospodarstwem domowym, ale już bez żadnego wsparcia. Wzrost aktywności zawodowej wśród kobiet wciąż wzrastał nie tylko z powodu propagandy państwowej, wzrostu poziomu edukacji czy samych chęci zainteresowanych, ale też z powodów ekonomicznych – radzieckie rodziny z jednej wypłaty po prostu nie były w stanie się utrzymać. Gorsza sytuacja w sferze pracy dotyczyła kobiet z warstwy robotniczej. Na Ogólnozwiązkowej Konferencji Kobiet w styczniu 1987 r. zwrócono uwagę na prawa kobiet w sferze pracy często były łamane. Przykładowo, mimo art. 70 Основ законодательства о труде nie zawsze przekierowywano ciężarne pracownice do lżejszych prac, przyczyną czego

⁵⁸⁵ M. Wilk, Człowiek i stal. Radzieckie przeobrażenia 1928-1941, Warszawa 1988, s.149-165.

⁵⁸⁶ S. Fitzpatrick, Życie codzienne pod rządami Stalina, dz. cyt., s. 160-107.

⁵⁸⁷ Tamże, s. 107-108.

był dość wysoki współczynnik śmiertelności wśród niemowląt. Około 3,5 miliona radzieckich kobiet pracowało w warunkach nieodpowiadających regułom ratyfikowanej przez ZSRR konwencji MOP nr 45, która zakazywała pracy kobietom pod ziemią w kopalniach różnego typu (nie licząc stanowisk niezwiązanych z pracą fizyczną).⁵⁸⁸

W okresie zmian polityczno-społecznych rządów Gorbaczowa, które silnie wpłynęły na kondycję radzieckiego społeczeństwa, statystyki przedstawiały się następująco: 92% radzieckich kobiet w wieku produkcyjnym pracowało lub uczyło się. Większość z nich zatrudniona było w nisko opłacanych sektorach – przemysł lekki, spożywczy, tekstylny, ochrona zdrowia, sfera kultury. Średnia płaca radzieckiej kobiety stanowiła 70% płacy radzieckiego mężczyzny. Mimo zakazu z 1955 r. spora liczba kobiet wciąż pracowała w ciężkich warunkach.⁵⁸⁹ Co ważne, mimo faktu, iż istniały sfeminizowane gałęzie gospodarki (wspomniane: przemysł tekstylny i spożywczy, oświata, ochrona zdrowia), kobiety w nich zajmowały niższe stanowiska. Stanowiska kierownicze wciąż przypadały mężczyznom.⁵⁹⁰ Jeszcze na przełomie lat 80. i 90. XX w. radzieccy badacze upatrywali źródeł tego niepowodzenia w tradycyjnym toku myślenia, według którego to mężczyzna wciąż jest głównie odpowiedzialny za utrzymanie rodziny. Takie nierówności w wynagrodzeniu były najbardziej widoczne w tych gałęziach przemysłu, gdzie głównie zatrudniane były kobiety, mimo tego, że warunki pracy należały do ciężkich. Mowa tutaj o przemyśle tekstylnym, obuwniczym, spożywczym, ale także w ochronie zdrowia. Porównując zarobki okazuje się, że jedna trzecia kobiet zarabiała poniżej 100 rubli miesięcznie, wśród mężczyzn odsetek ten wynosił 2%. Kobiety zarabiały zwykle w przedziale 100-140 rubli, kiedy to mężczyźni - 180-240 rubli.⁵⁹¹

⁵⁸⁸ С. В. Поленина, Женский вопрос и строительство социалистического правового государства, dz.cyt., s. 4-50.

⁵⁸⁹ М.И. Либоракина, Женщины и приватизация, Москва 1999, s.15.

⁵⁹⁰ Ю.В.Градскова, «Обычная» советская женщина, dz.cyt.

⁵⁹¹ Н. М. Римашевская, О некоторых проблемах положения женщины. По материалам экономико-социологического исследования (w:) Женский вопрос: точки зрения и подходы к новому осмыслению, Академия общественных наук при ЦК КПСС, Москва 1991. s. 28-41.

	Udział procentowy kobiet w ogólnej liczbie pracujących w danej gałęzi przemysłu		Średnia miesięczna płaca w danej gałęzi przemysłu (w rublach)	
Rok	1964	1965	1964	1965
Przemysł	46	46	100,5	103,3
Budownictwo	29	29	106	109,4
Transport	25	24	102,2	105,5
Handel	74	72	65,7	74,9
Oświata	71	71	78,5	93,6
Służba zdrowia	86	86	65,3	78,9

Tabela 2 Zestawienie procentowego udziału kobiet wśród pracowników niektórych gałęzi przemysłu i ich średnich zarobków w l. 1964-1965; Źródło: Н. М. Римащевская, О некоторых проблемах положения женщины, Москва 1991, s. 28-41.

Mimo aktywnej propagandy radzieckiej, która konsekwentnie lansowała inny obraz radzieckiej kobiety-pracownicy, nie udało się uniknąć pewnych stereotypów dotyczących udziału kobiet w sferze pracy:

- wciąż pokutowała opinia, iż kobieta jest pracownikiem „drugiej kategorii”,
- nisko oceniano efektywność pracy kobiet ze względu na możliwe przerwy w pracy zawodowej związane z funkcjami reprodukcyjnymi, ale też ze świadomością „двойной нагрузкой”.⁵⁹²

3.3.2. Podwójne obciążenie pracą

Poszczególne radzieckie narzędzia propagandowe używane były do konstruowania nowych wzorców ról płciowych. W przypadku kobiet wartości te opierały się na ich równorzędnym udziale w budowie nowego porządku społecznego. Jednocześnie utrzymywany był wizerunek kobiety jako żony i matki, co zawsze stawiało ją w podwójnej roli – partnerki równorzędnej mężczyźnie w procesie produkcji oraz tradycyjnej kobiecości w kontekście patriarchalnym. Taka podwójna tożsamość lub raczej podwójne obciążenie kobiety nie jest tworem ideologii radzieckiej. Jak już wspomniano, kobieta realizująca zarówno funkcje męskie

⁵⁹² Z. Khotkina, Women in the labor market - Yesterday, Today and Tomorrow (w:) Women of Russia: a new era of Russian feminism, A. Posadskaya red., London, New York 1994, s. 92-98.

jak i te przypisane do jej płci, znana jest zarówno z literatury XIX wieku jak i z realnych wydarzeń, które miały miejsce w historii społecznej państwa rosyjskiego. Wystarczy wspomnieć o sytuacji kobiet z warstwy chłopskiej, ich roli zarówno jako matki, gospodyni, ale przede wszystkim chłopki pracującej równie ciężko na roli co mężczyźni.⁵⁹³

Prócz obowiązków związanych z gospodarstwem domowym, władza rewolucyjna masowo wtłoczyła kobiety na rynek pracy, zgodnie ze swoim hasłami. By nakłonić gospodynie domowe do pracy w różnego rodzaju przedsiębiorstwach państwowych, władza pozbawiła je tych praw, które posiadały pracownice tychże zakładów. Dodatkowo, władze postarały się by termin „gospodyni domowa” kojarzył się w społeczeństwie negatywnie, najczęściej z kobietą żyjącą z cudzej pracy.

Pomimo sprzecznej i często nieprzewidywalnej polityki radzieckiej w stosunku do rodziny, wciąż widoczne była nierówność w kwestii podziału obowiązków związanych ze sferą prywatną pomiędzy płciami. Dla kobiety rodzina wciąż była nieuniknionym „dodatkowym obowiązkiem” wypełnianym „dla dobra państwa i ogółu”. Co ważne, hasła powszechne jeszcze w latach 20. XX wieku wzywające do organizowania „общественного быта” i zapewnienia udogodnień poprzez uspołecznienie pracy kobiet związanej z domem i sferą prywatną, w późniejszym okresie już nie były powtarzane. W momencie, gdy kobiety odczuwały coraz większe niezadowolenie z powodu permanentnych niedoborów dóbr, wciąż słyszały częściej: „Ведь наша задача состоит не в том, чтобы облегчить только индивидуальный быт, наша задача - строить быт общественный. Сейчас лучше пострадать со старыми мочалками, утюгами, сковородками с тем, чтобы все имеющиеся средства и силы бросить для устройства общественных учреждений - столовых, яслей, детских садов.”⁵⁹⁴

Dla tzw. "семейных женщин", czyli kobiet, które posiadały męża i dzieci, największym problemem była właśnie kwestia obciążenia ich podwójnie pracą (двойная нагрузка). Problem ten opierał się na sytuacji, w której kobieta po dniu roboczym, wracała do domu by wypełnić swoje obowiązki domowe związane z codziennymi zakupami, dbaniem o dom i rodzinę. W związku z tym, liczba jej godzin pracy podwajała się w porównaniu z osobami nieobciążonymi tego typu obowiązkami.⁵⁹⁵

Włączenie Rosjank w budowę radzieckiej gospodarki na przełomie lat 30.i 40. XX wieku nie spowodowało uwolnienia ich od obowiązków domowych wtedy

⁵⁹³ J. N. Szapinskaia, Społeczna interpretacja ról płciowych w filmie sowieckim (w:) Gender – film – media, E.H. Oleksy, E. Ostrowska red., Kraków 2001, s. 169.

⁵⁹⁴ Patrz: „Коммунистка”, 1930, nr 2-3.

⁵⁹⁵ Р.Стайтс, Женское освободительное движение в России. dz.cyt., s. 406-416.

jak i w późniejszym okresie. Radzieccy uczeni, A. Charczew (А.Г.Харчев) i S. Golod (С.И.Голод), stwierdzili, że w 87,9% przypadków w warunkach miejskich prace domowe stanowią obowiązek kobiet.⁵⁹⁶ Zgodnie, z danymi podawanymi w różnych źródłach, kobiety w latach 70. XX wieku pracowały na dwóch etatach, gdzie łącznie pracowały 12-14 godzin dziennie. Na obszarach wiejskich w latach 80. XX w. kobieta poświęcała na prace domowe i aktywność zawodową 6-12 razy więcej, a w dni wolne – 3-4 razy więcej niż mężczyzna.⁵⁹⁷ Iwan Kurganow przytoczył na dowód tego tzw. „budżet czasu” typowej obywatelki państwa radzieckiego. Jest to zestawienie godzinowe czasu, jaki mieszkanka Moskwy poświęcała na obowiązki domowe i zawodowe.

Jak pokazuje tabela, doba była podzielona na dwie części - na czas poświęcony na pracę zawodową oraz czas, na pracę w domu. Na odpoczynek, w tym sens, kobiecie pozostawało 9 godzin i 10 minut.

Praca w gospodarstwie domowym	Ilość przeznaczonego czasu na daną czynność (w godzinach i minutach)
Żywność, zakup produktów	2godz.20min.
Przygotowywanie posiłków	2godz.20min.
Sprzątanie mieszkania	1godz.
Opieka nad dziećmi	1godz.
Reperowanie odzieży	1godz.
Praca zawodowa	
Czas pracy	7godz. 10min.
Podróż do pracy	-
W sumie	14 godz. 50 min.

Tabela 3. Budżet czasu kobiety radzieckiej; źródło: И. А. Курганов, Женщины и коммунизм, Нью Йорк 1968, s. 107-137.

To zjawisko „podwójnego obciążenia” pracą miało swoje potwierdzenie w badaniach. Zgodnie z wynikami 75% młodych mężczyzn i kobiet uważało, że mąż powinien brać udział w pracach domowych. Jednak z drugiej strony inne badanie przeprowadzone w Leningradzie pokazało, iż 81,5% badanych zameężnych kobiet samodzielnie wykonuje prace domowe.⁵⁹⁸ Zjawisko „podwójnego obciążenia” nie było tylko problemem lat 70. XX wieku. Już w 1928 roku na łamach magazynu „Правда” znany działacz komunistyczny Aron Solc⁵⁹⁹ stwierdził, że łatwo

⁵⁹⁶ А.Харчев, С. Голод, Профессиональная работа женщины и семья. Ленинград 1971, s. 72.

⁵⁹⁷ Э.Е. Новикова, Женщина в развитом социалистическом обществе, Москва 1985, s. 113.

⁵⁹⁸ Р.Стайтс, Женское освободительное движение в России. dz.cyt., s. 406-416.

⁵⁹⁹ Aron A. Solc – działacz komunistyczny, członek partii komunistycznej od 1898 r. Członek moskiewskiego komitetu Rosyjskiej Komunistycznej Partii(bolszewików); Большая советская энциклопедия, А. М. Прохоров red., t. XXIV, Москва 1976, s.483-484.

było deklarować, że równouprawnienie kobiet stało się faktem. Jednak trzeba włożyć w to wiele uwagi, energii i uczucia by ten postulat stał się naprawdę realny. Stwierdzał on, że życie po rewolucji stało się trudniejsze, szczególnie dla kobiet właśnie, gdyż razem z nowymi prawami pojawiły się także nowe obowiązki, o których do tego momentu nie miały one pojęcia.⁶⁰⁰

3.4. Kobieta radziecka a edukacja

W przeddzień rewolucji na rosyjskiej wsi panował wysoki odsetek analfabetyzmu – 17 milionów ludzi, w tym 14 milionów kobiet nie posiadało umiejętności czytania ani pisania. Z tego też powodu położono spory nacisk na wyrównanie poziomu edukacji, szczególnie wśród kobiet. Już 1920 r. powstała Wszechrosyjska nadzwyczajna komisja ds. likwidacji analfabetyzmu (Всероссийская чрезвычайная комиссия по ликвидации неграмотности (Ликбез). W celu wsparcia działań Ликбеза w na terytorium całego kraju zaczęły powstawać swego rodzaju akcje walczące z analfabetyzmem: „Долой неграмотность”. Kampania ta dała efekty. Już w 1926 r. umiejętność czytania i pisania posiadało 42,7% Rosjank, a w 1939 r. - 83,4%.⁶⁰¹

Inną narracją propagowaną lansowaną przez reżim, ale też akceptowaną przez społeczeństwo, było „wyjście z zacofania”. Nowej władzy zależało na pokazaniu, że Związek Radziecki wychodzi z zacofania zastanego po carskiej Rosji, którą rozumiano jako spóźnioną industrializację, falę upokorzeń doznanych w sferze militarnej szczególnie na froncie walk z Japonią i I wojny światowej. Co ważne, zwrócono także uwagę na czynnik kulturowy – wysoki wskaźnik analfabetyzmu i niski poziom wykształcenia. To zacofanie zwalczało państwo radzieckie poprzez industrializację i modernizację gospodarki chłopskiej, rozbudowę przemysłu obronnego, wprowadzenia systemu szkoły siedmioklasowej. Konstytucja 1936 r. gwarantowała równy dostęp do edukacji niezależnie od przynależności klasowej.⁶⁰²

Aktywność społeczna radzieckich kobiet w wielu przypadkach opierała się przede wszystkim na nieograniczonym dostępie do edukacji. Dlatego też ważną kwestią w sprawie dążenia do równości płci była kwestia wprowadzenia Rosjank w edukację zawodową na średnim szczeblu. Ten stopień edukacji traktowany był jako wstęp do kariery naukowej lub

⁶⁰⁰ И. А. Курганов, Женщины и коммунизм, Nowy Jork 1968; źródło: <http://www.a-z.ru/women/texts/kurganr-1.htm> (13.09.2016).

⁶⁰¹ Р.Стайтс, Женское освободительное движение в России. dz.cyt., s. 392-406.

⁶⁰² S. Fitzpatrick, Жyцye codzienny pod rządami Сталина, dz.cyt., s. 12-13.

inżynierskiej. Do 1927 r. dzięki wysiłkom Żonotdziełu, kobiety stanowiły 40% słuchaczek tych szkół. Do II wojny światowej, dzięki także oficjalnie ustalonym kwotom, kobiet stanowiły 50% w szkołach tego typu. Dane z połowy lat 60. XX w. wskazują, że kobiety stanowiły 53% studentów szkół medycznych, 75 - 80% studentów biologii, około 2/3 studentów chemii, około 50% studentów przedmiotów matematycznych oraz 25-40% - fizycznych i geologicznych.⁶⁰³ Z tych danych mogło wynikać, iż teoretycznie kobiety otrzymały równe warunki do startu w życiu zawodowym. Faktycznie jednak kobiety stanowiły mniejszość studentów na wydziałach czy uczelniach, których abiturienti mieli największą możliwości rozpoczęcia kariery na stanowiskach kierowniczych lub na wyższych stanowiskach partyjnych. Przykładowo, w sektorze edukacji kobiety stanowiły 74% ogółu zatrudnionych, jednak odsetek kobiet-dyrektorek szkół wynosił 39%.⁶⁰⁴

Ponadto, 48% mężczyzn z wyższym i średnim specjalistycznym wykształceniem, czyli średnio co drugi, znajdował się na kierowniczym stanowisku, kiedy wśród kobiet z tym samym wykształceniem, kierownicze stanowiska obejmowało 7%. Z czego, to 7% dotyczyło też stanowisk w strukturach partii, chociaż kobiety stanowiły 29% członków.⁶⁰⁵

3.5. Kobieca aktywność społeczno-polityczna w okresie radzieckim

3.5.1. Kobieta w radzieckiej strukturze społecznej

Pierwszy plan pięcioletni, poprzez proces kolektywizacji i fal głodu, zmienił strukturę społeczną zarówno na wsi jak i w miastach, powodując ponowną deklasację społeczną. Klasowość wyrażała się w państwowym systemie klasyfikacji, określającym prawa i obowiązki różnych grup obywateli. W radzieckim rozumieniu „klasa”, czyli pozycja społeczna była

⁶⁰³ Р. Стайтс, Женское освободительное движение в России. dz.cyt., s. 392-406.

⁶⁰⁴ С. В. Поленина, Женский вопрос и строительство социалистического правового государства, dz.cyt., s. 4-50.

⁶⁰⁵ Tamże.

atrybutem, który określał stosunek jednostki do państwa. Pozycję społeczną obywatela wpisywano do paszportu, tak jak w okresie carskim wpisywano przynależność stanową.⁶⁰⁶

Władza radziecka realizowała swego rodzaju czystki społeczne polegające na usuwaniu miejskiego marginesu – „degeneratów”, których obecność uważano za szkodliwą. Umieszczano ich przymusowo w obozach lub przesiedlano na prowincję. Jedną z kategorii były prostytutki. Od 1929 r. władze miały prawo wyłapywać prostytutki lub „kobiety na skraju prostytucji” i usuwać je z miasta. Podobnie traktowano żebraków i włóczęgów. W sumie w latach 1934-1935 internowano w samym Leningradzie 18 tys. kobiet. Większość z nich wysłano do kolonii karnych i obozów pracy w obwodzie leningradzkim.⁶⁰⁷ W 1918 r. na ulicach Piotrogradu było przynajmniej 30000 prostytutek, w większości nastoletnich dziewcząt. Wiele z nich pochodziło z szacownych rodzin. Badania przeprowadzone na początku I. 20. XX wieku wykazały, że 42% prostytutek w Moskwie wywodziło się z rodzin arystokratycznych lub burżuazyjnych, zrujnowanych przez rewolucję.⁶⁰⁸

Wielu członków radzieckiego społeczeństwa traktowano jak wyrzutków. W I. 20. XX wieku należało do nich duchowieństwo, arystokracja, kapitaliści, nepmani, kułacy. W I. 30. do tych szeregów dołączyli zesłańcy i więźniowie polityczni. Co ważne, wraz z wykluczonymi ich los dzielili członkowie ich rodzin. Przesiedlano ich wspólnie, a w czasach wielkiej czystki istniały specjalne obozy dla „żon zdrajców ojczyzny”. Konstytucja z 1936 r. wprowadzała nową swoistą politykę klasową. Już ta z 1918 r. odmawiała prawa do głosowania i do kandydowania w wyborach do rad konkretnym kategoriom osób:

- osobom wyzyskującym pracę najemników w celu osiągnięcia własnych zysków,
- osobom żyjącym z dochodów nieosiągniętych pracą, np. z procentu od kapitału,
- prywatnym kupcom, handlarzom,
- duchowym,
- urzędnikom i agentom dawnej policji,
- członkom byłego panującego domu rosyjskiego.⁶⁰⁹

Ta lista w praktyce była rozbudowywana między innymi o: „nielojalnych wobec władzy radzieckiej”. Poza tym, lokalne władze dołączały do listy „wykluczonych” tego, kogo uważały za „wroga klasowego”. Osoby pozbawione praw wyborczych - „liszeńcy” - miały trudności ze

⁶⁰⁶ S. Fitzpatrick, *Życie codzienne pod rządami Stalina*, dz.cyt., s. 16-17.

⁶⁰⁷ Tamże, s. 182-183.

⁶⁰⁸ O. Figes, *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska* dz.cyt., s. 626.

⁶⁰⁹ S. Fitzpatrick, *Życie codzienne pod rządami Stalina*, dz.cyt., s. 167-169.

zależeniem pracy, po wprowadzeniu reglamentacji towarów, nie przyznawano im bonów. Wprowadzenie wewnętrznych paszportów na mocy ustawy z 1932 r. także przysporzyło im wielu problemów, gdyż prócz podstawowych danych w dokumencie tym umieszczano informacje o pozycji społecznej.⁶¹⁰ Warto też dodać, że w 1931 r. Centralny Komitet Wykonawczy Rad przyjął uchwałę regulującą tryb przywracania praw obywatelskich byłym kułakom. Warunkiem była nienaganna praca przez pięć lat. Dobra praca była także warunkiem przywracającym prawa wyborcze. Kolejne postanowienia CKW i Rady Komisarzy Ludowych z 1935 r. znosił tryb przyjmowania z faktu przynależności społecznej tryb przyjmowania dzieci liszeńców na wyższe uczelnie i do techników.⁶¹¹

Stalin ponadto ogłosił, że państwo potrzebuje własnej „inteligencji robotniczo-chłopskiej”, która powinna zastąpić „inteligencję burżuazyjną”, będącą pozostałością po dawnym ustroju. Rozpoczęto zakrojony na ogromną skalę program kształcenia robotników, chłopów i młodych funkcjonariuszy partyjnych, aby przygotować ich do kierowania nowym społeczeństwem. Beneficjenci tej ścieżki awansu zrobili szybka karierę w okresie wielkiego terroru. Tworzyli nie tylko kadrę techniczną, ale też trzon elity politycznej. Nazywano ich „pokoleniem Breżniewa”. Także ówczesnych urzędników niższego szczebla awansowano w owym czasie dzięki specjalnym przywilejom. Działo się tak mimo braku kompetencji a nawet podstawowego wykształcenia, które wytykano im często w magazynie satyrycznym „Крокодил”.⁶¹²

Rosjanki okresu przedwojennego stanowiły bardzo heterogeniczną kategorię społeczną. Wśród kobiet zamieszkujących miasta w latach 20.-30. XX wieku można wydzielić następujące grupy:

- przedstawicielki byłych klas wyższych,
- członkinie elity partyjnej, robotnice i żony robotników,
- inteligencja radziecka,
- służba domowa,
- grupa wykluczona społecznie (np. prostytutki).

⁶¹⁰ Tamże, s. 171-173.

⁶¹¹ O. Figes przytacza historie poszczególnych rodzin rosyjskich, ich prywatne życie w okresie terroru stalinowskiego. Jedną z bohaterek jest Antonina Gołowina, która wraz z rodziną została zesłana na Syberię za „kułackie” pochodzenie. Po powrocie z zesłania świadomość niższości społecznej odbiła piętno na psychice jeszcze młodej dziewczyny. Mimo dyskryminacji weszła w struktury systemu. Wstąpiła do Komsomołu, a w późniejszym czasie sfałszowała swoje dokumenty, żeby dostać się na studia medyczne a nawet wstąpiła do partii. Swoje pochodzenie ukrywała przed dwoma mężami. Podzieliła się swoją historią dopiero w okresie odwilży Gorbaczowa. Patrz: O. Figes, Szepty. Życie w stalinowskiej Rosji, Warszawa 2007.

⁶¹² S. Fitzpatrick, dz. cyt., s. 6-8.

Oczywiście to robotnice były głównymi adresatkami bolszewickiej propagandy “освобождения через труд”, stanowiły one około 10% rosyjskich kobiet. Wraz z okresem industrializacji i kolektywizacji warstwa ta powiększała się kosztem pozostałych kobiecych warstw.⁶¹³ W 1937 r. prawie 9,4 miliona kobiet było aktywnych zawodowo, przez co stanowiły 34% ogółu warstwy robotniczej, w 1939 r. stanowiły one 41,6% siły roboczej, a w 1976 - 51,5%.⁶¹⁴

Stworzenie postaci „nowej kobiety” i „nowego mężczyzny”, oraz nowych relacji między płciami zaczęło się już od pierwszych dni władzy radzieckiej i rozwijało się w kierunku polityki angażowania Rosjank w działalność społeczną i polityczną, kreowania nowej polityki prorodzinnej, kreowania nowego dyskursu społecznego dotyczącego roli i miejsca kobiety i mężczyzny w społeczeństwie. Jednak mimo oficjalnie głoszonych haseł, w ramach społeczeństwa radzieckiego, można wyróżnić konkretne grupy kobiet, które swą uprzywilejowaną pozycję zawdzięczały nie aktywności zawodowej a raczej relacjom małżeńskim, co kłóciło się walką z „przejawami burżuazyjnych obyczajów”.

3.5.1.1. Kremlowskie żony

Taką uprzywilejowaną grupą kobiet w ramach społeczeństwa radzieckiego były kremlowskie żony. Historia niektórych z nich jest przykładem na to, w jaki sposób rzeczywistość radziecka rozmięła się z formalnymi hasłami równości społecznej jako takiej, ale przede wszystkim z hasłami oswobodzenia kobiet. Jest też przykładem na to, w jaki sposób układały się losy człowieka radzieckiego w okresie terroru stalinowskiego. Już w latach 30. XX wieku wśród kremlowskich żon pojawiły się kategorie. Do pierwszej należały żony dygnitarzy z kategorii starych bolszewiczek, typu Nadieżdy Krupskiej, które przeszły bojową drogę wraz ze swymi mężami. Przedstawicielki tego typu miały identyczne poglądy co ich mężowie, nie przywiązywały uwagi do wyglądu zewnętrznego, luksusu czy zbytków. Do tej grupy należała żona Stalina – Nadieżda Allilujewa, żona Budionnego – Nadia, żona Woroszyłowa – Jekatierina. Te kobiety były znanymi aktywistkami, chętnie podejmującymi pracę społeczną,

⁶¹³ Н.Козлова, Социально-историческая антропология, Москва 1999, s. 153.

⁶¹⁴ G. Lapidus, Women in Soviet society, University of California Press 1978, s. 99, 166.

angażowały się w projekty edukacyjne czy akcje propagandowe. Drugą kategorię kremlofskich żon stanowiły kobiety o wiele młodsze, lepiej wykształcone, ale też przykładające większą wagę do dobrobytu, luksusu zachowując przy tym umiar i pozory. Należały do tej kategorii żona Mołotowa – Polina Żemczużyna, żona Berii – Nina Tejmurazowna, żona Tuchaczewskiego – Nina. Trzecią kategorię stanowiły młode kobiety, które stały się drugimi czy trzecimi żonami swych mężów, którzy to często zmieniali swoje partnerki życiowe. Te nie zachowywały umiaru w dążeniu do luksusu, wręcz wiązały się z konkretnymi mężczyznami dla przywilejów, które dawał Kreml. Były one często młodymi wyzwolonymi, jak na warunki radzieckie, kobietami – druga żona Budionnego – Olga, żona Pawła Allilujewa – Jewgienija, żona Nikołaja Jeżowa – Jewgienija. Tę swoistą klasę kobiet uprzywilejowanych, kremlofską elitę zapoczątkowała Nadieżda Krupska, kontynuowała ją druga żona Stalina Nadieżda Allilujewa.⁶¹⁵

Jednak przynależność do tej swoistej kasty społecznej nie była związana tylko z przywilejami. Nieznane są konkretne dane statystyczne mówiące, ile z kremlofskich żon zostało zgładzonych czy doznało krzywd w związku z pobytem w obozie pracy tylko dlatego, że były „żonami wroga ludu”. W okresie represji stalinowskich wymierzonych w ludzi z najbliższego otoczenia, czystki dotknęły także partnerki życiowe „wrogów ludu”. Wiele z nich, mimo tego, że do tej pory cieszyły się przywilejami i względami samego Stalina, spotkał tak samo tragiczny los co ich mężów. Były skazywane na obóz pracy, więzione, torturowane, czasem rozstrzeliwane.⁶¹⁶ Prześladowania nie ominęły członków najbliższej rodziny Stalina, mieszkających wraz z nim na Kremlu. Rodzina drugiej żony - Jewgienia i Paweł Allilujewowie z dziećmi oraz Anna Allilujewa z mężem, Stanisławem Redensem i dziećmi oraz rodzina pierwszej żony Stalina - Aliksiej i Maria Anisimowna Swanidze z dziećmi. Siostry pierwszej żony Stalina – Mariko i Saszyko Swinadze. Mariko straciła życie – została rozstrzelana za pisanie pamiętników, w których skrupulatnie opisywała mieszkańców Kremla. Saszyko została aresztowana. Rodzina Swanidze została zlikwidowana – Aliksiej został rozstrzelany w 1938 r. Maria Anisimowna zginęła w obozie w 1942 r. Paweł Allilujew został otruty, jego żona Jewgienia została aresztowana w 1947 r.

Przykłady tragicznych losów kremlofskich żon można mnożyć. 13.10.1941 r. Beria rozkazał rozstrzelać Bronisławę Poskriobyszewą – żonę osobistego sekretarza Stalina,

⁶¹⁵ E. Watała, *Kobiety wokół Stalina. Kochanki i katorżniczki*, Chorzów 2014, s. 38-43.

⁶¹⁶ Warto w tym miejscu przywołać art. 58 kodeksu karnego, który wyraźnie mówił o pobycie w obozie pracy 2-5 lat dla tego, kto wiedział o szpiegowskiej działalności członka rodziny, lecz nie doniósł, i do 5 lat zsyłki temu, kto nie wiedział. Tamże, s. 182-183.

uznanego za wroga ludu. Stało się tak dlatego, iż była siostrą żony Lwa Trockiego, stąd też przypisano jej przynależność do bloku trockistowskiego. Podobny los spotkał Galinę Jegorową, żonę rozstrzelanego marszałka Jegorowa. Została rozstrzelana w budynku tego samego więzienia, co jej mąż. Kolejnym przykładem jest Olga Kamieniewa, młodsza siostra Lwa Trockiego i żona Lwa Kamieniewa. Została ona aresztowana 19.03.1935 r. i skazana na zesłanie, a w 1941 r. została rozstrzelana. Była to typowa metoda stalinowska: w miarę możliwości nie rozstrzeliwać kremlofskich żon w Moskwie by nie wywoływać niepotrzebnego rozgłosu, tylko likwidować je z dala od centrum, na zesłaniu po paru latach.

Ten specyficzny los dotknął żony marszałków: Tuchaczewskiego, Bluchera, Uborewicza i Gamarnika. Wysłano je do Astrachania. Mieścił się tam żeński obóz, nazywany specobozem o stosunkowo lekkim rygorze. Kobiety mogły mieszkać w wynajętym przez wieśniaków domkach. Ich dzieciom wolno było chodzić do szkół, a one same mogły podejmować dorywczą pracę. Stalin zezwolił Jagodzie na stworzenie takich obozów specjalnie dla żon generalicji, które same w działalności politycznej nie brały udziału. Niektóre z przebywających tam kobiet opuszczały obóz po odsiedzeniu wyroku, jednak żony przedstawicieli najwyższej elity wojskowej prędzej czy później były likwidowane. Taki los spotkał Ninę Tuchaczewską, Bliumę Gamarnik i Ninę Uborewicz. Osadzone w Astrachaniu w 1937 r. po około dwóch latach przebywania w obozie zostały aresztowane i rozstrzelane a ich dzieci trafiły do sierocińców dla dzieci wrogów ludu. Te, które uniknęły rozstrzelania lub przeżyły przesłuchania, dołączyły do fali radzieckich katorżniczek wysyłanych do radzieckich łagrów. Były wśród nich: Anna Łarina, Lidia Rusłanowa, Jekatierina Kalinina, Olga Budionna, Walentina Tokarska.⁶¹⁷

Co ważne, represje dotyczyły kobiety nie tylko ze względu na przewinienia ich mężów, ale też ze względu na ich własną działalność. Galina Sieriebrikowa – znana pisarka, autorka monografii o młodości Marksa, została aresztowana w 1936 r. spędziła w obozach dwadzieścia lat. Potem napisała wspomnienia opublikowane na Zachodzie pt. „Huragan”. Represje sięgnęły rodziny Mariny Cwietajewej. Ariadna, jej córka, została osadzona w obozie, mąż – Siergiej Efron został rozstrzelany. Sama Cwietajewa odebrała sobie życie w Omsku w 1941 r. Także historia życia Jewgienii Ginzburg pokazuje, że terror stalinowski mógł dopaść każdego. Była ona pisarką, dziennikarką, wykładowczynią Kazańskiego Uniwersytetu. Aresztowano ją w 1937 r. oskarżając o kontrrewolucyjną działalność - udział w terrorystycznym akcie trockistowskim. Przeszła przez kolejne przesłuchania w więzieniu w Jarosławiu, potem w

⁶¹⁷ Tamże, s. 137-133, 195-212, 230-231, 414-420.

Butyrkach, gdzie siedziała w jednej celi z żoną Rykowa. Następnie została zesłana na Kołymę. Przeżyła i powróciła do Moskwy by napisać wspomnienia wydane potem w wielu językach pt. „Stroma ściana”. Między innymi dzięki jej relacjom można odtworzyć rzeczywistość radzieckiego łagru oraz to w jakich warunkach walczyło o przeżycie dziesiątki kobiet i z jakim obciążeniem przyszło im żyć w wielu przypadkach na wolności. Opisuując swoje prawie dwudziestoletnie zmagania Ginzburg pisała o nieludzkich warunkach pracy w kopalni „Wapienna”, do której była skierowana, o tym jakie warunki sanitarne panowały w obozach o szerzących się chorobach, o gwałtach których dopuszczali się zarówno więźniowie jak i strażnicy. O warunkach w obozach pisała także Jekaterina Iwanowna Kalinina - żona trzeciego człowieka w Związku Radzieckim - która przebywała w obozie siedem lat, aresztowana została w 1938 r. Opisywała swoją funkcję tępicielki wszy w ilustrowanym magazynie „Огонёк”.

W niełaskę można było popaść także z powodów stricte prywatnych. Przykładowo, Walentina Tokarska została zesłana do Workuty na pięć lat z kategorią SWE – element społecznie szkodliwy. Otrzymała kategorię przypisywaną żonom wrogów ludu lub kobietom, które służyły Niemcom. Znalazła się w niełasce z powodu związku z Aleksiejem Keplerem, wielką miłością córki Stalina – Swietłany Allilujewej.⁶¹⁸

3.5.1.2. *Ruch żon*

W pierwszych latach po rewolucji „żony” jako kategoria społeczna nie wyróżniały się. Wręcz kobiety wyemancypowane niechętnie definiowały swój status w odniesieniu do męża. Choć gospodynie domowe miały prawa wyborcze traktowane były jako obywatelki drugiej kategorii.⁶¹⁹ W okresie stalinowskim, zaczęto inaczej kształtować podejście do kategorii gospodyń domowych, poświęcających się pracy w domu, nieaktywnych zawodowo. Zaczęła rozwijać się kategoria obywateli (общественниц), czyli żon elity radzieckiej i oficerów uprzywilejowanych robotników, działaczy partyjnych. Do nich należał przywilej wstrzymywania się od pracy zarobkowej, prócz opieki nad rodziną i mężem, obywatelki poświęcały swój czas działalności społecznej, w szczególności wśród dzieci.⁶²⁰ Ten swoisty ochotniczy ruch żon narodził się w środowisku związanym z przemysłem ciężkim pod

⁶¹⁸ Tamże, s. 242, 276-277, 386-394, 400-401.

⁶¹⁹ S. Fitzpatrick, dz. cyt., s. 234-237.

⁶²⁰ L. Atwood, The Post-Soviet Woman in the Move to the Market: A Return to Domesticity and Dependence?, dz.cyt., s. 110-113.

patronatem ministra tej gałęzi gospodarki – Sergo Ordżonikidzego. W maju 1936 r. odbył się na Kremlu zjazd żon dyrektorów i inżynierów przemysłu ciężkiego. Podstawą dla zbudowania struktur tej organizacji było miejsce pracy mężów członkiń tej organizacji. Kobiety miały za zadanie troszczyć się o „kulturę” społeczeństwa. Zachęcano je by dbały o miejsca pracy swych mężów organizowały żłobki i przedszkola, zakładały kółka literackie, biblioteki, dbały o stołówki. Zwykle nie otrzymywały zapłaty za swoją pracę a środki na swoje przedsięwzięcia czerpały z budżetu przedsiębiorstwa swoich mężów. Członkinie ruchu żon podejmowały się zajęć przypominających działalność charytatywną sprzed rewolucji. Oczywiście rzeczniczki ruchu stanowczo sprzeciwiały się takim porównaniom. Choć w historii ruchu żon nie brakowało swego rodzaju „bali dobroczynnych” czy skarg przedstawicielek innych klas. Przykładowo, leningradzkich szwaczek, które skarżyły się, że żony tamtejszych dyrektorów wyzyskiwały ich pracę. Ruch żon miał charakter klasowy, należeć do niego mogły tylko przedstawicielki elity. Włączenie żon stachanowców w szeregi ruchu nie zmieniło postrzegania go w oczach opinii publicznej. Początkowo przedstawicielki ruchu niechętnie odnosiły się do pracy zawodowej kobiet, co było zaskakujące w okresie, gdy władza radziecka zachęcała do aktywizacji na polu zawodowym. Jednak w 1939 r. gdy odczuwano niepokój przed mobilizacją mężczyzn do wojska, ruch także podjął wysiłek aktywizacji swoich członkiń. W ramach ruchu żon kobiety uczyły się strzelać, kierować ciężarówkami pilotować samolotami. W 1938 r. magazyn „Общественница” w swoich artykułach wręcz sugerował, że działalność społeczna w ramach ruchu to etap wstępny do dalszego kształcenia i kariery.

Pomiędzy elitą kobiet z ruchu żon a kobietami z warstwy robotniczej istniała przepaść nie tylko ideologiczna. Kobiety te należące jednocześnie do elit radzieckich nadal uważały, szczególnie w początkach ruchu, że najważniejszym obowiązkiem kobiety jest dbanie o męża i rodzinę. Nie było mowy by kobiety z niższych sfer mogły ograniczać się do tego pola zainteresowania. Musiały one walczyć z agresją w swoim kierunku oraz utrzymywać rodzinę. W okresie rozkwitu ruchu żon do głosu już nie dochodziły kobiety wykształcone, mające zawód oraz wyznające ideologię emancypacji, które były słyszane w poprzedniej dekadzie. Ucichły nie tylko z powodu zmian w polityce państwa dotyczącej rodziny, ale przede wszystkim z powodu trudnych warunków codziennego życia, szczególnie dla kobiet, które musiały radzić sobie obciążeniem w sferze rodzinnej i zawodowej.⁶²¹

Co ciekawe, w przypadku niepracujących żon zwykłych nieuprzywilejowanych robotników, nie mogły one liczyć na taką pobłażliwość. Uważane były za przeciwniczki

⁶²¹ S. Fitzpatrick, dz. cyt., s. 234-243.

socjalizmu i niewzorcowe obywatelki. Opinia ta miała poparcie przyjętej w 1936 r. konstytucji, w której zapisano że praca w ZSRR jest obowiązkiem każdego obywatela. Żony nieuprzywilejowanych robotników, jak wskazała Lynne Atwood, miały pracować nie tylko w domu, ale też miały brać aktywny udział w budowie socjalizmu jako część masy robotniczej. Fakt, że pracowały w domu nie miała de facto żadnego znaczenia, nie uważano, że poprzez pracę w domu w jakikolwiek sposób wpierają swych aktywnych zawodowo mężów.⁶²²

3.5.2. Kobiety w radzieckiej polityce

Mimo oficjalnie panującego poglądu, iż w państwie radzieckim dzięki osiągnięciom rewolucji dokonała się rzeczywista – a nie tylko burżuazyjna- emancypacja Rosjanek, stan faktyczny odbiegał od tego przedstawiany w źródłach propagandowych. Mimo formalnego równouprawnienia w praktyce życia codziennego a nawet w ramach działalności czy to wpięrow konspiracyjnej a potem w ramach Partii, tradycyjny znany w Rosji carskiej podział ról nadal obowiązywał. Kobiety w ramach organizacji pełniły role przede wszystkim pomocnicze – najpierw kolportowały nielegalne wydawnictwa czy nawet broń. Pracowały jako propagandzistki, sekretarki. Były to prace u podstaw, wspierające, jednak rzadko dopuszczono je do głosu w sprawach najważniejszych, co widoczne było w nikłej reprezentacji kobiet czy to w Komitecie Centralnym, na zjazdach partyjnych.⁶²³ Szczególnie ta sytuacja utrzymała się w okresie stalinowskim i utrzymywała się, aż do upadku systemu.⁶²⁴

W literaturze przedmiotu można spotkać się z następującym podziałem udziału kobiet w życiu politycznym kraju po rewolucji:

- etap pierwszy: lata 1917-1923 charakteryzował się tym, że niewielka grupa kobiet zajmowała odpowiedzialne stanowiska w ramach struktur partyjnych.
- etap drugi: lata 1923-1925 - kiedy to wśród bolszewiczek nie było już żadnej wybijającej się jednostki. W tym okresie wiele z wcześniejszych liderok straciło swoje pozycje.⁶²⁵

⁶²² L. Atwood, *The Post-Soviet Woman in the Move to the Market...* dz. cyt., s. 113-114.

⁶²³ B. Fieseler, Czy polityka to wyłącznie męska sprawa? O zaangażowaniu politycznym kobiet w Rosji carskiej, (w:) *Kobieta i świat polityki. Polska na tle porównawczym w XIX i na początku XX wieku*, A. Żarnowska, A. Szwarc red., Warszawa 1994, s. 189.

⁶²⁴ Postać mężczyzny stała się symbolem proletariatu miejskiego. Postać kobiety symbolizowała lud wiejski, chłopstwo. B. Fieseler, Czy polityka to wyłącznie męska sprawa? dz. cyt., s. 181.

⁶²⁵ Р. Стайтс, Женское освободительное движение в России. dz.cyt., s. 233-243.

Przykładem odsunięcia od stanowisk decyzyjnych jest biografia Eleny Stasowej. W 1917 r. znajdowała się w samym centrum działania, zajmowała stanowisko sekretarza w okresie rewolucji, ale też zaraz po niej. Otrzymała to stanowisko dzięki reputacji opiekunki, wyznawczyni tradycji partyjnych. Jednak po przyjeździe do Moskwy Lenina wraz z zaufanymi ludźmi, sytuacja uległa zmianie. Lenin w osobie Swierdłowa znalazł odpowiedniego administratora. Dopiero w 1919 r. po śmierci Swierdłowa, Stasowa wróciła na stanowisko kierownicze w Sekretariacie. W 1920 r. w czasie reorganizacji kadr partyjnych, Stasowa złożyła swoją kandydaturę na stanowisko szefowej kancelarii partyjnej. W miejsce tego stanowiska, zaproponowano jej pacę w Żenotdziele, którą odrzuciła uważając to stanowisko za mało prestiżowe. Ostatecznie przyjęła stanowisko szefowej Międzynarodowej Czerwonej Pomocy (Международной красной помощи (МОПР)), będącej odpowiednikiem Międzynarodowego Czerwonego Krzyża. Od 1920 r. Stasowa nie miała większego wpływu na politykę bolszewicką. Rok 1920 to także data śmierci Inessy Armand, szefowej Żenotdieleu, ale też członkini wielu organizacji o charakterze politycznym czy ekonomicznym. Znany był jej wkład w tworzenie międzynarodowego ruchu rewolucyjnego. W 1922 r. natomiast zakończyła się kariera polityczna Kołłontaj. Wtedy to opowiedziała się po stronie robotczej opozycji. W 1921 r. Kołłontaj napisała program tej grupy i rozpowszechniła go wśród członków Partii. Program ten miał być rezultatem jej niesłabnącej wiary w siłę proletariatu, pierwotnie sformułowaną w pracy pt. "Социальные основы женского вопроса в России". Do walki z centralizacją, biurokracją i autorytaryzmem, które ogarnęły struktury partyjne w okresie wojny domowej, ona przeciwstawiła "коллективные, созидательные усилия самих рабочих". Ten sposób myślenia uznano za niebezpieczny. Swoją opinię w tym temacie wyraził Lenin na X Zjeździe Partii i mimo tego, Kołłontaj z uporem dalej propagowała swoją ideę. W związku z tym pozbawiono jej dotychczasowej pozycji w strukturach partyjnych i wysłano na placówkę dyplomatyczną do Norwegii.⁶²⁶ Wiktor Suworow w dość bezpośredni sposób tłumaczył rozbieżność interpretacyjną w stosunku do idei rewolucji Kołłontaj i rewolucjonistów-mężczyzn. Kołłontaj inaczej niż Lenin czy inni członkowie Politbiura rozumieli ideę rewolucji. Dla nich, przynajmniej oficjalnie, rewolucja miała wyzwolić robotników i chłopów z kapitalistycznego ucisku, natomiast Kołłontaj uważała, że rewolucja miała wyzwolić kobiety z tradycyjnego, pruderyjnego podejścia do seksualności. Mimo początkowej euforii, Kołłontaj, szybko rozczarowała się bolszewizmem. Początkową liberalizację obyczajowości, wkrótce

⁶²⁶ Tamże, s. 233-243.

zastąpiono całkowicie innym podejściem. Rozwiązłość uznano za objaw „kosmopolitycznego zepsucia”. Miłość radzieckich ludzi miała być „surowa i przaśna”. Miała być procesem reprodukcyjnym dokonywanym ku chwale proletariackiej ojczyzny.⁶²⁷ Kolejnym przykładem jest osoba Krupskiej, która była kluczową figurą w ruchu bolszewickim nie tylko ze względu na związek z Leninem, ale dzięki temu, że utrzymywała sieć powiązań z agentami w Rosji. Warto podkreślić, że w centrum jej zainteresowania nie leżała polityka a problem edukacji i agitacja. Jednak była kimś więcej niż tylko „первая дама великого Российского государства” (jak opisywała ją Zetkin). Jej aktywność dziennikarska wniosła spory wkład w kwestię kobiecą. W momencie znanego wszystkim jej konfliktu z Stalinem, w okresie choroby i tuż po śmierci Lenina, znalazła się po stronie przeciwników Stalina.⁶²⁸

W 1924 r. angielski dziennikarz Lancelot Louton zauważył, że w Związku Radzieckim nie ma kobiet – liderok. Tradycja, która przypisywała kobietom w ruchu rewolucyjnym drugie miejsce, okazała się silniejsza aniżeli dążenia do zrealizowania idei równości płci. W państwie radzieckim nie udało się połączyć idei równości płci w sferze ekonomii i edukacji, ze sferą polityki. Dowodem na to była rola kobiet w partii komunistycznej. Do czasu rewolucji październikowej w skład wyższych struktur partyjnych wchodziły wspomniane wcześniej kobiety. W 1912 r. Stasowa została kandydatką na członka Komitetu Centralnego, a w sierpniu 1917 r. wraz z Jakowlewą zostały wybrane w jego skład. W tym czasie Kołłontaj była pierwszą kobietą – pełnoprawną członkinią Komitetu Centralnego. W latach 1924-1939 członkiniami KC były cztery kobiety: przewodnicząca Żenotdiełu Nikołajewa (trzykrotnie) oraz Artjuchina (dwukrotnie), Krupska (trzykrotnie) oraz Anna Kaługina (raz).⁶²⁹

Jak wynika z poniższej tabeli, kobiety, które w tamtym czasie stanowiły 54,2% społeczeństwa państwa, w Partii stanowiły mniejszość, nie mówiąc już o znikomym ich udziale w organie decyzyjnym partii.⁶³⁰ Do Prezydium Rady Najwyższej ZSRR wchodziły nieliczne reprezentantki. Pełniły one raczej rolę dowodu na to, że równouprawnienie płci istniało na każdym poziomie funkcjonowania państwa. Inna sytuacja funkcjonowała na poziomie Komunistycznego Związku Młodzieży, czyli w Komsomole⁶³¹, gdzie ich liczba sukcesywnie się zwiększała.⁶³²

⁶²⁷ W. Suworow, *Alfabet Suworowa*, Poznań 2014, s. 122-123.

⁶²⁸ Р. Стайтс, *Женское освободительное движение в России*. dz. cyt., s. 233-243.

⁶²⁹ Tamże.

⁶³⁰ И. А. Курганов, *Женщины и коммунизм*, dz.cyt..

⁶³¹ Кomsomoł (Wszechzwiązkowy Leninowski Komunistyczny Związek Młodzieży) - utworzony 29.10. 1918 r.; organizacja komunistyczna działająca przy KPZR, zrzeszająca młodzież do 23. roku życia; za: Большая советская энциклопедия, А. М. Прохоров red., t. V, Москва 1976, s. 464-473.

⁶³² Э. С. Новикова, В. С. Языкова, З. Л. Янкова, *Женщина. Труд. Семья (социологический очерк)*. Москва 1978; źródło: <http://www.a-z.ru/women/texts/nov1r-2.htm> (13.09.2016).

Rok	Członkinie KPZR		Członkinie Komsomołu	
	liczba	procent	liczba	procent
1920	45297	7,4	38915	15
1940	490844	14,4	3373177	32,9
1950	1160938	18,3	4288803	40,8
1960	1692164	23,8	8048867	44,2
1975	3645991		17596861	52,1

Tabela 4. Udział kobiet w Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego oraz w Komunistycznym Związku Młodzieży; Źródło: Женщины в СССР, Статистический сборник, Москва 1975, s. 51.

Na początku lat 30. XX wieku Partia coraz bardziej ograniczała niezależność organizacji kobiecych. Magazyny kobiece z lat 20. XX w. „Делегатка” i „Коммунистка” zakończyły swoją działalność, zlikwidowano Żenotdieł. Sytuację tę puentuje dobrze wypowiedź Kaganowicza: „женщину пора уже начать выдвигать не как женщину, а как работника, полноправного, выросшего, развившегося”.⁶³³ Mimo oficjalnych haseł propagandowych, wszystkie decyzje i zmiany w prawie dotyczące kobiet były podejmowane poza nimi i bez konsultacji.

Do 1956 r. w najwyższych organach władzy (Politbiuro czy Prezydium) nie było żadnej kobiety. Na niższych szczeblach władzy sytuacja była nieznacznie lepsza. Do lat 30. XX wieku kobiety zajmowały 1/6 stanowisk administracyjnych. Do 1939 r. udział procentowy kobiet wśród delegatów na zjazdy partyjne nie przekraczał 10%. Mimo zagwarantowanej równości płci w sferze praw wyborczych i innych zagwarantowanych dekretem ze stycznia 1918 r. potem potwierdzonych w konstytucji – odzwierciedlenia tych gwarancji nie było można dostrzec w kadrach rządowych. Żadna kobieta w historii ZSRR nie zajmowała stanowiska przewodniczącej Rady Najwyższej. Pierwszą na stanowisku Komisarza była Kołłontaj, która pełniła tę funkcję przez kilka miesięcy. Po niej, dopiero Ekaterina Furcewa (Екатери́на Алексе́евна Фу́рцева) doszła do tak wysokiego stanowiska – była członkinią Prezydium KC KPZR (1957—1961), Sekretarzem KC KPZR (1956—1960) oraz Ministrem Kultury ZSRR (1960—1974). Wzrost liczby kobiet w lokalnych i regionalnych radach zachodził powoli. Do 1926 r. kobiety w radach miejskich stanowiły 18% wszystkich członków, a w radach wiejskich

⁶³³ „Коммунистка”, 1930, nr 2-3, s. 5.

– 9%. Dopiero w 1950 r. ich odsetek wzrósł do 40%. Jednak nierówność nie była tylko problemem w aparacie państwowym. W związkach zawodowych liczba kobiet w 1913 r. wahała się 5-17% a w 1922 r. ich liczba wzrosła tylko do 22,2%.⁶³⁴

Z biegiem czasu utrzymywał się stabilny odsetek kobiet-deputowanych. Wahał się on w granicach 50% w lokalnych strukturach, stanowiły także około jednej trzeciej składu Rady Najwyższej ZSRR. Jednak jak pokazała praktyka procesu wyborczego w dobie pieriestrojki, fakt, iż kobiety stanowiły realną siłę w strukturach władzy poszczególnych republik związkowych nie przekładał się na wpływ na centralne decyzje polityczne i udział w strukturach władzy centralnej. Przy okazji wyborów w 1987 r. w okręgach wielomandatowych do lokalnych Rad kobiety straciły 10% miejsc w porównaniu z sytuacją z wcześniejszych wyborów. Po wyborach do Rady Najwyższej ZSRR w 1989 r. na podstawie ustawy z 1988 r. kobiety stanowiły 15,6% składu. Co ważne, wśród wszystkich osób kandydujących na fotel deputowanego z 2895 zarejestrowanych kandydatów, kobiety stanowiły 16,6%.⁶³⁵

Jedną legalnie działającą organizacją kobiecą - Komitet kobiet radzieckich – także nie działał zbytnio w celu aktywizacji politycznej kobiet i promowaniu ich na wyższe stanowiska w strukturach władzy państwowej. Instytucję tę założono w 1941 r. jako Antyfaszystowski komitet kobiet radzieckich (Антифашистский комитет советских женщин). Skupiał się na walce z faszyzmem, wspieraniu kampanii pokojowych, kampanii zajmujących się rozwiązywaniem problemów radzieckich kobiet. W 1970 r. prezydent tej organizacji Walentina Tierieszkowa w artykule poświęconym Dniu Kobiet, potwierdziła obowiązki radzieckiej kobiety podkreślając przy tym problemy połączenia tych obowiązków: „максимальным освобождением женщины от непроизводительного домашнего хозяйства и решительной перестройкой нашего быта”. Niestety prócz organizowanych konferencji i różnego rodzaju wypowiedzianych deklaracji Komitet nie przejawiał oznak niezależności. Nie oznacza to, że w ZSRR nie było w ogóle oznak kobiecego aktywizmu lub programu reform. Niestety, jeśli się pojawiały, miały płynny charakter lub postać dziennikarskiej agitacji.⁶³⁶ Także wysiłki Komitetu radzieckich kobiet był zbyt małe i nieskoordynowane z działaniami innych organizacji – przykładowo, Komsomołu i Wszechzwiązkowej organizacji wateranów wojny i

⁶³⁴ Р.Стайтс, Женское освободительное движение в России. dz. cyt., s. 317-329.

⁶³⁵ С. В. Поленина, Женский вопрос и строительство социалистического правового государства, dz.cyt. s. 4-50.

⁶³⁶ Р.Стайтс, Женское освободительное движение в России. dz. cyt., s. 406-416.

pracy (Всесоюзной организации ветеранов войны и труда), w których radzieckie kobiety chętnie działały.⁶³⁷

Radzieckie realia nie miały wiele wspólnego z tym, co działo się w tym okresie na Zachodzie – mowa o drugiej fali feminizmu i tzw. ruchu oswobodzenia kobiet, który był nakierowany na zwalczanie wszelkich form dominacji w relacjach międzyludzkich. Jeśli reżim radziecki był w rzeczywistości nastawiony na realne równouprawnienie płci, według Richarda Stites'a, dochowałby wszelkich starań by kobiety miały równą możliwość uczestniczenia w rządzeniu państwem oraz sprawiłyby, że obowiązki związane ze sferą prywatną życia obywateli byłyby rozdzielone po równo na partnerów.⁶³⁸

Jednym z założeń pieriestrojki było zwiększenie liczby kobiet, które miały wpływ na wiążące decyzje w państwie. W tym celu reaktywowano Żensowiety w 1987 r. To właśnie one miały zaangażować radzieckie kobiety do organów władzy, przyznano, że „kwestia kobieca” to wciąż aktualny problem społeczny. Przyznano, że okres zastoju tylko powiększył problem „podwójnego obciążenia” kobiety a system zasiłków dla samotnych matek czy rodzin był niedostateczny.⁶³⁹

3.5.3. Kobieta – żołnierka. Udział kobiet w działaniach wojennych

Pierwsze momenty wojny 1914 r. rozbudziły w Rosjanach patriotycznego ducha. Także w kobiecych magazynach można było odczuć podobne nastroje.⁶⁴⁰ W okresie działań wojennych kobiety tradycyjne były zaangażowane w prowadzenie punktów pomocy medycznej – ten sposób zaangażowania stał się symbolem prawdziwej Rosjanki-obywatelki.

W 1915 r. zaangażowano Rosjanki do całkowicie nowej roli - służby w oddziałach zmotoryzowanych przy Союзе земств (Всероссийский земский союз помощи больным и раненым воинам) wtedy właśnie rozpoczęto pierwsze kursy prawa jazdy dla kobiet, które później pełniły służbę na froncie jako szoferki. Jednak mimo swych umiejętności, wciąż niechętnie podchodzono do służby kobiet na froncie. Przykładowo, E.P. Samsonowa

⁶³⁷ Brak odpowiednich relacji, kontaktu i koordynacji działań pomiędzy Komitetem oraz innymi organizacjami w kwestii wyborów w 1989 r. według badaczy było jedną z przyczyn tak małej reprezentacji kobiet. С. В. Поленина, Женский вопрос и строительство социалистического правового государства, dz. cyt., s. 4-50.

⁶³⁸ Р.Стайтс, Женское освободительное движение в России. dz. cyt., s. 406-416.

⁶³⁹ Г. Силласте, Женские элиты в России, „Социологические исследования”, Москва 1992, nr 2. Za: Ю.В.Градскова, «Обычная» советская женщина dz. cyt.

⁶⁴⁰ Po rozpoczęciu działań wojennych w magazynie "Женское дело" opublikowano ilustrację ukazującą rzymskie matrony żegnające swoich synów w drodze na bój. Opublikowano także artykuł zapewniający, że Rosjanki także będą walczyć ale z "любовью и милосердием".

(Е.П.Самсонова), w 1912 r. stała się pierwszą rosyjską pilotką. Mimo jej nalegań odmówiono jej służby wojskowej, więc postanowiła pozostać sanitariuszką. Inną pilotką, której udało się wejść do służby w lotnictwie była księżna E.M. Szachowska (Е.М.Шаховска). Częstszymi przypadkami były kobiety - żołnierki. Jedną z pierwszych była Anna Krasilnikowa (Анна Красильникова), która nie otrzymawszy zgody by służyć w szeregach armii, przebrała się w męski strój. W przebraniu wzięła udział w 19 bitwach i była odznaczona krzyżem św. Grzegorza czwartego stopnia. W większości naśladowniczki tych wzorów były przede słabo wykształconymi przedstawicielkami niższych warstw hierarchii społecznej. Wśród rządzących nie pojawiła się idea polityki skierowanej do walczących kobiet. Mimo tego w gazetach rosyjskich pojawiały się kolejne imiona walczących rodaczek. Na tyłach frontu, w służbach wspierających, kobiet było jeszcze więcej. W 1916 r. Союз земств Przyjął do pracy 30000 kobiet a Czerwony Krzyż - 10 000. Kobiety zajmowały się ludnością cywilną przybywającą do miast uciekając przed skutkami działań wojennych. Wszystkie te stanowiska zajmowane wcześniej przez mężczyzn, w momencie ich powołania do walki, zostały stopniowo przejęte przez kobiety. Z 1250 zatrudnionych osób w moskiewskim telegrafii, 700 stanowiły kobiety. W transporcie miejskim, gdzie wcześniej nie dopuszczano myśli by zatrudnić kobiety, po 1914 r. to właśnie one pełniły rolę konduktorek. Oczywiście taki stan rzeczy nie był charakterystyczny tylko dla Rosji. Znaczący temat zwracają uwagę, że w krajach zaangażowanych w działania wojenne I wojny światowej miał miejsce ten specyficzny rodzaj zmiany społecznej - zaangażowanie kobiet w pracę i działania na froncie.⁶⁴¹

Jeszcze przed rewolucją 1917 r. tworzone oddziały kobiece, tzw. Kobięce Bataliony Śmierci były formowane z zamiarem zawstydzenia żołnierzy - dezerterów, których masowe ucieczki doprowadzały do rozkładu rosyjskie siły zbrojne. Z tą ideą wystąpiła Maria Boczkariewa, która w 1914 r. wstąpiła do wojska po wielokrotnych apelach i petycjach wysyłanych nawet do cara w tej sprawie. Do 1917 r. zdążyła awansować do stopnia sierżanta, była też odznaczona za odwagę i została ranna trzykrotnie.⁶⁴² Boczkariewa zaniepokojona upadkiem wojskowej dyscypliny zwróciła się z inicjatywą do Brusilowa o utworzenie kobiecego oddziału szturmowego. Idea przyniosła odwrotny skutek. Podkopało to jeszcze bardziej morale żołnierzy i upewniło ich o ciężkiej sytuacji armii. Niektóre oddziały, zwłaszcza kozackie, odmawiały nawet walki z oddziałami kobiecymi. Sam Brusilow nie dostrzegał tego problemu. W idei dostrzegał sposób na prowadzenie wojny w oparciu o patriotyczny obowiązek. Poza tym

⁶⁴¹ Р.Стайтс, Женское освободительное движение в России. dz. cyt., s. 278-289.

⁶⁴² В. Моynahan, Росја в XX wieku, Warszawa 1995, s. 87.

wiele kobiet, w tym jego żona pracowały w służbach medycznych na froncie, więc równie dobrze mogły zostać zaangażowane w misje bojowe.⁶⁴³

Choć dokładne dane na temat udziału kobiet w wojnie domowej po obu stronach frontu nie są znane, to inicjatywy kobiece były przyjmowane częściej po stronie Armii Czerwonej. Znane są oddziały pod nazwą: „Коммунистический женский боевой отряд” czy „Коммунистический женский отряд специального назначения”. Zajmowały się one przede wszystkim utrzymywaniem porządku w miastach oraz obroną w czasie oblężenia. Mimo zaangażowania Rosjank w walkę na froncie wojny domowej, po demobilizacji służba wojskowa znów stała się męską domeną. Zwrócono się do zasobu kobiecego dopiero w okresie II wojny światowej. Odwoływano się do kobiecych militarnych talentów.⁶⁴⁴

Podczas II wojny światowej około 520 000 radzieckich kobiet służyło w regularnych oddziałach Armii Czerwonej, a kolejne 300 000 w bojowych i chroniących miasta formacjach obrony przeciwlotniczej. Skala feminizacji armii w ZSRR była większa niż w przypadku sił zbrojnych wielkiej Brytanii czy Stanów Zjednoczonych.⁶⁴⁵ W przeddzień demobilizacji w 1945 r. kobiety stanowiły 70% młodych żołnierzy, czyli tych w wieku 17-26 lat. Po 1965 r. ich obecność w obchodach rocznicowych stawała się coraz bardziej widoczna. Należąc do najmłodszej grupy wiekowej siłą rzeczy przeżywały starszych od siebie mężczyzn. Większość kombatantek po mobilizacji, przeszła szkolenie wojskowe i należała do fachowej oraz technicznej elity sił zbrojnych. Służąc jako snajperki, operatorki karabinów, artylerzystki, pilotki samolotów, stanowiły ponad 120 000 spośród pół miliona kobiet obecnych w armii w czasie wojny.⁶⁴⁶ Mimo to, w ramach twórczości powojennej czy oficjalnej propagandy, inaczej ujmowano ich rolę. Przede wszystkim były one ukazywane jako sanitariuszki, lekarki, urzędniczki, radiooperatorki, tłumaczki, telefonistki, telegrafistki. Takie oto funkcje przypisywały weterankom powieści powojenne i produkcje kinematograficzne. Nieustannie traktowane były jako postacie drugoplanowe, jako osoby służące na froncie lub bezpośrednio za nim, ale jako kombatantki.⁶⁴⁷

⁶⁴³ O. Figes, *Tragedia narodu*, dz.cyt., s. 434.

⁶⁴⁴ Р. Стайтс, *Женское освободительное движение в России*, dz. cyt., s. 317-329; 406-416.

⁶⁴⁵ Co ważne, kobiety-weteranki w późniejszym okresie starały się by ich zaangażowanie w okresie wojny było zauważane. Chcąc zdobyć dla siebie miejsce w kolektywie weteranów, jak również zwrócić uwagę na mieszany skład, kobiety kreowały wyróżniający się, żeński obraz żołnierza II wojny światowej. Nosiły medale, a zarazem nie stroniły od makijażu. Przeróżne kombinacje stroju wojskowego i cywilnego uzupełniały rzucającymi się w oczy akcesoriami: chustami, biżuterią.

⁶⁴⁶ A. Krylova, *Radzieckie kobiety w walce. Historia przemocy na froncie wschodnim*, dz.cyt., s. 19- 27.

⁶⁴⁷ Przykładem takiego ujęcia może być trylogia K. Siomonowa „Żywi i marwi”, J. Bondariw, „Ostatnie strzały”, W. Kondratjew „Saszka”; filmy: G. Jegjazarow „Gorjaczij snieg” 1972. Za: tamże. s. 21.

Z tym oficjalnym obrazem zderzają się kolejne autobiografie weteranek oraz zapiski pamiętnikarskie, czy coraz częściej spotykane zbiory wywiadów z uczestniczkami tamtych wydarzeń.⁶⁴⁸ Przykładem może być Zoja Miedwiediewa, która opublikowała swoje wspomnienia, ale też przeżycia kolegów i koleżanek z 25. Dywizji piechoty w książce pt. „Młodość skąpana w ogniu”. Opisując swoje przeżycia z frontu wschodniego autorka nie przeciwstawiała ról płciowych, które jej narzucano. Bycie młodą kobietą radziecką łączyła z rolą kobiety-żołnierza czy „operatorki karabinu maszynowego”. Miedwiediewa zwróciła uwagę, że żołnierz radziecki II wojny światowej to podmiot rozdarty obojętnie czy mowa o kobiecie czy mężczyźnie. Dlatego też Anna Krylova zwraca w swojej pracy uwagę na ważny fakt, iż należy podejść do kwestii obrazu kobiety-żołnierki w sposób nieszablonowy, jako do „kulturowej formacji grupy świadomych kobiet-żołnerek”, która powoduje, że do płci kulturowej nie można podchodzić zgodnie z konwencją jako do opozycji binarnej. Zgodnie z opinią autorki w społeczeństwie stalinowskim konstrukcje tożsamości płciowych nie zawsze oparta jest na opozycyjnym ich postrzeganiu.⁶⁴⁹ W związku z tym, kobiety, które spędziły swoją młodość w okopach, stworzyły swoje niekonwencjonalne tożsamości. Dla nich fraza kobieta-żołnierka nie była wewnętrznie sprzeczna, gdyż ich doświadczenie życiowe pokazało, że kwestię kobiecości i żołnierstwa można połączyć. Z drugiej strony, kombatanek nigdy nie brakowało świadomości jakie były konwencjonalne płciowe ideały właściwego zachowania kobiet i mężczyzn w okresie wojny. Nawet we wspomnieniach autorki opisywały, że na każdym kroku mówiono im jakie role powinny pełnić i niejednokrotnie oddelegowywano je do oficjalnie „kobiecych” zajęć. Mimo to, weteranki nie widziały w sobie kobiet „wchodzących w męskie role”. Wręcz przeciwnie, uważały się za osoby które odkryły „ukryte kobiece talenty” lub uważały że udział w walce jest to forma ekspresji ich świeżo wyzwolonej, radzieckiej kobiecości.⁶⁵⁰

Ten nieustanny konflikt pojęć oraz trudność w zrozumieniu genezy kobiety-żołnierki wynika z braku spójnej i jednoznacznej oficjalnej ideologii odnoszącej się do „nowej kobiety radzieckiej” i wyznaczenie jej nieburżuazyjnych ról w nowej rzeczywistości. Główne środki stalinowskiej produkcji kulturalnej – prasa, literatura, film – a także system edukacji i szkoleń paramilitarnych cechował nieustanny spór o znaczenie i zawartość tego pojęcia kobiecości. Co ważne, w latach 30. XX wieku płeć ujmowano jako konstrukt kulturowo-biologiczny zatem relacje płciowe były zarazem produktem kulturowym - edukacja, wychowanie, socjalizacja, ale

⁶⁴⁸ Patrz: S. Aliksiejewicz, *Wojna nie ma w sobie nic z kobiety*, Wołowiec 2015.

⁶⁴⁹ A. Krylova, *Radzieckie kobiety w walce*. dz. cyt., s. 25-30.

⁶⁵⁰ Tamże, s. 30-31.

też funkcją biologiczną – stąd duża waga macierzyństwa. To podejście w latach 30. XX w. wywołało sporą dyskusję na łamach prasy gdzie poruszano temat dotychczasowego wykluczenia kobiet ze służby wojskowej. Pytano, na ile był to przejaw wykluczenia, a na ile fizjologicznych ograniczeń kobiety. Co ciekawe, partia nie brała udziału w tej dyskusji i nie wypowiedziała swojego zdania. Ten stan dezorientacji panował na wszystkich stopniach wychowania młodego człowieka radzieckiego i tak w szkole obowiązywała reforma edukacji z lat 30. która traktowała płeć jako konstrukt kulturowy – dlatego też reforma nadała ideałowi równości kobiet jedną z najbardziej radykalnych form (zintegrowane zajęcia dla obu płci od matematyki po zajęcia strzeleckie, bez dodatkowych zajęć tylko dla dziewcząt z zajęć domowych). Natomiast Komunistyczny Związek Młodzieży przez ten okres agitował by wyłączyć damską część młodzieży z zajęć okołowojskowych. Co ważne, ten stan rzeczy nie jest tylko spowodowany faktem, że rewolucyjne zmiany lat 20. „nie przyjęły się”. Należy podkreślić, że kolejna dekada czyli lata 30. XX wieku to okres odradzania się tradycyjnych wartości.⁶⁵¹ Ta dezorientacja widoczna była także w sposobie rekrutacji przyszłych żołnerek. Do końca 1941 r. kierowano się zasadą by bezpośrednio nie zachęcać kobiet do zgłaszania się na ochotnika. Na wiosnę 1942 r. władze radzieckie zdecydowały się na zorganizowaną mobilizację także obywaterek, jednak wciąż w armii obowiązywały sprzeczne ujęcia, co do ich ról. Większość zmobilizowanych uzupełniła duże braki kadrowe w służbach bezpośrednio niezwiązanych z walką na froncie, czyli utrzymywano opinię o ograniczeniach fizjologicznych kobiety. Z drugiej jednak strony pojawiały się głosy w armii o stworzeniu kobiety-kombatantki.

Tym sprzecznym głosem, co do koncepcji kobiety na polu walki, towarzyszyły też reakcje samych zainteresowanych – zmobilizowanych kobiet oraz ich towarzyszy na polu walki płci męskiej. Mężczyźni mogli albo racjonalizować ich obecność – traktując ich udział w walce za kolejny etap emancypacji albo zgodnie z przedrewolucyjną kulturą, krytykować ich obecność. Same zainteresowane – często lepiej wyszkolone i o wyższej kulturze osobistej – mobilizowane od 1942 r. przez państwo kombatantki, szły na front z silnym poczuciem upoważnienia przy wsparciu państwa.⁶⁵²

Zagłębiając się w treść zapisków pamiętnikarskich kobiet walczących na froncie można odnaleźć pełny przekrój ról społecznych, do których młode obywatelki przygotowywały się chcąc spełnić ideał „młodej kobiety radzieckiej”. Przykładowo, Jewigienija Rudniewa w swoich wspomnieniach potrafiła udowadniać sobie, że obowiązek społeczny –macierzyństwo w obliczu pronatalistycznej propagandy państwowej było nieodzowne, jednak ten element

⁶⁵¹ Tamże, s. 39-41.

⁶⁵² Tamże, s. 45-48.

bohaterka mogła i potrafiła połączyć z karierą naukową i chęcią obrony kraju i swojej rodziny przed wrogiem zewnętrznym. Już w przypadku wspomnień jednej kobiety możemy wyróżnić trzy role kobiece, które chciała ona zrealizować, być: obywatelką-matką, obywatelką – żołnierzem i jak w przypadku Rudniewej – astronomem, czyli doskonalić swoją edukację. Co ważne, role te nie były krótkotrwałe, nawet rola żołnierki zakorzeniła się na długo. Wskazuje to na fakt, jak sprawnie młode obywatelki radzieckie godziły role uznawane za stricte tradycyjne – macierzyństwo – i role nowe, uznawane za proces emancypacji, czyli zdobywanie wykształcenia i walka o swoją ojczyznę.⁶⁵³

Między przywódcami Partii, specjalistami wojskowymi, komentatorami i pisarzami w latach 30. XX w. panował konsensus, co do kwestii zaangażowania ówczesnej młodzieży w obronność kraju: pokolenie młodych urodzonych na początku XX wieku mieli sprawdzić się w nieuniknionej wojnie, tak jak sprawdziło się pokolenie ich rodziców w okresie rewolucji. Radziecki system oświaty oparty na pełnej integracji płciowej i walce z przedrewolucyjnymi stereotypami płci i rolami płciowymi i Komsomoł z „Komsomolską Prawdą” stanowiły podstawowe mechanizmy w celu wychowania „pokolenia wojennego”.⁶⁵⁴ Dwugłos co do roli kobiecej w szeregach wojska, utrzymywał się do 3 września 1939 r. kiedy to wprowadzono ustawę o powszechnym poborze wojskowym. Prezentowała ona jasno role płciowe w rozpoczynającej się wojnie. Poborowym zgodnie z nowymi przepisami był „młody mężczyzna” nie zaś pojemniejszy termin – „obywatel”. Kobietom przypisano natomiast role pomocnicze: opieka medyczna, weterynaryjna czy techniczna. Stan ten zmienił się już we wspomnianym 1942 r.⁶⁵⁵

W 1942 r. władza radziecka zmieniła swoją politykę wobec ochotniczek. Porzucając wcześniejszą zasadę jednoczesnego niezachęcania i niezabrania, rząd radziecki wprowadził nowe rozwiązanie. Opierając swoje działania na rozkazach i limitach zwiększono liczbę kobiet w armii z 58000 w październiku 1942 r., do ponad 520000 w oddziałach polowych i ponad 900000 w siłach zbrojnych do zakończenia wojny. Dla władzy radzieckiej masy kobiece były źródłem specjalistek-niekombatantek – służąc w administracji i służbach technicznych, gdzie zastępowały mężczyzn, których wysłano na front, wyspecjalizowanych kombatantek – biorących bezpośredni udział w walce, młodszych dowódczyni i personelu administracyjnego. Planowana ogólnie mobilizacja kobiet do walki na froncie wojennym niosła za sobą także

⁶⁵³ Е. Руднева, Пока стучит сердце. Дневники и письма Героя Советского Союза Евгении Рудневой, Москва 1995, za: tamże, s. 54-55.

⁶⁵⁴ Tamże, s. 60-67.

⁶⁵⁵ Tamże, s. 107-108.

system szkoleń, które miały sprawić, że te wyselekcjonowane kandydatki miały stać się częścią elity armii radzieckiej, najlepszymi żołnierzami. Przykładem takich działań jest z pewnością system szkoleń kobiet-snajperek i związanej z nim Centralnej Kobiecej Szkoły Snajperów prowadzonej od grudnia 1942 do marca 1945 r.

Wzrost liczby kobiet w armii w okresie 1942-1943 i utrzymanie ich obecności do okresu 1944-1945 mimo strat wojsk radzieckich – pozwala wnioskować, że ogółem, na wszystkich stanowiskach bojowych i na wszystkich frontach, w okresie całej wojny służyło prawdopodobnie około 520000 kobiet. Liczba ta nie obejmuje członkiń oddziałów obrony przeciwlotniczej oraz personelu specjalistycznego i administracyjnego, służącego w strukturach wojskowych za liniami frontu. Liczby te według Krylowej nie uwzględniają kobiet pracujących w armii na etacie – czyli kucharek, praczek, magazynierek itd. Nie wszystkie kobiety spośród 520000 były kombatanтками, czyli żołnierzami, których zadaniem była fizyczna likwidacja przeciwnika. Część z nich służyła jako personel medyczny – 280000, jako specjalistki-niekombatanki i personel administracyjny (łączniczki, technicy, kierowcy, urzędniczki – 110000. Pozostała liczba około 120000 stanowiły właśnie kombatanтки – operatorki karabinów i moździerzy, snajperki, artylerzystki, piechota, pilotki, czołgistki, oficerki.⁶⁵⁶

Fakt, że kobiety zgłaszały się do służby na froncie na każdym z etapów wojny, sprawił, że ich zaangażowanie stało się znane i budziło kontrowersje. Co ważniejsze, żołnierka była świadoma swego statusu i prawa do udziału w walce. Stanisława Wołkońska należała do pierwszych dowódczyń, które ukończyły moskiewską szkołę inżynierii wojskowej. Już na początku 1943 r. została wysłana na front by objąć dowodzenie plutonem inżynieryjnym. W swoich wspomnieniach opublikowanych w latach 80. XX wieku przedstawiła siebie, jako reprezentantkę nowego typu kombatanтки, która była świadoma swoich praw i walczyła o to by inni oficerowie płci męskiej uznali jej status i nie uległa ich sugestiom by „dziewczyny” zgodnie z konwencjonalnym postrzeganiem płci trzymały się z dala od frontu.⁶⁵⁷ Takie postawy docierały do kombatantek z pierwszej linii frontu, które zaczęły odmawiać zmian swoich przydziałów bojowych i porzucenia nowo nabytych tożsamości radzieckich kobiet-żołnerek. Typowa ochotniczka z 1941 r. była gotowa wstąpić do armii w dowolnej roli. Ten typ został zastąpiony przez żołnierkę świadomą, że we frontowych konfrontacjach stoi na zdecydowanie silniejszej pozycji.⁶⁵⁸

⁶⁵⁶ Tamże, s. 180-207.

⁶⁵⁷ Tamże, s. 272-273.

⁶⁵⁸ Tamże, s. 274

Jednak władza radziecka do bohaterstwa kobiet na froncie podchodziła dwójako. Z jednej strony zamieszczano historie podobne do tej, Zoji Kosmodemianskiej (Зоя Космодемьянская,) która stała się symbolem niemieckich okrucieństw i oporu w okresie II wojny światowej. Jej historia została opisana w „Prawdzie” w 1942 r. Była komsomołką, wykonawczynią taktyki spalonej ziemi przyjętej przez partyzantów, którzy wysyłali młodych ludzi by podpalali wszystko, co mogło mieć dla Niemców jakąkolwiek wartość na terytorium zdobytym. Została schwytana przez Niemców, gdy próbowała podpalić stajnię. Była torturowana, a następnie powieszona.⁶⁵⁹ Z drugiej jednak strony znana jest historia Walerii Gnerowskiej. Na początku 1944 r. pułkownik Podżidajew dowódca 907. pułku piechoty, podpisał petycję z prośbą o pośmiertne przyznanie Walerii Gnerowskiej, szeregowej piechoty i sanitariuszce odznaczenia Bohatera Związku Radzieckiego. W opisie uzasadniającym przyznanie jej tego odznaczenia zanotowano, iż nieustannie przebywając na linii frontu ratowała życie żołnierzy, jako kombatantka zlikwidowała 28 niemieckich żołnierzy, wspierała żołnierzy i motywowała ich do walki, gdy podupadali na duchu. W jednej z walk czołgi przeciwnika przełamały linię obrony i ruszyły w kierunku siedziby pułku. Gnerowska chwyciła granaty i rzuciła się pod nadjeżdżający czołg. Poświęcając swoje życie uratowała kwaterę. W okresie lat 50-70. XX wieku historia tej żołnierki regularnie wracała na łamy magazynów. W momencie powielania jej życiorysu, z czasem niektóre fakty zostały pomijane. Zlikwidowano te elementy świadczące o jej heroizmie jako żołnierki i wykreowano postać pielęgniarke, która by ochronić swoich podopiecznych rzuciła się pod czołg z garścią granatów. W ten sposób żołnierka została odarta ze swych atrybutów i wykreowano z niej sanitariuszkę o macierzyńskich, opiekuńczych cechach. Jest to często widziany obraz losów kobiet-kombatantek w okresie powojennym. Wspomnienia samych zainteresowanych, prezentujące ich realne historie były spychane na margines by ustąpić miejsca konwencjonalnym interpretacjom wojennego doświadczenia kobiet.⁶⁶⁰

W książce „Wojna nie ma w sobie nic z kobiety” Swietłana Aleksijewicz starała się oddać głos kobietom, które walczyły w radzieckiej armii podczas II wojny światowej. Fakt, iż przez tyle lat doświadczenia kobiet – żołnierzy były spychane na margines narracji historycznych autorka uzasadniła swoistym poczuciem ambiwalencji: „kobieta jest dawcą życia, jest jego gwarancją. Więc kobieta i życie to synonimy. Ale podczas najstraszniejszej wojny XX w. Kobieta musiała stać się żołnierzem. Nie tylko ratowała, czy opatrywała rannego, ale również strzelała tłukła czaszki bagnetami, zbroiła miny, wysadzała mosty i pociągi”.

⁶⁵⁹ B. Moynahan, Rosja w XX wieku, dz.cyt., s. 191.

⁶⁶⁰ A. Krylova, Radzieckie kobiety w walce. dz. cyt., s. 343-347.

Czerwonoarmistki opisywane przez autorkę zabijały wrogów, a później wracały do swoich wsi czy miast i milkły wracały do codziennych zajęć. Pisanie historii pozostawiały mężczyznom.⁶⁶¹

Mimo tych ofiar, warto zaznaczyć, że wojna pozwoliła wielu kobietom osiągnąć wyższy poziom kariery zawodowej i wejść w branże do tej pory dla nich niedostępne. Co ważne, inaczej niż w krajach zachodnich, po zakończeniu działań wojennych kobiety w wielu przypadkach nie były wypierane przez powracających mężczyzn i zostawały na wcześniej objętych stanowiskach.⁶⁶² Oczywiście, po okresie wojennym wrócono do pielęgnowania tradycyjnych wartości rodzinnych, zapewne by odbudować liczebnie nadszarpnięte społeczeństwo radzieckie. O heroizmie żołnierek czy partyzantek nie chciano pamiętać. Nacisk na wzrost dzietności spowodował, że państwo jeszcze w większym stopniu otoczyło opieką samotne matki. Była to pomoc materialna dla matek pozostających jedynymi karmicielkami rodziny, magazyny kobiece tworzyły atmosferę wsparcia społecznego.⁶⁶³

3.5.4. Ruch kobiecy w okresie radzieckim

Początek szerokiemu robotniczemu ruchowi kobiecemu dał I Wszechrosyjski Zjazd Kobiet w 1918 r. na którym wystąpił W. Lenin. To właśnie wtedy stwierdził, że socjalizmu nie można budować bez udziału kobiet.⁶⁶⁴ Jednak geneza tego ruchu sięga głębiej w rosyjską historię. Gdy w drugiej połowie XIX wieku rozwój liberalnego ruchu kobiecego pierwszej fali w Rosji wszedł w decydującą fazę, na scenę wkroczyli „nowi ludzie” - początkowo na fali pracy Nikołaja Czernyszewskiego „Co robić?”.⁶⁶⁵ W niej ukazano alternatywy dla rozwoju ścieżki życiowej nie tylko dla młodych Rosjanek, ale dla całego pokolenia młodych Rosjan.⁶⁶⁶ Kolejne pokolenia Rosjanek próbowały powielać literacki wzór Wierzy Pawłowny Rozalskiej – usiłowały zdobyć samodzielność dzięki fikcyjnym ślubom, które uwalniały je spod kurateli

⁶⁶¹ E. Kania, „Ikony ciepła i niewinności?” – narracje dotyczące roli i miejsca kobiet w siłach zbrojnych (w:) Gender jako determinanta w przestrzeni prywatnej i publicznej, A. Balczyńska-Kosan, I. Andruszkiewicz, J. Kałużna, E. Kania red., Poznań 2012, s.43.

⁶⁶² L. Atwood, Creating the New Soviet Woman. dz.cyt., s. 150-151.

⁶⁶³ Tamże, s. 161-163.

⁶⁶⁴ Всегда с вами. Сборник посвященный 50-летию журнала Работница, В. Вавилина red., Москва 1964, s. 130.

⁶⁶⁵ B. Fieseler, Czy polityka to wyłącznie męska sprawa? O zaangażowaniu politycznym kobiet w Rosji carskiej, Kobieta i świat polityki. Polska na tle porównawczym w XIX i na początku XX wieku, A. Żarnowska, A. Szwarz red., Warszawa 1994, s. 182-183.

⁶⁶⁶ Prócz tej powieści jeszcze większe zasługi dla tego prądu myślowego miała powieść Iwana Turgieniewa pt. „Ojcowie i dzieci”. Б.Пиетров-Эннкер, Новые люди России. Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции, dz.cyt., s. 159-164.

rodziny, współorganizowały spółdzielcze warsztaty, tworzyły komuny mieszkaniowe lub przechodziły przez kolejne stopnie edukacji, w tym zdobywając wyższe wykształcenie. Szczególnie poprzez edukację na zagranicznych uczelniach Rosjanki miały sposobność by zaznajomić się z radykalnymi ideami.⁶⁶⁷ Możliwość zaangażowania się w rewolucyjne inicjatywy czekała na Rosjanki także w kraju. Angażowały się one w program „pochodu w lud” zapoczątkowany w 1874 r. Wchodząc w społeczności chłopów oraz robotników miejskich, przy pomocy propagandy rewolucyjnej, usiłowały skłonić ludność rosyjską do powstania przeciwko władzy carskiej. Niektóre z nich zdecydowały się na zaangażowania w radykalne metody zmiany ówczesnego porządku i sięgnęły po akty terroru. To Wiera Zasulicz, współzałożycielka organizacji „Wyzwolenie Pracy” w 1878 r. dała początek fazie zamachów politycznych strzelając do naczelnika miasta Sankt-Petersburga. Podobnie Sofia Perowska skazana na śmierć za współudział w zamachu na Aleksandra II lub Jekaterina Breszko-Breszkowska znana jako „babcia rewolucji”, która porzuciła rodzinę by „pójść w lud”. To te postacie stały się wzorem dla kolejnych pokoleń rewolucjonistek.

Mimo różnic światopoglądowych, motywy zaangażowania się w ruch rewolucyjny były podobne do pionierek liberalnego ruchu kobiecego. Podobnie jak Aleksandra Kołłontaj podążały one zgodnie z utartym wzorcem – zakładały rodziny, jednak wkrótce buntowały się z podobnych powodów – z potrzeby samorealizacji i rozwoju. Co ważne, często radykalne zerwanie z macierzystym środowiskiem, odrzucenie jego oczekiwań, popychało Rosjanki do środowisk rewolucyjnych. Wiele socjaldemokratek angażowało się w pracę w szpitalach i jadłodajniach, organizowało biblioteki ludowe, wspierały więźniów politycznych. Taka działalność na pograniczu filantropii i działalności konspiracyjnej, która później kończyła się współpracą z ruchem rewolucyjnym, cechowało biografie wielu znanych rewolucjonistek – Nadieżdy Krupskiej i Inessy Armand. Zastanawiającym jest, iż większość z przywoływanych w opracowaniach postaci kobiecych wywodziła się ze środowisk inteligenckich. Wydawać by się mogło, że mimo swego rodowodu to one bardziej utożsamiały się z hasłami „klasy robotniczej” niż same robotnice, które w niewielkim stopniu były przedmiotem zainteresowania Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji (SDPRR). Robotnice wciąż uważano za „element zacofany” – w 50% dotkniętych analfabetyzmem, nieskorym do zaangażowania politycznego. Dlatego działalność agitacyjną stricte wśród robotnic uważano za kwestię drugorzędną. Nieliczne broszury agitacyjne dla kobiet, przykładowo „Kobieta jako robotnica”, która wydana została w 1900 r., były wydawane w małym nakładzie. Postulaty praw

⁶⁶⁷ B. Fieseler, Czy polityka to wyłącznie męska sprawa? dz. cyt., s. 182-183.

wyborczych i postulaty ochrony prawnej kobiet zostały włączone do programu partyjnego w 1903 r. jednak na tym poprzestano. Pomijano kwestie ważne z punktu widzenia kobiet z warstw niższych – nierównych płac, prostytucji, problemu molestowania. Główną agitatorką sprawy kobiecej była A. Kołłontaj, która można stwierdzić prowadziła walkę na dwa fronty – z burżuazyjnym ruchem kobiecym oraz walkę w ramach swojej macierzystej partii o postulaty kobiet. Oczywiście Kołłontaj podzielała przekonanie, że rozwiązanie kwestii kobiecej możliwe jest tylko w ramach ustroju socjalistycznego, formułując je w książce „Socjalne podstawy kwestii kobiecej” z 1909 r.: „Robotnica jest przede wszystkim członkiem klasy robotniczej”.⁶⁶⁸

Socjalistyczni liderzy nie poświęcali aż tyle uwagi znaczeniu ruchu kobiecego w Rosji. Mimo tego że liberalny ruch kobiecy pierwszej fali w okresie pierwszej rewolucji 1905-1907, pokazał swoją siłę i znaczenie. W ruchu robotniczym nie było żadnej taktyki by wykorzystać kobiecy potencjał. De facto, robotniczy ruch kobiecy pojawił się dzięki dwóm etapom:

- pierwszy etap: 1905-1908 na którego czele pojawiła się Kołłontaj. Skupiał się na odpowiedziach na działania aktywistek ruchu kobiecego pierwszej fali,
- drugi etap: 1913-1914 kojarzony z osobą Inessy Armandt, Nadieždy Krupskiej był już oficjalnym podjęciem inicjatywy kobiecej przez bolszewików,
- na podstawie tych dwóch etapów sformułowano ideę ruchu kobiecego w ramach Rosji radzieckiej 1917-1930.⁶⁶⁹

Początkowo na pierwszy plan wysuwano prawa robotników jako wielkiej grupy społecznej. Podobnie było także w przypadku organizacji ojca Gapon - Stowarzyszenia Rosyjskich Robotników Fabrycznych Miasta Petersburga. W jego skład wchodziło około 200-500 kobiet mimo faktu, iż organizacja ta popierała nierówną opłatę za pracę kobiet i mężczyzn. Już wtedy nieliczne jeszcze bolszewiczki występowały przeciwko temu stanowi rzeczy, jednak nie miły poparcia społecznego. Po wydarzeniach „krwawej niedzieli” 1905 r. chęć do aktywności społecznej wśród środowiska robotniczego wzrosła. Po tym wydarzeniu w niektórych fabrykach tworzone komisje do spraw zbadania przyczyn tragedii. W większych miastach kraju zbierały się uliczne mitingi, grupy dyskusyjne. Wszystkie te inicjatywy także zachęcały Rosjanki do większej aktywności. Kobiety prócz tego, że uczestniczyły w strajkach i demonstracjach, wspierały aktywnie demonstrantów – organizowały pomoc medyczną,

⁶⁶⁸ Tamże, s. 183-188.

⁶⁶⁹ Р.Стайтс, Женское освободительное движение в России. dz. cyt., s. 233-243.

uczestniczyły w budowie barykad czy w samych walkach. Na fali strajków ruch socjaldemokratyczny zaczął wydawać broszurę „Женская доля”, która według autorów miała prowadzić do przemiany nieświadomej fabrycznej robotnicy w uświadomioną rewolucjonistkę. Broszura polecała robotnicom przekazywać „rewolucyjne słowo” dalej.

Prócz podobnych broszur czy innych wydawnictw, wielką rolę w aktywizacji kobiet w ramach ruchu robotniczego odegrały konkretne postacie i ich działalność wśród robotnic. Założenie na początku wieku magazynu „Искра” oraz działalność SDPRR przyczyniły się do pojawienia się nowego typu kobiety-rewolucjonistki - nazywanej „искровка”. Była to dobrze ubrana młoda dama, która podejmowała trudy podróży z Polski czy Finlandii do Rosji i kolportowała nielegalną prasę. Jedną z najbardziej znanych przedstawicielek tego typu była Elena Stasowa (Елена Стасова) – wzorzec tzw. „профессиональной радикалки”. Studiowała medycynę. W 1898 r. zapisała się do partii, a dwa lata później pracowała już jako agentka „Искры” podróżując z miasta do miasta lub zagranicę jako kurierka. Jej wspomnienia są źródłem informacji na temat konspiracji – umiejętności maskowania i przewożenia kontrabandy. Niestety jeszcze w pierwszym okresie zaraz po wydarzeniach 1905 r. nie było konkretnego planu działań i efekty, mimo wielkiego poświęcenia wymienionych wcześniej aktywistek, były mizerne w porównaniu z działalnością aktywistek pierwszej fali.⁶⁷⁰ Kołłontaj była tą aktywistką, która w pierwszym okresie 1905-1906 najbardziej była widoczna. Mimo tego przeciwna była jednemu „bezklasowemu” ruchowi kobiecemu. Z tego powodu była krytykowana przez inne aktywistki kobiece, ale też słowa krytyki płynęły ze strony jej stronnictwa. Ignorując krytykę w 1906 r. za namową Róży Luksemburg, Kołłontaj spotkała się z Clarą Zetkin. Spotkanie to miało niewątpliwy wpływ na dalszą pracę wśród robotnic. Jesienią 1907 r. po międzynarodowym spotkaniu socjalistek w Stuttgarcie, dążenie Kołłontaj do założenia kobiecej organizacji stało się jeszcze silniejsze. Ze względu na aktualną sytuację polityczną nie mogło być mowy o tworzeniu masowych spotkań i demonstracji. Dlatego też Kołłontaj zaczęła organizować się w ten sposób co aktywistki pierwszej fali – w 1907 r. założyła Towarzystwo Samopomocy Robotnic (Общество взаимопомощи работниц), które liczyło około trzystu członkiń. Początkowo, składało się z przedstawicielek zarówno inteligencji jak i warstwy robotniczej. W późniejszym okresie coraz większe nieporozumienia i konflikty w ramach klubu spowodowały, że sama założycielka wystąpiła z niego, w żaden sposób nie oceniając konfliktu ani nie próbując jemu przeciwdziałać. Mimo tych wydarzeń, w okresie 1905-1907 to właśnie socjaldemokraci mieli największy wpływ na kształt ruchu

⁶⁷⁰ Р. Стайтс, Женское освободительное движение в России. dz. cyt., 243-278.

kobiecego. Krótki okres rozwoju rosyjskiego socjalistycznego ruchu kobiet w 1912-1914, chociaż nie tak duży jak rozwój ruchu robotniczego, był jednak wstępem do działalności agitatorskiej wśród kobiet-robotnic. Ważnym wydarzeniem tego okresu było zainicjowanie w dn. 08.03.1913 r. Międzynarodowego Dnia Kobiet – decyzję na ten temat podjęto na Międzynarodowej Konferencji Socjalistek w Kopenhadze w 1910 r.

10.05.1917 rozpoczął się drugi etap w tworzeniu proletariackiego ruchu kobiecego. Związany on był ze wznowieniem pracy redakcji magazynu „Работница”, gdzie redaktorką naczelną została A. Wasiliewa (А.Васильева). Głównym celem wydawnictwa było objaśnianie programu partii bolszewickiej językiem dostępnym czytelniczkom oraz zwracanie uwagi na takie kwestie jak wojna, wysokie ceny oraz trudne warunki pracy. Prócz wydawania magazynu, redakcja oraz poszczególne jej oddziały w miastach rosyjskich, tworzyły sieć zajmującą się agitacją wśród kobiet z centralą w redakcji „Работница” w Piotrogradzie. Dodatkowo, poszczególne oddziały magazynu „Работница” organizowały szkoły, w których doświadczone aktywistki bolszewickie uczyły początkujące adeptki skutecznych metod agitacji w środowisku robotniczym. Początkujące rewolucjonistki, wracając potem do swoich miejsc pracy, werbowały kolejne ochotniczki oraz kolportowały „Работница”. W ten sposób przebiegała ewolucja organizacji kobiecych w ramach ruchu robotniczego - klubów przez redakcję aż do Żenotdzielów.⁶⁷¹

3.5.4.1. *Żenotdziel*

Władze radzieckie chciały instytucjonalizować wszelkie przejawy aktywności kobiet na polu społecznym. Z tego powodu przede wszystkim powstały pierwsze, swoiste urzędy partyjne przy terenowych komitetach Rosyjskiej Komunistycznej Partii(bolszewików) (RKP(b)), które działały na rzecz politycznego zaangażowania kobiet w „budowę państwa socjalistycznego”. Oddziały te nazywano Żenotdzielami (ros. Женотдел). Utworzone zostały w 1919 r., na podstawie decyzji Komitetu Centralnego RKP(b) z grudnia 1918 r. Instytucja ta pracowała nad poprawą warunków życia kobiet w Rosji Radzieckiej i skupiała się na podwójnej roli kobiety w życiu, jako matki oraz jako pracownicy. Żenotdziel, poprzez propagandę i edukację, zwalczał analfabetyzm, szerzył wiedzę na temat oświaty kobiet, zawierania i rozwiązywania małżeństw, opieki nad dzieckiem, oraz praw robotniczych, które wprowadziła rewolucja październikowa.

⁶⁷¹ Tamże, s. 243-258; 289-306.

W 1921 r., podczas kryzysu w rolnictwie, aktywizował kobiety do pracy na roli. W latach 1921-1922 dyrektorem tej instytucji była sama A. Kołłontaj.⁶⁷²

Ta forma propagandy nie była nowym sposobem działania Partii. Jak wiadomo, przed 1917 r. partia bolszewicka posiadała sieć lokalnych komitetów zarządzanych przez centrum. Pierwszym krokiem ku utworzeniu tej struktury była konferencja robotnic regionu pietrogradzkiego utworzonej w listopadzie 1917. Jej liderką została znana z walki z ruchem pierwszej fali w latach 1905-1908 Nikolajewa, wspierała ją Kołłontaj. Jednak idea powstania w ramach partyjnych komitetów klubów żeńskich nie została wtedy podchwyciona. Po tej konferencji przystąpiono do organizowania ogólnokrajowego zjazdu. Jego organizacją zajęła się komisja w skład której wchodziły: Armand, Kołłontaj, Swierdłowa i Nikolajewa. I Ogólnokrajowy Zjazd Robotnic i Chłopek (Первый Всероссийский съезд работниц и крестьянок) odbył się w styczniu 1918 r.⁶⁷³ Zjazd skupił ponad 1000 delegatek. Przewodniczącą Zjazdu była Nikolajewa, a ze słowem wstępu wystąpił Swierdłow. Kołłontaj natomiast wystąpiła z pracą "Семья и коммунистическое государство". Zjazd z 1918 r. różnił się od tego z 1908 r. nie tylko pod względem składu osobowego. Ten z 1908 r. był kulminacją niezależnego ruchu kobiecego pierwszej fali. Natomiast Zjazd z 1918 r. skupiał się na opracowaniu strategii pracy wśród żeńskiej części społeczeństwa. Program zjazdu zakładał:

- zwiększenie liczby kobiet w strukturach władzy radzieckiej.
- walkę z domowym „niewolnictwem” i podwójną moralnością.
- stworzenie struktury scentralizowanych i kolektywnych wspólnot mieszkaniowych by odciążyć kobity od obowiązków domowych.
- ochronę kobiet pracujących i matek.
- likwidację prostytucji.

Żenotdziel pierwotnie przyjął kształt sieci komisji ds. agitacji i propagandy wśród robotnic (комиссий по агитации и пропаганде среди работниц). Kierowana przez Armandt i Kołłontaj centralna komisja stworzyła swoje oddziały na niższych partyjnych poziomach. Taki kształt przyjęto na VIII Zjeździe Partii w 1919 r. Następnie Żenotdziel był reorganizowany i przybrał kształt oddziału ds. pracy wśród kobiet przy Komitecie Centralnym Partii (отдел по работе среди женщин (Женотдел) ЦК). Pierwszą kierowniczką Żenotdziela była Inessa Armand, która pełniła tę funkcję do swojej śmierci w 1920 r. Armand stworzyła

⁶⁷² Большая советская энциклопедия, А. М. Прохоров red., т. IX, Москва 1976, s. 169.

⁶⁷³ А. Артюхина, Нам Ленин путь указал, Женщины рассказывают: Воспоминания, статьи (1918-1959), Н.П.Галицкая, Н.К.Павлов, В.Е.Титов red., Смоленск 1959, s. 9.

się lokalnych Żenotdzielów w skład, których weszły członkinie partii, ale też ochotniczki nazywane „женорганизаторы”. W okresie wojny domowej Armandt wykorzystała Żenotdieli w celu mobilizacji Rosjanek do pomocy Armii Czerwonej. Po zakończeniu działań militarnych wojny domowej działania Żenotdzieli skupiły się na „oswobodzeniu kobiet Wschodu” - miszkanek obszarów Kaukazu, Wołgi i Centralnej Azji. Siedziba główna Żenotdzieli nazywana „ЦентроБаба”, mieściła się w budynku nr 5 tuż obok Kremla. Personel liczył 22 osoby. Kierowniczka tej instytucji kierowała nie tylko działaniami samego Żenotdzieli, ale wpływała także na działania innych instytucji, które z kolei oddziaływały i wpływały bezpośrednio na życie rosyjskich kobiet. Przykładem mogą być: oddział ochrony macierzyństwa przy komisariacie państwowej dobroczynności (Отдел охраны материнства и младенчества при комиссариате государственного призрения), komisja ds. walki z prostytutką, Komsomoł oraz inne instytucje związane z prawodawstwem, edukacją, związkami zawodowymi czy kręgami kulturalnymi. Z moskiewskiej centrali rozchodziły się impulsy dotyczące przedmiotu propagandy, agitacji do lokalnych oddziałów Żenotdzieli by te mogły przekazywać ją dalej. W instytucji tej głównym narzędziem propagandowym było słowo drukowane - oczywiście nie było ono narzędziem idealnym biorąc pod uwagę odsetek czytających Rosjanek. Najważniejszym magazynem wciąż była „Работница”.⁶⁷⁴

Zagraniczni badacze podkreślają działalność Żenotdzieli i jego wpływu na świadomość rosyjskich kobiet.⁶⁷⁵ Jednak w Związku Radzieckim informacje o „женских отделах” czy o „женских делегатских собраниях” w latach 30. XX w. zostały usunięte z encyklopedii i podręczników historii, dlatego aktualnie dość trudno uwierzyć w rozmiary działalności tych organizacji oraz skalę aktywności kobiet-delegatek. Aktywistki „делегатских собраний”, jak donosił magazyn „Делегатка”, wydawany w latach 1920 - 1931 r., zajmowały się dystrybucją racji żywnościowych dla żołnierzy Armii Czerwonej, wydawały odzież i obuwie uczniom, uczestniczyły we wszystkich akcjach propagandowych.⁶⁷⁶ Ta nowa aktywność Rosjanek wpłynęła też na dotychczasowe zajęcia kobiet związane z domem i rodziną. Jeden z przykładów podaje magazyn „Делегатка”, który przywołuje wypowiedź robotnicy fabryki „Красная поза”, która opowiadała o nowych zajęciach w związku z pracami społecznymi w domu dziecka: „Очень мне эта работа понравилась. Но мешает домашний

⁶⁷⁴ Р.Стайтс, Женское освободительное движение в России. dz.cyt., s. 329-346.

⁶⁷⁵ Тамże, s. 327-328.

⁶⁷⁶ Ю.В.Градскова, «Обычная» советская женщина dz.cyt.

старый быт, очень мешает. Окаянная кухня с горшками да ухватами, ситами, да корытами совсем задавила.”⁶⁷⁷

Mimo faktu, iż obywatelki radzieckie starały się sprostać wyzwaniu obciążenia ich podwójnie obowiązkami, musiały też sprostać brakowi zrozumienia nie tylko ze strony “zacofanego” społeczeństwa, ale i ze strony nowych radzieckich instytucji. Wskazywać mogą na to słowa Lwa Trockiego opublikowane w „Правде” 13.06.1923 r. w których podjął się krytyki działalności Żenodzielów. Według niego z aktywnością w tej organizacji wiążą się kryzysy rodzinne, gdyż dzięki pracy w Żenotdziele przed oczami kobiet otwiera się nowy świat, rodzina zostaje bez uwagi, co denerwuje męża i w konsekwencji prowadzi do rozpadu rodziny.⁶⁷⁸

Biorąc pod uwagę tak szeroki wachlarz działań nie ulega wątpliwości, że instytucja Żenotdzielów była ważna z punktu widzenia partii, szczególnie w walce o żeńską część klasy robotniczej. Jednak z czasem w podejściu partii rządzącej do tej instytucji zaczęły pojawiać się zmiany. Zauważyć je można już w ramach XI Zjazdu w 1922 r., gdzie pojawiały się pewne zarzuty co do działań Żenotdzielu. Natomiast na XII Zjeździe w 1923 r. przyjęto rezolucję wskazującą na konkretne działania tejże instytucji prowadzące do wzrostu „феминистских тенденций”, która może odciągać kobiece masy robotnicze od walki klasowej.⁶⁷⁹ Wstępem do likwidacji Żenotdzielu w 1930 r. była likwidacja w 1926 r. Międzynarodowego Sekretariatu Kobiecego (Международного женского секретариата). Już w latach 20. XX wieku w ramach lokalnych oddziałów partii pojawiały się głosy przychylne zlikwidowaniu Żenotdzielów i ograniczenia ich roli wyłącznie do agitacji. Ponadto, trudne wyzwanie 1928 roku związane z wysokim tempem industrializacji i kolektywizacji postawiło przed Żenotdziałem ważne zadanie masowej mobilizacji kobiet, które według wielu przerosło tę organizację. Według Kaganowicza: „Женотдел является не центром прогресса, а скорее его тормозом”.⁶⁸⁰ Podobne zdanie wyraziła ostanía liderka Żenotdzielu - Artjuchina. Z końcem 1929 r. opracowano postanowienie KC WKP (b) „О реорганизации аппарата ЦК ВКП(б)”, które przyjęto w styczniu 1930. W ramach tego postanowienia zlikwidowano Żenotdziel a tym samym faktycznie zakończono etap „eksperymentu bolszewickiego” w ramach emancypacji

⁶⁷⁷ Patrz: „Делегатка”, 1926, nr 19.

⁶⁷⁸ „Правда”, 13.07.1923, za: Ю.В.Градскова, «Обычная» советская женщина dz.cyt.

⁶⁷⁹ „Эти тенденции, дают возможность создавать специальные общества, которые под знаменем улучшения женского образа жизни в действительности могут привести к тому, что женский трудовой контингент порвет с общей классовой борьбой”. Р.Стайтс, Женское освободительное движение в России. dz.cyt., s. 329-346.

⁶⁸⁰ Л. Каганович, Реорганизация партаппарата и очередные задачи партработы, „Коммунистка”, 1930, nr: 2-3, s. 5.

kobiet. W kolejnym postanowieniu KC WKP(b) „О работе по перестройке быта” (1930 r.) stwierdzono, iż proces wprowadzania zasad komunistycznych w życie codzienne jest odłożony na czas nieokreślony. Polityka lat 30. XX wieku poszła w stronę tradycyjnych zasad, rozpoczęto formułowanie „советского патриархата”.⁶⁸¹ Jednak dla badaczy robotniczego ruchu kobiecego, likwidacja Żenotdzielu oznacza także likwidację proletariackiego ruchu kobiecego, które narodził się w 1906 r. wśród petersburskich tkaczek i inteligentek. Co ważne, likwidacja Żenotdzielów nie była jednoznaczna z całkowitym zakończeniem pracy wśród kobiet rosyjskich. Istniały „делегатские собрания”, które funkcjonowały na terenach wiejskich do 1934 r. Natomiast w niektórych regionach, szczególnie tych, gdzie większość stanowiła ludność nierosyjska, Żenotdziele funkcjonowały, choć w zmienionej formie, do lat 50. XX wieku.⁶⁸²

Prócz takich działań, same wydarzenia historyczne, przykładowo te z 1905 roku, zainspirowały wiele wykształconych Rosjank do aktywności rewolucyjnej – badacze wspominają nawet o tzw. „czasowych rewolucjonistkach”. Aktywistki, nauczycielki, uczennice a nawet baleriny znalazły powody by uczestniczyć w powszechnym ruchu strajkowym. Najbardziej aktywne były studentki, które w lutym uczestniczyły w strajkach a w październiku 1905 r. organizowały punkty pierwszej pomocy dla rannych. Dla niektórych aktywistek bolszewickich rok 1905 był niejako próbą sił i charakteru.⁶⁸³

W czasie I wojny światowej kobiety z rodzin robotniczych, w związku z zaangażowaniem ich mężów i ojców w działania wojenne na froncie, były odpowiedzialne w swoich rodzinach za zdobywanie pożywienia. To właśnie one organizowały strajki i protesty pod hasłem "chleb i pokój". Między innymi od buntu kobiet 08.03.1917 r. rozpoczęła się rewolucja lutowa. Jak donosi w swoim dzienniku jeden ze świadków tych wydarzeń Pitrim Sorokin: „Если будущие историки захотят узнать, кто начал русскую революцию, то им не следует создавать запутанной теории, Революцию начали голодные женщины и дети, требовавшие хлеба. Они начали с крушения трамвайных вагонов и погрома мелких магазинчиков. И только позже, вместе с рабочими и политиками, они стали стремиться к тому, чтобы разрушить мощное здание русского самодержавия”.⁶⁸⁴

⁶⁸¹ Большая советская энциклопедия, А. М. Прохоров red., t. IX, Москва 1976, s. 169.

⁶⁸² Р. Стайтс, Женское освободительное движение в России. dz. cyt., s. 329-346.

⁶⁸³ Przykładowo, Barbara Jakowlewa została pobita podczas udziału w jednej demonstracji. To wydarzenie doprowadziło ją do choroby. Dwanaście lat później była już znana postacią w piotrogrodzkich strukturach partyjnych. Innym przykładem jest postać Rozalii Załkind (Землячка), która zajmowała odpowiedzialne stanowiska w partii bolszewickiej. Wspierała moskiewskie wydarzenia w grudniu 1905 r. ale też przeprowadzała czystki w moskiewskich szeregach organizacji po ich stłumieniu. Po 1917r. była zastępcą przewodniczącego Rady Komisarzy Ludowych ZSRR (1939-1943), jednak zasłynęła jako organizatorka czerwonego terroru na Krymie 1920-1921 wobec byłych żołnierzy i oficerów carskiej armii. Tamże, s. 269-278.

⁶⁸⁴ W 1921 r. II Międzynarodowa Konferencja kobiet-komunistek w Moskwie wyznaczyła datę obchodów tego święta na 8. marca by uczcić w ten sposób wystąpienie mieszkanek Petersburga w 1917 r. za: Гендерная

Warto zwrócić uwagę, iż mimo oficjalnej propagandy rewolucyjnej, kobiety, jako ważna siła społeczna, w historii rewolucyjnej pojawiły się w dwa razy. Przy wspomnianych wcześniej wydarzeniach z 8. marca, gdy robotnice i żony żołnierzy zajęły ulice Piotrogradu oraz z momencie obrony Pałacu Zimowego przez batalion kobiety. Co ważne, oba te wydarzenia w znikomy sposób związane były z rosyjskim ruchem kobiecym. Zaangażowanie w te wydarzenia miało charakter oddolny i nie było inspirowane przez konkretny ruch kobiecy, choć w późniejszym okresie, szczególnie wydarzenia marcowe, chętnie były zawłaszczane przez opcję socjaldemokratyczną w celach propagandowych. Zajmując się więc problemem ruchu kobiecego warto zwrócić uwagę na konflikt pomiędzy ruchem kobiecym w nurcie socjalistycznym a aktywistkami pierwszej fali feminizmu liberalnego, który można zaobserwować wyraźnie przez osiem miesięcy rewolucji 1917 roku.

Organizacje kobiece utożsamiające się z niezależnym ruchem pierwszej fali, szczególnie: Kobiety Towarzystwo Charytatywne i Liga Równouprawnienia kobiet, przekształcona potem w Republikański Związek Demokratycznych Kobięcych Organizacji (Республиканский Союз демократических женских организаций) oraz Partia Progresywna (Прогрессивная партия) wciąż działały w tamtym okresie. Magazyny: „Женское дело”, „Женский вестник” były wydawane regularnie. Nowe wojenne warunki kształtowały dla organizacji kobiecych nowe wyzwania stąd też kolejne grupy tego typu powstawały w dużych ilościach. Co ważne, aktywistki ruchu liberalnego skupiały się na działalności wśród reprezentantek inteligencji, nie umiając przekonać do siebie szerokich mas kobiecych.⁶⁸⁵

U rosyjskich przedstawicielek feminizmu pierwszej fali trudno szukać nawiązań do konkretnej ideologii, prócz wiary w ogólnopojętą solidarność kobiet, ich idee emancypacyjne były oparte na różnych podstawach. Z tego też względu rosyjski feminizm pierwszej fali nie był jednorodny. Na tym tle ruch kobiecy tworzący się w ramach idei marksistowskiej miał już gotową bazę ideologiczną, jasno sformułowane rozwiązania i cel działań. Fundamentem, co do kwestii rozwiązania tzw. „kwestii kobiecej” w teorii marksistowskiej były prace Augusta Bebla „Женщина и социализм” (1879). Choć nie można zapomnieć o opracowaniach K. Marksa czy F. Engelsa. Mowa tutaj o „Manifestie komunistycznym” z 1848 r. i „O pochodzeniu rodziny, własności prywatnej i państwa” z 1884 r. Obie prace zawierają odniesienia do problemu rodziny.⁶⁸⁶ Jedną z ważniejszych publikacji dotyczącej podejścia do emancypacji kobiet był

реконструкция политических систем, Н.М.Степанова, М.М. Кириченко, Е.В. Кочкина ред., Санкт-Петербург 2003, s. 991.

⁶⁸⁵ Р.Стайтс, Женское освободительное движение в России. dz.cyt., s. 289-306.

⁶⁸⁶ Tamże, s. 233-243.

artykuł N. Krupskiej opublikowany w pierwszym numerze magazynu „Работница” w 1914 r. Według bolszewiczek, burżuazyjny ruch kobiecy rozumiał nierówność jako brak praw, które przysługują mężczyznom, żądały tych samych praw. Dla nich społeczeństwo dzieliło się na dwie grupy: mężczyzn i kobiety. Według nich walka o równouprawnienie polegać miała na zdobyciu tych samych praw, które przysługują mężczyznom. Natomiast w oczach bolszewiczek społeczeństwo podzielone było na klasy, które mają różne interesy. W ich opinii podział ze względu na płeć nie ma znaczenia, gdyż to co łączy robotnicę z robotnikiem w ramach tej samej klasy jest dużo silniejsze niż podział płciowy. Mają wspólne potrzeby i odczuwają tę samą niesprawiedliwość w związku z przynależnością do tej samej klasy. Słynna „kwestia kobieca” polegać miała na tym w jaki sposób zaktywizować do tej pory bierne społecznie i politycznie Rosjanki, jak przekonać je do udziału w tym ruchu, jak przekonać je do wspólnej walki i uświadomić im ich krzywdę. Dlatego też powstał magazyn „Работница”, którego celem jest uświadamianie czytelniczek w ich prawach.⁶⁸⁷ Innym przykładem była Clara Zetkin, która walczyła o prawa kobiet w ramach niemieckiego ruchu robotniczego. Przeciwwstawiała się mitowi o „siostrzeństwie” w walce o prawa wyborcze kobiet. Tym sposobem doprowadziła do rozłamy w ramach niemieckiego ruchu kobiecego na feministyczny i proletariacki.⁶⁸⁸

Warto także podkreślić, że sam bolszewicki ruch kobiecy, w swoich ramach, rozwinął trzy etapy:

- pierwsza fala: 1917-1920 - związana była z pakietem aktów prawnych, które przyznały Rosjankom formalną równość w sferze praw obywatelskich, prawnych, ekonomicznych i politycznych,
- druga fala związana z działaniem Żenotdzielów, stanowiła najważniejszy etap w planie oswobodzenia kobiet i ten etap odróżnia ruch bolszewicki od ruchów zachodnich. Falę tę tworzyły kobiety "oswobodzone", po pokoleniu kobiet pełnych nadziei na zmianę,
- w końcu I. 20. XX wieku rozpoczął się proces industrializacji, który był trzecią falą bolszewickiego ruchu kobiecego a zarazem zapowiedzią zakończenia działalności Żenotdzielów. Od tamtej pory walka kobiet o równe prawa, była podporządkowana aktualnym potrzebom reżimu, aż do okresu lat 80. XX w.⁶⁸⁹

⁶⁸⁷ В. Дридзе, Слово ясное, простое и глубокое, Всегда с вами. Сборник посвященный 50-летию журнала Работница, ред. В. Вавилина, Москва 1964, s. 31-34.

⁶⁸⁸ Р. Стайтс, Женское освободительное движение в России. dz.cyt., s. 233-243.

⁶⁸⁹ Тамże, s. 416-423.

Pierwszą falą kierowały same kobiety, jednak już kolejna fala utraciła samodzielność. Niezależne organizacje kobiece, które były w stanie udowodnić swój wkład w walkę o prawa kobiet nie były już potrzebne nowej, bolszewickiej władzy. Wszystkie „burżuazyjne” organizacje zostały zlikwidowane i zakończyły swoją działalność w 1918 r. Twierdzenie Kołłontaj, że prawa dla kobiet wywalczyła komunistyczna rewolucja mówiło o tym, że prawa te były „darowane” a nie były rezultatem walki samych kobiet. Dane były na określonych warunkach, czyli w zamian za polityczną lojalność i wsparcie nowej władzy. Dlatego też dość szybko ustawodawstwo mówiące o równouprawnieniu kobiet zaczęło rozpatrywać nie jako prawa a obowiązki kobiet.⁶⁹⁰ Polityka państwa dotycząca kobiet zaczęła być formowana bez ich udziału.

To oderwanie ruchu kobiecego okresu radzieckiego od jego rdzenia, czyli liberalnego ruchu kobiecego pierwszej fali tylko utrudnia badania i zrozumienie pełnego oglądu na problem. W pierwszym dziesięcioleciu po rewolucji, sposoby rozwiązywania „женского вопроса” były uwarunkowane osiągnięciami rosyjskiego feminizmu pierwszej fali. Przełom nastąpił w 1929 r. gdy nieoczekiwanie likwidowano Żenodzieł, a w istocie, zlikwidowano kanały dla żeńskiej aktywności politycznej i ich inicjatywy.⁶⁹¹ W połowie l. 70. XX w. ruch kobiecy, odrębny od partii rządzącej⁶⁹², zaczął się odnawiać na fali działalności dysydenckiej. Wiele kobiet w tej działalności brało udział, pełniły one funkcję korektorek tekstów, maszynistek, ale rzadko były dopuszczane do głosu. Współpracownicy – mężczyźni, często odmawiali poruszania „kobiecych” tematów w pismach podziemnych. Z tego powodu Natalia Małachowskaja, Tatiana Goriczewa, Tatiana Mamonowa, założyły pierwszą radziecką organizację feministyczną, „Maria”, która powstała w 1979 r. w Leningradzie. Założycielki za cel postawiły sobie upowszechnianie idei „kultury chrześcijańskiej”, która przeciwstawiała się tej radzieckiej, powszechnie obowiązującej. Sama nazwa organizacji miała podkreślać chrześcijańskie korzenie tej grupy. Założycielki w ten sposób chciały także odróżnić się od zachodnich działaczek feministycznych. Pierwszym wydawnictwem „Marii” był znany almanach „Kobieta i Rosja” („Женщина и Россия”), wydany w 1979 r. Treść kobiecego

⁶⁹⁰ И. Юкина, Феминизм в СССР, Гендер как инструмент познания и преобразования общества, Н. М. Степанова ред., Москва 2006; źródło:

<http://www.gender.ru/pages/resources/publications/common/2006/01/18.php> (13.09.2016)

⁶⁹¹ Patrz: И. Юкина, Новая история „женщин России”. Вступительная статья к „Библиографии по истории женского движения и феминизма (1850-е – 1920-е годы)”, Санкт-Петербург 2003.

⁶⁹² Ruch kobiecy pod patronatem partii istniejący oficjalnie od roku 1941 Komitet Kobiet Radzieckich na arenie międzynarodowej spełniał przede wszystkim funkcję propagandową. O zakłamaniu, jakie towarzyszyło istnieniu tej organizacji, świadczy chociażby fakt, iż kobiety należące do Komitetu miały zakaz mówienia na tematy dla władz niewygodne. Patrz: С. Айвазова, Женское движение в России: традиции и современность, Москва 1995, s.129- 130.

samizdatu⁶⁹³ była inspirowana przeżyciami samych autorek. Poruszały one tematy bliskie radzieckim kobietom, czyli warunki na porodówkach, gdzie kobiety rodziły, a także usuwały ciążę, ich sytuacja w domu, problem przemocy domowej, rozpadu rodzin a także problem samotnego macierzyństwa. Autorki w ten sposób chciały zainspirować inne kobiety do tego, by zabrały głos w swojej sprawie. Pismo „Kobieta i Rosja” podejmowało także problem wojny w Afganistanie, który był niewygodny dla władz państwowych. Dlatego już w listopadzie 1979 r. almanach został oficjalnie zlikwidowany.⁶⁹⁴

Kolejną zmianę w sytuacji ruchu kobiecego przyniosły reformy Michaiła Gorbaczowa.⁶⁹⁵ Zmiany te dały możliwość do zakładania oficjalnych organizacji kobiecych, nowych form aktywności społecznej. Pierwsze tego rodzaju organizacje zaczęły powstawać już w końcu l. 80 XX w. To właśnie one, jako pierwsze, podały w wątpliwość rozwiązanie „kwestii kobiecej” w okresie ZSRR. Pokazały, że ideologia socjalizmu nie doprowadziła do emancypacji kobiet i zrównania obu płci. Podkreślały, że w niektórych przypadkach upadający system wręcz pogorszył sytuację kobiet, nakładając na nie nowe obowiązki.⁶⁹⁶

W epoce Gorbaczowa już w 1985 r. Miała miejsce dyskusja na temat najwrażliwszych tematów społecznych jak, antykoncepcja, aborcja, prostytutka, śmiertelność dzieci. Gorbaczow, choć nie można go uważać za feministę (w 1987 r. zadeklarował, że rodzina jest „naturalnym” miejscem kobiety), był zwolennikiem dyskusji, głosząc hasła głośności. Rozwiązał on mīt mówiąc na jednym z zebrań partyjnych w 1988 r., że "женский вопрос" nie został rozwiązany, a kobietom nie przyznano pełnego równouprawnienia. W styczniu 1987 r. (po ponad 80 latach od Zjazdu Kobiet z 1908 r. I po ponad 60 latach od zebrania Żenotdziełu z końca lat 20. XX wieku) została zorganizowana Ogólnozwiązkowa Konferencja Kobiet. Konferencja nie spowodowała ukształtowania niezależnego ruchu feministycznego, ale była miejscem, gdzie można było usłyszeć wszelkie skargi i problemy. Było to swoiste forum wymiany doświadczeń radzieckich kobiet. Najważniejszym wystąpieniem na Konferencji był

⁶⁹³ Samizdat to potoczne określenie publikacji wydawanej poza zasięgiem cenzury w ZSRR, od przełomu lat 50. i 60. XX w. był formą podziemnego życia kulturalnego i politycznego zwalczaną przez władzę, za: Wielka Encyklopedia PWN, dz. cyt., s. 281-282.

⁶⁹⁴ I. Kuźmina: Rosyjski feminizm: prześladowany- przevorsowany- przereklamowany?; źródło: <http://mroczna.art.pl/literatura/rosyjskifeminizm/> (13.09.2016).

⁶⁹⁵ Program kompleksowych przeobrażeń systemu społecznego ZSRR sformułowany w 1985 r. przez sekretarza generalnego KC KPZR. Celem M. Gorbaczowa była kompleksowa reforma gospodarki i świadomości społeczeństwa radzieckiego. Koncepcja pieriestrojki (ros. Przebudowa), zakładała trzy zasadnicze elementy: a) uskorenije (ros.przyspieszenie), czyli przewyżczenie zastoju gospodarczego, w jakim znalazł się ZSRR, b) głośność (ros.jawność) – praktyczna likwidacja cenzury, c) nowe myślenie (ros.nowe myślenie) – konieczność zerwania z dogmatami, którymi do tej pory kierowały się partie komunistyczne.; Leksykon politologii, A. Antoszewski, R. Herbut red., Wrocław 2004, s.314-315.

⁶⁹⁶ Н. Пушкарева, Феминизм в России, dz. cyt.

odczyt Zoji Puchowej (Зоя Пухова) – popierała ona ideę pozostania kobiet na sferze ekonomii i rynku pracy, a nie powrotu tylko do sfery rodzinnej, gdyż według niej doprowadziłoby to do obniżenia jej statusu społecznego. W 1986 r. Gorbaczow wskrzesił Żensowiety (Женсоветы).

W ostatnich miesiącach istnienia ZSRR, kobiety coraz częściej występowały z krytyką „patriarchalności” społeczeństwa radzieckiego i nawoływały do stworzenia niezależnego ruchu kobiecego. W przeddzień Dnia Kobiet - 07.03.1990 r. w Moskwie zorganizowane zostało seminarium pt. "Женщина как субъект и объект в искусстве", w rzeczywistości była to akcja feministyczna. Jedną z organizatorek Natalia Filippowa (Наталья Филиппова), stwierdziła, iż męskie „imperium” ogłosiło równość płci w ten sam sposób, co państwo ogłosiło równość etniczną w ramach struktur ZSRR – bez zastanowienia nad samą ideą i bez wprowadzenia jej w życie.⁶⁹⁷

W dniach 29 – 31.03.1991 r. w podmoskiewskim Dubnie odbyło się Pierwsze, a w 1992 r. Drugie Niezależne Forum Kobiet. Na obu spotkaniach uczestniczyły przedstawicielki ponad siedemdziesięciu organizacji kobiecych. Na spotkaniach tych zdecydowano o likwidacji monopolu Komitet Kobiet Radzieckich w wypowiedzianiu się o sprawach dotyczących kobiet w tym kraju. Spotkania miały na celu określenie kierunków rozwoju organizacji oraz określeniu najważniejszych celów działania. Zwrócono uwagę na bardzo złą sytuację ekonomiczną kobiet, na których bardzo dotkliwie odbił się kryzys ekonomiczny mający początek lat 90.⁶⁹⁸

Pierwsze niezależne Forum Kobiet w Dubnie skupiło się na uporządkowaniu zasadniczych kwestii związanych z prawami kobiet. Zwracano uwagę na sytuację praw kobiet w pięciu sferach życia:

- prawa człowieka,
- polityka,
- ekonomia,
- rodzina,
- kultura i nauka.

W oficjalnym dokumencie podsumowującym to spotkanie, organizatorki wprost stwierdziły, że w ich kraju istnieje „społeczno-ekonomiczna, polityczna i kulturalna” dyskryminacja kobiet. Uczestniczki Forum zwróciły uwagę na to, że pomimo ideologicznych deklaracji równości płci i ratyfikowania w 1981 r. Konwencji ONZ o likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet,

⁶⁹⁷ Р.Стайтс, Женское освободительное движение в России. dz. cyt., s. 416-423.

⁶⁹⁸ Н. Пушкарева, Феминизм в России, dz. cyt.

hasła te pozostały w sferze deklaracji. W związku z tym wezwano kobiety do tworzenia własnych organizacji, które by reprezentowały interesy kobiet zarówno na arenie politycznej jak i w innych sferach życia. Forum zwróciło także uwagę na panujący w państwie kryzys ekonomiczny i związaną z nim, pogarszającą się sytuację ekonomiczną kobiet. Podkreślono, że należy stworzyć sprzyjające warunki rozwoju dla tych kobiet, które chcą inicjować własną działalność gospodarczą przez tworzenie instytucji informacyjnych oraz szkoleniowych. Równie mocno podkreślano, że należy walczyć ze stereotypowym pojmowaniem roli kobiet w rodzinie oraz na polu kultury i nauki.⁶⁹⁹

3.6. Formowanie wizji „nowej kobiety” za pomocą prasy kobiecej

3.6.1. Przedrewolucyjna prasa kobieca

Pierwsze magazyny kobiece, jak opisano we wcześniejszym rozdziale, pojawiły się w państwie rosyjskim w XVIII wieku i były przeznaczone do „доставления приятного чтения прекрасному полу”. Magazyny, którego adresatkami były rosyjskie arystokratki, podejmowały częściej tematykę literacką niż tematy związane z modą. W drugiej połowie XIX wieku pojawiły się magazyny poświęcone tematyce prowadzenia gospodarstwa domowego czy kwestii rękodzieła.⁷⁰⁰

Na początku XX wieku nastąpił podział prasy kobiecej na tę o charakterze masowym i politycznym. Głównymi przyczynami pojawienia się kobiecych magazynów masowych o charakterze społeczno-literackim⁷⁰¹ są: rozwój społeczny i techniczny, rozpowszechnianie się idei edukacji kobiet, komercjalizacja prasy. Publikacje te były nastawione przede wszystkim na dostarczenie rozrywki i satysfakcji masowemu odbiorcy. Treści przedstawiane odzwierciedlały zapotrzebowanie na informację czytelników. Głównym celem zadaniem tego typu wydawnictw było wsparcie, pomoc w prowadzeniu domu oraz dostarczenie rozrywki w

⁶⁹⁹ Итоговый документ Первого Независимого Женского Форума, „Преображение” (Русский феминистский журнал), 1993, nr 1. s. 148-149; źródło: http://www.a-z.ru/women/texts/fest_nfr.htm (13.09.2016).

⁷⁰⁰ М. Кайгородова, Эволюция женских журналов в ходе истории, źródło: http://www.chaskor.ru/article/evolyutsiya_zhenskih_zhurnalov_v_hode_istorii_36518 (15.09.2016).

⁷⁰¹ Прикладами журналов масовых о характере социально-литературном są: „Женщина” (1907–1917), „Дамский мир” (1907–1917), „Женское дело” (1910–1918), „Журнал для хозяек” (1912–1918), „Мир женщины” (1912–1917), „Журнал для женщин” (1914–1918).

рамach odpoczynku dostarczając informacje z dziedziny kultury czy życia towarzyskiego. Ta nowa kategoria masowej prasy kobiecej w nowym etapie historii państwa rosyjskiego zaczęła kształtować nową kategorię kobiety: Rosjanki-obywatelki.⁷⁰²

3.6.1.1. Magazyny kobiece o charakterze społeczno-literackim

Jedną z najbardziej rozpowszechnionych kategorii prasy kobiecej były magazyny o charakterze społeczno-literackim (женские литературно-общественные журналы) znane jeszcze w XIX wieku. Ta kategoria prasy była przeznaczona dla masowego odbiorcy z ograniczonymi możliwościami finansowymi. Magazyny o charakterze społeczno-literackim wpisywały się w ogólną tendencję w rozwoju rosyjskiej publicystyki początku XX wieku, gdzie prawie jedną trzecią stanowiły tygodniki – „компромиссный тип журнального издания, в наибольшей степени отвечавший задачам прессы в сложный период войн и революций”.⁷⁰³ Zgodnie z tą tendencją, masowe magazyny kobiece także wychodziły w formie tygodniowym, dwu tygodniowym, rzadziej, jako miesięczniki.

To, co wyróżniało społeczno-literackie magazyny kobiece początku XX wieku to skupienie uwagi czytelniczki na akcie poznania. Jednak nie tylko funkcja dydaktyczna czy informacyjna była charakterystyczna dla tego typu magazynów. Miały one także służyć rozrywce, dlatego były lepiej ilustrowane. Skupiały się one na takich sferach życia takich jak: życie rodzinne, religijne, kulturalne, czyli na tych, z którymi Rosjanki były najbardziej związane.⁷⁰⁴

Jednym z pierwszych magazynów społeczno-literackich była „Женщина” (1907–1916). Początkowo był to tygodnik, ale ze względu na problemy finansowe redakcji, został dwutygodnikiem. We wstępnym artykule opisującym zadania przed jakim stoi magazyn, ukazano postać kobiety-obrończyni, obrończyni pokoju i podstaw życia rodzinnego, która przewyższa kryzys duchowy społeczeństwa. W okresie niestabilności politycznej, ale i ekonomicznej, wydawnictwo miało na celu wspomóc Rosjanki w trudnych chwilach: „Этот гражданский долг женщина может осуществить только при условии, если она

⁷⁰² В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы: история и типология, „Вопросы теории и практики журналистики” 2012, nr 2, s. 50-57.

⁷⁰³ С.Я. Махонина, История русской журналистики начала XX века, Москва 2004, s. 175.

⁷⁰⁴ Patrz: Е. Ю. Колосийцева, Формирование женского универсального журнала в отечественной журналистике XVIII-XX веков : история развития и типологические особенности, Армавир 2008.

располагает необходимыми для осуществления подвига оружием-знаниями”.⁷⁰⁵ Głównym odbiorcą tego magazynu były: gospodynie domowe, matki, służące czy aktywistki społeczne.⁷⁰⁶ Pierwszy numer magazynu „Женщина” ukazał się w 1907 r. w Sankt-Petersburgu, jego redaktorką naczelną była I. Bogelman (И. Богельман).⁷⁰⁷

W 1907 r. także w Sankt-Petersburgu, pod redakcją grafinii A. Murawiewej (А.З. Муравьевой) ukazał się „Дамский мир” (1907–1916): „ежемесячный журнал мод, литературы и жизни женщины в домашнем кругу и обществе”. Zajmował się praktycznie każdą kobiecą sferą aktywności, choć główną wagę przykładał do kwestii urody, estetyki. Na jego łamach ukazywały się artykuły dotyczące teatru i muzyki, publikowano poezję, ale nie pomijał kwestii ruchu kobiecego czy kwestii aktywności społeczno-politycznej Rosjank. Pojawiały się teksty o kulinariach, wychowaniu dzieci. Co ciekawe, magazyn ten miał anglofilskie zacięcie, dlatego wiele motywów zaczerpnięto z angielskich wydawnictw kobiecych (przykładowe rubryki: „Чай в пять часов”, „Пикники”, „Спорт для женщин и детей”). To, co odróżniało jeszcze „Дамский мир” była kwestia mody, do której magazyn przykładał wielką wagę.⁷⁰⁸

Kolejne wydawnictwo z tej grupy to moskiewski magazyn „Женское дело” (1910–1916). Pierwszymi redaktorkami naczelnymi były L. Rodionowa (Л.М. Родионова) i I. Popowa (И.И. Попова). Wydawnictwo to także podejmowało tematykę praktycznie z każdej sfery kobiecej aktywności w kraju jak i za granicą. Na rynku prasy był przedstawiany, jako magazyn omawiający: „все стороны жизни женщины у нас и за границей”. W magazynie pojawiały się informacje sytuacja pracujących uczących się kobiet, ich działalności w każdej sferze życia od nauki, przez kulturę do sfery rodzinnej. Prócz tego znajdował się także rubryka o modzie czy teksty służące tylko rozrywce - „Моды, женское рукоделие и домашнее хозяйство”.⁷⁰⁹

Kolejny magazyn tej kategorii to moskiewski „Журнал для женщин” (1914–1916). Był to ilustrowany dwutygodnik poświęcony: „женщине и тому, что интересует женщину”. W artykule programowym redakcja pisała: „Всегда и везде мы хотим быть спутником женщины, ее ближайшим другом. Рука об руку с ней мы пойдем по пути женского движения, вместе с ней будем интересоваться ее духовными запросами, толковать с ней

⁷⁰⁵ Patrz: „Женщина”, 1907, nr 1.

⁷⁰⁶ Е. Ю. Коломийцева, Отечественные женские журналы XX века: история развития и типология, Москва 2008.

⁷⁰⁷ В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы: историко-типологический аспект, Ростов на Дону 2011, s. 58-63.

⁷⁰⁸ Е. Ю. Коломийцева, Отечественные женские журналы XX века, dz.cyt.

⁷⁰⁹ В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы, dz.cyt., s. 58-63.

о любви, о ревности, о браке, о семье, о хозяйстве, об ее общественном и семейном положении”.⁷¹⁰

W 1912 r. zaczęto wydawać kolejny magazyn omawianego typu: „Журнал для хозяек” (1912–1926), który osiągnął największy sukces spośród wymienionych tytułów w tejże grupie. Jego nakład sięgał 150 tys. egzemplarzy. W swojej działalności wydawnictwo przeszło szereg zmian poczynawszy od tytułów – początkowo nosił nazwę „Журнал для хозяек”, potem „Журнал для хозяек и женская жизнь”, następnie „Женская жизнь” - uważana przez badaczy za feministyczną – stała się odrębnym magazynem. W artykule programowym redakcja określiła swoją pozycję w dyskusji dotyczącej emacyracji kobiet: „Мы вполне признаем важность и необходимость женского высшего образования, женского самостоятельного труда, женской общественной деятельности, но мы утверждаем, что деятельность женщины, как матери, жены и хозяйки есть дело не менее важное, имеющее огромное значение для общества”.⁷¹¹ W ten sposób stwierdzono, że interesy kobiet są różnorodne, dlatego na stronach magazynu także będą podejmowane różne tematy. Stałymi rubrykami były: „Хроника женской жизни” i „Беседы игрушечной маркизы”. Były to rubryki z poradami oraz listami od redakcji. Zgodnie z wymogami epoki, redakcja rozumiała, że należy w wydaniach zamieszczać tylko praktyczne informacje, dlatego w specjalnym rozdziale „Женская жизнь” szerzej prezentowano kwestie dotyczące ruchu kobiecego, sytuację społeczną i ekonomiczną kobiety. Waga tego rozdziału odzwierciedliła wspomniana zmiana nazwy w styczniu 1914 z „Журнала для хозяек” na „Журнал для хозяек и женская жизнь”.⁷¹² Redaktor naczelny, A. Lobanow (А.В. Лобанов) poprzez zmianę nazwy podkreślił dwa najważniejsze cele wydania: „практическая помощь женщине в деле ведения ею домашнего хозяйства и семейного устройства” oraz „разностороннее освещение женской жизни, как личной, так и общественной, во всех ее проявлениях”.⁷¹³ Magazyn „Женская жизнь” realizował konkretny cel, którym było wychowanie „новой женщины”. Dążono do tego by owa „nowa kobieta” myślała samodzielnie i dążyła by taką się stać. Miała być obywatelką dbającą o sprawy społeczne, feministką walczącą o swoje prawa. Bazą kadrową redakcji „Женской жизни” byli redaktorzy „Журнала для хозяек”, wśród których można wyróżnić znanych w tamtym czasie pisarzy: A. Gromowa (А. М. Громов), A. Mar (А. Мар), poetów: P. Jegorowa (П. Егоров) i A. Samarskiego (А. Самарский), zajmującego się rubryką

⁷¹⁰ Редакция. Нашим читательницам, „Журнал для женщин”, 1914, nr 1, s. 1.

⁷¹¹ От редакции, „Журнал для хозяек”, Москва 1912, nr 1, s. 1.

⁷¹² Е. Ю. Коломийцева, Формирование женского универсального журнала... dz.cyt.

⁷¹³ В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы, dz.cyt., s. 58-63.

teatralną: O. Wołżanina (Осип Волжанин). Wśród pracowników redakcji były aktywne uczestniczki ruchu kobiecego: członkinie Ligi Równouprawnienia Kobiet: E. Wystawkina (Е. В. Выставкина), L. Ryżowa (Л. Н. Рыжова), A. Saksaganska (А. А. Саксаганская).⁷¹⁴

Wojna zmieniła wszystkie sfery życia Rosjank, oczywiście zmiana ta wpłynęła na treść oraz układ poszczególnych wydań magazynu „Женская жизнь”. Wprowadzono nowe rubryki (kronika wojenna), ale zmienił się także sposób ustalania priorytetów, co do poruszanych tematów.⁷¹⁵ Pisano o siostrach miłosierdzia, powstaniu kolejnych instytucji charytatywnych, które wspierały armię rosyjską („Лазарет женского клуба”, „Живые игрушки”, „Женщины – жертвам войны”), o palących problemach kobiet na wojnie, nawet kwestia uproszczenia ubioru sióstr miłosierdzia by stała się bardziej funkcjonalna (Штатский „Проект малой реформы”, Нина Иванова „О модах»). Wraz z numerem 22. w 1915 r. w magazynie pojawiła się rubryka „Отдел самообразования”. Jej powstanie było spowodowane próbą, ze strony redakcji, nawiązania relacji ze środowiskiem nauczycielskim.⁷¹⁶ Pojawienie się tej oraz innych rubryk o rozległej tematyce, coraz bardziej uniwersalizowało to wydawnictwo. Z wydaniem 12. numeru w 1916 r. magazyn zakończył swoje funkcjonowanie, wyjaśniając tę decyzję względami finansowymi i sytuacją wojenną. Warto jednak dodać, że faktycznym powodem mogła być kwestia braku popularności magazynów feministycznych. Większą popularnością cieszyły się wydawnictwa o charakterze społeczno-literackim. Świadczyć o tym może fakt coraz dalej posuniętej uniwersalizacji „Женской жизни”. Co ciekawe, pod wpływem nacisku samych czytelniczek „Журнал для хозяек” kontynuował swoją działalność, aż do likwidacji w 1926 r.⁷¹⁷

Wydawnictwa typu „Журнал для хозяек” i „Женская жизнь” przyczyniły się do rozwoju nowego typu masowego wydawnictwa kobiecego o uniwersalnym charakterze, który uchodził za praktyczniejszy. Zgodnie z tym modelem w okresie radzieckim konstruowano ówczesne wydawnictwa kobiece: „Работница” i „Крестьянка”. Z tego przykładu korzystają też współczesne wydawnictwa kobiece.⁷¹⁸ Tym sposobem społeczno-literackie magazyny kobiece stały się wydawnictwami o charakterze uniwersalnym. Głównym odbiorcą były mężatki, matki, gospodynie domowe. Każda z czytelniczek mogła znaleźć atrakcyjne dla niej tematy czy to z dziedziny, mody, zdrowia, prowadzenia domu czy wychowania dzieci. Co ciekawe, pod wpływem sytuacji społeczno-politycznej w kraju, wraz ze zmianą zainteresowań

⁷¹⁴ Е. Ю. Коломийцева, Формирование женского универсального журнала... dz.cyt.

⁷¹⁵ Тамże.

⁷¹⁶ Редакция. Беседа Джоконды, „Женская жизнь”, 1916, nr 4, s. 9.

⁷¹⁷ Е. Ю. Коломийцева, Отечественные женские журналы XX века. dz. cyt.

⁷¹⁸ Тамże.

odbiorców, którzy coraz chętniej czerpali wiedzę na tematy aktualnej sytuacji politycznej, magazyny kobiece coraz częściej podejmowały taką tematykę. Wśród najczęściej podejmowanych tematów wybierano kwestię edukacji kobiet, pracy, ich sytuacji w rodzinie, ochrony prawnej, publikowano sylwetki zasłużonych Rosjanek. Także spore piętno odcisnęło przystąpienie Rosji do I wojny światowej. Pojawiały się nowe rubryki tematyczne.⁷¹⁹

3.6.1.2. Magazyny kobiece o charakterze społeczno-politycznym

Wraz z coraz szerszym dostępem do edukacji podstawowej, wzrósł odsetek grupy osób umiających czytać wśród najniższych warstw społecznych, co miało wpływ na wzrost liczby czytelników prasy, ale też specjalizację niektórych tytułów. Wszystko to miało wpływ na kształtowanie się także tytułów prasy kobiecej.

Kolejna kategoria prasy kobiecej związana jest z intensywnym procesem „polityzacji” poszczególnych warstw społecznych.. Już z końcem XIX wieku w czasopismach kobiecych pojawiało się coraz więcej materiałów poświęconych prawom kobiet i ich sytuacji społecznej. „Moda” ta przyszła z Zachodu i związana była z coraz aktywniejszym ruchem sufrażystek. Dlatego też początek XX wieku związany był z pojawieniem się w Rosji kolejnej kategorii prasy kobiecej - magazynów społeczno-politycznych (женские общественно-политические журналы), wśród których można wyróżnić tytuły skierowane do robotnic i oddzielne, do aktywistek feminizmu pierwszej fali. Początki tego typu wydawnictw były nieśmiałe, jednak industrializacja i coraz większe zaangażowanie w edukację kobiet dało efekty.⁷²⁰

Do tej grupy można zaliczyć takie tytuły, jak: „Женский вестник” (1904–1917), „Союз женщин” (1907–1909), „Работница” (1914). Od ogólnej kategorii społeczno-politycznych periodyków, ten rodzaj wydawnictw odróżniały:

- konkretne, wąskie grono czytelniczek, którymi były aktywne uczestniczki ruchu kobiecego lub jego zwolenniczki,
- tematyka dotyczyła konkretnego fragmentu rzeczywistości – społeczno-politycznej działalności kobiecej,
- program magazynów bazował na konkretnej podstawie ideologicznej, co do szaty graficznej – brak ilustracji.

⁷¹⁹ С.Я. Махонина, История русской журналистики начала XX века, Москва 2003, s. 121.

⁷²⁰ М. Кайгородова, Эволюция женских журналов в ходе истории, dz.cyt.

Prócz konkretnej bazy ideologicznej, wszystkie magazyny kobiece tego typu były organami politycznymi powstających w tamtym okresie partii. Dlatego też, prócz konkretnych haseł charakterystycznych dla ruchu kobiecego, podejmowano na łamach magazynów tematykę związaną z programem danej organizacji politycznej. Wybór materiału do druku podporządkowany był właśnie kwestii kobiecej, z tego też powodu magazyny te nie cieszyły się dużą liczbą czytelniczek. Mimo tego, to właśnie te magazyny poprzedziły radzieckie społeczno-polityczne magazyny kobiece.⁷²¹

3.6.1.2.1. Magazyny kobiece o charakterze społeczno-politycznym feministek pierwszej fali

Początek działań rewolucyjnych wpłynął na rosyjski ruch feministyczny pierwszej fali i spowodował jego zróżnicowanie. Do 1905 r. ruch kobiecy głosił hasła dostępu do edukacji i rozszerzenia możliwości na rynku pracy, jego działalność opierała się o ramy organizacji charytatywnych. Już po 1905 r. zmieniła się ta forma. Coraz głośniejsze były hasła walki o równe prawa polityczne. Transformacja rosyjskiego ruchu pierwszej fali była jedną z przyczyn pojawienia się periodyków politycznych o charakterze kobiecym. W 1904 r. rozpoczął działalność „Женский вестник” (1904–1917) na czele z M. Pokrowskiej (М.И. Покровская). Wydawnictwo to wzięło na siebie ciężar formowania programu rosyjskiego ruchu kobiecego, przewodził w hasłach walki o równouprawnienie płci oraz w walce o prawa kobiet na wszystkich szczeblach drabiny społecznej. W taki przynajmniej sposób przedstawiła rolę pisma jego redakcja.⁷²² „Женский вестник” założono jako magazyn o charakterze społeczno-literackim. Jednak w 1905 r. redakcja wystąpiła z inicjatywą utworzenia Kobiecej Partii Progresywnej, która de facto powstała w 1906 roku. Od tego momentu „Женский вестник” stał się jej organem partyjnym.

W 1907 r. w Petersburgu wydano pierwszy numer magazynu „Союз женщин” (1907–1909), który też powstał z inicjatywy grupy kobiecej Związek Równouprawnienia Kobiet. W pracach redakcyjnych brał udział społecznik i pedagog N. Czechow (Н.В. Чехов), który

⁷²¹ Е. Ю. Коломийцева, Формирование женского универсального журнала в отечественной журналистике XVIII-XX веков. dz.cyt.

⁷²² От редакции, „Женский вестник”, 1904, nr 1, s. 1–2.

wraz z małżonką – redaktorką naczelną pisma - brali udział w formowaniu systemu wychowania przedszkolnego.⁷²³

3.6.1.2.2. Magazyny kobiece o charakterze społeczno-politycznym robotnic

Zgodnie z danymi spisu powszechnego z 1897 r. w Rosji żyło około 6 milionów kobiet, które utrzymywały się z własnej pracy. Wraz z rozwojem systemu rynkowego, ten odsetek stopniowo wzrastał. W okresie 1905-1906 Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza Rosji (Российская социал-демократическая рабочая партия - РСДРП) zintensyfikowała swoją działalność wśród robotnic. Organizowano kluby robotnicze oraz kluby kobiece. W przeciwieństwie do liberalnego ruchu kobiecego, socjaldemokracja wywodziła brak równouprawnienia z niedoskonałości systemu kapitalistyczno-burżuazyjnego, gdzie jedyną możliwością zmiany aktualnego stanu rzeczy była rewolucja i przejęcie władzy przez proletariat. W związku z tym, konflikt z ruchem liberalnym był nieunikniony. Rosyjski ruch pierwszej fali feminizmu nie był zainteresowany udziałem w „walce klasowej”.

Kwestia kobieca w działaniach bolszewików ograniczała się do organizacji na niskim poziomie i były to projekty raczej spontaniczne. Mimo to w maju 1912 r. w „Prawdzie” pojawiła się seria artykułów dotycząca wykorzystywania pracy kobiet. Jednak decyzja o podjęciu „specjalnych” działań partii dotyczących kobiet-robotnic podjęto dopiero we wrześniu 1913 r. na posiedzeniu Komitetu Centralnego. Krupska wystąpiła wtedy z hasłem o konieczności aktywizacji robotnic i żon robotników, a Lenin zaproponował stworzenie magazynu „Работница”, która stała się magazynem Komitetu Centralnego РСДРП. Ustalono, iż rada redakcyjna będzie złożona z trzech grup kobiecych. Każda miała się znajdować w innym mieście. W Sankt-Petersburgu pracowała siostra Lenina – Anna Elizarowa, w Krakowie – Krupska i Lilina Zinowiewa (Лилина Зиновьева), w Paryżu – Ludmiła Stall i Inessa Armandt.⁷²⁴ Prócz wytrawnych aktywistek i uczestniczek Zjazdu z 1908 r., pozostali członkowie ekipy byli nowicjuszami w kwestii działalności wśród kobiet. Siostra Lenina w momencie wyznaczenia w skład redakcji liczyła już 50 lat i miała doświadczenia redakcyjnego. Udzielała się w inicjatywach politycznych w tym działalności radykalnej. Cały skład redakcji

⁷²³ В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы, dz.cyt., s.51-56.

⁷²⁴ П. Подляшук, Правда и жизнь – за нас, Всегда с вами. Сборник посвященный 50-летию журнала Работница, В. Вавилина red., Москва 1964, s. 55-57.

wywodził się z warstwy inteligenckiej i byli rewolucjonistami, współpracującymi z redakcją „Правды”. Pracę na rzecz organizacji kobiecej traktowali, jako kolejne zadania w ramach działalności partyjnej. Pierwsze wydanie nowego magazynu miało się ukazać 23.02/08.03.1913 r. Jednak w wyniku nalotu na mieszkanie, w którym mieściła się redakcja, skonfiskowano materiały a obecnych aresztowano. Mimo tych wydarzeń wydano siedem numerów tego magazynu.⁷²⁵ Magazyn „Работница” popierał ideę zmian w prawodawstwie regulującym sferę pracy, szczególnie dotyczącym sfery zatrudnienia kobiet. Wydawnictwo ukazywało się dzięki dobrowolnym składkom czytelniczek, które najczęściej były aktywistkami społecznymi, uczestniczkami ruchu kobiecego. Treści zawarte w magazynie „Работница” (propagandowe, o charakterze naukowo-politycznym) nie mogły trafić do szerokich mas.⁷²⁶ Z powodu rozpoczęcia działań wojennych w 1914 r. druk magazynu został wstrzymany a pracownicy redakcji aresztowani. Magazyn wznowił działalność w maju 1917 r. po rewolucji lutowej i znów ją przerwał w styczniu 1918 r. z powodu wojny domowej. Zgodnie z opisem z wydania rocznikowego – powodem przerwy był fakt, iż front potrzebował tych „najbardziej aktywnych”. Redakcja wznowiła działalność w 1923 r.⁷²⁷ w okresie przerwy rolę magazynu „Работница” przejęła „Правда” w ramach, której zaczęła ukazywać się rubryka pt. „Страничка женщины-работницы”, w której pisały: Armandt, Kołłontaj i Krupska.⁷²⁸

Co ważne, na łamach gazety pojawiały się nie tylko artykuły informacyjne, ale też wręcz nawołujące do działania. Warto przytoczyć szczególnie te z 1917 r. publikowano wtedy wezwanie adresowane do robotnic by wstępowały do lokalnych rad. Zorganizowano miting 10.06.1917 r. w cyrku „Modern” pod hasłem „Война-войне!”, który zebrał parę tysięcy słuchaczy. Zorganizowano zjazd delegatek Piotrogradu i okolicznych miejscowości.⁷²⁹ To właśnie ten magazyn podkreślał, jakie były początki rewolucji lutowej – demonstracja petersburskich robotnic w święto Dnia Kobiet 23.02.1917 r. niosących hasła: „долой войны долой самодержавие хлеба детям”.⁷³⁰

3.6.1.3. *Magazyny o modzie*

⁷²⁵ Р. Стайтс, Женское освободительное движение в России. Феминизм, нигилизм и большевизм 1860- 1930, Москва 2004, s. 243-258.

⁷²⁶ В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы, dz. cyt., s. 56-58.

⁷²⁷ В. Дридзо, Слово ясное, простое и глубокое, Всегда с вами. Сборник посвященный 50-летию журнала Работница, dz. cyt., s. 36-37.

⁷²⁸ Тамże, s. 130.

⁷²⁹ А. Коллонтай, Ленин и работницы в 1917 году, тамże, s. 84-87.

⁷³⁰ Тамże, s. 127.

Kolejną kategorią prasy kobiecej były magazyny o modzie, prowadzeniu domu, które były skierowane też do masowego odbiorcy: „Вопт” (1905–1913), „Домашняя портниха” (1906–1908), „Парижанка” (1908–1910), „Женский мир” (1909–1911), „Белье и вышивки” (1909–1916), „Моды для всех” (1910–1914). Dzięki rozwojowi przemysłu poligraficznego, wydawnictwa prasowe zyskały na jakości – zaczęły pojawiać się kolorowe ilustracje.⁷³¹ W tych przykładowych tytułach temat mody był głównym, na nim budowano koncepcje danego magazynu.⁷³²

Wszystkie do tej pory omawiane kategorie prasy kobiecej poruszały podobne tematy: osiągnięcia kobiet, kolejne etapy w dążeniu do edukacji, kwestię aktywności zawodowej kobiet. „Журнал для женщин” zamieścił nawet cykl artykułów pod tytułem „Женщина на пути к самостоятельности”, gdzie przedstawiano rzeczywistość pracy: lekarki, nauczycielki. Innym ważnym tematem była kwestia sytuacji prawnej kobiet. „Женский вестник” starał się zaznajomić swoje czytelniczki z przepisami rosyjskiego prawa dotyczącymi nich bezpośrednio. Ten sam magazyn dowodził niezbędności zmian w prawie i zagwarantowania praw Rosjanki jako obywatelki. Zamieszczono szereg artykułów dotyczących wprowadzenia ślubu cywilnego, równych praw i obowiązków małżonków, separacji.

Cechą charakterystyczną prasy kobiecej z przełomu wieków był fakt, iż redaktorzy nie skupiali się tylko na sferze prywatnej życia kobiety, ich prywatnych potrzebach i troskach, ale przedstawiali też dość szeroko kwestię problemów społeczno-politycznych dotyczących życia Rosjanki.⁷³³ W związku z takim prowadzeniem magazynów, poszczególne wydarzenia historyczne miały wpływ na treści w nich zamieszczane. Przykładowo, po wybuchu wojny rosyjsko-japońskiej, która między innymi przyczyniła się do rewolucji z 1905 r., w „Женский вестник” w rubryce „Внутреннее обозрение” opublikowano materiał „Женщины и война”. Natomiast odpowiedzią magazynu na wybuch wspomnianej rewolucji 1905 r. był artykuł „Освободительное движение в России”. Także I wojna światowa odcisnęła piętno na rosyjskiej prasie kobiecej. Zmiany te dotyczyły, w niektórych przypadkach, nie tylko tematyki, ale też struktury magazynu. Regularnie publikowano materiały z kroniki działań wojennych („Женское дело” – „Этапы великой борьбы”; „Дамский мир” – seria materiałów „Война”). Poszczególne redakcje dobrowolnie organizowały akcje charytatywne, które na celu miały

⁷³¹ В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы: история и типология, „Вопросы теории и практики журналистики” 2012, nr 2, s. 50-57.

⁷³² Е. Ю. Коломийцева, Формирование женского универсального журнала в отечественной журналистике XVIII-XX веков. dz. cyt.

⁷³³ В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы. dz.cyt., s. 63-68.

wsparcie armii carskiej. „Журнал для хозяек и женская жизнь”, mający dostęp do pracowni krawieckich rozpoczął akcję szycia mundurów. „Женское Дело” wydało szereg artykułów dotyczących pierwszej pomocy, a w „Мире женщин” – „Записки для сестер милосердия”. W momencie, gdy walki w ramach I wojny światowej absorbowały coraz większą liczbę mężczyzn, Rosjanki zajmowały kolejne stanowiska pracy do tej pory dla nich niedostępne. Na tę nową sytuację także zareagowała prasa kobieca.⁷³⁴ Teksty zamieszczane w magazynach ukazywały dane świadczące o coraz większej liczbie pracujących Rosjank w różnych gałęziach przemysłu czy nauki. Podjęto też temat włączenia się kobiet do walki. W wydaniach pojawiały się swoiste poradniki, w jaki sposób Rosjanka miała się odnaleźć w sytuacji, gdy stawała się fundamentem rodziny, także w tym ekonomicznym sensie.⁷³⁵

Pojawienie się kobiecych społeczno-politycznych magazynów związane było z dalszą transformacją obrazu kobiety w społeczeństwie. Zmiana koncepcji nowej władzy, co do roli kobiety w społeczeństwie musiała być w jakiś sposób rozpropagowana. Owym środkiem dotarcia do czytelniczek miała być prasa kobieca. Pojawiły się też inne powody będące źródłem rozwoju tego typu prasy - wzrost liczby kobiet w warstwie inteligenckiej i warstwie robotniczej, wzrost liczby działaczek ruchu kobiecego oraz różnorodność samego ruchu. Wszystko to wiązało się z polityzacją żeńskiej części społeczeństwa. Głównym celem wydawnictw społeczno-politycznych było informowanie czytelniczek o aktualnych wydarzeniach, rozpowszechnianie idei, agitacja. Natomiast powodem, dla którego rozpoczęto wydawanie magazynów kobiecych masowych o charakterze społeczno-literackim był rozwój rynku prasowego, jego komercjalizacja. Co ważne, ówczesne magazyny kobiece były albo prywatne, albo wydawane przez organizacje kobiece lub polityczne i miały za zadanie agitować i odzwierciedlały idee i wartości danej organizacji.⁷³⁶

3.6.2. Epoka radziecka (1917–1991)

⁷³⁴ Przykładowe artykuły: М. Д'Альг, Женские задачи текущего момента, „Журнал для хозяек”. 1914, nr 18, s. 11–12; Т. Хитрова, Война и женский труд, „Женское дело” 1914, nr 20, s. 6–8.

⁷³⁵ Patrz: В. Костылева, Женщина, семья и война, „Журнал для хозяек”, 1914, nr 17, s. 12–15; Война и школа, „Женское дело”. 1914, nr 16, s. 13; за: В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы. Dz.cyt., s. 68–70.

⁷³⁶ Tamże, s. 72–77.

Na przełomie XIX i XX wieku państwo rosyjskie jawiło się, jako kraj o charakterze rolniczo-przemysłowym. Problemy społeczne, gospodarcze i polityczne, które wyniknęły w połowie XIX wieku pozostały nierozwiązane. Kryzys ten przechodził się na nastroje społeczne i wywoływał niezadowolenia zarówno ludności robotniczej jak i inteligencji. Wszystkie te objawy stały się przyczyną pierwszej rewolucji w 1905 r..

Kolejnym niezwykle ważnym wydarzeniem historycznym, które spowodowało nie tylko zmianę reżimu politycznego, ale przede wszystkim rewolucję w obszarze relacji społecznych, kulturowych, ekonomicznych, był wybuch rewolucji w 1917 r. Niektóre kobiece magazyny przyjęły ten fakt pozytywnie.⁷³⁷ W tejże zmianie politycznej część redakcji widziała szansę na reformy społeczne, z których część dotknęłaby Rosjanki. Stąd też pojawiające się w prasie kobiecej hasła popierające rewolucję:

- „Гражданки, требуйте участия в Учредительном собрании. Требуйте предоставления женщинам гражданских и политических прав. Требуйте равной оплаты женского труда с мужским. Требуйте охраны материнства и детства”,
- „Правление России – только республиканское!”,
- „Всеобщие избирательные права для женщин!”.
- „Журнал для женщин” wystąpił z krytyką władzy carskiej nazywając ją „широким кошмарным путем, сплошь залитым кровью”.

W maju 1917 r. wznowiła działalność „Работница”. Dzięki jej pomocy partia bolszewicka rozpoczęła akcję propagandową wśród żeńskiej części społeczeństwa. Redakcja magazynu organizowała mitingi, na których najważniejszymi tematami była kwestia zakończenia działań wojennych, sytuacja kobiet na rynku pracy, ochrona macierzyństwa, sytuacja ekonomiczna państwa.

Po rewolucji 1917 r. rynek prasy kobiecej przeszedł zmianę - dotyczyła ona przede wszystkim funkcji prasy, które nie miała już tylko na celu rozrywki czy niesienia informacji. Magazyny kobiece przede wszystkim nakierowane były na efekt propagandowy w rękach nowej władzy.⁷³⁸ Po wydaniu dekretu o druku (Декрет о печати) to w rękach WKP(b) znajdowała się pełna kontrola nad tym, jakie treści były drukowane w kraju. Wydarzenia rewolucyjne oraz wojna domowa, spowodowały, że prywatne wydania i partyjne periodyki,

⁷³⁷ Patrz: В. Горский, Великий праздник, „Журнал для хозяек”, 1917, nr 6, s. 2; Е. Горовиц, Гражданки свободной России, „Женское дело” 1917, nr 6–7, s. 1; Права женщин. Новая жизнь, „Журнал для женщин” 1917, nr 6, s. 1.

⁷³⁸ М. Кайгородова, Эволюция женских журналов в ходе истории, dz.cyt.

którym udało się przetrwać kryzys gospodarczy, były zmuszone zamknąć redakcje.⁷³⁹ Prasa kobieca stała się częścią systemu prasy partyjnej. W swoim dalszym rozwoju wyłączyła ona dorewolucyjny dorobek i ustanowiła własną typologię. Formowanie nowych wydawnictw kobiecych miało miejsce w okresie lat 20.-30. XX wieku. Wśród magazynów, które ukazywały się przed rewolucją w nowych warunkach działały wciąż: „Работница”, którą zaliczano do społeczno-politycznej prasy kobiecej, oraz niektóre wydawnictwa społeczno-literackie: „Журнал для хозяек” i „Журнал для женщин”. W praktyce, liderzy partyjni twierdzili, że problem emancypacji kobiet rozwiąże się w procesie uprzemysłowienia, postępu ekonomicznego wraz z kwestią równouprawnienia mężczyzn.⁷⁴⁰ W pierwszych latach, zaraz po wydarzeniach rewolucyjnych magazyny nie były wydawane z przyczyn obiektywnych – brak środków. Od 1918 r. ukazały się ponownie: „Журнал для хозяек”, „Работница”, „Женское дело”. Funkcja zapewnienia informacji propagandowo – agitacyjnych w początkowym okresie była przyznana wydawnictwom społeczno-politycznym. Warto zaznaczyć, że wydawcy prasy kobiecej w omawianym okresie stykali się z trzema rodzajami utrudnień. Po pierwsze, brak wiedzy w kwestii organizacji środków masowej informacji politycznej, adresowanych bezpośrednio tylko do kobiet z warstw robotniczej i chłopskiej. Po drugie, brak samych adresatek danej prasy – większość rosyjskich obywaterek wciąż była analfabatkami. Po trzecie, brak wśród Rosjank, zainteresowania sferą polityki. Jak pokazała praktyka, w okresie dorewolucyjnym chętniej sięgały po wydawnictwa przeznaczone dla gospodyń domowych, a takie magazyny jak „Работница”, „Женский вестник”, „Союз женщин”, które także ukazywały się przed rewolucją, nie były tytułami posiadającymi masowego odbiorcę.⁷⁴¹

3.6.2.1. Społeczno-polityczny magazyny dla kobiet o charakterze masowym

Trudno wśród obywaterek było wypracować przejście na lekturę prasy robotniczej w postaci “Правды”. Takie przejście na lekturę prasy masowej traktowane było, jako swoista inicjacja, do której – jak uważano - większość Rosjank jeszcze nie dorosła. W takiej sytuacji magazyny kobiece wzięły na siebie tę rolę, zgodnie z zasadą: “от совета врача, беседы о детях, практических советов” - к “задачам производства, коллективизации, общим

⁷³⁹ В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы. dz.cyt., s.78-100.

⁷⁴⁰ Patrz: В.И. Ленин, О задачах женского рабочего движения в советской республике (w:) В.И. Ленин, Полное собрание сочинений, Т. 39, s. 201.

⁷⁴¹ В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы. dz.cyt., s. 78-100.

политическим задачам партии и советов”.⁷⁴² Docelowo, nowa władza dążyła do stworzenia magazynu społeczno-politycznego dla kobiet o charakterze masowym. Ze względu na grupę docelową w centralnej prasie kobiecej można wydzielić prasę o charakterze społeczno-politycznym dla:

- aktywistek partyjnych („Коммунистка” (1920–1930)),
- robotnic („Работница”),
- chłopiek („Крестьянка”, „Батрачка” (1925–1929)).⁷⁴³

3.6.2.1.1. „Коммунистка”

Lata 20. i 30. XX w. stały się okresem kształtowania agitacyjno-propagandowej prasy kobiecej, która miała być tubą propagandową i łącznikiem pomiędzy nową władzą a obywatelkami. Dlatego też pierwszy radziecki magazyn kobiecy „Коммунистка” (1920–1930) był adresowany do aktywnych społeczno-politycznie robotnic. Jego głównym zadaniem był „wychowanie” nowej kobiety radzieckiej poprzez propagowanie komunistycznego obrazu sposobu życia. Głównym adresatem były robotnice i chłopki.⁷⁴⁴ Działalność tego wydawnictwa podtrzymywała tradycję magazynów społeczno-politycznych w nowej odsłonie – magazynu dla robotnic. W okresie 1920-1921 ukazało się 17 numerów. Od 1922 r. magazyn stał się miesięcznikiem, a od 1929 r. - dwumiesięcznikiem.

Przed pierwszym tego typu magazynem postawiono szereg zadań: kształtowanie radzieckiej kobiety oraz wspieranie aktywistów, którzy pracowali wśród obywaterek. „Коммунистка” przedstawiała partyjny punkt widzenia dotyczący prasy kobiecej, zgodnie, z którym rolą tego typu wydawnictw było wsparcie partii „по втягиванию миллионов трудовых женщин в государственную работу”.⁷⁴⁵ Magazyn przedstawił program zmierzający do nadania prasie kobiecej masowego charakteru. By zachęcić Rosjanki do czytelnictwa zostały otwarte swoiste kluby dyskusyjne (Уголки крестьянки и работницы, Кружки друзей крестьянской печати в деревнях), gdzie prowadzono dyskusje z

⁷⁴² Tamże

⁷⁴³ В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы: история и типология, „Вопросы теории и практики журналистики” dz.cyt., s. 50-57.

⁷⁴⁴ Е. Ю. Коломийцева, Формирование женского универсального журнала в отечественной журналистике XVIII-XX веков. dz. cyt.

⁷⁴⁵ Л. Сталь, Наша печать и участие в ней работниц и крестьянок, „Коммунистка”, 1925, nr 3, s. 5.

czytelniczkami na temat rozwoju publikacji. Na kolejnym etapie rozwoju tego magazynu, umocnił on swoją pozycję jako magazynu wpływającego na radzieckie obywatelki dzięki organizacji spotkań wyjazdowych, komisji, spotkań z przodowniczkami pracy itd.⁷⁴⁶

3.6.2.1.2. „Крестьянка”

W latach 20. XX w. pojawiły się dwa wydawnictwa „Крестьянка” i „Батрачка”, które na celu miały dostarczać „pod strzechy” wiadomości o polityce partyjnej, instrukcje jak organizować kuchnie spółdzielcze, punkty samopomocy, żłobki, przedszkole, zakładać женсоветы.⁷⁴⁷ W 1922 r. w celu „агитации среди крестьянок, пропаганды коммунистических идей, внедрения в сознание крестьянок знаний, необходимых в их повседневной жизни и работе” zaczął wychodzić ilustrowany magazyn „Крестьянка”. W pierwszym roku jego nakład wynosił 5 tys. egzemplarzy, w 1928 r. - 28 tys. W 1925 r. rozpoczęto druk kolejnego magazynu tego typu – „Батрачка” (1925 - 1929). Przeznaczone było ono dla mniej wykształconych przedstawicieli warstwy chłopskiej. Miał na celu przekazywać idee partyjne niezależnie od stopnia wykształcenia czy zaangażowania politycznego czytelnika. Teksty zamieszczane w magazynie charakteryzowały się prostotą i wielką czcionką.

Magazyn „Крестьянка” za cel postawił sobie zaaktywizowanie swoich czytelniczek w sferze społecznej, namawiano by to one były autorkami niektórych artykułów, w których mogły opisać swoje doświadczenia. W ramach magazynu zawierały się rozdziały, w których publikowano porady dotyczące prowadzenia domu czy wychowania dzieci oraz inne, które miały ułatwić czytelniczkom funkcjonowanie w codziennym życiu.⁷⁴⁸ W ramach wydania pojawiały się w dużej ilości artykuły dotyczące bohaterów i bohaterek – przodowników pracy, którzy mogli stać się przykładem, idealnego obywatela ZSRR. Na dość ciekawy fakt zwróciła uwagę L. Atwood - nawet połowa materiałów ukazujących się w ramach magazynu była autorstwa mężczyzn. Autorka tłumaczy, że ten stan rzeczy mógł być dowodem na to, iż ówczesna władza twierdziła, że same kobiety nie są w stanie wykreować odpowiadającego wymogom władzy, obrazu kobiety.⁷⁴⁹

⁷⁴⁶ В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы. dz.cyt., s. 78-100.

⁷⁴⁷ Е. Ю. Коломийцева, Отечественные женские журналы XX века: история развития и типология. dz.cyt.

⁷⁴⁸ L. Atwood, Creating the New Soviet Woman. dz.cyt. s. 168-169.

⁷⁴⁹ Тамże, s. 29-30, 169.

3.6.2.1.3. „Работница”

W 1923 r. wznowiono druk pisma „Работница”. Najważniejszym celem wydawnictwa było kształtowanie Rosjanki na „общественницы и производственницы, члена компартии”. Przekonywano robotnice do działań mających na celu likwidację analfabetyzmu, anagazowania się w działania Żenotdziełu, tworzenie stołówek publicznych, czy domów dziecka. W 1923 r. rozpoczęto wydawanie także innego magazynu zajmującego się propagandą na rzecz nowej polityki – „Делегатка” (1923—1931). Przeznaczony był on dla aktywistek rekrutujących się pośród robotnic i gospodyń domowych, by propagować hasła rewolucyjne.⁷⁵⁰ Redakcja rozpoczęła działalność w 1922 r.

Oba te wydawnictwa były skierowane do „zwykłych” kobiet: prostych, niewykształconych, niezainteresowanych kwestiami polityki. To właśnie ten typ stanowił większość żeńskiej części społeczeństwa radzieckiego. Prasa masowa była dla nich zbyt niejasna, trudna w interpretacji.⁷⁵¹

Obok wyżej opisanych wydawnictw centralnych, ukazywały się także lokalne kobiece magazyny. Oddziały KC WKP(b) rozpoczęły wydawanie w 1922 r. w Nowosybirsku „Красную сибирячку”, w Leningradzie — „Работница и крестьянка”; w 1923 r. w Tule — „Красную тулячку”, w Moskwie — „Делегатку”; w 1925 r. w Rostowie nad Donem — „Труженицу Северного Кавказа”. W tym samym czasie rozpoczęto kolportaż magazynów kobiecych w językach regionalnych: w 1920 r. w g. Charkowie — „Коммунарка Украины”, w 1923 r. W Baku — „Женщина Азербайджана”, w Tibilisi — „Труженица”, w 1924 r. w Kijowie — „Колхозница Украины”, w Mińsku — „Работница и крестьянка”,⁷⁵²

Do 1930 r. w kraju wydawano 18 magazynów kobiecych o charakterze masowym, ich wspólny nakład wynosił 800 tys. egzemplarzy, a liczba czytelniczek zbliżała się do 2 milionów.⁷⁵³ To, co było charakterystyczne dla wydawnictw centralnych to nazwiska autorów artykułów – w różnych wydawnictwach pojawiały się te same nazwiska członków Partii i członkiń Żenotdziełów.

Jednak nie wszystkie magazyny były po myśli ówczesnej władzy. Zostały zlikwidowane magazyny mody: „Домашняя портниха”, „Модный журнал”, „Моды сезона”, „Модный

⁷⁵⁰ Е. Ю. Коломийцева, Формирование женского универсального журнала в отечественной журналистике XVIII-XX веков. dz. cyt.

⁷⁵¹ В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы. dz. cyt., s. 78-100.

⁷⁵² Тамże, 50-57.

⁷⁵³ П.М. Чирков, Решение женского вопроса в СССР 1917–1937 гг, Москва 1978, s. 250.

мир”, “Моды”, “Модели сезона”, “Искусство одеваться”. Z końcem lat 20.XX wieku na rynku pozostało parę tytułów prasy kobiecych. De facto, były to już inne magazyny z innymi celami i zadaniami. Zachowały się wydawnictwa najbardziej znane, czasopisma fachowe lub te stricte rozrywkowe. Burżuazyjne postawy były zagrożeniem dla stworzenia „nowej kobiety”, dlatego nie powinno dziwić zlikwidowanie w pierwszej kolejności wydawnictw zajmujących się modą.⁷⁵⁴

3.6.2.1.4. Magazyny kobiece o charakterze społeczno-literackim

Prócz społeczno-politycznych magazynów kobiecych, w danym okresie funkcjonowały magazyny o charakterze społeczno-literackim. Były one przeznaczone przede wszystkim dla gospodyń domowych. Tak jak obiecano, „революция быта” opierać się miała nie tylko na robotnicach i chłopkach, ale także na przedstawicielkach innych warstw i grup społecznych. Niestabilna sytuacja ekonomiczna i polityka Partii korygowały wcześniejsze linie redakcyjne tego typu magazynów, zmieniano wizerunek gospodyń domowych, ich role społeczne. W 1922 r. po przerwie wznowiono miesięcznik ilustrowany „Журнал для женщин”. Choć nie wszystkie rubryki, które znajdowały się w wydaniu dorewolucyjnym pojawiły się w wydaniach po 1922 r. Przykładowo, zniknęły rubryki: „Права женщины”, „Интимные беседы”. Magazyn nie mógł sobie pozwolić w nowych warunkach na dalszą dyskusję w kwestii emancypacji kobiet, ale też nie chciał się zgodzić na propagowanie socjalistycznych haseł. Z tego powodu, magazyn zamieszczał coraz więcej treści dotyczących wychowania dzieci, edukacji, czasu wolnego, porad dotyczących prowadzenia domu. Tym sposobem, stał się magazynem modowym, dla gospodyń. Zarówno „Журнал для женщин”, jak i „Журнал для хозяек” nie dopasowywały się do wizji Partii dotyczącej prasy kobiecej. Z tego powodu uznane były za kontrrewolucyjne. Zresztą nie bez powodu - redakcja zamiast skłaniać gospodynie domowe do aktywności społeczno-politycznej, namawiała je do pozostania w sferze rodzinnej. W 1926 r. KC WKP(b) w postanowieniu „Об очередных задачах партии по работе среди работниц и крестьянок” zwróciła na konieczność walki z niszczącym wpływem tych dwóch magazynów. Po tym dokumencie, magazyny zostały zamknięte. W tym samym roku pojawił się pierwszy radziecki magazyn o charakterze uniwersalnym – „Женский журнал” (1926–1930). Był on

⁷⁵⁴ Т. Дашкова, “Работницу” - в массы” : Политика социального моделирования в советских женских журналах 1930-х годов. Не затирают ли женщин? , „Новое литературное обозрение”, 2001, nr 50, s. 184-192.

adresowany do wszystkich kobiet „без различия, в платке она или в шляпке”. Większość czytelniczek stanowiły gospodynie domowe – 68 %, na drugim miejscu urzędniczki – 28%, rzemieślniczki – 4%.⁷⁵⁵ Zadaniem magazynu była pomoc i wsparcie dla czytelniczek oraz zjednoczenie ich pod hasłem: „лучшего устройства женской жизни, выработки лучших, наиболее совершенных форм женского быта”.⁷⁵⁶ Ukazanie się tego magazynu było w pewnym sensie próbą wykreowania odrębnej warstwy społecznej rekrutującej się z gospodyń domowych. W 1936 r. podjęto jeszcze jedną próbę aktywizacji niepracujących kobiet, między innymi, dzięki nowemu wydawnictwu „Общественница” (1936–1941), którego grupą docelową były członkienie organizacji społecznej o tej samej nazwie. Magazyn zakończył swoją działalność w 1941 r. w związku z działaniami wojennymi. Wraz z jego likwidacją można mówić o końcu kobiecego społeczno-literackiego magazynu i zastąpieniu go kobiecymi magazynami o tematyce politycznej.⁷⁵⁷

3.6.2.2. Prasa kobieca jako narzędzie propagandowe w latach 20. - 30. XX wieku

Najważniejsze zadania prasy kobiecej lat 20-30. XX wieku wyznaczyła A. Kołłontaj w artykule pt. „Задачи отделов по работе среди женщин”. Autorka zwróciła uwagę na główne funkcje organów propagandowych, a zatem i magazynów kobiecych. Podkreśliła przede wszystkim kwestię: wychowania robotnic i chłopek w duch komunizmu oraz ich zaangażowanie w życie i działalność partii. Po drugie – przekonywanie żeńskiej części społeczeństwa do idei państwa radzieckiego, po trzecie – informowanie struktur partyjnych o przypadkach „неблагоприятного положения женщины”. W poszczególnych wydaniach magazynów tworzono rubryki, gdzie zamieszczano informacje dotyczące działań Partii. W ten sposób w magazynie „Работница” funkcjonowały rozdziały: „Из истории революции”, „Из прошлого”. Także opisywano oczekiwania, jakie władza miała wobec czytelniczek.

Kolejnym tematem poruszonym w prasie kobiecej była kwestia powiększenia szeregów kobiecego proletariatu. W magazynach pojawiły się artykuły na temat życia codziennego przedstawicielek poszczególnych zawodów czy ich potencjału. „Работница” publikowała szereg artykułów w tej tematyce, np.: „Немного о писмоносцах”, „Как живут

⁷⁵⁵ А. Субботин, „Женский журнал”, „Книга и революция”, 1929, nr 24, s. 46–49.

⁷⁵⁶ Задачи „Женского журнала”, „Женский журнал”, 1926, nr 1, s. 1.

⁷⁵⁷ В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы. dz.cyt., s. 78-100.

транспортницы”, „На торфяных болотах”.⁷⁵⁸ Podobne artykuły ukazywały się także w „Крестьянке” – „У работниц резиновой промышленности”.⁷⁵⁹ Także, dla przybliżenia rzeczywistości pracy zawodowej, dodawano nowe rubryki: w „Работнице” – „По Советской России”, „Строительство новой жизни”.

Co ważne, niezwykle rzadko poruszano tematy z punktu widzenia nowej władzy niewygodne. Przykładowo, nie poruszano problemu pracy kobiet w zawodach uznawanych za niebezpieczne czy szkodliwe. Choć w 1920 r. na łamach „Коммунистки”, Кошлонтай zwróciła uwagę na fakt, iż kobieta nie jest tylko robotnicą w strukturach społeczeństwa, ale też matką, co także nadwyręża jej siły fizyczne: „...отделы работниц не должны упускать из вида, что женщина – не только трудовая сила в народном хозяйстве, но и мать, носительница будущего”.⁷⁶⁰ Dobrym przykładem na to, w jaki sposób władza radziecka w pierwszym etapie po rewolucji podchodziła do problemu równouprawnienia płci w sferze pracy, jest publikacja z „Работницы” z 1927 r. Opublikowano wtedy wspomnienia T. Minskiej (Т. Минская), kobiety, która przyodziła męski strój i w ten sposób uczestniczyła w działaniach na froncie wojny domowej. Sam fakt posunięcia się do przebrania i odmowna decyzja w momencie, gdy kobieta chciała podjąć edukację i stać się zawodowym żołnierzem i ukończyć szkołę oficerską nikogo nie zdziwił, wręcz został uznany za czyn chwalebny i godny naśladowania. To idealny przykład ukazujący krótkowzroczność bolszewickiej idei „освобождения женщины”, nastawionej nie na rozwój kobiety, jako pełnoprawnej członkini społeczeństwa i państwa, ale dążącej do włączenia jej w proces kolektywizacji poprzez przywdzianie „męskiej formy” wejścia w „męskie” funkcje.⁷⁶¹

W 1926 r. weszło w życie nowe prawodawstwo przywracające status związków formalnych, powrócono do tradycyjnych wartości rodzinnych. W związku ze zmianą polityki partyjnej, prasa kobieca także zmieniła linię redakcyjną. Zaczęły pojawiać się artykuły pochwalające wartości rodzinne. Przykładowo, w „Крестьянке” w „Отделе материи ребенка”, zaczęto publikować porady dotyczące wychowania dzieci, porady medyczne. W późniejszym czasie publikowano rozdział „Беседы врача”. W 1923 r. pojawiły się podobne rozdziały: „Охрана здоровья” w „Работнице”.

Mimo fasadowości tego tworu jakim był mit „radzieckiej kobiety”, propaganda przykładała wagę do odpowiedniego kreowania tego wzorca. Stąd też można mnożyć przykłady

⁷⁵⁸ Patrz: „Работница”, 1927, nr 20.

⁷⁵⁹ Patrz: Н. Каптельцева, У работниц резиновой промышленности, „Крестьянка”, 1925, nr 9.

⁷⁶⁰ А. Коллонтай, Трудовая повинность и охрана женского труда, „Коммунистка”, 1920, nr 1–2, s. 26.

⁷⁶¹ Ю.В. Градскова, «Обычная» советская женщина, dz.cyt.

idealnych obrazów, szczególnie w magazynach kobiecych tamtych lat. Znalezione są wśród badaczy fotoreportaże Safronowa (Сафронов), opublikowane w magazynie „Работница”.⁷⁶²

3.6.2.3. Prasa kobieca lat 30.-40. XX wieku

W okresie istnienia państwa radzieckiego czasopisma kobiece były konstruowane zgodnie z linią polityczną partii rządzącej oraz zgodnie z aktualnymi potrzebami i głoszonymi hasłami politycznymi, dzięki między innymi tego typu wydawnictwom, kreowano nowy typ świadomości człowieka radzieckiego. W latach 30. XX w. magazyny kobiece, zresztą jak inne wydawnictwa, wychwalały osiągnięcia planów pięcioletnich, industrializacji i kolektywizacji.

„Работница” w latach 30. XX w. była tygodnikiem a jego nakład wynosił do 425 tys. egzemplarzy; „Крестьянка” - dwutygodnikiem z nakładem do 85 tys.; „Женский журнал” - 100 tys. nakładu. Przeznaczenie i grupa docelowa była jasno określona już chociażby biorąc pod uwagę sam tytuł magazynu. Przykładowo, „Работница” była przeznaczona dla przedstawicielek klasy robotniczej, „Крестьянка” – dla chłopek, „Женский журнал” – dla gospodyń domowych.⁷⁶³ Wspomniane magazyny nie tylko były przeznaczone dla przedstawicielek konkretnych grup społecznych, ale przede wszystkim kształtowały postawy, a nawet potrzeby swoich czytelniczek.⁷⁶⁴ Co ważne, narzędzie jakim była prasa nie było skierowane do znanych już „zmobilizowanych” grup społecznych, przykładowo robotnic czy kolchożnic. Jak już wspomniano, konkretne tytuły funkcjonowały w celu zaktywizowania jeszcze tych biernych społeczno-politycznie.⁷⁶⁵

Na potrzeby analizy prasy kobiecej można wyróżnić dwa typy strategii według, których kreowano relację z czytelniczkami. Pierwsza z nich nazywana dyrektywną. Zgodnie z nią, autorzy magazynu pełnili rolę nadrzędną. Komunikat był jednokierunkowy („z góry na dół”). Zgodnie z tą zasadą, magazyny kobiece publikowały „wytyczne” i oczekiwały ich wykonania. W ten sposób, pracował magazyn „Коммунистка”. Jej artykuły były utrzymane w tonie pozbawionym emocjonalnego zabarwienia czy indywidualnych odwołań. Praktycznie wszystkie tytuły artykułów nosiły znamię rozkazu: „Усилить рост ленинской партии”,

⁷⁶² Patrz: „Работница”, 1927, nr 29.

⁷⁶³ Т. Дашкова, „Работницу” - в массы”: Политика социального моделирования в советских женских журналах 1930-х годов. dz.cyt., s. 184-192.

⁷⁶⁴ Patrz: П. Бурдые, Социология политики, Москва 1993, s. 72.

⁷⁶⁵ Т. Дашкова, „Работницу” - в массы”: Политика социального моделирования в советских женских журналах 1930-х годов. dz.cyt., s. 184-192.

“Взять классовую установку в работе”, “Готовить кадры безбожников”, “Урегулировать...”, “Поставить ...”.⁷⁶⁶

W omawianym okresie była używana także inna strategia, którą można określić, jako „koleżeńską” lub „siostrzaną”. Autorzy magazynu wykorzystywali formę komunikacji „horyzontalnej”, to znaczy stawiali się na tym samym poziomie, co ich czytelniczki, prowadzili równoprawny dialog. Taką strategię reprezentowały takie tytuły, jak: “Работница”, “Крестьянка”, “Делегатка”. Prezentowano na łamach magazynów wspólnotę interesów czytelniczek i autora artykułu: “Мы добились высокой урожайности”, “Нам пишут”, “Будем беречь колхозный строй как зеницу ока”.⁷⁶⁷ Autor na łamach wydania przedstawiał się w różnych rolach: jako mądry dojrzały mentor, który ma na celu odciągnąć i ochronić czytelniczkę od niebezpieczeństwa i ukierunkować jej aktywność na pożądaną ścieżkę (“Нас не обмануть”, “Так ли мы боремся с антисемитизмом?”); w innej sytuacji jawił się jako koleżanka z pracy, uczelni, z komunałki, która motywuje do aktywności społecznej, sportowej, zawodowej, która zawsze służy radą (“Увеличим кадры красных специалистов”, “Готовимся к пополке”, “Тренируемся”, “О наших детях”).⁷⁶⁸ Często w samych hasłach czy tytułach pojawiała się siostra, które miało na celu wzbudzić ufność i skrócić dystans (“Мы помним вас, зарубежные сестры!”).⁷⁶⁹ Te wszystkie zabiegi miały przekonać czytelniczkę, że dana treść jest skierowana konkretnie do niej. Atmosferę tę wzmacniała jeszcze kwestia listów od czytelniczek. Na wiele z nich, nawet na te infantylne, redakcja odpowiadała. Często obie strategie używane były w ramach jednego wydawnictwa. To charakterystyczne działanie było widoczne w magazynach regionalnych.⁷⁷⁰

Wraz ze zmianami w ścieżce rozwoju państwa, władza podjęła się zmiany w prasie kobiecej. W 1929 r. KC WKP(b) rozpoczął reorganizację od likwidacji Żenotdziełu. W związku z tym, magazyn „Коммунистка”, także zakończył swoją działalność w 1930 r. Wszystkie obowiązki związane z pracą wśród robotnic i chłopek weszły w sferę działań centralnego aparatu partyjnego. Jednym z najważniejszych motywów zmiany polityki był fakt, iż wzrosła aktywność kobiet w sferze polityki i aktywności zawodowej. Stan realizacji procesu industrializacji i kolektywizacji oraz poziom realizacji kolejnych planów 5-letnich w

⁷⁶⁶ Там же.

⁷⁶⁷ Patrz: “Крестьянка”, 1933, nr: 5, 8, 19.

⁷⁶⁸ Patrz: “Работница”, 1929, nr: 25, 33, 39, 43; “Женский журнал”, 1930, nr 4.

⁷⁶⁹ Patrz: „Крестьянка”, 1930, nr 8.

⁷⁷⁰ Т. Дашкова, “Работницу” - в массы” : Политика социального моделирования в советских женских журналах 1930-х годов. dz.cyt., s. 184-192.

omawianym okresie był głównym tematem prasy kobiecej. Pozwoliło to identyfikować kobietę, jako robotnicę czy chłopkę, a nie tworzyć odrębną kategorię w ramach masy robotniczo-chłopskiej.⁷⁷¹ Wypełniając zadanie rekrutowania nowych kadr do rozrastającego się radzieckiego przemysłu, prasa kobieca zamieszczała artykuły opisujące stopień realizacji planów 5-letnich, wyjaśniano pojęcia „industrializacji”, „kolektywizacji” oraz innych pojęć związanych z ówczesną polityką. W magazynie „Работница” opublikowano następujące materiały mające na celu mobilizację czytelniczek do wypełnienia ambitnych planów władzy: „Все силы на выполнение промфинплана”, „За уголь, металл и нефть”, „Колхозная пятилетка в два года”; „Слово к ударницам”, „За ударные темпы, за коллективизацию”, „Мобилизовать крестьянок на коллективизацию”. W „Крестьянке” – „Готовьтесь к празднику урожая и коллективизации”, „Пять тысяч дворов – в одну семью”.⁷⁷²

Pomimo tego, że udział kobiet w produkcji był coraz bardziej widoczny, to wciąż wśród żeńskiej części społeczeństwa bezrobocie było na poziomie około 43 %. Ten wskaźnik, z punktu widzenia Partii, był sporą rezerwą siły roboczej, którą należało zaktywizować. Tym sposobem KC WKP(b), w ramach kolejnego postanowienia, rekomendował działaczom partyjnym, pracę nad zmianą opinii społecznej na temat „niekobiecych” zawodów i nakazał pracować nad ich otwarciem na żeńskie masy.⁷⁷³ To zadanie przypisano także prasie kobiecej. Te gałęzie przemysłu działalności publicznej, które nie rozwijały się zgodnie z założeniami, mogły być wsparte właśnie przez inicjatywy redakcji. W szczególnie złej sytuacji były instytucje społeczne: żłobki, przedszkola, publiczne stołówki. Ten problem ukazywano w odpowiednich artykułach: „Сеть молочных кухонь недостаточна”, „Наш быт перстраивается слишком медленно”.⁷⁷⁴ „Работница” skupiała się na dalszym angażowaniu swoich czytelniczek w sferze zawodowej i społecznej. W wydaniu funkcjonowały rozdziały: społeczno-polityczny, ekonomiczny, dotyczący gospodarki rolnej, zagraniczny, ateistyczny, literacki. Rozdział dotyczący prowadzenia domu w pierwszej połowie lat 30. XX w. praktycznie nie funkcjonował. Magazyn „Крестьянка” na omawianym etapie postawił sobie za cel szerokie rozpowszechnianie materiałów propagandowych nakłaniających do wsparcia działań kolektywizacji i potępiających kułactwo. Głównym zadaniem redakcji było

⁷⁷¹ Л. Каганович, Реорганизация партаппарата и очередные задачи партработы, „Коммунистка”, 1930, nr 2–3, s. 4–5.

⁷⁷² Patrz: „Крестьянка”, 1930, nr 1–29; „Крестьянка”, 1929, nr 18.

⁷⁷³ В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы. dz.cyt., s. 100–117.

⁷⁷⁴ Patrz: „Работница”, 1937, nr: 21, 28.

zwiększenie aktywności chłopek w sferze aktywności politycznej, kulturalnej, społecznej, przygotowanie chłopek do tych ról.⁷⁷⁵

Magazyny wciąż prowadziły propagandę nietolerancji wobec „wrogów klasowych”. Autorka „Работницы” N. Tornskaja (Н. Торнская) radziła chłopkom dokładnie sprawdzać pochodzenie społeczne nowych kolchożnic i delegatek: „...нужно твердо помнить о кулачке, гнать ее от себя. Ее активность кроме вреда ничего не приносит... Есть основания предполагать, что кое-где кулаки постарались протащить своих жен и дочерей в делегатские собрания”.⁷⁷⁶ Dla objaśnienia zachodzących w tamtym okresie czystek partyjnych, w magazynie „Работница” pojawiła się rubryka „Чистка партии”. Magazyny usiłowały wyjaśnić swoim czytelniczkom kwestie politycznych kontroli i ich rezultaty.⁷⁷⁷

Jeszcze jeden temat znajdował się w centrum zainteresowania prasy kobiecej – socjalistyczne współzawodnictwo. W 1930 r. objętych nim było 11% pracujących Rosjanek. By zaktywizować swoje czytelniczki, redakcje interesujących nas pism, publikowały nowe rubryki: „Наборьбу за социалистическое соревнование”, „Выходите на социалистическое соревнование”, „Мастера социалистического труда”, „Страна должна знать своих героев”. Magazyn kobiecy był nie tylko pośrednikiem w przekazywaniu informacji, ale także inicjatorem podobnych przedsięwzięć. W 1934 r. zorganizowano zebranie pisarzy w celu „лучший глубокий показ новой женщины в художественной литературе”. Temat aktywizacji politycznej kobiet i ich wychowania politycznego wciąż był popularny. Wciąż regularnie publikowano odczyty ze zjazdów partyjnych i konferencji, wystąpienia liderów i przodowników pracy.

Po tym jak okazało się, że zapowiadana „революция быта” nie jest realizowana, a obraz kobiety wolnej od obowiązków rodzinnych i wychowawczych nie jest możliwy do zrealizowania, w prasie kobiecej tego okresu znów pojawił się temat rodziny. Zaczęto forsować wizerunek idealnej radzieckiej rodziny, składającej się z żony, męża i dzieci. Poza ty, mimo wysiłków organów partyjnych, odsetek gospodyń domowych nieaktywnych zawodowo, utrzymywał się na niezmiennym poziomie. To właśnie do tego typu czytelniczek były kierowane wszelkie inicjatywy mające nakłonić je do zainteresowania aktywnością społeczną.⁷⁷⁸ Początkowo celem prasy kobiecej w tym okresie miało być przede wszystkim

⁷⁷⁵ Tamże.

⁷⁷⁶ Н. Торнская, Мобилизовать крестьянок на коллективизацию, „Работница”, 1930, nr 5, s. 7–8.

⁷⁷⁷ В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы. Dz.cyt., s. 100-117.

⁷⁷⁸ Tamże.

rozwinięcie aktywności w sferze społecznej i politycznej. Jednak w tym znanym z wcześniejszego okresu hasło pojawiła się swoista dwoistość: dążono do tego by zrównać płcie w sferze pracy, edukacji, ale z drugiej strony, w tym samym czasie, dążono do zachowania pewnych – uznanych wcześniej za pochodzące z byłego systemu - funkcji powszechnie uznawanych za „kobiece”: dbanie o dom, wychowanie dzieci, dbanie o rozwój kulturowy i przekazywanie wartości. To, w jaki sposób kształtowano treść prasy kobiecej, było bezpośrednio związane z kierunkiem, jaki wyznaczono akurat w polityce państwa.

W latach 40. XX w. prasa kobieca, jako znaczący kanał kontaktu władzy z żeńską częścią społeczeństwa, był zobligowany do zachęcania Rosjank do uczestnictwa w działaniach wspierających Armię Czerwoną i głoszenia propagandy państwowej.

3.6.2.3.1. Prasa kobieca w okresie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej 1941–1945

W 1941 r. wstrzymano publikację wielu tytułów, a w wielu zmieniono tematykę, sposoby prowadzenia dialogu z czytelniczkami, który także miał wpływ na późniejsze, powojenne kształtowanie systemu prasy kobiecej.⁷⁷⁹

Swoją działalność wstrzymała „Общественница” oraz wiele tytułów regionalnych. W okresie 1941-1945 ukazywały się bez przerw: „Работница” i „Крестьянка”. Ograniczenie finansowania prasy kobiecej przełożyło się na nakład danych wydawnictw. W 1942 r. ukazywały się, jako dwutygodniki, a od 1943 r. – jako miesięczniki. Główną funkcją „Работницы” i „Крестьянки”, w omawianym okresie, była mobilizacja czytelniczek w celu wsparcia funkcjonowania armii. Pojawiało się wiele materiałów dotyczących uczestnictwa i wsparcia Rosjank dla działań wojennych. Pojawił się cykl: „В помощь фронту”, publikowano także relacje z frontu. Głównymi bohaterkami tekstów były kobiety walczące w partyzantce, czołgistki, pilotki. Sam fakt nieprzerwanego wydawania tych dwóch tytułów w okresie 1941-1945, w momencie, gdy wiele tytułów zostało zawieszonych, świadczy o sile ich wpływu i roli w mobilizacji czytelniczek.⁷⁸⁰

Po zakończeniu działań wojennych w 1945 r. w państwie radzieckim rozpoczął się proces intensywnej odbudowy przemysłu. Z tego też powodu głównym tematem działań

⁷⁷⁹ Т. Дашкова, “Работницу” - в массы” : Политика социального моделирования в советских женских журналах 1930-х годов. dz.cyt., 184-192.

⁷⁸⁰ В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы. dz.cyt., s. 100-117.

propagandowych była mobilizacja wszystkich sił w celu realizacji założeń powojennego planu 5-letniego. By zapewnić maksymalny wpływ narzędzi propagandowych na swoich odbiorców, podjęto pewne działania zmiany struktury pasy radzieckiej. Zaczęły ukazywać się kolejne magazyny kobiece o zasięgu regionalnym.⁷⁸¹ W 1945 r. przy współpracy z Komitetem Radzieckich Kobiet i Wszechzwiązkowej Centralnej Radzie Związków Zawodowych (ВЦСПС) ukazał się magazyn „Советская женщина”. Wydawnictwo to najpierw ukazywało się jako dwumiesięcznik, następnie jako miesięcznik, w języku rosyjskim ale też po niemiecku, angielsku i francusku. Głównym zadaniem tego wydawnictwa było kreowanie obrazu pracującej kobiety radzieckiej i rozpowszechnianie tego obrazu także wśród zagranicznych czytelniczek.⁷⁸² Struktura „Советской женщины” przypominała model kobiecego społeczno-politycznego magazynu i składała się z rozdziałów o różnej tematyce: „Женское движение”, „По родной стране”, „Советская женщина в дни войны”, „Замечательные русские женщины”, „Пятилетку – в четыре года”, „Педагогические беседы”, „Новые книги”, „Советы молодой хозяйке”, „Последние моды”. Na stronach magazynu publikowano biografie kobiet-bohaterek, działaczek społecznych, kobiet uczonych. W ramach magazynu ukazywało się wiele zdjęć wysokiej jakości, tym samym jego układ różnił się od formalnych wydań „Работницы” i „Крестьянки”.

Powoli w powojennym państwie radzieckim sformułowano podstawowe cechy systemu radzieckiej prasy kobiecej. Pierwszy podział związany z zasięgiem terytorialnym danego wydawnictwa:

- Magazyny centralne: „Работница”, „Крестьянка”, „Советская женщина”, będące przykładem dla magazynów regionalnych, niższego szczebla.
- Magazyny wydawane w językach regionalnych.
- Magazyny republik autonomicznych.

Tak ujęty system prasy kobiecej okrzepł na początku lat 60. XX wieku. Co najważniejsze, mimo tych podziałów decydujący głos miała władza partyjna, która kontrolowała tematykę, ideały, wartości prezentowane na łamach tychże wydawnictw, niezależnie od tego czy ukazywały się w poszczególnych regionach czy miały zasięg

⁷⁸¹ Magazyny kobiece o zasięgu regionalnym: „Советская женщина” (Ukraina), „Работница и крестьянка” (Białoruś); „Сталинский путь” (Kazachstan), „Женщина Узбекистана”, „Женщина Азербайджана”, „Женщина Киргизии”, „Женщина Молдавии”, „Женщина Советской Латвии” i inne.

⁷⁸² В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы. dz.cyt., s. 117-141; В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы: история и типология, „Вопросы теории и практики журналистики” dz. cyt., s. 50-57.

ogólnokrajowy.⁷⁸³ Wszystkie te wydawnictwa czerpały z typu społeczno-politycznego magazynu kobiecego. Były przeznaczone dla szerokiego grona czytelniczek. System rubryk starał się odzwierciedlać sposób życia czytelniczek, odwoływał się do konkretnych sfer życia, wartości.

W okresie powojennym prasa kobieca zaczęła kształtować nowy obraz kobiety radzieckiej. Do już istniejących wzorców (robotnicy, chłopki, aktywistki politycznej) dodano nowy — obrończyni pokoju. Dążenie Rosjanek do budowy nowej pokojowej rzeczywistości powojennej było popierane i wspierane przez działające żeńskie komitety, których głównym celem było realizowanie antywojennych programów.⁷⁸⁴

3.6.2.4. Prasa kobieca lat 50. – 60. XX wieku

Na początku lat 60. XX wieku system prasy kobiecej miał już bardziej złożony charakter. W ramach tejże struktury istniały magazyny o charakterze centralnym, ale też magazyny ukazujące się w poszczególnych republikach czy okręgach autonomicznych. Dlatego też system kobiecej prasy radzieckiej miał charakter terytorialny. Wydawnictwa centralne były wzorem, według którego realizowane były regionalne tytuły, które wydawane były przez KC Partii danej republiki.

„Работница” i „Крестьянка” zachowały swoją strukturę. Wciąż były miesięcznikami. Nakład po wojnie stopniowo wzrastał, w 1950 r. osiągnął 200 tys. egzemplarzy. Co do tematyki, oba tytuły wciąż informowały czytelniczki o najważniejszych wydarzeniach ekonomicznych i politycznych, zmianach w kierownictwie partii, wprowadzaniu kolejnych planów rozwoju, wydarzeniach historycznych – wysłaniu człowieka w kosmos itd.

W 1964 r. „Работница” został nagrodzony orderem Lenina za „За большую работу по идейно-политическому воспитанию советской женщины и привлечение ее к активному участию в строительстве коммунизма”⁷⁸⁵ Magazyn ten stał się najpopularniejszym wydawnictwem kobiecych o charakterze masowym w ZSRR. Nakład tego pisma w 1961 r. wynosił 2,5 miliona egzemplarzy, w 1970 r. – ponad 11 milionów, w 1981 r. – ponad 13

⁷⁸³ В. Смеюха, Отечественные женские журналы: история и типология, „Вопросы теории и практики журналистики” dz. cyt., s. 50-57.

⁷⁸⁴ Przy wsparciu Komitetu Kobiet Radzieckich odbył się: Światowy Kongres Kobiet w Berlinie (1975 r.), Międzynarodowe Seminarium „Женщины за разоружение” w Wiedniu (1978 r.), Międzynarodowa Konferencja „За мирное и счастливое будущее всех детей” w Moskwie (1979 r.). Za: В. В. Смеюха, Женские журналы СССР в 1945—1991 гг.: типология, проблематика, образная трансформация, „Женщина в российском обществе”, 2012, nr 1, s. 55-67.

⁷⁸⁵ Наша родословная. История „Работницы” в лицах и цифрах, „Работница”, 1989, nr 3, s. 12.

milionów, a w 1990 r. – ponad 23 milionów. Natomiast nakład „Крестьянки” w tych samych latach sięgał odpowiednio: 2 milionów, 6 milionów, 500 tysięcy, 21 milionów, 800 tysięcy egzemplarzy. Różnice te można wytłumaczyć wciąż niskim poziomem rozwoju radzieckiej wsi. Na początku lat 50. XX wieku wydajność systemu kołchozowo-sowchozowego osiągnęła poziom z lat 20. XX wieku. Z tego też powodu władza radziecka w 1953 r. ogłosiła nowy plan rozwoju wsi.⁷⁸⁶ Tak jak i we wcześniejszym okresie, wciąż najwyżej stawiano aktywność zawodową. Przywoływano nowe statystyki dotyczące wzrostu aktywności zawodowej Rosjank w różnych dziedzinach gospodarki.⁷⁸⁷

Okres przełomu lat 50. i 60. XX wieku znany jako okres „odwilży” wniósł pewną dozę swobody w myślenie radzieckiego społeczeństwa, co odbiło się na wytworach kultury, literatury czy sztuki. W państwie pojawiły się liczne organizacje społeczne, zmiany dotknęły także środków masowej informacji. W redakcjach niektórych pism pojawiły się głosy o przyznaniu większej samodzielności przy realizowaniu swojej pracy. Przykładowo, redakcja magazynu „Работница” podjęła inicjatywę wznowienia wcześniej popularnego ruchu общественниц. Na łamach magazynu znów pojawiła się „Страница общественницы” z historiami i listami gospodyń domowych. W 1968 r. redakcja „Работницы” we współpracy z Komitetem Radzieckich Kobiet powołała Klub общественниц. W magazynie pojawił się cykl artykułów opisujący problemy, z którymi dany klub miał się zmierzyć.⁷⁸⁸

Oslabienie „presji ideologicznej” w drugiej połowie lat 50. XX wieku w okresie tzw. „odwilży” spowodowało także osłabienie stopnia działania polityczno-ekonomicznej propagandy. Jednak pojawiły się nowe powody, dla których władza chciała wpływać na społeczeństwo. Zmiany demograficzne jakie przyniosła II wojna światowa, czyli rozbięcie rodzin, wzrost liczby samotnych matek – spowodowało że państwo zaczęło doceniać i kłaść nacisk na zaangażowanie kobiecej siły roboczej zarówno w przemysł jak i pracę na wsi. Spowodowało to zmniejszenie dzietności, na co odpowiedzią z strony państwa był program wsparcia dla wielodzietnych matek i samotnych matek. Zadaniem prasy kobiecej było ukazywanie obrazu szczęśliwej kobiety radzieckiej oraz wsparcie dla niej przez publikację różnorodnych porad. Znajdowały się tam porady dotyczące wychowania dzieci – rubryki „Беседа с матерью” („Крестьянка”) i „Ответы на письма матерей” („Работница”).

⁷⁸⁶ В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы. dz.cyt., s. 117-141.

⁷⁸⁷ W 1950 r. w ZSRR żyło około 300 tys. kobiet — inżynierów, o wykształceniu średnim technicznym, powyżej 100 tys. traktorzystek, kombajnistów, powyżej 1 miliona kobiet zatrudnionych w opiece zdrowotnej i 900 tys. Kobiet zatrudnionych w oświeceniu. Za: Сталинская забота, „Крестьянка”, 1950, nr 8, s. 2.

⁷⁸⁸ Przykładowe artykuły w magazynie „Работница”: „Школа, родители, общественность”, „Как строятся дома для наших малышей?”, „Как на предприятиях осуществляется контроль за охраной труда”, „Быт и дефицит” (1968, nr 5; 1965, nr 1; 1973, nr 1; 1981, nr 7).

zamieszczano materiały dotyczące zdrowia, wychowania w szkole i w domu.⁷⁸⁹ Za pośrednictwem tekstów psychologów i pedagogów, usiłowano wykształcić w czytelniczkach pożądane cechy związane chociażby z macierzyństwem. Priorytetem stały się wszelkiego rodzaju działania mające na celu wsparcie kobiety i rodziny. Pojawiły się rubryki tematyczne na temat prowadzenia domu, psychologii, wychowania dzieci. W ten sposób magazyny kobiece z charakteru społeczno-politycznego przekształciły się w wydawnictwa o charakterze uniwersalnym.

W latach 60. XX wieku społeczeństwo zaczęło coraz bardziej odczuwać skutki kryzysu ekonomicznego, spowolnienia gospodarczego, czy powolnego wymierania obszarów wiejskich. W tej sytuacji prasa kobieca znów przeszła przemiany. W magazynie „Работница” pojawiły się rubryki „Рейд Работницы”, „Добрые вести из женских советов”, „На общественных началах”. Opisywano, jakie problemy społeczne udało się rozwiązać dzięki działalności społecznej. Zwiększyła się propaganda dotycząca wprowadzenia kobiet do nowych zawodów. Palący problem niskiego poziomu rozwoju przemysłu rolniczego także próbowano rozwiązać przez inicjatywy propagandowe w kobiecej prasie. Władze partyjne ogłosiły nowy program rozwoju wsi, zwracając szczególną uwagę na: zwiększenie inwestycji, zagospodarowanie nieużytków. Celem pasy kobiecej było zwiększenie działań propagandowych w tej kwestii.⁷⁹⁰

Popularnym i często poruszonym tematem na łamach żeńskiej prasy tego okresu była kwestia moralności („нравственности”). Zadanie „формированию нового человека с коммунистическими чертами характера, привычками и моралью” w tego typu wydawnictwach przekształcono w propagandę norm moralnych.⁷⁹¹ Redaktorka „Работницы” W. Wawilina (В.Е. Вавилина) wyszczególniła obowiązujące cechy radzickiej obywatelki: „...высокая гражданственность, нравственная состоятельность, человеческое достоинство, талант сопереживания... и интерес к жизни..., понятие женственность предполагало все названные качества плюс материнскую доброту, тонкость чувств, нежность и заботливость... Одним из слагаемых идеала современной женщины является ее трудовая деятельность”.⁷⁹² Od lat 50. XX wieku na stałe w czasopismach kobiecych zagościły rubryki „На моральные темы” i „На темы семейного воспитания”. Dążono do

⁷⁸⁹ В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы. dz.cyt., s. 117-141.

⁷⁹⁰ Е. Ю. Коломийцева, Формирование женского универсального журнала в отечественной журналистике XVIII-XX веков dz.cyt.; Е. Ю. Коломийцева, Отечественные женские журналы XX века: dz.cyt.

⁷⁹¹ В. В. Смеюха, Женские журналы СССР в 1945—1991 гг.: типология, проблематика, образная трансформация, „Женщина в российском обществе”, dz.cyt., s. 55-67.

⁷⁹² В.Е. Вавилина, Об идеале современной женщины, Роль СМИ и пропаганды в нравственном воспитании, Москва 1979, s. 164.

tego by nakierować czytelników na tor zgodny z wyznaczonym ideałem. W tym celu wypracowano odpowiednie sposoby działania:

- wsparcie psychologiczne w magazynie „Работница” rozpoczęto redagować specjalną rubrykę „Беседы психолога”, w „Советской женщине” — „Уроки психолога”,
- upewnienie czytelniczek w tym, że same są w stanie rozwiązać i zapobiec konfliktom rodzinnym,
- bezpośredni wpływ na moralną charakterystykę czytelniczek - zwracano uwagę szczególnie na to by ukierunkować jak najmłodsze czytelniczki. Wprowadzono kolejne rubryki: „Работница” — „Подружка”, „Крестьянка” — „Девичник “Крестьянки””. Autorzy próbowali połączyć w swoich tekstach problemy sfery prywatnej z kwestiami społecznymi. Stąd też tematyka była szeroka, począwszy od kwestii miłości, przyjaźni, zdrowia, wyboru zawodu.⁷⁹³

W latach 70. XX wieku prasa jak i inne środki masowej informacji rozpowszechniały pozytywny obraz radzieckiej rzeczywistości. Artykuły były pełne przykładów z życia człowieka radzieckiego. W tym okresie na łamach „Крестьянка” powstał Klub „женщин-механизаторов имени Паши Ангелиной”, gdzie regularnie opisywano życie i działalność kobiet-traktorzystek.⁷⁹⁴ W innych magazynach można było znaleźć szereg rubryk poświęconych „człowiekowi pracy”. Wydawnictwa te pomagały czytelniczce zaznajomić się przybliżyć jej życie bohaterów, ale też umożliwiały spotkania z nimi. Swoje zadanie w tym okresie magazyny kobiece upatrywały w przekazywaniu obrazu szczęśliwej kobiety radzieckiej, okazywaniu wsparcia dla niej poprzez publikacje z dziedziny medycyny i pedagogiki. W rubrykach „Беседа с матерью” („Крестьянка”) i „Ответы на письма матерей” („Работница”) zamieszczano artykuły o zdrowiu dzieci ich wychowaniu w szkole i w domu.⁷⁹⁵

⁷⁹³ В. В. Смеюха, Женские журналы СССР в 1945—1991 гг.: типология, проблематика, образная трансформация, „Женщина в российском обществе”, dz.cyt., s. 55-67.

⁷⁹⁴ Przykładowe artykuły: С. Штейнберг, „Человек нашел призвание”, Т. Каратыгина, „Капитаны в косынках”, В. Соколова, „Фамильная профессия” („Крестьянка”, 1972, nr 1, 3; 1974, nr 3).

⁷⁹⁵ В. В. Смеюха, Женские журналы СССР в 1945—1991 гг.: типология, проблематика, образная трансформация, „Женщина в российском обществе”, dz.cyt., s. 55-67.

3.6.2.5. Prasa kobieca lat 80. XX wieku

W połowie lat 80. XX wieku państwo radzieckie weszło w okres kryzysu ekonomicznego i politycznego. Na te wydarzenia reagowała także prasa kobieca. Zresztą już na początku lat 60. XX wieku „Крестьянка” rozpoczęła redagowanie rubryki „Вести хозяйство интенсивно”, a na początku lat 70. XX w. – „Школу экономических знаний”.⁷⁹⁶ Dla jeszcze lepszego zaznajomienia czytelniczek z zadaniami, jakie przed społeczeństwem postawiła Partia, na początku lat. 80. XX w. pojawiły się rubryki: „Намеченное выполним!”, „Хозяйствовать – экономно, расходовать – бережливо”. Opisywały one sposoby racjonalnego zarządzania gospodarstwem domowym w coraz cięższych warunkach ekonomicznych. Coraz gorsza sytuacja gospodarcza kraju spowodowała pojawienie się zjawiska bezrobocia. W ślad za tym w 1986 r. „Крестьянка” rozpoczęła redagowanie rubryki „Служба надежды”, gdzie publikowano ogłoszenia o pracę, wakaty w kolchozach i sowchozach. W magazynie tym pojawiła się także rubryka poświęcona kwestii coraz mniejszej liczby ludności wsi – „Жить молодым в селе”.

Podobne zmiany zachodziły w siostrzanym magazynie, „Работница”. W latach 60. XX w. pojawiła się rubryka „Беседы экономиста” i „Беседы об экономике”. W 1984 r. pojawiła się „Азбука экономики”. Celem tych rubryk było udzielenie pomocy czytelniczkom w odnalezieniu się w nowej sytuacji ekonomicznej.⁷⁹⁷

W związku z reformami Michaiła Gorbaczowa, w środkach masowej informacji dopuszczona została pewna doza swobody w podejmowaniu tematów. Prasa kobieca szczególnie uwagę zwróciła na obciążenie kobiety radzieckiej wielością obowiązków jako: matki, żony, robotnicy, co odbiło się na jej stanie fizycznym, ale przede wszystkim fizycznym. Ze względu na to podwójne obciążenie pracą, kobiecie radzieckiej trudność sprawiało połączenie wszystkich ról i sprostanie oczekiwaniom, przed którymi stawiała ją państwowa propaganda. W 1979 r. w magazynie „Работница” zamieszczono tekst M. Ganiny (M. Ганина): „...не так-то легко отыскать женщину, которая сумела бы полноценно сочетать... личное с общественным. Потому большинство... лишено личного счастья”.⁷⁹⁸ Stąd też pojawiły się artykuły inaczej ujmujące rolę kobiety niż do tej pory.⁷⁹⁹ „Работница” w inny sposób spoglądała na oswojenie przez Rosjanki nowych profesji. W magazynie pojawiła się

⁷⁹⁶ Patrz: „Крестьянка”, 1976, nr 4, s. 5.

⁷⁹⁷ В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы. dz.cyt., s. 117-141.

⁷⁹⁸ М. Ганина, Еще о женщине, „Работница”, 1979, nr 3, s. 1-2.

⁷⁹⁹ И.В. Бестужев-Лада, Степень внимания, „Работница”, 1986, nr 5, s. 26.

nowa rubryka – „Неженская работа”, gdzie pisano w ciężkiej pracy kobiet-monterek, górniczek, dokerek. Podjęto ważny problem nocnych zmian (А. Левина. „Тысяча и одна ночь”), skrócenia dnia pracy (О. Лапутина. „Неполный рабочий день: блажь или необходимость?”), słabego wsparcia ekonomicznego rodziny (Л. Ершова. „Семья: от зарплаты до зарплаты или три вопроса без ответа”).⁸⁰⁰ W artykułach zaczęły pojawiać się informacje o życiu prywatnym bohaterek, w związku, z czym teksty nabrały zabarwienia emocjonalnego.⁸⁰¹ Obraz radzieckiej kobiety wypracowany przez oficjalną propagandę zniknął ze stron prasy kobiecej. Nad nowym wzorcem kobiecości zaczęli pracować dziennikarze, pisarze, socjolodzy. Przykładowo, I. Bestużew-Lada (И. В. Бестужев-Лада) wydzielił trzy typy współczesnej kobiety, które opisał na łamach „Работницы”:

- kobieta poświęcająca się pracy i odcinająca się od tradycyjnych wzorców kobiecości,
- kobieta, łącząca pracę z prowadzeniem domu, co powoduje osłabienie więzi rodzinnych, wyczerpanie fizyczne i psychiczne samej zainteresowanej,
- kobieta pracująca, ale marząca o poświęceniu się rodzinie.⁸⁰²

W praktyce jednak, podejmowanie tego tematu nie było tylko efektem głośności. Na przełomie lat 70. i 80. XX w. nawet dla radzieckich ideologów stało się jasne, że zwiększenie aktywności zawodowej kobiet, hamuje wypełnianie przez nie obowiązków związanych z rodziną i domem. W tym okresie coraz częściej pojawiały się publikacje zwracające uwagę na ponowne przeanalizowanie kwestii aktywności kobiet w sferze zawodowej oraz podejmujące kwestię powrotu do „tradycyjnych rozwiązań”.⁸⁰³

Mimo tego zmiany w strukturze magazynów zaczęły być widoczne dopiero na początku 1990 roku. Z biegiem czasu i zmianą oczekiwań zaczęły się zmieniać także i one. Magazyny starały się odpowiadać na oczekiwaną wszystkich czytelników. Ten sposób w magazynie „Работница” pojawiły się rozdziały poświęcone rodzinnej i prywatnej sferze życia kobiety – „За 50, и все в порядке”, „Мужчина и женщина”, „Разговор для двоих”, „Мужчины в нашей жизни”, „Житейская история”. „Крестьянка” radykalnie zmieniła swoje oblicze – każdy numer nie zaczynał się od politycznych wezwań, ale od listów czytelniczek. Układ rubryk i ich treść także uległa zmianie. Magazyn wciąż pisał o problemach

⁸⁰⁰ Patrz: „Работница”, 1988, nr 4, 10, 12.

⁸⁰¹ Е. Ю. Колосийцева, Формирование женского универсального журнала в отечественной журналистике XVIII-XX веков dz.cyt.

⁸⁰² И.В. Бестужев-Лада, Степень внимания, dz.cyt. s. 26.

⁸⁰³ Т.Н. Сидорова, Труд и современная женщина. Москва 1981, s. 9.

ws i ważnych problemach społecznych (bezrobocie), ale tego typu materiały zajmowały coraz mniej miejsca.⁸⁰⁴

3.6.2.5.1. Kobiety wydawnictwa samizdatowe - almanach „Женщина и Россия” i magazyn „Мария”

Powstanie almanachu „Женщина и Россия” i magazynu „Мария” było ściśle związane z środowiskiem kultury niezależnej Leningradu. Miasto to w owym czasie było jednym z największych centrów kultury undergroundowej, tzw „drugiej kultury”⁸⁰⁵ w ZSRR. Mianem „pierwszej kultury” określano oczywiście kulturę oficjalną, lansowaną przez władzę radziecką.⁸⁰⁶ Do środowiska kultury undergroundowej należeli przede wszystkim twórcy wydawnictw drugiego obiegu⁸⁰⁷ w tym także autorki interesujących nas wydawnictw, czyli: Tatiana Goriczewa (Татьяна Горичева), Natalia Malachowskaja (Наталья Малаховская), Tatiana Mamonowa (Татьяна Мамонова) oraz Julia Woznesenskaja (Юлия Вознесенская).⁸⁰⁸ Mimo to, tematyka, którą proponowały była przyjmowana przez twórców leningradzkich z przymrużeniem oka. Jedną z autorek, Tatiana Mamonowa, ujęła to bardziej dosadnie mówiąc, że „w ruchu dysydenckim wciąż rządził męski szowinizm, jak w całym radzieckim społeczeństwie”.⁸⁰⁹ Na ten sam problem zwrócił uwagę Władimir Dolinin (Владислав Долинин). Zauważył on, że tradycyjny dysydencki samizdat mało miejsca

⁸⁰⁴ E. Ю. Коломийцева, Формирование женского универсального журнала в отечественной журналистике XVIII-XX веков dz.cyt.

⁸⁰⁵ А. Яковлева, Третья культура. Феминизм — это я. Интервью с Татьяной Мамоновой, źródło: http://www.chaskor.ru/article/tretya_kultura__23644 (06.06.2016)

⁸⁰⁶ Niektórzy autorzy za fenomen „Rosji chruszczowowsko-breżniewowskiej” uważają współistnienie dwóch kultur: oficjalnej i nieoficjalnej. Głównym przedstawicielem a zarazem twórcą kultury oficjalnej był Związek Artystów, który „był centralną organizacją regulującą ideowo-stylistyczne ukierunkowanie w ramach socrealizmu”. R. i W. Gierłównowie, Rosyjska sztuka samizdatu, Warszawa 1990, s. 8-10.

⁸⁰⁷ Samizdat – („wydawnictwo samodzielne”), określenie tzw. literatury drugiego obiegu wydawanej nielegalnie, poza cenzurą w ZSRR od drugiej połowy lat 50. XX w. (nazwą tą określa się też niekiedy podobne publikacje wydawane w innych krajach bloku wschodniego). Autorem tego określenia był radziecki poeta Николай Глазков (1919—1979). Новая Российская Энциклопедия В. И. Данилов-Данильян, А. Д. Некипелов, т. XIV, Москва 2015, s. 122.

⁸⁰⁸ Należy pamiętać, że w pracy nad almanachem a później magazynem „Мария”, było zaangażowanych o wiele więcej autorek. Na potrzeby tego artykułu przybliżyłam sylwetki wybranych czterech. Patrz: В. Э. Долинин, Б.И. Иванов, Б.В. Останин, Д.Я. Северюхин, Самиздат Ленинграда 1950-е – 1980-е. Литературная энциклопедия, Москва 2003, s. 404-405; 425-426.

⁸⁰⁹ Także amerykański korespondent, Hedrick Smith, zauważył dość pobłażliwe zachowanie mężczyzn-opozycjonistów w stosunku do swoich koleżanek po fachu. Ów dziennikarz na spotkaniu w konsulacie amerykańskim zapytał jednego z radzieckich dysydentów, dlaczego tak niewiele kobiet podpisuje się pod opozycyjnymi oświadczeniami. Odpowiedź była brutalnie szczerą: dlatego, że „wszyscy by się śmiali, nie rozumiesz że my wciąż żyjemy w średniowieczu?” H. Smith, The Russians, Nowy Jork 1969, s. 126-129.

poświęcał kwestiom socjalnym, problemom społecznym państwa. „Женщина и Россия” było pierwszym wydawnictwem w historii radzieckiego samizdatu, które poświęcało w pełni swoją uwagę sytuacji kobiet i najmłodszych w ZSRR. To było całkowicie nowe zjawisko, dlatego też wydawnictwo to wywołało tak duże zainteresowanie i zdobyło popularność.⁸¹⁰

Historia almanachu „Женщина и Россия: Альманах женщинам о женщинах” zaczęła się latem 1979 roku. Tatiana Goriczewa, była już wtedy znana w środowisku leningradzkiego samizdatu. W 1976 roku wraz z mężem Wiktorem Kriwulinem zaczęła wydawać samizdatowe czasopismo „37”, w którym publikowała rozprawy o tematyce religijno-filozoficznej.⁸¹¹ To właśnie ona przyczyniła się do spotkania Tatiany Mamonowej, głównej inicjatorki powstania feministycznego almanachu, i Natalii Małachowskiej. Tatiana Mamonowa pracowała w oficjalnym magazynie „Aurora”. Jak wiele rodzących Rosjanek doświadczyła wszystkich niedogodności związanych z pobytem na porodówce w państwowym szpitalu. Oczywiście swoje przeżycia chciała opisać w artykule, jednak w „Aurorze” nie został on dopuszczony do druku. Artykuł ten przez pewien czas wędrował z rąk do rąk czytany przez zainteresowane kobiety, które mogły w nim znaleźć elementy własnych historii. Tak też się stało w przypadku Natalii Małachowskiej. Także ona po przeczytaniu artykułu przywołała wspomnienia i historie z radzieckiej porodówki. We wspomnieniach wskazuje na ten moment jako na przełomowy, który zdecydował o jej zaangażowaniu w powstanie żeńskiego almanachu.⁸¹² Wspomniany artykuł Mamonowej pt. „Лудские породы” („Роды человеческие”), który miał największy wpływ na powstanie almanachu, został w nim opublikowany pod pseudonimem Р. Баталова.⁸¹³ Można uznać, że głównym celem autorek było dopuszczenie do głosu kobiet pragnących wolności, twórczych, ale także zwykłych, zmęczonych codzienną pracą kobiet radzieckich. Impulsem dla pierwszych publikacji posłużyły osobiste przeżycia autorek almanachu.⁸¹⁴ W

⁸¹⁰ О. Писпанен, 25 лет женскому альманаху Женщины и Россия, źródło: <http://www.svobodanews.ru/content/article/24185707.html> (17.12.2004).

⁸¹¹ Wydawane w Leningradzie czasopismo nieoficjalne, poświęcone problematyce literacko-filozoficznej. W latach 1976-1981 ukazało się 21 numerów. Nazwa czasopisma pochodziła od numeru mieszkania, wynajmowanego przez Kriwulina i Goriczewą. Wiele uwagi poświęcano działalności religijno-filozoficznej Goriczewej w ramach prowadzonego przez nią seminarium, tak, więc czasopismo „37” w dużym stopniu miało charakter religijno-filozoficzny. Pod naciskiem KGB po kilku latach czasopismo przestało istnieć, wielu z jego założycieli emigrowało z ZSRR. В. Э. Долинин, Б.И. Иванов, Б.В. Останин, Д.Я. Северюхин, Самиздат Ленинграда, dz.cyt., s. 457-458.

⁸¹² М. Завьялова, Женщина и Россия. Интервью с Анной-Натальей Малаховской, źródło: <http://web.archive.org/web/20011224121313/http://www.nlo.magazine.ru/dog/gent/main8.html>, (06.06.2016)

⁸¹³ Г. Григорьева, К истории женского движения 80-х годов. Альманах "Женщины и Россия", журнал "Мария", Самиздат. По материалам конференции 30 лет независимой печати. 1950-80 годы. Санкт-Петербург 1993, s. 120-123.

⁸¹⁴ Ю. Вознесенская, Женское движение в России, Статья написана к годовщине образования независимого женского клуба Мария, „Посев”, nr 4, 1981; źródło: <http://antology.igrunov.ru/authors/voznensenskaya/1145211846.html>, (06.06.2016)

przedmowie do pierwszego wydania pt. „Эти добрые патриархальные устои” autorki zwróciły uwagę na fakt, że państwo radzieckie, mimo formalnych zapowiedzi, nie rozwiązało faktycznie tzw. „женского вопроса”.⁸¹⁵

Sama koncepcja almanachu była dosyć prosta. Jak opisuje to Natalia Malachowskaja: „był to przede wszystkim zbiór artykułów. Poruszano wiele tematów związanych z polityką, religią, kwestiami rodzinnymi, aborcją, były zamieszczone fragmenty poezji. Wszystko by udowodnić, że kobiety także zasługują na to, by ich utwory nazywać arcydziełami”⁸¹⁶. Każda z autorek tekstów opublikowanych w almanachu chciała uchwycić swoją historię i spostrzeżenia. Natalia Małachowskaja - poetka, już wtedy autorka kilku powieści – pisała w artykule pt. „Материнская семья” o trudnej sytuacji kobiet w rodzinie, codziennych troskach samotnych matek, z trudem godzących pracę fizyczną, wykonywaną dla pieniędzy z pracą fizyczną w domu.⁸¹⁷

W sierpniu 1979 roku pierwszy numer almanachu „Женщина и Россия” był już gotowy, i prawie natychmiast został konfiskowany przez KGB. Jednakże, dzięki wsparciu francuskich feministek, materiały nie zostały całkowicie utracone. Zostały przekazane na Zachód i już wkrótce ukazał się po francusku, w późniejszym czasie także w języku, niemieckim, angielskim, portugalskim i japońskim. Prześladowania inicjatorek tego przedsięwzięcia w ZSRR czasowo zastały wstrzymane i wówczas, korzystając z okazji, postanowiono zacząć wydawać inne czasopismo o podobnej tematyce.⁸¹⁸

Magazyn „Мария” stworzony został 1.03.1980 r. wyniku działalności klubu o tej samej nazwie. Klub Maria powstał z inicjatywy Galiny Grigoriewej (Галина Григорьева) oraz Natalii Lazariowej (Наталия Лазарева). Magazyn miał przede wszystkim na celu publikację wyników dyskusji prowadzonych w ramach klubu. Zresztą pierwszym dokumentem klubu było „Обращение к матерям” mające na celu zwrócenie uwagi na wojnę w Afganistanie. Natomiast pierwszym wydarzeniem organizowanym przez klub była dyskusja o marksizmie. Podobnie jak w przypadku almanachu, magazyn „Мария” przyciągał wiele różnych postaci prezentujących odmienne poglądy.⁸¹⁹ Pierwsze wydanie otwierała odezwa „Do kobiet Rosji”. Był to apel o zwrócenie się ku opisywanym w magazynie kobiecym wartościom. Działaczki pisały o sobie,

⁸¹⁵ Those good old patriarchal principles, *Woman and Russia : First Feminist Samizdat*, wyd. Sheba Feminist Publishers, Londyn 1980, s. 19-25.

⁸¹⁶ О. Писпанен, 25 лет женскому альманаху..., dz.cyt.

⁸¹⁷ Pamiętajmy, że pozbawione możliwości zarobkowania zgodnie z otrzymanym wykształceniem, kobiety-intelektualistki najczęściej pracowały w kotłowniach lub przy sprzątaniu. Na inne zatrudnienie w panujących wówczas warunkach politycznych nie mogły liczyć. N. Malakhovskaya, *The matriarchal family* (w:) "Woman and Russia : First Feminist Samizdat", dz.cyt., s. 37-42.

⁸¹⁸ Ю. Вознесенская, Женское движение в России, dz.cyt.

⁸¹⁹ Tamże.

jako o „całkowicie nowym, demokratycznym ruchu”. Podkreślały, że ich celem jest ukazanie prawdy o sytuacji kobiety w państwie radzieckim i przekazanie jej całemu światu. Według autorek walka z mitem „беспроблемности женской судьбы” był jedynym sposobem na poprawę położenia kobiet w ZSRR.⁸²⁰ Co ciekawe, założycielki za cel postawiły sobie upowszechnianie idei „kultury chrześcijańskiej”, która przeciwstawiała się tej radzieckiej, powszechnie obowiązującej. Sama nazwa organizacji miała podkreślać chrześcijańskie korzenie tej grupy.⁸²¹

Pracownicy organów śledczych natychmiast zabrali się do likwidowania pola do działalności twórczyn kobiecego samizdatu. Już w marcu 1980 r. materiały do pierwszego numeru „Мария” zostały skonfiskowane podczas rewizji. Materiały do odtwarzano z pamięci. Szantażując redaktorki czasopisma, zmuszono je do opuszczenia kraju. 11 maja 1980 roku musiała wyjechać J. Woznesenskaja. W czerwcu 1980 roku ZSRR opuścili: T. Goriczewa, N. Małachowskaja, T. Mamonowa. Mimo tych wydarzeń w lipcu 1980 r. wydano drugi numer, w ramach drugiego obiegu, oraz w Paryżu. Trzeci numer przygotowywano równolegle w Leningradzie i w Niemczech. W sumie wydano sześć numerów, aż do marca 1982 r., gdy aresztowano Lazariewą, która mimo represji wciąż koordynowała działalność klubu oraz wydawnictwo.⁸²² To zainteresowanie służb mogło wynikać przede wszystkim z faktu, iż w magazynie „Мария”, prócz tematyki społecznej, poruszono także aktualne tematy polityczne, między innymi wspomniany temat wojny w Afganistanie. Zwrócenie uwagi czytelników magazynu na palące kwestie społeczno-polityczne nie mogło umknąć uwadze władz radzieckich, co podkreśla Wiaczesław Dolinin: „problemy, które poruszały autorki naruszyły kreowany przez władzę obraz Państwa Rad o rozwoju społecznym i równości płci”.⁸²³ Prócz tematyki poruszanej w magazynie innym powodem tych represji zapewne były odbywające się w tamtym czasie igrzyska olimpijskie w Moskwie. Można przyjąć, iż władze radzieckie chciały uniknąć sytuacji, w której zachodni dziennikarze przebywający wtedy w Moskwie, zamiast rozgrywkami sportowymi, byli bardziej zainteresowani radzieckimi organizacjami dysydenckimi. Przebywając na emigracji twórczynie kobiecego samizdatu kontynuowały swoją aktywność społeczną, choć już każda na swój sposób.⁸²⁴ Dwie autorki pozostały aktywne

⁸²⁰ В. Э. Долинин, Б.И. Иванов, Б.В. Останин, Д.Я. Северюхин, Самиздат Ленинграда... dz.cyt., s.425-426.

⁸²¹ С. Г. Айвазова, Женское движение в России: традиции и современность, „Общественные науки и современность” 1995, nr 2, s. 121 – 130.

⁸²² Ю. Вознесенская, Женское движение в России, dz.cyt.

⁸²³ О. Писпанен, 25 лет женскому альманаху..., dz.cyt.

⁸²⁴ Tatiana Goriczewa po wydaleniu z kraju osiadła najpierw w Niemczech, potem we Francji. Jak sama wspomina w wywiadach, na Zachodzie została przyjęta entuzjastycznie, występowała z odczytami przede wszystkim o tematyce religijnej. Do upadku ZSRR angażowała się w pomoc dla obywateli radzieckich. Przede wszystkim zajmowała się drukiem literatury rosyjskiej i wysyłką jej do kraju. W 1988 r. wróciła do Sankt-Petersburga, gdzie

na polu organizacji kobiecych. Na emigracji zacieśniły współpracę z zachodnimi organizacjami feministycznymi. Natalia Małachowska osiedliła się w Austrii i stamtąd wspierała redakcję „Мария” do 1982 r. Właśnie tam nawiązała kontakt z organizacjami feministycznymi, co wpłynęło na jej późniejsze badania.⁸²⁵ Tatiana Mamonowa wyemigrowała do Francji. Tam wspierała organizacje kobiece i prowadziła wykłady na temat sytuacji kobiet w ZSRR.⁸²⁶

Tylko jedna z inicjatorek samizdatowych wydawnictw kobiecych zdecydowała się na powrót do kraju. Każda z bohaterek miała osobiste powody ku temu, jednak warto zauważyć pewną gorycz związaną z tą sytuacją, którą można zauważyć w ich wypowiedziach. Przykładowo, Mamonowa w jednym z wywiadów z zauważyła: „А в Гане мне подарили землю — от одной горы до другой. Я пока не знаю, что с ней делать, но приятно, что даже где-то в Африке у меня есть своя земля. А вот российское гражданство мне до сих пор не вернули. Оказывается, самый страшный враг России — не обычные диссиденты, а феминистка.”⁸²⁷

Równouprawnienie kobiet, które było zdobyczą rewolucji 1917 roku, jednocześnie doprowadziło do jednego z największych paradoksów systemu radzieckiego. Główny ciężar życia spoczywał na kobiecych barkach. W połowie lat 80. XX wieku ponad połowę klasy robotniczej stanowiły kobiety. W 1981 r. 59% kobiet i 41% mężczyzn miało wykształcenie zawodowe. Kobiety wykonywały najcięższe prace fizyczne. Kobiety pracowały jako: włóknianki, sprzątaczkі, kolchoźnice, ale też nauczycielki czy lekarki. Stanowiska stricte administracyjne czy kierownicze w strukturach państwowych były dla nich trudno dostępne lub poza zasięgiem. Poza pracą zawodową, to właśnie na ich barkach spoczyły też obowiązki domowe. Z opracowań naukowych można wysunąć wnioski, że to kobiety właśnie stanowiły trwały fundament systemu radzieckiego. Ich funkcję strażniczek ogniska domowego i zasad moralnych władze wykorzystywały do wzmocnienia systemu. Były podporą rynku pracy – ich

mieszka do tej pory. Także Julia Wozniesińska, po opuszczeniu kraju, poświęciła się pisarstwu o tematyce religijnej. Początkowo mieszkała w Frankfurt nad Menem, potem przeniosła się do Monachium, gdzie pracowała w radiu „Svoboda”. Zmarła w lutym 2015 roku w Berlinie. В. Э. Долинин, Б.И. Иванов, Б.В. Останин, Д.Я. Северюхин, Самиздат Ленинграда, dz.cyt., s. 135-135, 152-153.

⁸²⁵ Małachowska na Uniwersytecie w Salzburgu obroniła rozprawę doktorską pt. Наследие Бабы Яги: религиозные представления, отражённые в волшебной сказке, и их следы в русской литературе 19-20 вв. Głównym tematem jej badań jest analiza genderowa baśni, mitów rosyjskich. Patrz: Н. Малаховская, Наследие Бабы-Яги: Религиозные представления, отраженные в волшебной сказке, и их следы в русской литературе XIX—XX вв., Санкт-Петербург 2006.

⁸²⁶ Aktualnie mieszka w Stanach Zjednoczonych, gdzie wydaje magazyny o tematyce feministycznej (Женщина и Земля, Succes destime, Around the World). Jest znaną w ruchu feministycznym pisarką, poetką, artystką В. Э. Долинин, Б.И. Иванов, Б.В. Останин, Д.Я. Северюхин, Самиздат Ленинграда, dz.cyt., s. 262.

⁸²⁷ А. Яковлева, Третья культура. Феминизм — это я. dz.cyt.

wejście na rynek pracy miało duży wpływ na wypełnienie założeń kolejnych planów pięcioletnich.⁸²⁸

Jedna z badaczek kwestii kobiecych w ZSRR już pod koniec funkcjonowania tego systemu, wciąż zwracała uwagę na pewne problemy związane z systemem pomocy społecznej, który jak wiemy, miał pomagać radzieckiej kobiecie. Badaczka zwracała uwagę na to, że wiele zasiłków socjalnych przeznaczonych dla rodzin wielodzietnych i o niskich zarobkach, dubluje się i podwyższa wskaźnik dzietności tam, gdzie i tak on jest wysoki. Następnym omawianym problemem były instytucje oświatowe. Mimo rewolucyjnych obietnic nawet pod koniec lat 80. XX w. wciąż brakowało takich instytucji. Dodatkowym problem, prócz niedostatecznej ilości przedszkoli czy żłobków, był jeszcze poziom oferowanych usług, a dokładnie, jakość opieki nad dziećmi co, do której posiadano wiele wątpliwości. To też wpływało na liczbę dzieci umieszczanych w takich instytucjach. Ówczesne badania pokazywały, że ponad połowa dzieci nie uczęszczała do przedszkoli.⁸²⁹ Jak widać, pomoc społeczna i system oświatowy, które miały być sztandarem przyciągającym kobiety do rewolucji nawet pod koniec istnienia tego systemu, zawodziły. Były one nieprzemyślane i niedostosowane do rzeczywistych potrzeb obywaterek.

Wyzwolenie kobiety miało być ważnym aspektem kolektywnego życia. Głównymi kreatorkami, prócz Aleksandry Kołłontaj były: Inessa Armandt, Nadieżda Krupska i Angelica Balabanoff. Komunalne stołówki, pralnie, żłobki oraz przedszkola miały uwolnić kobiety od nadmiaru prac domowych i umożliwić im czynny udział w rewolucji. Liberalizacja prawa rozwodowego, aborcyjnego miały wyzwolić kobietę. Żentodzieły miały zmobilizować je do lokalnej pracy politycznej i ukształtować „nową kobietę” przez edukacyjną propagandę.⁸³⁰

Te główne założenia miały oczywisty wpływ na sposób kształtowania nowych ról i funkcji kobiety w tworzonej od podstaw radzieckim społeczeństwie. Owe wzorce społeczne, które funkcjonowały, często w zmienianych formach, w okresie radzieckim można przedstawić następująco:

- kobieta jako aktywistka społeczna realizująca się m.in. jako działaczka Żentodziełu czy członkini ruchu żon,
- kobieta jako aktywistka polityczna angażująca się w struktury partyjne,

⁸²⁸ M. Heller, *Maszyna i śrubki*. dz. cyt., s. 171.

⁸²⁹ Н. М. Римашевская, *О некоторых проблемах положения женщины (по материалам экономико-социологического исследования)* (w:) Женский вопрос: точки зрения и подходы к новому осмыслению, Академия общественных наук при ЦК КПСС, Москва 1991, s. 28-41.

⁸³⁰ O. Figes, *Tragedia narodu*. dz.cyt., s. 764-765.

- kobieta jako robotnica czy chłopka równa mężczyźnie we wszystkich aspektach aktywności zawodowej,
- kobieta jako matka potrafiąca realizować swoją funkcję łącząc ją z wyżej wymienionymi.

Przedstawione role społeczne były rozwijane i modyfikowane wraz z aktualnymi warunkami panującymi w państwie radzieckim. Były one stałe, choć w zależności od aktualnej polityki państwa, na niektóre z nich kładziono większy nacisk. Warto też wspomnieć, że w zależności od potrzeby, generowano nowe role społeczne – przykładowo, kobieta-żołnierka, o których zapominano, gdy spełniły swoją funkcję. Należy podkreślić, iż mimo formalnych zapewnień o trosce o kwestię kobiecą, kreowano dane role mając na uwadze przede wszystkim interes władzy a nie potrzeby kobiet, jako obywaterek czy po prostu indywidualnych jednostek.⁸³¹

⁸³¹ L. Racioppi, K. O`Sullivan See, *Women`s Activism in Contemporary Russia*, Philadelphia 1997, s. 15.

Rozdział 4. Kobieta w okresie transformacji ustrojowej

W okresie transformacji ustrojowej, całe społeczeństwo postradzieckie borykało się z problemem odnajdywania się w nowej rzeczywistości. Pogłębiający się kryzys ekonomiczny, będący spadkiem jeszcze po nieistniejącym już ZSRR, kryzys polityczny, niestalość rządów oraz kryzys społeczny, spowodowany poczuciem wyobcowania i niestabilności własnego państwa, powodowało, że obywatele nowego państwa rosyjskiego stanęli przed, całkowicie dla nich nową i obcą zarazem, rzeczywistością. W miejsce wcześniejszej polityki, pojawiły się, często sprzeczne ze sobą, dyskursy na temat ról płciowych.⁸³² To na kobiety przede wszystkim, jak twierdzi wielu autorów, spadł obowiązek dźwigania ciężaru tych nowych realiów. Nowe realia, choć trudne, dawały jednak możliwość realizacji, rozwoju aktywności, zarówno w sferze zawodowej jak i społecznej.

Od początku XXI wieku znów możemy obserwować próbę zwiększenia kontroli państwa nad sposobem życia obywateli poprzez silne promowanie konkretnych wzorców płciowych, które dla kobiety oznaczają zgodę na wypełnienie roli matki i żony w ramach sfery rodzinnej. To właśnie rodzina ma być miejscem, w którym Rosjanka powinna się realizować. To w jaki sposób ewoluuje sytuacja kobiet w państwie rosyjskim w ostatnich latach, odzwierciedlają dane rankingu, Global Gender Gap z 2016 r. przygotowywanego na potrzeby Światowego Forum Ekonomicznego. Ma on odzwierciedlać różnice między płciami w kilku sferach: zdrowiu, edukacji, polityce i ekonomii. W 2016 r. na 144 państwa, Federacja Rosyjska (FR) znajdowała się na 75. miejscu w rankingu (w 2006 r. w pierwszej edycji tego raportu, FR uplasowała się na 49. miejscu na 115 państw), zaraz za Wenezuelą, Macedonią i Bangladeszem. Z czynników, które były brane w tym raporcie pod uwagę, Rosja najgorzej wypadła w sferze równości płciowej w polityce (129. miejsce na 144). W sferze ekonomicznej, gdzie bierze się pod uwagę możliwość rozwoju aktywności ekonomicznej, kariery zawodowej, równości płac – Rosja zajęła 41. miejsce. W sferze edukacji, gdzie brano się pod uwagę dostęp do edukacji na różnych szczeblach nauki – 45. miejsce. W sferze ochrony zdrowia, gdzie brano pod uwagę m.in. średnią długość życia – 40. miejsce.⁸³³

⁸³² Środowiska prawicowe opisywane jako te lansujące wartości prawosławne, tradycyjne. Środowiska lewicowe – uznawane jako te promujące hasła feministyczne. Każde z tych środowisk miało inną koncepcję reformy radzieckiej koncepcji roli społecznej kobiety. Н. Л. Пушкарева, Гендерная система Советской России и судьбы россиянок, „Новое литературное обозрение. Семиотика августа в XX веке: трансформация жизни частного человека в эпоху социальных катаклизмов”, 2012/5, nr 117, s. 8-23.

⁸³³ The Global Gender Gap Report 2016, źródło: http://www3.weforum.org/docs/GGGR16/WEF_Global_Gender_Gap_Report_2016.pdf (10.10.2017).

4.1. Podstawy prawne sytuacji kobiet w Federacji Rosyjskiej

Od strony formalno-prawnej prawo antydyskryminacyjne w Federacji Rosyjskiej jest na najwyższym poziomie. Zarówno prawo krajowe gwarantuje równość płci, na czele z Konstytucją FR, jak i ratyfikowane akty międzynarodowe, przyjęte na forum zarówno organizacji o zasięgu globalnym jak i organizacji międzynarodowych o zasięgu lokalnym.

Podstawę prawną polityki równouprawnienia płci w Federacji Rosyjskiej ramach tzw. Narodowego Mechanizmu⁸³⁴ tworzą:

- Rosyjskie akty prawodawcze, które poruszają problem równouprawnienia płci, zarówno na szczeblu federalnym jak i regionalnym:
 - Konstytucja FR
 - Ustawy
 - Dekrety i rozporządzenia Prezydenta FR⁸³⁵
 - Uchwały i rozporządzenia Rządu FR⁸³⁶
- Międzynarodowe akty prawodawcze dot. problemu równouprawnienia płci:
 - Międzynarodowe akty prawne dotyczące wypełnienia Konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet (ang. CEDAW)
 - Konwencje i rekomendacje Międzynarodowej Organizacji Pracy
 - Ratyfikowana przez FR deklaracja pekińska i platforma działań⁸³⁷
- Komisje oraz inne instytucje państwowe, zarówno federalne jak i regionalne.

4.1.1. Ochrona prawna kobiet w Federacji Rosyjskiej – wewnętrzne akty prawne

Samo prawodawstwo rosyjskie zapewnia swoim obywatelom pełnię praw i swobód obywatelskich. W najważniejszym akcie prawodawczym, czyli w Konstytucji Federacji Rosyjskiej z 12.12.1993 r., która, w porównaniu z ustawami zasadniczymi krajów europejskich,

⁸³⁴ Mechanizm Narodowy definiowany jest, jako specjalny system struktur politycznych ukierunkowanych na rozwiązywanie problemów płciowych w różnych sferach funkcjonowania państwa. Mechanizm ten powinien funkcjonować na szczeblu federalnym jak i regionalnym. O.A.Воронина, Гендер и государство в постсоветской России, Права женщин и институты гендерного равенства в регионах России, Н.М.Римашевской, О.А.Ворониной, Е.А.Баллаевой red., Москва 2010, s. 351-360.

⁸³⁵ Pierwszy dekret Prezydenta FR poruszający temat równouprawnienia płci: nr 337 z 04.03.1993 r. „О первоочередных задачах государственной политики в отношении женщин”.

⁸³⁶ Е.А. Баллаева Проблемы формирования ационального механизма по гендерному равенству в Российской Федерации (w:) Гендерное равенство в современном мире. Роль национальных механизмов, О.А.Воронина red., Москва 2008, s. 378-387.

⁸³⁷ Tamże.

jest najbardziej rozbudowana pod względem praw i wolności obywateli,⁸³⁸ w artykule 19. w punkcie 3. czytamy: „Mężczyzna i kobieta mają równe prawa, wolności i równe możliwości ich realizowania.”⁸³⁹ Sama ustawa zasadnicza wytycza ogólny kurs, który kontynuuje dalsze ustawodawstwo, szczególnie kodeksy: cywilny i karny. Prócz podstawowego prawa każdego obywatela ochrony jego praw, daje także możliwość kompensacji poniesionych strat moralnych.⁸⁴⁰ Przykładowo, kodeks karny za dyskryminację, także ze względu na płeć, przewiduje karę od dwóch tysięcy rubli grzywny, przez roboty przymusowe na rzecz społeczeństwa, do pozbawienia wolności do dwóch lat więzienia. Podobna kara obowiązuje za podżeganie do nienawiści lub pomniejszanie godności człowieka ze względu na płeć, za co grozi kara grzywny lub też kara pozbawienia wolności.⁸⁴¹

Teza o konieczności przedsięwzięcia kroków by osiągnąć równość także w reprezentowaniu mężczyzn i kobiet w organach prawodawczych znalazła się w 1996 r. w dekreście Prezydenta FR „О первоочередных задачах государственной политики в отношении женщин”. Zapisano w nim potrzebę zapewnienia przez organy władzy państwowej na poziomie centralnym i regionalnym: „обеспечения условий для реального участия женщин в деятельности государственных органов и общественных организаций, формировании и осуществлении государственной политики на всех уровнях”. W 1996 r. Rząd FR zatwierdził Koncepcję w sprawie polepszenia sytuacji kobiet w Federacji Rosyjskiej (Концепция улучшения положения женщин в Российской Федерации). Nacelowana była

⁸³⁸ Dla porównania: Katalog praw i wolności człowieka w Konstytucji Federacji Rosyjskiej znajduje się w drugim rozdziale i zawiera 47 artykułów, Konstytucja Belgii zawiera 24 artykuły umieszczone w drugim tytule, Konstytucja Republiki Francji przewiduje 17 artykułów o tej tematyce zawartych w Deklaracji praw Człowieka i Obywatela, Konstytucja Królestwa Holandii – 14 artykułów w pierwszym rozdziale, Ustawa zasadnicza RFN – 19 artykułów w pierwszym rozdziale, Konstytucja Królestwa Norwegii – 36 artykułów w trzecim rozdziale, Konstytucja Królestwa Szwecji – 23 artykuły w drugim rozdziale.

⁸³⁹ Konstytucja Federacji Rosyjskiej przyjęta w ogólnonarodowym referendum w dniu 12.12.1993 r. Warszawa 2002, s. 44-45.

⁸⁴⁰ Art. 151. Rekompensata za straty moralne: Jeśli obywatelowi została wyrządzona szkoda moralna przez działania, naruszające jego osobiste niemajątkowe prawa lub targnięto się na inne niematerialne dobra obywatela (...), sąd może nałożyć na łamiącego prawo obowiązek rekompensaty za wyrządzone szkody w postaci rekompensaty pieniężnej; Гражданский Кодекс Российской Федерации 30.11.1994; źródło: <http://www.bestpravo.ru/news/novosti-18.htm/9> (10.10.2017).

⁸⁴¹ Art. 136. Naruszenie równości praw i wolności człowieka i obywatela: Dyskryminacja to naruszenie praw, wolności człowieka i obywatela ze względu na jego płeć, rasę, narodowość, język, pochodzenie (...), które karane jest grzywną w wysokości 200 tys. rubli lub w wysokości zarobków lub innych dochodów oskarżonego za okres do 18 miesięcy (...) lub pozbawienie wolności do lat 2.

Art. 282. Podżeganie do nienawiści lub wrogości i pomniejszenie ludzkiej godności: Działania, które mają na celu podżeganie do nienawiści lub wrogości, a także próba umniejszenia godności człowieka lub grupy osób ze względu na płeć, rasę, narodowość, język, pochodzenie(...), które miało miejsce w miejscu publicznym, bądź za pośrednictwem środków masowej informacji. Przepięstwo to karane jest grzywną w wysokości 100- 300 tys. rubli, w rozmiarze miesięcznych zarobków lub innych dochodów za okres 1-2lat(...) lub pozbawieniem wolności do 2lat; źródło: Уголовный Кодекс Российской Федерации; http://www.wcons.org.ru/ru/page.php?page_id=179&page_up=0 &de tail= 3 15 (10.10.2017).

na realizację zasady równych praw i wolności oraz kształtowanie równych możliwości dla kobiet i mężczyzn zgodnie z zapisami: Konstytucji FR, międzynarodowymi zobowiązaniami Rosji oraz rekomendacjami V Światowej Konferencji dotyczącej Sytuacji Kobiet pt. „Działania na rzecz równości, rozwoju i pokoju” w Pekinie w 1995 r. Koncepcja ta zwracała szczególną uwagę na problem zapewnienia równych praw obu płci na rynku pracy. Przewidywała ona:

- przygotowanie aktów prawodawczych, zapewniających ekonomiczne narzędzia zachęcające pracodawców do zatrudniania obywateli, którzy mają zobowiązania rodzinne, przewidujące możliwość zatrudnienia w niepełnym wymiarze godzin,
- stymulowanie rozwoju systemu współpracy i kontroli dla zwiększenia uczestnictwa kobiet w małych i rodzinnych przedsiębiorstwach, włączając w to także możliwość ulg podatkowych, preferencyjnych kredytów,
- stworzenie systemu konsultacji i doradztwa dla kobiet, które chciałyby założyć własną działalność gospodarczą,
- wzmocnienie systemu szkolenia i dokształcania zawodowego kobiet, szczególnie dla tych, które miały dłuższe przerwy w pracy zawodowej,
- opracowanie środków dla realizacji zasady równej zapłaty za tą samą pracę.
- stworzenie systemu kontroli sytuacji kobiet na rynku pracy, który będzie pilnował przestrzegania prawodawstwa dotyczącego warunków na rynku pracy.⁸⁴²

Koncepcja ta miała być realizowana przez Narodowy plan działań w sprawie polepszenia sytuacji kobiet i zwiększenia ich roli w społeczeństwie do 2000 roku (Национальный план действий по улучшению положения женщин и повышению их роли в обществе до 2000 года) przyjęty także w 1996 r. odrębnym rozporządzeniem Rządu.⁸⁴³ Zawierał 37 punktów wraz z wyznaczeniem instytucji, które miały te zadania realizować oraz z określeniem terminu realizacji. Sam dokument we wstępie nawiązywał jeszcze do szczytu w Pekinie i do polityki państwa w kwestii równości płci. Został on przygotowany przez Rząd FR we współpracy z przedstawicielami władz poszczególnych podmiotów FR oraz z federalnymi i regionalnymi organizacjami kobiecymi, działającymi na terenie państwa. Oto niektóre z punktów przewidzianych przez ten plan:

⁸⁴² Концепция улучшения положения женщин в российской федерации; źródło: <http://www.owl.ru/win/docum/rf/koncept.htm> (10.10.2017).

⁸⁴³ Т.А. Федотовская Гендерные аспекты социальной политики, „Аналитическое управление аппарата Совета Федерации. Аналитический вестник. Серия: Основные проблемы социального развития России, Гендерная политика в России и в мире: вопросы теории и практики”, nr 25 (342), Москва 2007, s. 5-24.

- przeprowadzenie analizy prawodawstwa FR pod kątem zgodności z międzynarodowymi normami, łącznie z Konwencją ONZ o likwidacji wszelkich form dyskryminacji w stosunku do kobiet. Wyznaczono termin do 1997 r.
- przygotowanie propozycji zmian w prawie pracy w części związanej z obowiązkiem przeprowadzania kursów doszkalających dla kobiet wracających do pracy z urlopów macierzyńskich. Termin do 1997/98 r.
- przygotowanie uzupełnień do federalnego programu wsparcia małej przedsiębiorczości w FR, a szczególnie, wsparcia dla kobiet-przedsiębiorców. Termin do 1997/2000r.
- przeprowadzenie szeregu konferencji, seminariów, raportów oraz spotkań trójstronnych między rządem FR, organizacjami zrzeszającymi pracodawców oraz organizacjami pracowniczymi, gdzie byłaby dyskutowana kwestia równości płci.⁸⁴⁴

W dn. 22.09.1999 r. Rząd FR wniósł poprawki do Planu narodowego. Były one w szczególności nastawione na polepszenie socjalno-ekonomicznej sytuacji obywateli. Mowa tutaj o przygotowaniu i wydaniu corocznych statystyk dotyczących analizy porównawczej sytuacji kobiet i mężczyzn w Rosji (np.: "Женщины и мужчины России", "Социальное положение и уровень жизни населения России"). W ramach tych poprawek uzupełniono także wcześniejszy Plan o poniższe punkty:

- przeprowadzenie kontroli istniejącego rosyjskiego prawodawstwa pod kątem jego zgodności z Konwencją ONZ o likwidacji wszelkich form dyskryminacji w stosunku do kobiet (przesunięto datę realizacji tego postanowienia z 1997 r. na lata 1999/2000)
- przygotowanie państwowego projektu ustawy zawierającej narzędzia walki z przemocą w rodzinie, w tym też w stosunku do kobiet, do IV kwartału 2000 r.
- przygotowanie szeregu krajowych seminariów i konferencji o problematyce praw kobiet w Rosji.⁸⁴⁵

Kontynuacją „Narodowego planu działań na rzecz polepszenia sytuacji kobiet i zwiększenia ich roli w społeczeństwie do 2000 r.” była „Strategia dotycząca traktowania płci

⁸⁴⁴ Национальный план действий по улучшению положения женщин и повышению их роли в обществе до 2000 года; źródło: <http://www.owl.ru/win/docum/rf/plan.htm> (10.10.2017).

⁸⁴⁵ Постановление правительства РФ от 22.09.1999 n 1083 о внесении изменений и дополнений в национальный план действий по улучшению положения женщин и повышению их роли в обществе до 2000 года; źródło: <http://www.bestpravo.ru/fed1999/data03/tex15169.htm> (10.10.2017).

w Federacji Rosyjskiej” (Гендерная стратегия Российской Федерации) z 2002 r.⁸⁴⁶ Została ona przygotowana przez Ministerstwo Pracy i Rozwoju Społecznego. Według twórców Strategii, miała ona być podstawowym dokumentem określającym politykę państwa, jej cele, zasady, średnio- i długookresowe kierunki działania. Strategia miała zapewnić koordynację wysiłków wykonawczych i ustawodawczych organów państwa z działaniami organizacji społecznych, a w szczególności, z organizacjami pozarządowymi, których działalność związana była z przeciwdziałaniem dyskryminacji ze względu na płeć, zajmującymi się problemami rodzin, macierzyństwa i prawami człowieka.⁸⁴⁷ Strategia ta przewidywała zapoczątkowanie kolejnych, nowych działań na rzecz zrealizowania celów w niej zapisanych:

- opracowanie i wcielenie w życie ogólnonarodowych i regionalnych programów walki z ubóstwem z nastawieniem na wcześniejsze wykrywanie i zwalczanie niebezpiecznej tendencji do feminizacji biedy i bezrobocia,
- przeprowadzenie obowiązkowej państwowej ekspertyzy pod kątem zgodności ze Strategią, wszystkich, bez wyjątku, planów i projektów mających wpływ na sytuację socjalną w państwie,
- rozwój statystyki, ukazującej sytuację w kwestii różnicy dochodów, dostępie do czasu wolnego, dostępie do administracyjnych, technicznych, specjalistycznych kierowniczych stanowisk ze względu na płeć, a także opracowanie statystyki mówiącej o ilości miejsc zajmowanych przez kobiety w parlamencie,
- żądania na rzecz zwiększenia udziału kobiet w organach wykonawczych i ustawodawczych, tak na poziomie federalnym, jak i na poziomie władz regionalnych,
- przeprowadzenie na szeroką skalę narodowych akcji informacyjnych nastawionych na zwiększenie poziomu wiedzy rosyjskiego społeczeństwa w tematyce problemów, dyskryminacji ze względu na płeć i zwrócenie uwagi na ten problem środków masowej informacji,
- poddanie korekcie systemu kształcenia w przedszkolach, szkołach podstawowych, średnich i na uczelniach wyższych,
- wprowadzenie specjalnych kursów doszkalających w tematyce płci i dyskryminacji ze względu na ten czynnik wśród specjalistów, którzy pracują w tych sektorach rynku pracy, gdzie prawa kobiet są najczęściej łamane.⁸⁴⁸

⁸⁴⁶ Гендерная стратегия Российской Федерации; źródło: <http://www.owl.ru/win/docum/rf/strategy/strategy.htm> (10.10.2017).

⁸⁴⁷ Tamże.

⁸⁴⁸ Tamże.

Co ważne, prócz celów, zadań, strategia podawała także mechanizmy realizacji swoich postanowień:

- wzmocnienie instytucji demokratycznych, a w szczególności, odpowiednich służb federalnych i regionalnych wszystkich szczebli władzy oraz specjalistycznych instytucji zajmujących się tematyką równości płci. Te i inne analogiczne do nich struktury powinny być rozpatrywane jak ogniwa mechanizmu realizacji strategii genderowej i posiadać niezbędne pełnomocnictwa, które umożliwiałyby im walkę z pojawiającymi się problemami i umożliwiłyby współdziałanie tych organów państwa z organizacjami pozarządowymi,
- przygotowanie i wprowadzenie w życie, tak ogólnonarodowych, jak i regionalnych programów walki z biedą, z naciskiem na zwalczanie tendencji do feminizacji biedy, a co za tym idzie nędzy i zwalczanie zjawiska bezdomności (беспризорности) wśród nieletnich⁸⁴⁹,
- przeznaczenie finansowych oraz innych środków na przeprowadzenie kursów edukacyjnych dla przedstawicieli rdzennych ludów zamieszkujących obszar Rosji, w celu zaznajomienia ich z tematyką równouprawnienia płci.⁸⁵⁰

W 2003 r. Duma Państwowa Federacji Rosyjskiej przyjęła projekt ustawy „О государственных гарантиях равных прав и свобод и возможностей для их реализации мужчинами и женщинами в Российской Федерации”. Celem tego dokumentu było umocnienie realizacji polityki państwa ukierunkowanej na osiągnięcie równouprawnienia płci, walki z dyskryminacją ze względu na płeć.⁸⁵¹

Ustawodawstwo rosyjskie jest bardzo rozbudowane na polu polityki wyrównywania praw płci. Prócz wieloletnich strategii o zasięgu ogólnopaństwowym, także poszczególne władze regionalne były obligowane do opracowywania podobnych planów. Dodatkowo,

⁸⁴⁹ Беспризорность – brak opieki nad dziećmi ze strony rodziców rodziców lub państwa; brak miejsca zamieszkania, brak możliwości zdobycia wykształcenia lub możliwości uczenia się. Zjawisko to ma podłoże ekonomiczno-społeczne, jest skutkiem takich wydarzeń jak kryzys ekonomiczny, wojna czy rewolucja, które powodują, że dzieci stają się sierotami. Te zajścia zmusiły je do życia na ulicy, utrzymywania się z żebractwa lub zdobywania środków do życia z przestępstw takich jak: kradzieże, a nawet prostytucji. W Rosji z tym zjawiskiem mamy do czynienia na szeroką skalę po I wojnie światowej i Rewolucji Październikowej. W 1922 r. liczba dzieci „беспризорных” osiągnęła 7mln. Następny wzrost można odnotować w 1990 r., w okresie rozpadu ZSRR. Wtedy ilość bezdomnych dzieci sięgnęła 300 tys. – 2mln; Новая российская энциклопедия, А. Д. Некипелов ред., т. 3, Москва 2007, s. 161-162.

⁸⁵⁰ Гендерная стратегия Российской Федерации, dz. cyt.

⁸⁵¹ Т.А. Федотовская Гендерные аспекты социальной политики, Аналитическое управление аппарата Совета Федерации. Dz.cyt. s.5-24.

poszczególne organy władzy federalnej tworzą własne ustalenia i wytyczne według których kreują politykę równości płci. Ta mnogość aktów legislacyjnych może stwarzać problemy w realizacji głównego celu, jakim jest ochrona prawna kobiet. Wiele z tych pojedynczych ustaleń się dubluje, czasami są to czysto teoretyczne ustalenia bez uściślenia praktycznych metod ich realizacji.

4.1.2. Ratyfikowane przez Federację Rosyjską międzynarodowe akty prawne dotyczące równości płci

Rosja jest sygnatariuszką wielu międzynarodowych aktów prawnych mówiących o ochronie praw kobiet. Niektóre z nich ratyfikowano jeszcze w okresie ZSRR, a Rosja, jako główna spadkobierczyni, przejęła te zobowiązania.

Jednym z najnowszych aktów międzynarodowych, podpisanych przez FR, jest modelowy akt prawny „O gwarancjach państwa równych praw i równych możliwości dla kobiet i mężczyzn”, przyjęty 18.11.2005 r. w Sankt-Petersburgu na 26. Plenarnej Sesji Zgromadzenia Międzyparlamentarnej Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP).⁸⁵² Jednym z ważniejszych wydarzeń tego spotkania, prócz podpisania wymienionego aktu prawnego, było postanowienie państw członkowskich WNP, że w ramach swoich państw wydadzą podobne akty legislacyjne. Modelowy akt prawny „O gwarancjach państwa równych praw i równych możliwości dla kobiet i mężczyzn” ustanawia gwarancje państwowe równych praw dla obu płci, określa kierunki realizacji, cele zasady oraz walkę ze wszelkimi przejawami dyskryminacji we wszystkich sferach życia. Prócz tego, że jest to pełny katalog gwarancji zabezpieczających równość płci w każdej sferze życia od uczestnictwa w życiu politycznym państwa, przez równość płci na rynku pracy w sferze socjalnej i ekonomicznej, w życiu rodzinnym, dokument przewiduje także obowiązki państwa w dopełnieniu zapisów tego aktu. Mówi m.in. o analizie istniejącego już państwowego ustawodawstwa pod kątem zgodności z zapisami tego aktu oraz o tym, by przeszłe ustawodawstwo także zachowywało te postanowienia. Państwa zobowiązane są także do zorganizowania szeregu programów o charakterze socjalno-ekonomicznym promujących równość płci oraz informacyjnych, które mają rozpowszechnić wśród społeczeństwa te zapisy.⁸⁵³

⁸⁵² Модельный Закон „О государственных гарантиях равных прав и равных возможностей для мужчин и женщин”; źródło: <http://www.owl.ru/content/docs/rus/p58305.shtml> (10.10.2017).

⁸⁵³ Tamże.

Jednym z ważniejszych międzynarodowych aktów prawnych, które przyjęła FR jest Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności 04.11.1950 r. Ratyfikowana przez Rosję 30.03.1998 r. Konwencja ta jest o tyle ważna, że zawiera wyraźny zakaz dyskryminacji: „Artykuł 14. Korzystanie z praw i wolności wymienionych w niniejszej konwencji powinno być zapewnione bez dyskryminacji wynikającej z takich powodów, jak płeć, rasa, kolor skóry, język, religia, przekonania polityczne i inne, pochodzenie narodowe lub społeczne, przynależność do mniejszości narodowej, majątek, urodzenie bądź z jakichkolwiek innych przyczyn”.⁸⁵⁴ Drugim ważnym czynnikiem jest też fakt, iż na straży przestrzegania postanowień Konwencji stoi Europejski Trybunał Praw Człowieka. Rozpatruje on skargi, także od osób indywidualnych. Jeśli skarga spełnia wymogi dopuszczalności, które przewiduje Konwencja to Trybunał rozstrzyga czy pozwane Państwo – Sygnatariusz rzeczywiście naruszyło zapisy zawarte w Konwencji lub w jej Protokołach.⁸⁵⁵

Jedną z najważniejszych konwencji mówiących o prawach kobiet jest niewątpliwie Konwencja o likwidacji wszystkich form dyskryminacji kobiet z 1979 r. ZSRR podpisał tę Konwencję 17.07.1980 r., a ratyfikował ją 19.12.1980 r. Państwa – Sygnatariusze potępiły w niej dyskryminację kobiet oraz wyraziły zgodę na wprowadzenie polityki likwidującej ten rodzaj dyskryminacji. W tym celu Państwa zobowiązały się:

- powstrzymywać się od wszelkich działań i praktyk dyskryminujących kobiety i zapewnić, aby władze i organy publiczne działały zgodnie z tym obowiązkiem,
- podejmować wszelkie stosowne kroki, aby likwidować dyskryminację kobiet przez jakiekolwiek osoby, organizacje i przedsiębiorstwa,

⁸⁵⁴ Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności; Źródło: <http://www.informacjapubliczna.org.pl/wwwdane/files/Europejska%20Konwencja%20o%20Ochronie%20Praw%20Czlowieka.pdf> (10.10.2017).

⁸⁵⁵ Artykuł 34. Skargi indywidualne: Trybunał może przyjmować skargi każdej osoby, organizacji pozarządowej lub grupy jednostek, która uważa, że stała się ofiarą naruszenia przez jedną z Wysokich Układających się Stron praw zawartych w Konwencji lub jej Protokołach. Wysokie Układające się Strony zobowiązują się nie przeszkadzać w żaden sposób skutecznemu wykonywaniu tego prawa.

Artykuł 35. Wymogi dopuszczalności:

1. Trybunał może rozpatrywać sprawę dopiero po wyczerpaniu wszystkich środków odwoławczych, przewidzianych prawem wewnętrznym, zgodnie z powszechnie uznanymi zasadami prawa międzynarodowego, i jeśli sprawa została wniesiona w ciągu sześciu miesięcy od daty podjęcia ostatecznej decyzji.

2. Trybunał nie rozpatruje żadnej skargi wniesionej w trybie artykułu 34, która:

a) jest anonimowa, lub

b) jest co do istoty identyczna ze sprawą już rozpatrzoną przez Trybunał lub ze sprawą, która została poddana innej międzynarodowej procedurze dochodzenia lub rozstrzygnięcia, i jeśli skarga nie zawiera nowych, istotnych informacji.

3. Trybunał uznaje za niedopuszczalną każdą skargę indywidualną wniesioną w trybie artykułu 34, jeśli uważa, że skarga nie daje się pogodzić z postanowieniami Konwencji lub jej Protokołów, jest w sposób oczywisty nieuzasadniona lub stanowi nadużycie prawa do skargi.; źródło:

<http://www.informacjapubliczna.org.pl/wwwdane/files/Europejska%20Konwencja%20o%20Ochronie%20Praw%20Czlowieka.pdf> (10.10.2017).

- podejmować wszelkie stosowne kroki, łącznie z ustawodawczymi, w celu zmiany lub uchylecia wszelkich ustaw, zarządzeń, zwyczajów lub praktyk, które stanowią dyskryminację kobiet,
- zmiany społecznych i kulturowych wzorców zachowania mężczyzn i kobiet w celu osiągnięcia likwidacji przesądów i zwyczajów lub innych praktyk, opierających się na przekonaniu o niższości lub wyższości jednej z płci albo na stereotypach roli mężczyzny i kobiety.⁸⁵⁶

ZSRR podpisał także szereg innych konwencji dotyczących praw kobiet. Były to m.in.:

- Konwencja Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ) w sprawie zwalczania handlu ludźmi i eksploatacji prostytucji z 1951 r.⁸⁵⁷
- Konwencja Międzynarodowej Organizacji Pracy (MOP) dotycząca jednakowego wynagrodzenia dla pracujących mężczyzn i kobiet za pracę jednakowej wartości, przyjęta w 1951 r.⁸⁵⁸
- Konwencja ONZ o Prawach Politycznych Kobiet z 1954 r. (Konwencja zobligowała państwa-strony do przyznania kobietom powszechnego prawa wyborczego)⁸⁵⁹
- Konwencja MOP dotycząca dyskryminacji w zakresie zatrudnienia i wykonywania zawodu z 1960 r.⁸⁶⁰

Już po rozpadzie ZSRR, FR przyjęła także Deklarację ONZ o Likwidacji Przemocy wobec Kobiet z 20.12.1993 r., w której zdefiniowano, czym jest przemoc wobec kobiet: „termin „przemoc wobec kobiet” zostaje zdefiniowany, jako: wszelki akt przemocy związany z faktem przynależności danej osoby do określonej płci, którego rezultatem jest, lub może być, fizyczna, seksualna lub psychiczna krzywda lub cierpienie kobiet, włącznie z groźbą popełnienia takich czynów, wymuszeniem lub arbitralnym pozbawieniem wolności, niezależnie od tego, czy te

⁸⁵⁶ Konwencja o likwidacji wszystkich form dyskryminacji kobiet; źródło: http://www.opc.uj.edu.pl/poradnik/links/pdf/kon_dysk_kob.pdf (10.10.2017).

⁸⁵⁷ Konwencja w sprawie zwalczania handlu ludźmi i eksploatacji prostytucji, źródło: http://www.unice.un.org.pl/rownouprawnienie/instrumenty_mn.php (10.10.2017).

⁸⁵⁸ Konwencja Międzynarodowej Organizacji Pracy dotycząca jednakowego wynagrodzenia dla pracujących mężczyzn i kobiet za pracę jednakowej wartości; źródło: http://mfe.free.ngo.pl/rowni_w_roznorodnosci_i_wobec_prawa/prawo/konwencja_nr_100_miedzynarodowej_organizacji_pracy_dotyczaca_jednakowego_wynagrodzenia_dla_pracujacych_mezczyzn_i_kobiet_za_prace_jednakowej_wartosci.pdf (20.10.2017).

⁸⁵⁹ Konwencja ONZ o Prawach Politycznych Kobiet z 1954 r.; źródło: http://www.unice.un.org.pl/rownouprawnienie/instrumenty_mn.php (20.10.2017).

⁸⁶⁰ Konwencja Międzynarodowej Organizacji Pracy dotycząca dyskryminacji w zakresie zatrudnienia i wykonywania zawodu; źródło: <http://www.mop.pl/doc/html/konwencje/k111.html> (20.10.2017).

mają miejsce w życiu publicznym czy prywatnym.”⁸⁶¹ W Deklaracji podkreśla się, że państwa mają obowiązek podjęcia działań zmierzających do zapobiegania oraz ścigania i karania aktów przemocy wobec kobiet, bez względu na to, czy sprawcą jest osobą publiczną czy prywatną.⁸⁶²

Ratyfikowane przez FR lub przyjęte po ZSRR akty prawa międzynarodowego dotyczące równouprawnienia płci i ochrony praw kobiet dają solidną bazę do budowy prawa krajowego w tej kwestii, ale też stawiają przed państwami-sygnatariuszami konkretne zadania do zrealizowania.

4.1.3. Instytucje doradcze przy organach władzy federalnej zajmujące się prawami kobiet

Prócz oficjalnych dokumentów i programów działania, sytuacją kobiet zajmują się także odpowiednie komisje i departamenty. Te na szczeblu federalnym, które działały najefektywniej to:

- Komitet Dumy Państwowej ds. kobiet, rodziny i młodzieży,
 - Komisja ds. Kobiet, rodziny i demografii przy Prezydencie FR,
 - Komisja ds. Poprawy sytuacji kobiet przy Rządzie FR,⁸⁶³
 - Departament ds. dzieci, kobiet i rodziny przy Ministerstwie Pracy i Rozwoju Społecznego
- Komisja przy Przewodniczącym Rady Federacji ds. zapewnienia równych praw i równych możliwości mężczyzn i kobiet w Rosji.⁸⁶⁴

Owe organy także wydają swoje plany lub koncepcje dotyczące polepszenia sytuacji kobiet w Rosji. Jednym z najważniejszych dokumentów tego typu była „Koncepcja działań prawodawczych na rzecz zapewnienia równych praw i równych możliwości”, która została wydana przez Komitet Dumy Państwowej ds. kobiet, rodziny i młodzieży. Sama Duma przyjęła tę Koncepcję w listopadzie 1997 r. Od tamtej pory dokument ten jest podstawą wszelkich aktów

⁸⁶¹ Deklaracja ONZ o Likwidacji Przemocy wobec Kobiet; źródło: http://www.unicef.org/rownouprawnienie/instrumenty_mn.php (20.10.2017).

⁸⁶² Tamże.

⁸⁶³ Политика равных прав и равных возможностей для мужчин и женщин на рынке труда и ее реализация; źródło: <http://soc-work.ru/article/808> (22.10.2017)

⁸⁶⁴ Е.А. Баллаева Проблемы формирования ационального механизма по гендерному равенству в Российской Федерации (w:) Гендерное равенство в современном мире. Роль национальных механизмов, О.А.Воронина red., Москва 2008, s. 378-387.

prawnych uchwalanych przez Dumę o tej tematyce.⁸⁶⁵ Koncepcję przyjęto mimo tego, że sytuacja Rosjank na rynku pracy nie była nigdy częstym przedmiotem zainteresowania deputowanych. Za przesłankę do przyjęcia tego dokumentu uznano fakt, że prawa kobiet są nieodłączną częścią katalogu praw człowieka. W dokumencie tym przedstawiona została realna ocena sytuacji rosyjskich kobiet w wszystkich sferach życia, a przede wszystkim, sytuacja na rynku pracy. Dzięki temu, opracowano strategię i plan działań, dla poprawy tej sytuacji, a w szczególności dla zapewnienia równych praw i możliwości dla kobiet i mężczyzn.⁸⁶⁶

Kolejnym ważnym dokumentem o randze federalnej jest projekt ustawy „O państwowych gwarancjach równych praw i wolności i równych możliwości kobiet i mężczyzn w Federacji Rosyjskiej” (“О государственных гарантиях равных прав и свобод и равных возможностей мужчин и женщин в Российской Федерации”). Ustawa ta jest w trakcie przygotowań i znajduje się obecnie w Dumie Państwowej. Inicjatorką tej ustawy była Minister Zdrowia i Rozwoju Społecznego, Tatiana Golikowa (Татьяна Голикова). Tak jak poprzednie akty prawne o tej tematyce, także ta ustawa mówi o ustanowieniu państwowych gwarancji równych praw i możliwości dla kobiet i mężczyzn oraz ukierunkowana jest na zwalczanie wszelkich form dyskryminacji ze względu na płeć i stworzenie warunków dla równości płci we wszystkich sferach państwowej, jak i społecznej egzystencji.⁸⁶⁷ Projekt zakłada pełny katalog gwarancji, które jeszcze bardziej uściślają obszar zainteresowania tego dokumentu:

- gwarancja równych praw wyborczych, równego dostępu kobiet i mężczyzn do stanowisk publicznych. Równy dostęp do pracy, równa opłata za tą samą pracę kobiet i mężczyzn, równe możliwości przy podwyższaniu kwalifikacji, udogodnienia dla pracowników ciąży i rodziców z małymi dziećmi,
- zapewnienie równości płci w życiu rodzinnym jak i w ochronie zdrowia dzięki zagwarantowaniu przez państwo bezpłatnej służby zdrowia i opieki medycznej niezależnie od płci oraz zwrócenie szczególnej uwagi na zapewnienie opieki matce i dziecku,
- gwarancja równego dostępu do wykształcenia i oświaty,
- gwarancja uznania pracy w domu i równego jej traktowania. Obie płcie powinny ponosić taką samą odpowiedzialność za pracę w domu. Nie może ona być przedmiotem dyskryminacji, powinna natomiast być podzielona równo pomiędzy mężczyznę i kobietę,

⁸⁶⁵ Концепция законотворческой деятельности по обеспечению равных прав и равных возможностей мужчин и женщин. Комитет Государственной Думы РФ по делам женщин, семьи и молодежи; źródło: <http://www.a-z.ru/women/texts/kontzr.htm> (23.10.2017).

⁸⁶⁶ Политика равных прав и равных возможностей для мужчин и женщин..., dz. cyt.

⁸⁶⁷ О государственных гарантиях равных прав и свобод и равных возможностей мужчин и женщин в Российской Федерации; źródło: http://www.womnet.ru/prava/2001/nomer_11/proekt.htm (26.10.2017).

- gwarancja zakazu prześladowania ze względu na płeć oraz gwarancja wsparcia dla osób dotkniętych molestowaniem w miejscu pracy.⁸⁶⁸

Co ważne, dokument wymienia urzędy i instytucje państwowe, które są odpowiedzialne za realizację jej zapisów. Na pierwszym miejscu stawiany jest Prezydent FR, który jako gwarant przestrzegania Konstytucji (art. 80 Konstytucji), w miarę możliwości jakie daje mu pełniony przez niego urząd, stoi na straży przestrzegania zasad zawartych w dokumencie. Następnie Zgromadzenie Federalne także zobowiązane jest do zapewnienia przestrzegania równych praw kobiet i mężczyzn przez to, że formułuje prawne ramy polityki państwa. Zarówno Rada Federacji jak i Duma Państwowa, w swoich działaniach, powinny przestrzegać tych zasad i, co więcej, dać im wyraz w swoich postanowieniach. Rząd jest odpowiedzialny za realizację zapisów ustawy, bo to on formułuje federalne programy urzeczywistniające równość płci i zapewnia wprowadzenie ich w życie. Zapewnia również środki finansowe na realizację polityki państwa w tej kwestii w ramach budżetu federalnego, kontroluje działalność organów państwowych odpowiedzialnych za realizację polityki równości płci. Także władze poszczególnych podmiotów Federacji zostały obarczone odpowiedzialnością za realizację polityki walki z dyskryminacją płci. Biorą one udział we wdrażaniu jednolitej polityki równości płci przez realizację regionalnych programów walki z dyskryminacją płci.⁸⁶⁹

E.A. Ballaewa (E.A. Баллаева) zwraca uwagę na kryzys instytucjonalny polityki równouprawnienia. Od momentu wprowadzenia reformy instytucji państwowych w 2000 r. już w tym samym roku, zlikwidowano Komisję ds. Kobiet, rodziny i demografii działającą przy Prezydencie FR. Dekretem prezydenckim z dn. 09.03.2004 r. nr 314 "О системе и структуре федеральных органов исполнительной власти", ówczesny mechanizm równouprawnienia został de facto zniesiony – zakończyła swoją działalność Komisja przy Rządzie FR oraz szereg innych instytucji tego typu działających przy organach władzy federalnej. Przyjęty w 2003 r. w pierwszym czytaniu projekt ustawy „О государственных гарантиях равных прав и свобод и равных возможностей мужчин и женщин в Российской Федерации”, nie został przekazany do dalszych prac. W związku z tym, FR nie posiada odpowiedniej bazy prawnej i efektywnych procedur mających na celu przeciwdziałanie i zwalczanie dyskryminacji. Faktyczna likwidacja opisanego państwowego mechanizmu mającego na celu polepszenie sytuacji kobiet, ma swoje odbicie w aktualnej sytuacji, gdy władze państwowe reorientują swoją politykę społeczną.

⁸⁶⁸ Tamże.

⁸⁶⁹ Tamże.

Dodatkowo, w środkach masowego przekazu można usłyszeć opinie polityków, że w aktualnej sytuacji, naruszenie obywatelskich wolności jest nie tylko dopuszczalne, ale też możliwe.⁸⁷⁰

Jeszcze w 2005 r. stworzono nową instytucję – Międzyresortową Komisję ds. Zapewnienia Równości Płci w Federacji Rosyjskiej, a przy Ministerstwie Zdrowia utworzono Radę ds. Problemów Płci (Координационный совет по гендерным проблемам). Pracom Komisji przewodniczył Minister Zdrowia. Jednak w 2007 r., po zmianach w składzie rządu, Komisja została rozwiązana.⁸⁷¹ Komisja przy Przewodniczącym Rady Federacji ds. zapewnienia równych praw i równych możliwości mężczyzn i kobiet w Rosji także została rozwiązana w 2012 r. decyzją Przewodniczącego Rady Federacji. Aktualnie w ramach struktur Narodowego Mechanizmu funkcjonują:

- Komitet Dumy Państwowej ds. rodziny, kobiet i dzieci (Комитет Государственной Думы по вопросам семьи, женщин и детей)
- Rada ds. realizacji Narodowej Strategii Działań na rzecz Kobiet na lata 2017-2022 (Координационный совет по реализации Национальной стратегии действий в интересах женщин на 2017–2022), która została powołana w celu realizacji najnowszej strategii Rządu dotyczącej kobiet.

08.03.2017 r. zatwierdzono przez Rząd FR Narodową Strategię Działań na rzecz Kobiet na lata 2017-2022 (Национальная стратегия действий в интересах женщин на 2017 – 2022). Określa ona główne kierunki polityki państwa dotyczące kobiet. Strategia była przygotowana w oparciu o rozległe konsultacje nie tylko z przedstawicielami zainteresowanych resortów czy przedstawicieli organów władzy wykonawczej, ale też w oparciu o konsultacje z ośrodkami naukowymi czy organizacjami społecznymi, m.in. Związek Kobiet Rosji (Союз женщин России), Konsorcjum kobiecych organizacji pozarządowych (Консорциум женских неправительственных организаций). W pierwszym etapie realizacji strategii (lata 2017-2018) ma zostać przygotowany konkretny plan działań, dzięki któremu do 2022 r. zostaną osiągnięte cele związane z:

- ochroną zdrowia kobiet, szczególnie związane z chorobami zawodowymi, zmniejszenia umieralności przy porodzie, zmniejszenia liczby aborcji
- zmniejszeniem różnicy w wynagrodzeniu za pracę między płciami
- promowaniem wśród kobiet przedsiębiorczości

⁸⁷⁰ Е.А. Баллаева Проблемы формирования национального механизма по гендерному равенству в Российской Федерации, dz.cyt. s. 378-387.

⁸⁷¹ Tamże.

- przeciwdziałaniem przemocy wobec kobiet
- zwiększeniem udziału kobiet w organach władzy, w partiach politycznych.⁸⁷²

4.2. Sytuacja Rosjanek na rynku pracy

Z raportu „Kobiety, biznes i prawo 2016”⁸⁷³ przygotowanego przez Bank Światowy wynika, że kraje Europy i Azji Środkowej wyróżniają się pośród badanych państw, rozwiniętym prawem własności, możliwościami kredytowania przedsięwzięć, rozwiniętym systemem urlopów rodzicielskich dostępnych, zarówno dla matek, jak i ojców. Co tyczy się Rosji, raport podkreśla, że Rosjankom przysługuje płatny urlop macierzyński trwający 140 dni oraz szeroki wachlarz dodatkowych dni wolnych przeznaczonych do opieki nad dzieckiem. Co do wieku emerytalnego, w Rosji jest on wcześniejszy, niż w wielu innych krajach (60 lat dla mężczyzn i 55 dla kobiet). Jednakże raport wskazuje, że przepisy prawa pracy państw tego regionu, ograniczają dostęp kobiet do pracy w niektórych zawodach. W tej kwestii raport wyróżnił właśnie Rosję jako państwo, w którym występuje największa liczba barier dotyczących kobiet w dostępie do zawodów. Rosyjskie regulacje prawne wymieniają 456 specjalizacji, gdzie kobiety nie mogą być zatrudnione.⁸⁷⁴

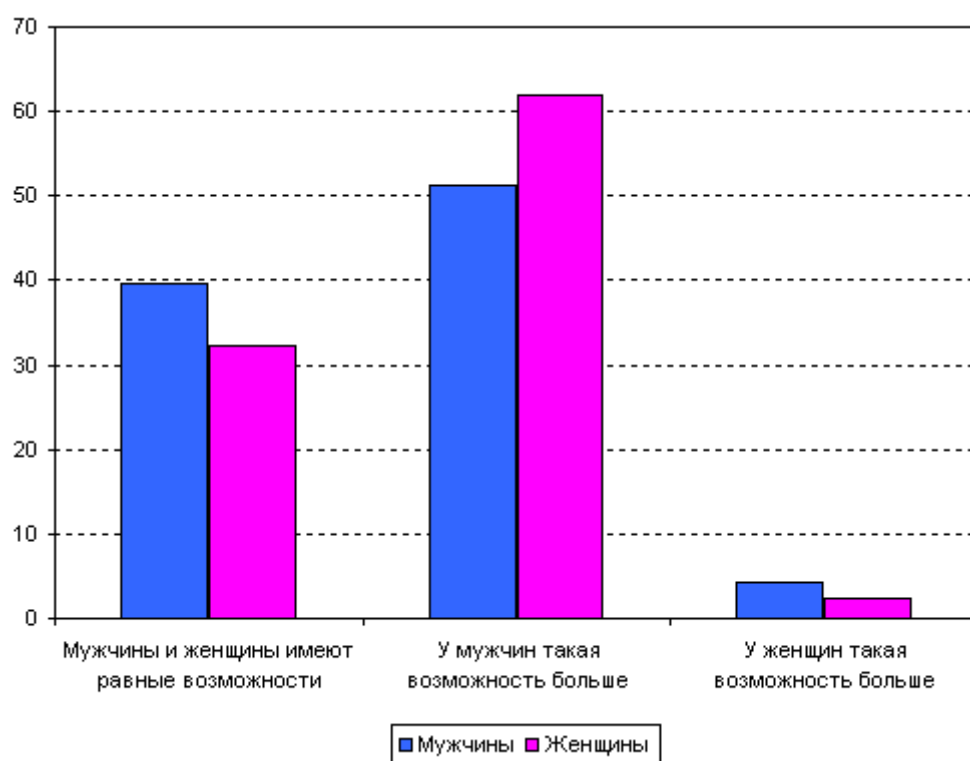
Marina Krasilnikowa z Centrum Lewady uważa, że wyniki raportu ukazują typową dla kraju rozbieżność między obowiązującym prawem a jego zastosowaniem w praktyce. Często zdarza się też, że Rosjanki świadomie rezygnują z tych ulg ze względu na niskie świadczenia przysługujące im z tytułu urlopu macierzyńskiego. Eksperci Banku Światowego zwracają także uwagę na istotne różnice między kobietami a mężczyznami w wynagrodzeniu za pracę. Kobiety w Rosji znacznie częściej niż mężczyźni posiadają niskopłatną pracę. Normą jest, że ich pensja jest o około 30% niższa niż pensja mężczyzn, którzy zajmują analogiczne stanowiska.

⁸⁷² Национальная Стратегия действий в интересах женщин на 2017 - 2022 годы; źródło: <http://static.government.ru/media/files/njlkIvH7WCvOIRmcucV4jdNihEmTOUe.pdf> (03.07.2018).

⁸⁷³ Projekt Banku Światowego „Kobiety, biznes i prawo” miał na celu sprawdzić w jaki sposób i czy w ogóle w prawo i wszelkiego rodzaju instytucje wprowadzają, pielęgnują różnice płciowe i czy owa dyferencjacja między płciami wpływa na sytuację kobiet na rynku pracy lub rozwój ich przedsiębiorczości. W raporcie przeanalizowano prawodawstwo 173 państw pod względem: dostępu do instytucji, korzystania z własności prywatnej, możliwości znalezienia pracy, tworzenia zachęt do pracy, dostępu do kredytów, poszukiwania pomocy prawnej i ochronę kobiet przed przemocą. Raport publikowany jest, co dwa lata; źródło: <http://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/press-release/2015/09/09/despote-progress-laws-restricting-economic-opportunity-for-women-are-widespread-globally-says-wbg-report> (21.10.2017).

⁸⁷⁴ Tamże.

Dla przedstawienia pełniejszego obrazu warunków na rosyjskim rynku pracy, warto przywołać dane rosyjskiej instytucji zajmującej się monitorowaniem warunków ekonomicznych życia społeczeństwa rosyjskiego (Российский мониторинг экономического положения и здоровья населения РМЭЗ) z 2000 r., gdzie zapytano Rosjanki i Rosjan o to, kto ma większe szanse na zatrudnienie.⁸⁷⁵ Jak widać z danych wykresu, same Rosjanki uważają, że mężczyźni mają większe szanse na znalezienie pracy, podobne zdanie mają spytani Rosjanie. Najsmutniejszy jest fakt, że obie płcie zgadzają się, co do faktu, że to kobiety są w trudniejszej sytuacji, jeśli chodzi o znalezienie pracy.

Wykres 1. Szanse na zatrudnienie według kobiet i mężczyzn; С. Роцин, Равны ли женщины мужчинам?; źródło: <http://demoscope.ru/weekly/2005/0219/tema05.php>

Co ważne, fakt bycia aktywnym zawodowo nie jest gwarantem stabilności finansowej. Na świecie kobiety stanowią 60% z 550 milionów pracujących osób, które żyją na granicy biedy na świecie.⁸⁷⁶ Na sytuację finansową kobiet podejmujących pracę, wpływa także rodzaj

⁸⁷⁵ С. Роцин, Равны ли женщины мужчинам?; źródło: <http://demoscope.ru/weekly/2005/0219/tema05.php> (10.10.2017).

⁸⁷⁶ О.Б., Аникеева, Женщины России и мира на уровне принятия решений, „Аналитическое управление аппарата Совета Федерации, аналитический вестник Серия: Основные проблемы социального развития России, Гендерная политика в России и в мире: вопросы теории и практики”, nr 25 (342), Москва 2007, s.48-72.

podjęwanego zatrudnienia. Jeszcze w 2007 r. zwracano uwagę na wzrost skali podejmowania zatrudnienia nieformalnego wśród kobiet, przez co traciły one sporą część przywilejów socjalnych dostępnych dla osób zatrudnionych na formalnych zasadach. Formy zatrudnienia przyjmują różne kształty. Dla państw Wspólnoty Niepodległych Państw, charakterystyczne jest zatrudnianie kobiet w niepełnym wymiarze czasu pracy. Ta forma zatrudnienia często podejmowana jest w celu uzupełnienia budżetu domowego, a także podejmowanie pracy w handlu przygranicznym.⁸⁷⁷ W grupie 13% ogółu pracujących w niepełnym wymiarze, mężczyźni stanowią 4%.⁸⁷⁸

Z. Chotkina (З.А. Хоткина) zauważa, że źródłem nierównego traktowania kobiet w społeczeństwie, a szczególnie, marginalizacja ich pozycji na rynku pracy, jest nieadekwatna ocena społeczna ich wkładu w rynek pracy.⁸⁷⁹ Według danych Росстат (Федеральная служба государственной статистики) dotyczących aktywności zawodowej Rosjan, w listopadzie 2005 r. kobiety stanowiły 49% wszystkich aktywnych zawodowo. W sektorze usługowym stanowiły 70% kadry, wśród robotników niewykwalifikowanych – 51% kadry. Kobiety wciąż stanowią większość zatrudnionych w tzw. sferze budżetowej (np. w oświacie stanowią – 81%, w ochronie zdrowia – 80%), dla której charakterystyczne jest niskie wynagrodzenie.⁸⁸⁰

Dla oceny dynamiki rozwoju aktywności ekonomicznej społeczeństwa można posłużyć się także danymi Росстата. Wskazują one na obniżenie aktywności ekonomicznej Rosjan w latach 90. XX w. zarówno wśród kobiet jak i mężczyzn. Alternatywnym źródłem informacji jest Rosyjski monitoring sytuacji gospodarczej i zdrowia publicznego (Российский мониторинг экономического положения и здоровья населения; РМЭЗ), którego dane wskazują, że wśród mężczyzn spadek aktywności w sferze ekonomicznej był bardziej zauważalny. Mimo kryzysu ekonomicznego lat 90. XX w., wśród żeńskiej części społeczeństwa nowego państwa rosyjskiego, zachował się wysoki stopień aktywności ekonomicznej.⁸⁸¹ Można nawet pokusić się o stwierdzenie, że wzrost aktywności ekonomicznej Rosjank w dobie kryzysu ekonomicznego jest cechą charakterystyczną, gdyż od momentu rozpoczęcia kryzysu ekonomicznego w 2008 r. zwiększała się liczba kobiet pracujących na stanowiskach menadżerskich w firmach działających na terytorium rosyjskim. Na tę tendencję

⁸⁷⁷ Федотовская Т.А., Гендерные аспекты социальной политики. dz.cyt.

⁸⁷⁸ С. Ogloblin, Gender Earnings Differential in Russia, "Industrial and Labor Relations Review", 1999. Vol. 52.No. 4, s. 608.

⁸⁷⁹ З.А. Хоткина, Гендерная асимметрия в сфере занятости, Материалы 1-й Российской летней школы по женским и гендерным исследованиям, Москва 1997, s. 62.

⁸⁸⁰ А. С. Ножова, Женщина на рынке труда, „Молодой ученый”, 2015, nr 21, s. 363-367.

⁸⁸¹ Женщины в сфере занятости и на рынке труда в российской экономике (эмпирические исследования гендерных различий трудового поведения на основе данных РМЭЗ), Гендер и экономика: мировой опыт и экспертиза российской практики, Москва 2002, s. 212–234.

zwrócił uwagę Pricewaterhouse Coopers (PwC) – wśród awansujących na stanowiska menadżerskie w 2009 r. kobiety stanowiły 40%, rok wcześniej - 30%. W środowisku finansowym w 2009 r. wśród kadry menadżerskiej kobiety stanowiły 39%, dwa lata wcześniej – 10%. Natalia Dimitriewa z tej tendencji wyciągnęła inny wniosek – gdy warunki ekonomiczne się pogarszają, firm nie stać na wysokie wynagrodzenia, a warunki pracy i odpowiedzialność związana z zajmowanym stanowiskiem zwiększają się, pracodawcy decydują się na zatrudnienie kobiety. Tendencja ta zauważona została także w innych państwach.⁸⁸²

Kobiety, którym społecznie narzucono pełną odpowiedzialność za wychowanie dzieci, w momencie urodzenia dziecka decydują się na urlop macierzyński, który w warunkach rosyjskich jest długi. W rezultacie długiej przerwy w życiu zawodowym tracą więcej możliwości rozwoju zawodowego. Należy pamiętać, że prócz przerwy związanej z porodem i urlopem macierzyńskim, rodzicom przysługuje bogaty pakiet przywilejów związanych ze zwolnieniami od pracy, z których częściej korzysta matka niż ojciec dzieci.⁸⁸³ Powoduje to często, niedocenianie przez pracodawcę kobiety-matki jako pracownika. Są one pomijane w awansach, gdyż zakłada się, że nie będą mogły poświęcić się w pełni pracy ze względu na swoje obowiązki domowe. Wszelkiego rodzaju przerwy w pracy rzutują w późniejszym etapie na wysokość emerytury, nie mówiąc o sytuacjach, gdy kobieta staje się samotną matką i jedyną osobą zarabiającą na rzecz gospodarstwa domowego.⁸⁸⁴

Mimo tych tendencji, zgodnie z wynikami badań, Rosjanki wykazują wysoki poziom motywacji do kontynuowania aktywności zawodowej po urodzeniu dziecka. W okresie realizowania badań aktywnych zawodowo było 66% badanych mam, pytane o przyszłość – 80% badanych deklaroowało taką aktywność. 19% badanych widziało siebie w roli gospodyni domowej.⁸⁸⁵ Zapewne na wyniki tego badania ankietowego wpływ miał fakt, że większość rosyjskich gospodarstw domowych nie może sobie pozwolić na życie z jednej wypłaty.

⁸⁸² Н. Дмитриева, Женское движение России: современное состояние и потенциал роста (w:) Женское движение в России: вчера, сегодня, завтра. Материалы конференции; Г.М. Михалева red., Москва 2010; s. 49-54.

⁸⁸³ Głównymi beneficjentkami pomocy dla dzieci niepełnosprawnych są ich matki lub babcie (86%), zwolnienia lekarskie w celu opieki nad chorym dzieckiem lub innym członkiem rodziny, w 98 przypadkach na 100 wystawiane jest dla matki lub babci; za: Е.А. Баллаева, Гендерное равенство и реформы здравоохранения; Гендерные стереотипы в современной России, И. Б. Назарова, Е. В. Лобза red., Москва 2007, s.72-97.

⁸⁸⁴ С.В. Поленина, Права женщин в системе прав человека: международный и национальный аспект, źródło: <http://www.owl.ru/win/books/polenina/index.htm> (03.07.2018).

⁸⁸⁵ И. Козина, Работающие матери: условия занятости и социальная поддержка, Женское движение в России: вчера, сегодня, завтра. Материалы конференции, Г.М. Михалева red., Москва 2010, s. 19-34.

4.2.1. Kobiety w biznesie

Kobieca przedsiębiorczość zaczęła się rozwijać w państwie rosyjskim na początku lat 90. XX w. Co ciekawe, rozwijała się ona pomimo zmian gospodarczych ówczesnego okresu, które coraz bardziej wypychały kobiety na margines rynku pracy. To Rosjanki były najczęstszymi beneficjentkami inicjatyw, zwykle tych lokalnych, które miały na celu wsparcie rozwoju prywatnej przedsiębiorczości.⁸⁸⁶

W 2000 r. w Rosji kobiety stanowiły 8-12% przedsiębiorców w sektorze małych i średnich przedsiębiorstw. Natomiast, w 2015 r. kobiet prowadzących własną działalność gospodarczą było już 43%.⁸⁸⁷ Co ciekawe, połowa przedsiębiorstw, na czele których stoją kobiety są ukierunkowane prospołecznie i biorą udział w programach pomocowych – zatrudniają trwale bezrobotnych, samotnych rodziców, rodziców z rodzin wielodzietnych. Zgodnie z danymi Ministerstwa Pracy i Rozwoju Społecznego z 1997 r. społeczne inicjatywy kobiece to jedna z najbardziej rozpowszechnionych form aktywności i wsparcia społecznego.⁸⁸⁸

Przykładem łączenia aktywności społecznej i biznesowej Rosjanek jest klub Деловая женщина - organizacja zrzeszająca kobiety-przedsiębiorców obwodu Iwanowskiego, która postawiła sobie za cel wsparcie dla tamtejszego przemysłu tekstylnego. W obwodzie czelabińskim od 1992 r. z sukcesami działa Женский деловой центр. Prowadzi on działalność zarówno kulturalną, jak i podejmuje działania pomocowe: prowadzi agencję wspierającą bezrobotnych w szukaniu zatrudnienia, centrum konsultacyjne świadczące porady dla początkujących przedsiębiorców. Centrum założyło klub Уральские мастерицы, w którym działa ponad 100 kobiet. Współpracuje z klubem ponad 50 prywatnych instytucji i 30 czelabińskich firm.⁸⁸⁹

⁸⁸⁶ W obwodzie tuskim kobiety są menadżerkami małych i średnich przedsiębiorstw w sektorze handlowym, marketingowym, usługowym. W rejonie rolniczym kobiety stanowią 10-15% przedsiębiorców, gdzie nie tylko zajmują się handlem, ale prowadzą też swoje małe zakłady rzemieślnicze – piekarnie, cukiernie. Т.П. Лысенко, Социально-экономическое положение женщин Тульской области, Женщины за социальную безопасность и устойчивое развитие, Москва 1997, s. 54-55.

⁸⁸⁷ А. С. Ножова, Женщина на рынке труда, „Молодой ученый”, 2015, nr 21, s. 363-367.

⁸⁸⁸ Przykładem takiej działalności może być powstała w 1995 r. Ассоциация независимых женских объединений. Jest to organizacja zrzeszająca aktualnie 36 kobiecych organizacji pozarządowych.; źródło: <http://www.owl.ru/win/women/aiwo/> (10.11.2017).

⁸⁸⁹ С.В. Поленина, Права женщин в системе прав человека: международный и национальный аспект, dz.cyt.

4.2.2. Wynagrodzenie za pracę

W lipcu 2010 r. Rosja przedstawiła na forum ONZ raport o wypełnieniu Konwencji ONZ o likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet w FR. W warunkach kryzysu ekonomicznego, według ONZ, dyskryminacja kobiet, w szczególności w sferze ekonomii, pogłębiła się. Kobiety pozostały najniżej opłacaną grupą ludności, różnice w wynagrodzeniu za pracę między płciami, mimo tego, że Rosjanki posiadają lepsze wykształcenie (w 2011 r. 67% Rosjanek posiadało wyższe wykształcenie), aniżeli Rosjanie (w 2011 r. 46% posiadało wyższe wykształcenie). Dodatkowo, pojawiło się nowe zjawisko, tzw. „nowych biednych” (новые бедные). Jest to grupa społeczna żyjąca w biedzie, mimo tego, że jest aktywna zawodowo. Większość z nich stanowią właśnie kobiety.⁸⁹⁰

Według danych Госкомстата w 1998 r. średnia płaca kobiety wyniosła 70% średniej płacy mężczyzny, w 2000 r. — 63,2%, w latach 2001–2002 — 63%, w 2003 r. — 64%. Są to dane ze średnich i wielkich przedsiębiorstw. Włączenie w tę statystykę małych przedsiębiorstw, jeszcze bardziej zwiększyłoby różnicę w zarobkach.⁸⁹¹ Związane jest to z faktem, że występują one przede wszystkim w sektorze usługowym, w którym zatrudniane są w większości kobiety.⁸⁹² Natomiast w 2005 r. średnia płaca kobiety, zgodnie z danymi Росстат na październik, stanowiła 61% płacy mężczyzny.⁸⁹³ Największa przepaść w wysokości zrobków dotyczy tych gałęzi zatrudnienia, gdzie kobiety stanowią większość kadry. Na stanowiskach, gdzie wymaga się średniego i wyższego wykształcenia, średnia płaca kobiety stanowi 45-47% płacy mężczyzny, zgodnie z danymi РМЭЗ z 2001 r. Pod względem wieku, najmniejsze różnice w płacach dotyczą grup wiekowych tuż przed przejściem na emeryturę, największe różnice dotyczą grupy 41-45 lat.⁸⁹⁴ W 2016 r. w Rosji mężczyźni zarabiali o 30% więcej niż kobiety. Ta różnica w wynagrodzeniu za pracę nie dotyczy tylko stanowisk niższego szczebla. Zgodnie z danymi portalu Superjob.ru, w Rosji średni miesięczny dochód kobiety zajmującej stanowisko menadżerskie w sektorze sprzedaży wynosi ok. 96 tys. rubli. Dochód mężczyzny

⁸⁹⁰ Т. Семме, Женский мир глазами исследователя. Wywiad z В. Г. Ушакова, nr 3 (3828), 7.03. 2011; źródło: <http://journal.spbu.ru/wp/?p=4140> (12.11.2017).

⁸⁹¹ Гендерное равенство и расширение прав и возможностей женщин в России в контексте целей развития тысячелетия, С.Ю. Рошин, Н.В. Зубаревич, С.Г. Айвазова ред., Москва 2005, s.11-14.

⁸⁹² С. Рошин, Равны ли женщины... dz.cyt.

⁸⁹³ Т.А., Федотовская, Гендерные аспекты социальной политики, „Аналитическое управление аппарата Совета Федерации, аналитический вестник. Dz.cyt. s. 5-24.

⁸⁹⁴ С.Ю. Рошин, О.А. Горелкина, Гендерные различия в заработной плате: микроэкономический анализ факторов и тенденций, Гендерное неравенство в современной России сквозь призму статистики, Москва 2004, s 130–146.

na analogicznym stanowisku to ok. 147 tys. rubli.⁸⁹⁵ Różnice w wynagrodzeniu między płciami często tłumaczy się tym, że kobiety i mężczyźni pracują w różnych sektorach gospodarki. Jak widać, porównując dochody mężczyzn i kobiet, którzy pracują na tych samych stanowiskach, także można zauważyć dysproporcje. Przykładowo, w 2010 r. w Moskwie podział płciowy na stanowiskach asystenckich kształtował się następująco: 91% kobiet 9% mężczyzn. Jednak nawet wśród tych 9% mężczyzn poziom dochodów okazał się 1,5 raza wyższy mimo tego, że zajmowali to samo stanowisko co kobiety. W Sankt-Petersburgu na podobnych stanowiskach asystenckich, mężczyźni stanowili 6% a kobiety 94%. W tym przypadku także dochód mężczyzn na tym samym stanowisku był o 1,3 raza wyższy niż kobiet.⁸⁹⁶

Analiza różnic pensji z 2001 r. pokazuje, że największa dysproporcja miała miejsce w wysokowykwalifikowanych grupach zawodowych, w których kobiety stanowią mniejszość. Dyskryminacja ze względów zarobkowych w określonych gałęziach gospodarki istnieje nawet w tych branżach, gdzie kobiety stanowią większość zatrudnionych. Przykładowo, w służbie państwowej zarobki mężczyzn dwukrotnie przewyższają zarobki kobiet, związane jest to z tym że kobiety zajmują zwykle najniższe stanowiska. Jednak różnice w zarobkach między obiema płciami dotyczą także osób zajmujących te same stanowiska. Według danych Госкомстата z 2000 r. ta różnica związana była z tym, że kobietom ustalano wprost niższe stawki taryfowe.⁸⁹⁷ Dodatkowo, kobiety stanowią większość w takich gałęziach gospodarki, jak: ochrona zdrowia i pomoc społeczna (procentowy udział zatrudnienia mężczyzn w tym sektorze przez ostatnie 9 lat nie przekroczył 20%), oświata (kobiety stanowią 4/5 kadry), kultura i sztuka (67,5 – 72,5% udziału kobiet) finanse i ubezpieczenia (w okresie 1994 – 2002 udział kobiet w tej gałęzi gospodarki zmniejszył się z 74,5% do 69,3%), gdzie zarobki są o około 0,65% niższe od krajowych zarobków.⁸⁹⁸

Różnice w wynagrodzeniu za pracę wciąż tłumaczy się tradycją czy tkwiącymi w społeczeństwie przekonaniami. Przykładem na to są słowa rosyjskiej psycholożki Ewgenii Protasowej (Евгения Протасова), która w wypowiedzi dla gazety „Московский Комсомолец” stwierdziła: „В основном они передаются с малых лет нашими родителями — из поколения в поколение. У наших предков были земли, поля, где работали мужчины, а женщинам доставались дом, хозяйство, дети. Именно тогда, в давние времена,

⁸⁹⁵ И. Бадмаева, Тренды рынка труда в 2017 году; źródło: <http://nvdaily.ru/info/93412.html> (12.11.2017).

⁸⁹⁶ Е. Герасимова, Женщины в трудовых отношениях в России (w:) Женское движение в России: вчера, сегодня, завтра. Материалы конференции; Г.М. Михалева red., Москва 2010, s.14-18.

⁸⁹⁷ И.Е. Калабихина, Гендерные вопросы в России в конце XX века. Фокус - групповое исследование в горской и сельской местности, Москва 2004, s. 13.

⁸⁹⁸ С. Рошин, Равны ли женщины...dz.cyt.

сложилось понимание, что мужчина — это кормилец, и тяжелая работа на нем. Времена поменялись, а убеждения остались. Поэтому женщина, зная о разнице в заработной плате между полами, подсознательно принимает условия игры и зачастую не отстаивает свои права”.⁸⁹⁹

4.2.3. Wykształcenie a pozycja na rynku pracy

Wśród obywateli aktywnych zawodowo to Rosjanki mogą się pochwalić lepszym poziomem wykształcenia niż aktywni zawodowo mężczyźni. Wysoki poziom wykształcenia wśród rosyjskich kobiet w większości jest zasługą okresu radzieckiego.

To kobiety częściej niż mężczyźni dążą do zakończenia studiów, które rozpoczęły i dążą do zdobycia jak najwyższego stopnia naukowego. Mężczyźni często nie kończą studiów, które rozpoczęli czasem nie kończą szkoły powszechnej.⁹⁰⁰

Można by wyciągnąć wniosek, że to kobiety powinny dominować w rosyjskiej nauce i kulturze. Jednak Rosjanki pod ciężarem „podwójnego obciążenia pracą”, znanego jeszcze z czasów radzieckich, oddają mężczyznom palmę pierwszeństwa w kwestii wyższych stanowisk naukowych czy w instytucjach kulturalnych. W ramach konferencji w 1993 r. „Женщины и свобода. Пути выбора в мире традиций и перемен”, wiceprezydent Rosyjskiej Akademii Nauk (РАН) W.N. Kydrjacew (В.Н.Кудрявцев) przybliżył następujące cyfry: w Rosyjskiej Akademii Nauk, wśród pracowników, kobiety stanowiły 32% kadry. Kobiety na studiach doktoranckich stanowiły 46,7%. Jednak tych, które już zdobyły stopień naukowy było o wiele mniej - 14% wśród wszystkich posiadających stopień doktorski. W Prezydium RAN od czasów E. Daszkowej (Е. Дашкова), która kierowała RAN w okresie rządów Katarzyny II, drugiej kobiety na tym stanowisku nie było.⁹⁰¹

⁸⁹⁹ И. Бадмаева, Тренды рынка труда в 2017 году; źródło: <http://nvdaily.ru/info/93412.html> (21.11.2017).

⁹⁰⁰ М.Е. Баскакова, Мужчины и женщины в системе образования, Гендерное неравенство в современной России сквозь призму статистики, źródło: <http://www.owl.ru/content/library/books/p54715.shtml> (23.11.2017).

⁹⁰¹ С.В. Поленина, Права женщин в системе прав человека. Dz.cyt.

4.2.4. Dyskryminacja na rynku pracy

Zgodnie z wynikami badań przeprowadzonymi przez Iwanowskie Centrum gender studies (Ивановский центр гендерных исследований) na temat dyskryminacji płciowej na rynku pracy, ponad połowa badanych doświadczyła dyskryminacji w tej sferze aktywności. Z drugiej jednak strony, co Olga Sznyrowa (Ольга Шнырова) zresztą podkreśla, rosyjskie prawodawstwo z należytą starannością podchodzi do kwestii równości na rynku pracy: „нарушения наших законных интересов в зависимости от пола, расы, национальности, языка, происхождения, имущественного и должностного положения, места жительства, отношения к религии, убеждений, принадлежности к общественным объединениям или каким-либо социальным группам”. Tak definiuje dyskryminację w art.136 kodeks karny FR.

Kara za dyskryminację także jest dość poważna – dopuszcza ograniczenie wolności do lat 5 lat. Artykuł 3. kodeksu pracy FR mówi o niedopuszczeniu sytuacji dyskryminacji w sferze pracy. Obowiązują także zapisy Konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet. W praktyce jednak, na wokandzie pojawia się niewiele spraw w związku z dyskryminacją w sferze pracy, nie mówiąc o dyskryminacji ze względu na płeć. Jak pokazuje praktyka, niewielu prawników orietuje się jakie regulacje obowiązują w tej kwestii.⁹⁰² Wynikać by mogło, że w Rosji nie występuje zjawisko dyskryminacji w sferze pracy. Wyniki przeprowadzonych badań mówią jednak co innego. 20-25% badanych w wieku produkcyjnym zetknęła się z tym zjawiskiem. Na pierwszym miejscu znajdują się przypadki dyskryminacji ze względu na wiek, na drugim miejscu – przypadki dyskryminacji płciowej. Kobiety często padają ofiarą dyskryminacji nie tylko ze względu na wiek czy płeć, ale także pod względem statusu rodzinnego.⁹⁰³

Dodatkowo, rosyjscy eksperci podkreślają, że w wielu przypadkach przyznawane kobietom ulgi istnieją tylko na papierze. Problem dyskryminacji Rosjank na rynku pracy jest zauważany i często jest przedmiotem dyskusji. Dzięki temu wyróżniono rodzaje dyskryminacji na rynku pracy ze względu na miejsce zatrudnienia lub ze względu na skutki dyskryminacji:

- dyskryminacja występująca przy zatrudnianiu lub zwalnianiu z pracy. Związana z tym, że niektóre grupy społeczne są mniej chętniej zatrudniane, ale częściej zwalniane,
- dyskryminacja w dostępie do niektórych zawodów lub stanowisk niezależnie od przygotowania do danego zawodu lub stanowiska,

⁹⁰²О. Шнырова, И снова о женском. Дискриминация в контексте реформ: некоторые размышления в начале нового года; źródło: http://www.chaskor.ru/article/i_snova_o_zhenskom_21819 (20.10.2017).

⁹⁰³ Tamże.

- dyskryminacja przy nagradzaniu za pracę. Związana jest z niższym wynagrodzeniem dla pewnej grupy pracowników, które nie są związane z efektywnością pracy,
- dyskryminacja przy awansie w pracy.⁹⁰⁴

Jednym z najbardziej widocznych problemów jest dyskryminacja już na etapie rekrutacji pracowników. Przeprowadzono badania ogłoszeń o pracę w zamieszczanych w środkach masowej informacji, ale też tych, zamieszczanych przez państwowe urzędy pracy. Przeprowadzono analizę ogłoszeń o pracę z trzech miast: Moskwy, Samary, Kemerowie, pt. „Дискриминация в сфере труда: распространенность, формы и причины существования”, zrealizowane w 2007 r. przez Centrum Praw Społeczno-Pracowniczych (Центр социально-трудовых прав). Na podstawie analizy tychże ogłoszeń, gdzie wzięto pod uwagę 17 gazet z ogłoszeniami o pracę z czerwca 2007 r. stwierdzono, że płeć jest trzecią (po wieku i upominaniu się o prawa pracownicze), przyczyną dyskryminacji na rosyjskim rynku pracy.⁹⁰⁵ Średnio w 44% (59% – w Moskwie, 25% – w Kemerowie) ogłoszeń o pracę, znajdowały się wskazówki na temat wieku pracownika. W 56% ogłoszeń wskazywano, że na stanowisko szukano tylko mężczyzn, w 44% że ogłoszenie skierowane jest tylko do kobiet. Przy czym najniższa granica wieku to 23 lata, a najwyższa to 41 lat.⁹⁰⁶

W okresie kolejnego kryzysu ekonomicznego w 2008 r., tendencje w sferze rekrutacji uległy zmianie. Kobiety w średnim wieku, które posiadały już dzieci w wieku szkolnym lub starsze były bardziej pożądanymi pracownikami, niż te młodsze z małymi dziećmi lub bezdzietne, które mogły planować macierzyństwo.⁹⁰⁷ Pracodawca rosyjski często wychodzi z założenia, że kobieta musi łączyć obowiązki zawodowe z rodzinnymi, więc nie można od niej wymagać pełnego zaangażowania w pracę zawodową. Często zdarza się także, że kobiety, które już doświadczyły dyskryminacji na rynku pracy i wiedzą, że są traktowane jak gorszy pracownik, wybierają profesje, które nie wymagają większych kompetencji, czasami celowo zaniżają swoje ambicje zawodowe.⁹⁰⁸

⁹⁰⁴ С. Рошин, Равны ли женщины...dz.cyt.

⁹⁰⁵ Е. Герасимова, Женщины в трудовых отношениях в России, Женское движение в России: вчера, сегодня, завтра. Материалы конференции; Г.М. Михалева red., Москва 2010 г., s.14-18.

⁹⁰⁶ Тамże.

⁹⁰⁷ Co ciekawe, w ostatnich latach zauważono praktykę w rosyjskim zakładzie ubezpieczeń społecznych (Фондсоциального страхования (ФСС)), odmawiania rekompensowania kosztów poniesionych przez pracodawców w ramach wypłaty świadczeń z tytułu urlopu macierzyńskiego. ФСС tłumaczy się tym, że zapewne była to próba wyłudzenia środków na opłatę składek pracowniczych przez „świadome” zatrudnianie ciężarnej kobiety, gdzie wiadomo, że w tej sytuacji zakład ubezpieczeń społecznych pokrywa koszty. Тамże.

⁹⁰⁸ М. Бинефельд, Т.Я. Четвернина, Л.Д. Лакунина, Российские реформы и положение женщин на рынке труда и в обществе, „Журнал исследований социальной политики”, том 5, nr 3, 06.05.2011, s. 398.

Tendencje te są widoczne w każdej sferze funkcjonowania w rzeczywistości rosyjskiej i mają swoje źródła w okresie transformacji ustrojowej. Po upadku ZSRR, społeczeństwo rosyjskie borykało się z pewnego rodzaju sprzecznym przekazem. Z jednej strony odradzały się wzorce patriarchalne, które widziały kobietę tylko w sferze prywatnej, zajmującej się domem i wychowaniem dzieci a mężczyznę jako głównego opiekuna rodziny zapewniającego zabezpieczenie finansowe. Z drugiej strony warunki ekonomiczne spowodowały, że rosyjska rodzina nie była w stanie utrzymać się z jednej wypłaty. Ten rozdźwięk pomiędzy lansowanymi wartościami a realnymi potrzebami napędzany był przez kryzys ekonomiczny lat 90. XX w. Sprawił on, że miejsc pracy było coraz mniej, obie płcie rywalizowały na rynku pracy a stereotypy płciowe były narzędziem w tej walce. Dlatego też badacze używają pojęcia „ренессанс патриархата” dla określenia tych tendencji.⁹⁰⁹

Dowodem na taki stan rzeczy, mogą być między innymi artykuły prasowe publikowane w latach 90. XX w. W „Российская газета” opublikowano list jednego z czytelników – specjalisty instytutu naukowo-badawczego z Omska. Opisywał on swoje warunki pracy: płacę w wysokości 500 rubli, fakt że od pół roku nie otrzymał wypłaty. Jego żona była lekarką i pracowała w poliklinice tego samego instytutu, otrzymywała pensję w wysokości 110 rubli. W okresie kryzysu lat 90. XX w. wraz z koleżanką założyły spółkę i teraz zarabia 1000 \$ miesięcznie. Mimo sukcesu małżonki, autor listu zwraca uwagę na inne kwestie: narzeka, że zapomniał kiedy ostatecznie raz zjadł porządny obiad, że on i córka chodzą w pomiętych ubraniach a w mieszkaniu jest bałagan. Na sam koniec stwierdza: „Был я раньше главой семьи, а теперь - никто, ничто и звать никак. Видимо, придется перепрофилироваться: буду готовить, стирать, убирать. Короче, буду женой, а моя жена - моим мужем”.⁹¹⁰ Komentując ten list do redakcji Walerij Każdaja (Валерий Каждая) przypomina dorewolucyjną rzeczywistość, kiedy żona była zobowiązana zgodnie z Kodeksem Praw Imperium Rosyjskiego, „aby być posłuszną swojemu mężowi jako głowie rodziny, aby darzyć miłością, czcią i być posłuszną wobec niego, aby dać mu wszelkiego rodzaju przyjemność i okazywać przywiązanie”.⁹¹¹

Jednak, co ważne, ani w okresie radzieckim ani w Federacji Rosyjskiej żaden akt prawny nie operował terminem „głowa rodziny”, choć w okresie pieriestrojki chętnie tego terminu używano w stosunku do mężczyzn. Był to właśnie jeden z elementów powrotu do tzw. tradycyjnych wartości. Działania te trafiły na podatny grunt. Aktualnie stereotyp mężczyzny,

⁹⁰⁹ А.С. Ахизер, Архаизация в российском обществе как методологическая проблема, ”Общественные науки и современность”, 2001. nr 2, s. 89–100.

⁹¹⁰ С.В. Поленина, Права женщин в системе прав человека..dz.cyt.

⁹¹¹ В. Каждая, Моя жена «бизнесвумен», „Рос. Газета” 11 февраля 1998. За: С.В. Поленина, Права женщин в системе прав человека: dz.cyt.

jako głównej osoby odpowiedzialnej za utrzymanie rodziny coraz bardziej odstaje od realnych warunków, które odzwierciedla statystyka. Zgodnie z danymi z 2005 r. na 32,9 mln aktywnych zawodowo kobiet, 7,3 mln z nich to wdowy lub rozwódki, innymi słowy są jedynymi odpowiedzialnymi za utrzymanie siebie i rodziny. Do tych liczb warto dodać samotne matki, które nigdy nie wyszły za mąż a siłą rzeczy też są jedynymi osobami, które utrzymują siebie i dzieci. Stereotyp mężczyzny jedyne go żywiciela rodziny powoduje, że kobiety, mimo statystyk, jako pierwsze są zwalniane i jako ostatnie przyjmowane na dane stanowisko.⁹¹²

Jednak można znaleźć statystyki udowadniające, że jeśli kobieta ma przy boku partnera, decyduje się na pozostanie w domu w momencie urodzenia dziecka. W wynikach badań Iriny Koziny (И. Козина) można zaobserwować różnicę w stopniu aktywności zawodowej pomiędzy mężczyznami i kobietami. Zgodnie z ogólną tendencją zaobserwowany na badanych rodzinach zamieszkujących Moskwę, ojcowie częściej podejmowali pracę (91%) niż matki (66%). Stąd też łatwo wysunąć wniosek, że rodzicielstwo odsuwa Rosjanki od rynku pracy.⁹¹³ Z drugiej jednak strony, mamy badania, które ukazują, że kobiety często nie mają alternatywy. Głównym motywem powrotu do pracy są kwestie finansowe – utrzymanie rodziny. Udział dochodów kobiet-matek w budżecie gospodarstw domowych waha się od 42% - w przypadku pełnych rodzin – do 72% w przypadku niepełnych rodzin. Respondentki wskazywały także na inne przyczyny powrotu na rynek pracy: rozwój kariery, kwalifikacji, chęć pocucia niezależności, poczucie własnej wartości i uznania, socjalizacji. Aktywnym zawodowo Rosjankom, które powróciły na rynek pracy często trudno jest pogodzić aktywność zawodową z opieką nad małym dzieckiem. Mimo to 83% badanych pracuje na pełny etat. Praca na część etatu dostępna jest dla kobiet, których dzieci są niepełnosprawne - 30%. Nawet w rodzinach wielodzietnych tylko 26-27% matek decyduje się na pracę na część etatu.⁹¹⁴

Fakt, że to kobieta zwyczajowo obarczona jest odpowiedzialnością za wychowanie dzieci i prowadzenie domu, wciąż stanowi barierę dla niej na rynku pracy. Te role wymagają od niej częstszych przerw w pracy i mniejszego zaangażowania w życie zawodowe. Wiele kobiet, które znajdowały się na urlopie macierzyńskim, stykało się z sytuacją, gdy ich pracodawca zrywał z nimi kontakt, a co gorsza, nie rejestrował ich zwolnień, zaświadczeń lekarskich. Doprowadzało to do sytuacji, w której były one pozbawione świadczeń, nie mówiąc o możliwości powrotu do pracy. Elena Gerasimowa zwróciła uwagę, że na zmianę tego stanu

⁹¹² З.А. Хоткина, Стереотипы и дискриминация; на рынке труда, Гендерные стереотипы в современной России, И. Б. Назарова, Е.В. Лобза ред., Москва 2007, s. 49.

⁹¹³ И. Козина, Работающие матери: условия занятости и социальная поддержка, dz.cyt. s.19-34.

⁹¹⁴ Тамże.

rzeczy składać się powinny nie tylko działa państwa, ale inicjatywy społeczne, samych zainteresowanych, które powinny wywierać wpływ nie tylko na prawodawców, ale i opinię publiczną. Dobrym przykładem może być petersburski ruch „Молодые мамы – за справедливый закон”, który walczy o przyjęcie ustawy „о страховании материнства с целью исключения работодателей из процесса выплаты пособий на детей работающим матерям”.⁹¹⁵

4.2.5. Bezrobocie

Badanie zjawiska bezrobocia i prowadzenie statystyk na ten temat rozpoczęto w 1992 r. Od samego początku przeważały w nich kobiety (w latach 90. ok. 70% zarejestrowanych) stąd też uitarło się stwierdzenie, że bezrobocie w Rosji „ma twarz kobiety”.

Fakt, że wśród zarejestrowanych bezrobotnych kobiety stanowią większość, związane jest z tym, że status bezrobotnej jest wygodnym i w miarę łagodnym sposobem wyjścia z rynku pracy, biorąc pod uwagę początkowy okres bycia na zasiłku. Co ciekawe, stopa bezrobocia wśród kobiet wzrasta odwrotnie proporcjonalnie w stosunku do ogólnej stopy bezrobocia - im wyższe bezrobocie w kraju, tym niższe wśród kobiet i odwrotnie. Charakterystycznym dla kobiet jest fakt, że poszukują one dłużej pracę niż mężczyźni.⁹¹⁶

Ostatnie dane dotyczące bezrobocia, ukazują wyraźne zróżnicowanie względem płci w tej sferze. Okres trwania bezrobocia wśród kobiet wydłużył się z 4,9 miesiąca w 1992 r. do 10,2 miesiąca w 1999 r. i obniżył się do 8,8 miesiąca w 2001 r. U mężczyzn okres ten także się wydłużył, jednak nie tak znacznie (odpowiednio: 3,9; 9,2; 7,8 miesiąca). Udział kobiet wśród bezrobotnych, szukających pracy dłużej niż rok, w ciągu ostatnich 10 lat zawsze był wyższy, niż wśród mężczyzn. W 2001 r. u kobiet ten wskaźnik wynosił 40,5%, u mężczyzn – 33,9%. Wśród bezrobotnych będących bez pracy dłużej niż rok - ok. 72% to kobiety. Natomiast zgodnie z danymi ze stycznia 2017 r. stopień bezrobocia w Rosji wyniósł 5,6%, czyli 4,3 mln Rosjan pozostawało bez pracy, z czego kobiety stanowiły 47,3%. Według danych ПМЭЗ, kobiety w średnim wieku, zamężne, musiały poświęcić znacznie więcej czasu na szukanie pracy

⁹¹⁵ Молодые мамы создали движение для борьбы за свои трудовые права. <http://www.ikd.ru/node/13250>.) za: tamże.

⁹¹⁶ Гендерное равенство и расширение прав и возможностей женщин в России в контексте целей развития тысячелетия, dz.cyt. s. 10.

niż kobiety niezamężne w tym samym wieku.⁹¹⁷ Wraz z postępującym kryzysem ekonomicznym oraz wzrostem bezrobocia, coraz częściej skupiano się na kwestii aktywności zawodowej kobiet. Pracodawcy coraz rzadziej decydowali się na zatrudnienie kobiet z dziećmi lub młodych kobiet, które w perspektywie mogły mieć macierzyństwo. Poza tym bogaty pakiet przywilejów socjalnych gwarantowanych prawnie, zniechęcał do zatrudniania Rosjank.

Zgodnie z danymi Ministerstwa Pracy i Rozwoju Społecznego FR portret społeczny bezrobotnej kobiety różni się od portretu bezrobotnego mężczyzny. Ponad jedna trzecia bezrobotnych kobiet, które zarejestrowały się w rosyjskich urzędach pracy mają wyższe lub średnie wykształcenie. W tym samym czasie wśród zarejestrowanych bezrobotnych mężczyzn, tylko jedna piąta dysponowała dyplomem wyższej uczelni. Wysoki wskaźnik bezrobocia panuje wśród absolwentów, z czego w 1996 r. 79% bezrobotnych wśród nich stanowiły absolwentki. Wśród bezrobotnych kobiet coraz więcej jest takich, które są jedynymi żywicielami rodziny.⁹¹⁸

4.3. Sytuacja Rosjank w sferze prywatnej

Tematem, jak zmiana ustrojowa i jej konsekwencje wpłynęły na życie w sferze prywatnej Rosjan, zajęła się Irina Kalabihina (И.Е. Калабихина) w swoim studium poświęconym adaptacji Rosjan do nowych społeczno-ekonomicznych warunków życia. Według badaczki, transformacji ekonomicznej w Rosji towarzyszyło wiele zmian w sposobie życia Rosjan. Jedną z hipotez będącą fundamentem tego studium był wpływ zmieniającej się koncepcji rodziny. Było to związane z odrodzeniem się w opinii publicznej już na początku epoki transformacji, sympatii do tradycyjnego modelu rodziny.⁹¹⁹

Rosjanki przez lata funkcjonowania ZSRR były obarczone pewnego rodzaju mitem, o którym wspomina M. Malyszewa (М.Малышева). Z jednej strony, zgodnie z ideologicznymi celami, kobiety miały być aktywnymi budowniczymi komunizmu, z drugiej strony, ze względu na kryzys demograficzny w państwie, kazano im rodzić więcej dzieci. Stworzono wtedy mit „super kobiety”, która mogłaby poświęcać się obu zadaniom bez żadnego trudu. Ten wzorzec postępowania promowany przez środki masowej informacji w okresie radzieckim szczególnie

⁹¹⁷ И.Е. Калабихина, dz. cyt., s. 11-12.

⁹¹⁸ С.В. Поленина, Права женщин в системе прав человека: международный и национальный аспект, dz. cyt.

⁹¹⁹ И.Е. Калабихина, Гендерные вопросы в России в конце XX века. Фокус - групповое исследование в горской и сельской местности, Москва 2004, s.12.

od 1.50., 60. XX w., miał ogromny wpływ na całe pokolenia kobiet, które starały się jemu sprostać, a które potem zetknęły się z całkowicie nowymi realiami już w Federacji Rosyjskiej.⁹²⁰ To rozdarcie opisuje także M. Ganina, która na przełomie l. 80. i 90. XX w. obserwowała dyskusje na temat roli kobiety w ówczesnym społeczeństwie: „...kobieta powinna być skromna, czysta, być dobrą gospodynią domową, troskliwą i wyrozumiałą żoną i matką. Koniecznie wielodzietną. W żadnym wypadku nie może być chłodną emancypantką, kobietą – urzędnikiem, bo to źródło zła! To rozbija rodziny, niszczy skromność dziewcząt i niepohamowane pragnienie rodzenia...”.⁹²¹

Ten problem konfliktu pomiędzy sferą zawodową a sferą rodzinną życia kobiety nie był podejmowany ani przez państwo, ani przez ruchy feministyczne. Zaraz po upadku ZSRR, przy kryzysie ekonomicznym i politycznym, także nie poświęcano mu uwagi. Dlatego też dramat prywatnego życia kobiet społeczeństwu nigdy nie był znany, co gorsza społeczeństwo przyzwyczaiło się do takiego stanu rzeczy, gdyż poprzedni ustrój ten stan rzeczy reklamował pod hasłem: „osiągnąć emancypacji”.⁹²² Nie można się dziwić pragnieniom „postradzieckich” kobiet o zostaniu gospodynią domową. To, jaką drogę przeszły Rosjanki, jaki bagaż historycznych doświadczeń niosą ze sobą, tłumaczy nam poetka radziecka Łarisa Wasilewa: „Rozejrzyj się wokół i spójrz na siebie, kobieto naszych dni – ty, która stoisz przy obrabiarce, wykonując po dwie normy, a w domu jeszcze trzecią i czwartą; (...) Zapytaj swoją babcię, jak ona głodowała wraz z dziećmi, jak ubogo była okryta szmatkami jej młodość. Zapytaj swoją matkę, jak stała w kolejce po kalosze, te lśniące czarne od zewnątrz i krwawo czerwone w środku, „terenówki” pierwszych pięciołatek. Zapytaj, co jadła, jak stała w kolejce do łazienki we wspólnym mieszkaniu, żeby rankiem obmyć twarz. Czy żyjesz tak jak ona wtedy?(...) Kimkolwiek jednak byśmy były: czy matką rozdartą między domem a instytucją, czy osobą samotną, czy głową przedsiębiorstwa, czy przedwcześnie osiwiłą sprzątaczką, czy krótko ostrzyżoną dziewczyną, czy prawie staruszką, sportowym truchtem uciekającą od chorób – wszystkie jednakowo znerwicowane, jednakowo zmordowane, kryjemy w swych spojrzeniach to samo pytanie, czy w ogóle jesteśmy kobietami?”⁹²³ Słowa te były pisane w 1989 r. kiedy autorka, podobnie jak inne radzieckie kobiety, miała nadzieję, że zmianę tej ciężkiej sytuacji

⁹²⁰ М. М. Малышева, Идентификация женщин в послевоенной и посткоммунистической России (w:) Судьбы людей: Россия XX век. Биографии семей как объект социологического исследования, В. Семенова ред., Москва 1996, s. 276-297.

⁹²¹ M. Ganina, Kuszenie minionych dni, (w:) Sumienie pierestrojki, B. Nowak red., B. Ancyparowicz tłum., Warszawa 1989, s.76.

⁹²² М. М. Малышева, Идентификация женщин в послевоенной и посткоммунистической России, dz.cyt. s. 276-297.

⁹²³ Ł. Wasilewa, Żywa kobieca dusza, (w:) Sumienie pierestrojki, B. Nowak red.dz.cyt., s. 202-203.

kobiet w radzieckiej rzeczywistości przyniesie zmiana systemu. Po latach przytłoczenia ideologią państwową, Rosjanki postanowiły skorzystać z nadarzającej się okazji lat przemian ustrojowych i zapragnęły powrócić do krytykowanego w okresie radzieckim modelu gospodyni domowej poświęcającej się w pełni domowi i rodzinie. Autorki jednej z prac poświęconej temu tematowi, przywołują ankietę stowarzyszenia Meksyk – ZSRR, w której brało udział 8,5 tys. Rosjanek. W jednym z pytań pytano o ważne dla respondentek wartości.⁹²⁴

Wyznawane wartości	Ilość odpowiedzi
Rodzina	866
Brak problemów finansowych	699
Dzieci	661
Życie w okresie pokoju	638
Miłość	636
Spokój i równowaga	534
Wartości moralne	438
Przyjaciele	255
Praca	196

Tabela 5. Najważniejsze wartości życiowe. Badanie przeprowadzone na próbie 1362 kobiet; źródło: M. Котовская, М.Золотухина, Н.Шалыгина, Легко ли быть женщиной в России?, Москва 1993, s. 27-44.

Wyniki ankiety potwierdzają, ogłaszane przez wielu badaczy rosyjskich, powrót do wartości rodzinnych. Rosyjskie kobiety chciały odejść od modelu radzieckiego, gdzie praca była najwyższą wartością.⁹²⁵

Sam powrót do tradycyjnych wartości rodzinnych był napędzany także przez opinię publiczną i polityków, którzy głośno wypowiadali się na początku l. 90. XX w. o sympatii do tradycyjnego modelu rodziny. Ta mitologizacja roli gospodyni domowej i przedstawianie mężczyzny, jako głowy i żywiciela rodziny miało charakter przedmiotowy. Zachęcając kobiety do pozostania w domu i zajęcia się rodziną, władze chciały ograniczyć falę bezrobocia. To podejście zmieniło się w połowie lat 90. XX w. gdy do głosu doszedł kryzys ekonomiczny. Dodatkowo, Rosjanie przyzwyczajeni byli do, tzw. „dwuwypłatowego modelu rodziny” („двухзаплатная модель семьи”), czyli do modelu znanego jeszcze z czasów ZSRR, gdzie małżonkowie oboje pracowali. Poza tym model rodziny, która utrzymuje się tylko z jednej wypłaty nie sprawdzał się w czasach kryzysu ekonomicznego.⁹²⁶ Tak więc spokojne życie w domowym zaciszu i poświęcenie się obowiązkom rodzinnym, dla większości Rosjanek, było

⁹²⁴ М. Котовская, М.Золотухина, Н.Шалыгина, Легко ли быть женщиной в России?, Москва 1993, s. 27-44.

⁹²⁵ Тамże.

⁹²⁶ И.Е. Калабихина, dz. cyt., s.12.

niemożliwe do zrealizowania, ponieważ na barkach wielu z nich leżało zapewnienie swojej rodzinie minimum materialnego.⁹²⁷

Jednak po upadku ZSRR i w przemianach gospodarczych, niektóre znawczynie tematu, widzą przyczynę polepszenia się sytuacji kobiet. Jak pisze Krystyna Kurczab-Redlich, to gospodarka właśnie „uczyniła z kobiet, wcześniej służek swoich mężów i ustroju, niezależne właścicielki choćby małych przedsiębiorstw”. Zmiany polityczne, które zaszły po upadku ZSRR, otwały granice, co dało możliwość setkom tysięcy kobiet zaopatrywać się w chińskie, tureckie lub polskie ubrania, by potem sprzedawać je na miejskich bazarach. W ten sposób niektóre z nich tworzyły podstawy swoich własnych, czasem bardzo dochodowych, interesów. Piriestrojka miała też swoje negatywne konsekwencje. Właśnie wtedy rozpowszechniła się prostytutka. Ta łatwość zamieniania siebie w towar miała swoje podłoże w głębokim wychowaniu ateistycznym. Jak twierdzi K. Kurczab-Redlich: „Europejka ma świadomość pewnych zasad moralnych, najczęściej o podłożu religijnym, Rosjanka takich nie posiada. Jedyne źródłem moralności były zasady stalinizmu ze swoją „pruderią, dbaniem o demografię”. Po upadku ZSRR i odejściu stalinizmu, nie ma takiego źródła. Rosjanki otacza teraz „lekkość bytu””.⁹²⁸

Podobną historię opowiedziała rosyjska dziennikarka, Anna Politkowska (Анна Политковская). Opowiedziała ona historię swojej przyjaciółki Tani, którą określiła „szczęśliwym produktem” pierwszych lat transformacji. Bohaterka opowiadania, w czasach radzieckich była pracownicą instytutu badawczego. W 1992 r. w okresie największego kryzysu, kiedy brakowało nawet żywności a moskwianie ratowali się uprawą ogródków przy podmoskiewskich daczach, Tania by utrzymać rodzinę zaczęła handlować na bazarze, których w tamtym okresie w Moskwie przybyło. Po pewnym czasie zamiast sprzedawać towary, które ktoś sprowadził z Turcji, Gruzji czy Uzbekistanu, zaczęła sama na swój rachunek, robić „kursy wahadłowe” do byłych republik radzieckich, tam zaopatrywać się w tanie towary i je sprzedawać z zyskiem na moskiewskich bazarach. Praca ta, choć bardzo ciężka, miała jeden, ale bardzo ważny aspekt. Dawała pieniądze, a w tamtym okresie, gdzie wstrzymywano wypłaty, zamykano zakłady pracy, „żywy pieniądz” był rzadkością. W ten sposób interes się rozkręcał, Tania przestała sama jeździć po towar, zatrudniała ludzi którzy to robili za nią. Po kilku latach porzuciła działalność opartą na „kursach wahadłowców” i otworzyła sieć sklepów,

⁹²⁷ I. Kuźmina: Rosyjski feminizm: prześladowany- przeforsowany- przereklamowany?, źródło: <http://mroczna.art.pl/literatura/rosyjskifeminizm> (15.12.2017).

⁹²⁸ K. Kurczab- Redlich, *Głową o mur Kremla*, Warszawa 2007, s. 13-29.

rozpoczynając tym samym normalną działalność handlową.⁹²⁹ Jak pisze autorka: „kiedy nadeszły nowe czasy, kobiety były siłą napędową – angażując się w przedsiębiorczość, rozwodząc się z mężami. Mężowie stali się gangsterami i wielu z nich zginęło w strzelaninach podczas pierwszych lat epoki Jelcyna”.⁹³⁰

Przywołując znów badania Iriny Kalabihiny, warto przytoczyć fakt, iż przytłaczająca większość uczestników jej badań przyznała, że kobiety, w odróżnieniu od mężczyzn, lepiej sobie poradziły w dobie kryzysu ekonomicznego. Przejawiało się to w większej elastyczności, kreatywności, łatwości w znalezieniu pracy częściej. To kobiety częściej godziły się na to, by obniżyć swój status by znaleźć pracę. Ta większa zdolność do adaptacji w nowych warunkach często związana była z tym, że kobiety były odpowiedzialne za dzieci i nie mogły liczyć na wsparcie swoich partnerów.⁹³¹ Często brak wsparcia był związany z faktem, że mężczyźni gorzej radzili sobie w adaptacją do nowych postradzieckich warunków. Przykładem może być wzrost liczby samobójstw i współczynnika alkoholizmu wśród rosyjskiego społeczeństwa, a w szczególności wśród płci męskiej. W 2005 r. w międzynarodowym rankingu Rosja zajmowała 118. miejsce wśród państw o najdłuższej długości życia i pierwsze miejsce wśród państw o najwyższym wskaźniku samobójstw. Przy czym, najwyższe wskaźniki dotyczyły właśnie mężczyzn. Negatywne zjawiska dotyczące męskiej części społeczeństwa odbijają się w szczególności w starszych grupach wiekowych. Przykładem mogą być dane dotyczące struktury wiekowej z 2002 r. Wysoki wskaźnik śmiertelności i stosunkowo krótka długość życia mężczyzn, powoduje, iż Rosjank w wieku aktywności zawodowej jest o 2,2 raza więcej niż mężczyzn. W grupie wiekowej starszej niż 60 lat – kobiet było o 1,9 raza więcej niż mężczyzn. W ten sposób dwie trzecie rosyjskich emerytów to kobiety. Warto podkreślić, że według danych Госкомстата, fakt bycia emerytem powoduje, że dana osoba bardziej jest narażona na ubóstwo. Dotyczy to przede wszystkim osób w grupie wiekowej powyżej 65. roku życia, mieszkających samotnie, a to przede wszystkim kobiety.⁹³²

Galina Michalewa (Галина Михалева) odnosząc się do sytuacji Rosjank i czynników, które na nią wpływają, zwróciła uwagę na kilka aspektów: aktualną politykę państwa odnoszącą się do starych imperialnych wartości, dążenia do izolacjonizmu oraz powrotu do wartości

⁹²⁹ A. Polikowska, Rosja Putina, Warszawa 2005, s. 141-149.

⁹³⁰ Tamże, s. 149.

⁹³¹ И.Е. Калабихина, dz. cyt., s. 27-28.

⁹³² Patrz: Л.Н. Овчарова, Л.М. Прокофьева, Феминизация бедности в России, Москва 2000.

Cerkwii prawosławnej, które zbudowane są przede wszystkim na patriarchacie. Stąd też popularne wciąż przekonanie, że kobieta powinna wypełniać swoją „tradycyjną rolę”.⁹³³

4.3.1. Sytuacja Rosjanek w małżeństwie

Spółeczeństwo rosyjskie zmienia swoje zapatrywania na instytucję małżeństwa. 61,2% Rosjanek twierdzi, że związek należy zalegalizować. Podobne zdanie wyraża tylko 21,8% Rosjan. Ta tendencja powoli ulega zmianie, szczególnie w grupie młodych ludzi między 20. a 29. rokiem życia. Wśród nich można odnotować wzrost zawieranych małżeństw. Do 2009 r. ilość zawieranych małżeństw wśród młodych ludzi wzrosła w Moskwie o 36%, a w Sankt-Petersburgu – o 50%. Wiele badań socjologicznych odnotowuje wzrost przywiązania do wartości rodzinnych.

Na studentach socjologii Uniwersytetu w Sankt-Petersburgu, jesienią 2010 r. przeprowadzono badania mające na celu opisanie podejścia do instytucji małżeństwa i wartości rodzinnych przez środowisko studenckie. Tak jak na Zachodzie tak i w Rosji, coraz większą popularnością cieszą się związki partnerskie, czyli te niezarejestrowane związki pomiędzy dwoma osobami (сожительство). Około 30% badanych dopuszcza ten sposób związku aż do momentu pojawienia się dziecka. Co ciekawe, 24% studentek i 4% studentów w momencie badania znajdowała się właśnie w takim rodzaju związku. Zapytano także czy jest możliwość pogodzenia kariery zawodowej z życiem rodzinnym - 80% badanych mężczyzn stwierdziło, że jest to możliwe, natomiast taka sama liczba kobiet stwierdziła, że jest to niemożliwe. Większość badanych studentek zadeklarowało, że będą chciały kontynuować swój rozwój zawodowy, ale też nie chcą rezygnować z planów rodzinnych. W dalszym badaniu tylko 4% studentek zadeklarowało, że będzie dalej rozwijać swoją karierę zawodową, 20% zadeklarowało przeciwnie i stawiało na założenie rodziny.⁹³⁴ Przyglądając się wynikom innych badań socjologicznych, dotyczących oceny różnych sfer życia przez Rosjanki, badane wciąż największe przywiązanie deklarują do rodziny oraz innych elementów, które są z rodziną związane. Narzekają natomiast na brak wystarczającej ilości czasu na odpoczynek, braku możliwości podwyższenia kwalifikacji czy złe warunki finansowe.

⁹³³ В. Васильев, wywiad z Галина Михалева: „Женщина у нас получает в среднем на треть меньше, чем мужчина”; źródło: <https://www.golos-ameriki.ru/a/vv-on-gender-equality-in-russia/2960545.html> (10.10.2017).

⁹³⁴ И. Мухина, Студенчество: брак и семейные ценности, пг 3 (3828) 7, 03.2011; źródło: <http://journal.spbu.ru/wp/?p=4091> (10.10.2017)

Odpowiedzi	Bardzo dobre	Zadowolające	Złe
Zabezpieczenie finansowe	9,7	55,8	34,5
Wyżywienie	29,7	59,1	11,2
Ubrania	15,6	61,4	23,0
Stan zdrowia	26,2	60,2	13,6
Warunki mieszkaniowe	28,0	49,4	22,6
Stosunki rodzinne	53,8	39,3	6,9
Możliwość spędzania wolnego czasu	20,1	47,5	32,4
Możliwość odpoczynku w wolnym czasie	15,4	36,2	48,4
Możliwość spotykania się z przyjaciółmi	50,4	41,5	8,2
Możliwość samorealizacji w pracy	24,2	48,6	27,2
Możliwość podwyższenia niezbędnych kwalifikacji	20,0	44,1	35,9
Położenie status społeczny	23,5	62,9	13,6
Ocena życia ogólnie	25,5	62,9	11,6

Tabela 6. Ocena warunków życia przez Rosjanki (wyrażona w procentach); źródło: Женщина новой России: какая она? Как живет? К чему стремится? Аналитический доклад, М.К. Горшков, Н.Е. Тихонова red., Москва 2002 г.

Codzienne życie w ocenie samych Rosjank nie jest proste. Prócz wielokrotnie wspomianej pracy na „dwa etaty”, ważnym problemem jest opieka nad dziećmi. Mężowie rzadko pomagają w wychowaniu dzieci, jednak w opinii samych mężczyzn twierdzą oni, że wnoszą swój wkład w wychowanie dziecka. Często bywa tak, że owym wkładem są środki finansowe łożone na utrzymanie rodziny. Rzeczywista opieka i wychowanie potomstwa leży w rękach matek. Suma godzin pracy przypadających na kobietę w tygodniu (mówiąc zarówno o pracy zawodowej jak i wysiłku włożonego w utrzymanie gospodarstwa domowego) jest sporo większa niż te przypadające na mężczyznę – średnio o 25% więcej.⁹³⁵ W badaniach Iriny Kalabihiny, starsze respondentki przyznawały, że oddawały swoje dzieci pod opiekę żłobków bądź przedszkoli, obecnie jest to rzadsza praktyka wśród matek. Związane jest to z mniejszymi nakładami na te instytucje, poza tym w obecnych czasach są to instytucje płatne (do 50% kosztów utrzymania dziecka w tej instytucji pokrywa rodzic).⁹³⁶

⁹³⁵ Tamże.

⁹³⁶ И.Е. Калабихина, dz. cyt., s. 49-50.

Wyniki badań socjologicznych nie podają optymistycznych prognoz na przyszłość. Według danych Fundacji „Opinia publiczna” (Фонд "Общественное мнение" ФОМ), 61% Rosjan uważa za normalną, sytuację, gdy kobieta pracuje i utrzymuje rodzinę – mimo tego, że musi prowadzić dom i wychowywać dzieci. Spowodowane jest to zmianami obyczajowymi, 30% dzieci rodzi się w związkach nieformalnych, współczesna Rosjanka w dobie coraz częstszych rozwodów musi wziąć na siebie odpowiedzialność za wychowanie i utrzymanie dzieci.⁹³⁷

Także pozostałe dane pokazują, że praca na tzw. „dwa etaty” pozostanie stałym elementem życia Rosjanek:

- 12% kobiet po porodzie postanawia zwolnić się z pracy
- 17% mężczyzn wolałoby by żona, po urodzeniu dziecka została w domu
- 30% kobiet uważa, że należy pozostać z dzieckiem do 3 roku życia i dopiero potem wrócić do pracy
- 81% kobiet uważa, że należy jednocześnie zajmować się wychowaniem dzieci.⁹³⁸

Nie patrząc na wysoki poziom aktywności zawodowej kobiet w Rosji, należy także zwrócić uwagę na „niepisaną umowę” funkcjonującą w rzeczywistości rosyjskiej, dotyczącą podziału ról i obowiązków w sferze rodzinnej. Na przestrzeni wieków zachował się podział zgodnie z którym kobiety odpowiedzialne są za prowadzenie domu i wychowanie dzieci, natomiast mężczyźni uchodzą za głównych żywicieli rodziny. Co ważne, ten sposób pojmowania ról społecznych utrzymuje się w społeczeństwie rosyjskim. Badania pokazują, że wśród mężczyzn z młodego pokolenia rośnie liczba zwolenników tradycyjnego modelu rodziny. U mężczyzn i kobiet w wieku 16-30 lat odnotowuje się prawie dwukrotne różnice w liczbie zwolenników równouprawnienia w rodzinie, kiedy w pokoleniu ich rodziców te różnice były nieznaczne.⁹³⁹

Jednak dane statystyczne z 2010 r. dotyczące związków małżeńskich mówią, że na 1000 kobiet z każdej grupy wiekowej, 175 nigdy nie było w związku małżeńskim, 180 – to wdowy, 110 – rozwódki. Wynika z tego, że połowa Rosjanek to samotne kobiety.⁹⁴⁰ 65% rosyjskich małżeństw rozpada się. Zapewnienie utrzymania dzieci najczęściej spada wtedy na samotne

⁹³⁷ Е. Шипилова, Женщины не хотят уходить в декрет; źródło: http://www.trud.ru/article/22-04-2008/128327_zhenschiny_ne_xotjat_uxodit_v_dekret.html (10.10.2017).

⁹³⁸ Tamże.

⁹³⁹ Tamże, s. 23-24.

⁹⁴⁰ Т. Семме, Женский мир глазами исследователя. Wywiad z В.Г. Ушакова, dz. cyt.

matki. Byli mężowie niechętnie podchodzą do płacenia wyznaczonych im alimentów, państwo także nieskutecznie je egzekwuje.⁹⁴¹ Wysoki współczynnik rozwodów, wzrost liczby dzieci urodzonych poza formalnymi związkami, wzrost liczby wdów ze względu na wysoką śmiertelność mężczyzn – wszystkie te czynniki wpływają na duży odsetek niepełnych rodzin. Co ważne, niepełne rodziny częściej narażone są na życie w biedzie. Skoro więcej spośród tych rodzin żyje z pracy kobiecych rąk, które mają gorsze warunki na rynku pracy, to zagrożenie biedą jeszcze bardziej wzrasta.

Często na trwałość małżeństwa lub na decyzję o jego zawarciu duży wpływ ma wykształcenie małżonków. Rosjanki są lepiej wykształcone od Rosjan co wpływa na ich decyzje odnośnie ślubu. Często szukają one małżonków poza granicami kraju o czym świadczą statystyki Moskwy, gdzie w 2008 r. obywatele zawierali małżeństwa z obcokrajowcami pochodzącymi z 106 innych państw. Dzieje się tak dlatego, że według statystyk różnice w wykształceniu często są powodami konfliktów rodzinnych a co za tym idzie, także rozwodów. Rosjanki, chcąc uniknąć późniejszych kłopotów, szukają przyszłego męża, często lepiej wykształconego, za granicą, najczęściej na Ukrainie, w Niemczech, wielkiej Brytanii, Turcji.⁹⁴²

4.3.2. Pomoc państwa i planowanie rodziny

Według Jeleny Mizuliny, szefowej parlamentarnej Komisji ds. rodziny, kobiet i dzieci, każdego roku w Rosji dokonuje się od 5 do 12 milionów nielegalnych aborcji, o których nie wiedzą władze. Do tego dochodzi jeszcze liczba zarejestrowanych zabiegów przerywania ciąży, których w 2015 r. odbyło się 848 tys. Prawo do aborcji zostało wprowadzone w 1920 r. przez bolszewików. Jednak w latach 1936 – 1954 zabiegi takie były zakazane. Obecne przepisy są w znacznej mierze powieleniem radzieckich regulacji. Pozwalają one na przerywanie ciąży do 12. tygodnia. Ze względów społecznych dopuszcza się zabieg do 22. tygodnia, a w przypadku zagrożenia życia kobiety, przez cały okres ciąży. Co istotne, zabiegów dokonuje się tylko w specjalnych licencjonowanych klinikach. Wiele Rosjanek wciąż traktuje aborcję jako „środek antykoncepcyjny”.⁹⁴³ Jeśli porównywać liczbę przeprowadzonych aborcji z liczbą kobiet w wieku 15 – 44 lat, Rosja jest światowym rekordzistą – 53,7 zabiegu na tysiąc kobiet. Liczba

⁹⁴¹ В. Васильев, wywiad z Галина Михалева: Женщина у нас получает в среднем на треть меньше, чем мужчина, dz.cyt.

⁹⁴² Т. Семме, Женский мир глазами исследователя. dz. cyt.

⁹⁴³ Rosja rocznie wykonuje się 5-12 milionów niezarejestrowanych aborcji; źródło: http://wiadomosci.gazeta.pl/Wiadomosci/1,81048,9483775,Rosja_Rocznie_wykonuje_sie_5_12_milionow_niezarejestrowanych.html (12.12.2017).

usuniętych ciąż jest bardzo zbliżona do liczby nowo narodzonych dzieci albo nawet ją przewyższa. Aborcja jest jednym z głównych powodów niżu demograficznego w Rosji. W latach 1992 – 2008 liczba ludności Rosji zmniejszyła się aż o 12 milionów. W rosyjskiej mentalności – jak podkreślają eksperci – przerywanie ciąży jest zwykłym medycznym zabiegiem.⁹⁴⁴ Także studium I. Kalabihiny zajęło się problemem planowania rodziny. Respondentki szczerze opowiadały o tym, że aborcja, szczególnie wśród starszych kobiet, była najczęściej stosowanym „środkiem antykoncepcyjnym”. Wielkim problemem jest także edukacja seksualna, która po prostu nie jest prowadzona. W instytucjach oświatowych temat prokreacji wciąż jest tematem tabu.⁹⁴⁵ Kalabihina podkreśla także, że mężczyźni w ogóle nie wykazali się inicjatywą w temacie planowania rodziny, uważając to za „kobiecą sprawę”. Choć też często nawiązywali w swoich odpowiedziach do aborcji jako środka regulacji urodzeń mówiąc, że decyzja o ewentualnym usunięciu ciąży podejmowana jest w trakcie wspólnej rozmowy.⁹⁴⁶

Co pewien czas w Rosji słychać hasła nawołujące do zaostrzenia prawa aborcyjnego. W 2011 r. Duma Państwowa debatowała nad projektem ograniczenia dostępu do aborcji. Poprawkę do obowiązujących regulacji proponowali także samarscy deputowani w 2013 r. Zgodnie z ich poprawką aborcja miała być usunięta z listy bezpłatnych usług medycznych. Wyjątkiem miały być przypadki kiedy ciąża zagrażałaby życiu kobiety. Jednak poprawka została odrzucona przez Dumę. Najczęściej zwolennikami tego typu działań są organizacje typu Prolife oraz przedstawiciele środowisk religijnych. Zakaz już zjednoczył wydawałoby się bardzo odległych od siebie prawosławnych i muzułmańskich konserwatystów. Przeciwnicy, ci Rosjanie, którzy chcą utrzymania obecnego prawa, są w trudniejszej sytuacji. Już zostali zepchnięci do defensywy. Na forach internetowych i portalach społecznościowych, gdzie toczy się dyskusja, pełno jest oskarżeń, że aborcja to zachodni patent na demograficzne i moralne osłabienie Rosji. Powód? Wprowadził ją Lenin, a Stalin, postrzegany przez nacjonalistów jako prawdziwy, rosyjski patriota, był przeciw.⁹⁴⁷

Państwo rosyjskie, w sytuacji wspomnianego kryzysu demograficznego, formalnie przykłada wielką wagę do zmiany stylu życia Rosjan i zachęca ich do powiększania rodziny. W okresie prezydentury Władimira Putina, zachęcano Rosjanki do decydowania się na kolejne dziecko. Media lansowały wielodzietny model rodziny, a sam prezydent obiecywał wypłaty

⁹⁴⁴P. Kościński, Rosja: więcej aborcji niż urodzin; źródło: <http://www.rp.pl/artykul/597565.html> (12.12.2017).

⁹⁴⁵ И.Е. Калабихина, dz. cyt., s.55.

⁹⁴⁶ Tamże.

⁹⁴⁷ M. Kaciewicz, W Rosji też chcą zakazu aborcji. Na Polskę patrzą z uznaniem, źródło: <http://www.newsweek.pl/swiat/calkowity-zakaz-aborcji-w-rosji-,artykuly,398097,1.html> (12.12.2017).

jednorazowych świadczeń w wysokości 10 tys. dolarów za urodzenie drugiego dziecka. Mimo tego, w 25.02.2011 r. Prezydent FR Dmitrij Miedwiediew podpisał ustawę zmieniającą zasady naliczania miesięcznego zasiłku macierzyńskiego (Об обязательном социальном страховании на случай временной нетрудоспособности и в связи с материнством). Ta zmiana w działaniach władz państwa była nieoczekiwana i zaskoczyła społeczeństwo. Wiele kobiet czuło się oszukanych, gdyż wcześniej obiecywano im godne warunki do wychowania dzieci, a w dobie kryzysu ekonomicznego władze znalazły oszczędności także w obciążeniu świadczeń rodzicielskich.⁹⁴⁸

4.3.3. Przemoc wobec kobiet

Niektórzy uważają, że rozpad instytucji rodziny i „trudne relacje” między płciami, owocujące przemocą, są ściśle związane z rewolucyjnymi zmianami jakie w tej podstawowej komórce społecznej wprowadziły lata radzieckiej propagandy. Piętnując ten stan rzeczy, wspomniana wcześniej Ł. Wasilewa, w taki sposób zwracała się w swoim tekście do mężczyzn: „jak możecie patrzeć obojętnie na wasze żony zmęczone pracą zawodową i zajęciami w domu? Patrzeć i nie reagować?! (...) Dlaczego nie wydaje wam się naturalne dźwiganie jej ciężkiej torby, pomoc w kuchni, ukojenie, gdy zdenerwowana? Skąd wziął się u was ten wieczny ton wyniosłego władcy, pogardliwie patrzącego na kobietę, jako na istotę niższego gatunku? Czy nie dlatego, że musimy z wami obcować, zamieniamy naszą naturalną kobiecość w gburowatość, traktując ją jako obronę?”⁹⁴⁹

Ten smutny obraz realiów rosyjskiego społeczeństwa początku l.90. XX w. pogłębiają najnowsze statystyki dotyczące przemocy wobec kobiet. Wyniki badań Rady ds. Kobiet przy Państwowym Uniwersytecie im. Łomonosowa w Moskwie wykazały, że:

- 70% kobiet stwierdziło, że były ofiarami jakieś formy przemocy ze strony swoich mężów,

⁹⁴⁸ W związku ze zmianami, które niesie ta ustawa, wysokość zasiłków będzie mierzona ze średniej płacy za dwa lata pracy wyprzedające rok, w którym dana kobieta zaszła w ciążę, co zmniejsza zasiłek około jedną trzecią. Wcześniej była brana pod uwagę średnia pensja za 12 miesięcy. Zmiany w naliczaniu zasiłku macierzyńskiego spowodowały falę protestów w całej Rosji. Protestowały przede wszystkim kobiety – matki małych dzieci lub te, które spodziewały się dziecka, twierdząc, że te zasiłki były podstawą rodzinnego budżetu i ciężko będzie bez nich ten budżet planować. Największa akcja protestacyjna odbyła się 18.01.2011 r. Mimo początkowych obietnic ze strony władz, że projekt zostanie jeszcze raz przedyskutowany, bez większych zmian został on podpisany przez Prezydenta Miedwiediewa. Медведев подписал закон о материнских пособиях; źródło: <http://www.svobodanews.ru/content/news/2320690.html> (12.12.2017); Л. Чиждова, И. Чевтаева, Не рожать! źródło: <http://www.svobodanews.ru/content/article/2256239.html> (12.12.2017); Т. Вольтская, Государство борется с повышением рождаемости; źródło: <http://www.svobodanews.ru/content/transcript/2282239.html> (12.12.2017).

⁹⁴⁹ Ł. Wasilewa, *Żywa kobieca dusza*, (w:) *Sumienie pierestrojki*, B. Nowak red., dz.cyt., s. 204.

- 36% kobiet doświadczyło psychicznej i fizycznej przemocy,
- ponad 70% kobiet cierpi z powodu jakieś formy psychicznego dyskomfortu w relacjach ze swoim mężem, włączając w to stres, niepokój, brak pewności, bezsilność, zależność, rozpacz, winę, strach bądź niespełnienie,
- 90% badanych było świadkami scen domowej przemocy pomiędzy ich rodzicami lub w ich obecnych związkach,
- 58% kobiet było ofiarami agresji ze strony bliskiego mężczyzny,
- 48% kobiet było bitych w czasie ciąży, karmienia piersią, opieki nad małymi dziećmi, choroby, w sytuacji utraty lub problemów w pracy, fizycznego lub umysłowego cierpienia, poczucia bezradności.⁹⁵⁰

Jak podaje Natalia Abubikirowa (Наталья Абубикирова), dyrektorka Rosyjskiego Stowarzyszenia Centrów Kryzysowych, w Rosji w rezultacie przemocy domowej co roku ginie 14 tys. kobiet. By zobrazować dane, zawarte w raporcie Amnesty International (AI) dotyczącym przemocy wobec kobiet w Rosji opublikowanym w 2010 r., Abubikirowa podała przykład radzieckich żołnierzy w wojnie afgańskiej. W tej kampanii w ciągu 10 lat walki zginęło łącznie tylu żołnierzy, ile Rosjank w ciągu jednego roku w wyniku przemocy domowej.⁹⁵¹

Aktualne statystyki także nie kształtują się lepiej. Według danych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych FR w 2015 r. co 40 minut w wyniku przemocy domowej poszkodowana jest jedna Rosjanka. Około 40% ciężkich przestępstw ma miejsce w domowym zaciszu. Co dziesiąte morderstwo popełniane jest na członku rodziny.⁹⁵² Bywa, że sama kobieta obwinia siebie za przemoc, której doznała usprawiedliwiając partnera tym, że była przykładowo złą żoną.⁹⁵³ Jak podają statystyki, 43% Rosjan uważa, że przemoc domowa to prywatna sprawa. Dla jednej trzeciej społeczeństwa kobieta, która jest ofiarą przemocy ze strony członka swojej rodziny, "zasługuje na bicie"⁹⁵⁴. Co trzeci z badanych uważa, że mąż może bić swoją żonę, jeśli go zdradziła, bądź jest uzależniona od alkoholu. Jednak są to podwójne standardy, gdyż, ci

⁹⁵⁰ Raport Amnesty International: Russian Federation: Nowhere to turn to - Violence against women in the family. Źródło: <http://www.amnestyusa.org/document.php?id=ENGEUR460562005&lang=e>, 10.06.2010 (12.12.2017).

⁹⁵¹ С. Шелала, Насилие над женщинами: скрытая пандемия ; źródło: <http://www.epochtimes.ru/content/view/35369/9/> (05.01.2018).

⁹⁵² С. Айвазова, 25 процентов убийств совершается в семье... Это вообще как?! От этого просто столбенеешь, „Новая газета”, nr 113.

⁹⁵³ Tamże.

⁹⁵⁴ B. Paszek, Zamknięte drzwi chronią przed prawem- przemoc domowa wobec kobiet w Rosji, źródło: <http://www.rosjoznawstwo.uj.edu.pl/studzesz4.pdf> (10.12.2017).

mężczyźni, którzy stwierdzili, że można w taki sposób „karać” żonę za zdradę, większość sama zdradza swoją partnerkę, a co trzeci mężczyzna przyzwalał na bicie żony nadużywającej alkoholu, sam go nadużywa. Natomiast przemoc seksualna związana jest często ze strachem kobiet wobec swoich mężów. Aż 79% badanych kobiet stwierdziło, że zdarza im się współżyć z mężem w obawie, że w przypadku odmowy zostałyby pobite lub użyto by wobec nich siły.⁹⁵⁵ Znany zjawiskiem, poruszany przy okazji tematu przemocy seksualnej, wywołującym wśród grup badanych kobiet duże poruszenie, było molestowanie w miejscu pracy, a co za tym idzie, wykorzystywanie stosunku nadrzędności szefa wobec swojej podwładnej.⁹⁵⁶

Zgodnie z wynikami przeprowadzonych w 2002 r. badań – 87% Rosjan i 93 % Rosjanek twierdzi, że w ich kraju istnieje zjawisko przemocy w rodzinie, które dotyka kobiety. 15-20% z badanych przyznaje, że to zjawisko miało miejsce w ich rodzinie. Jest wiele powodów konfliktów rodzinnych, które mogą doprowadzić do przemocy. Te najczęstsze, wymienione przez same ofiary, wymieniono w poniższej tabeli.

Przyczyny konfliktów	Odpowdzi kobiet, które przyznały, że miały do czynienia z przemocą w rodzinie (%)
Alkoholizm, narkomania	12,8
Zazdrość małżonka o osiągnięcie większych sukcesów życiowych, zawodowych	12,0
Różnice w poziomie intelektualnym małżonków	11,4
Zdrady	10,4
Trudności finansowe	5,5
Różnice w poglądach dotyczących wychowania dzieci	5,4
Mąż poświęca mało czasu rodzinie	5,3
Konflikty w podziale obowiązków domowych pomiędzy małżonkami	4,7
Różnice charakterów	4,5
Różnice poglądów, co do wydatków rodzinnych	2,0

Tabela 7. Ocena przyczyn konfliktów w rodzinie według kobiet (wyrażona w procentach); źródło: Женщина новой россии: какая она? Как живет? К чему стремится? Аналитический доклад, М.К. Горшков, Н.Е. Тихонова ред. Москва 2002.

⁹⁵⁵ Tamże.

⁹⁵⁶ И.Е. Калабихина, dz. cyt., s.66-68.

Trzeba podkreślić, że alkoholizm bliskiej osoby jest najczęstszym źródłem przemocy. W historiach kobiet, które padły ofiarą przemocy, przewija się wątek, że początkowo ofiara była bita, gdy jej partner był pod wpływem alkoholu. Jednak później, nawet gdy był trzeźwy, dochodziło do aktów przemocy. Problemy mieszkaniowe Rosjan także są przyczyną przemocy domowej. Dużym problemem są tzw. komunalki (коммуналка), małe mieszkania, składające się zwykle z jednego lub dwóch pokoiów. Zamieszkiwało je zwykle kilka rodzin, które musiały dzielić się kuchnią, łazienką oraz toaletą. Takie środowisko sprzyja tworzeniu się konfliktów, nie tylko między sąsiadami. Także z powodu problemów z zakwaterowaniem, pary po rozwodzie zmuszone są do ciągłego wspólnego mieszkania. Jest to szczególnie niebezpieczne dla kobiet, jeśli przyczyną rozwodu była przemoc domowa.⁹⁵⁷

Ważnym problemem dla władz państwowych, oprócz samego zjawiska przemocy wobec kobiet, jest fakt, że ofiary nie widzą wyjścia z tej trudnej sytuacji. 76,8% wszystkich badanych kobiet stwierdziło, że nie czują się bezpieczne ani odpowiednio chronione przez państwo.⁹⁵⁸

W 2002-2003 r. Rada Kobiet Uniwersytetu im. Łomonosowa w Moskwie przy wsparciu Fundacji Forda, przeprowadziła ogólnorosyjskie badanie mające na celu pokazanie ile zameężnych kobiet pada ofiarami przemocy ze strony swoich małżonków. Przebadano 1076 kobiet i 1058 mężczyzn z różnych regionów Rosji. Według wyników badań możemy wyróżnić cztery rodzaje przemocy w rodzinie wobec kobiet:

- psychiczne – naruszenie godności kobiety, obrażanie, lekceważące traktowanie, prowadzące do obniżenia samooceny, obelgi, poniżanie,
- ekonomiczne – odebranie środków do życia lub odcięcie od zarobionych pieniędzy, uniemożliwienie podjęcia pracy, kontrola nad wydatkami,
- seksualne - zmuszanie żony do współżycia wbrew jej woli przy użyciu siły,
- fizyczne – pobicia, inne rodzaje rękoczynów, tortury, naruszenie nietykalności cielesnej, nie udzielenie pierwszej pomocy.⁹⁵⁹

W praktyce każdy rodzaj przemocy przejawia się w inny sposób. Większość pytanых kobiet stwierdziło, że:

- mężowie czasami próbują je poniżyć, są obrzucane obelgami (57%);

⁹⁵⁷ Raport Amnesty International, dz. cyt.

⁹⁵⁸ Женщина новой России: какая она? Как живет? К чему стремится? Аналитический доклад, М.К. Горшков, Н.Е. Тихонова ред., dz. cyt.

⁹⁵⁹ Насилие мужей против жен: данные общероссийского социологического исследования; źródło: http://www.owl.ru/win/womplus/2003/02_02.htm (15.12.2017).

- mężowie specjalnie używają obraźliwych wyrażen w stosunku do nich (51%).⁹⁶⁰

Badanie pokazało, że 30% Rosjank, jest zmuszona do proszenia o pieniądze swojego męża, a 14% badanych musi rozliczać się przed mężem ze każdego wydatku. Dodatkowo, badane kobiety przyznają, że zdarzało im się spotykać z opiniami ze strony mężczyzn, że ich praca „jest bezwartościowa” (14% kobiet usłyszało to od swoich mężów). Mężowie nie dają lub grożą odebraniem środków do życia swoim żonom - 11% lub zakazują im doksztalcania się lub rozwijania swojej kariery zawodowej (10%).⁹⁶¹

Przez lata ustroju radzieckiego nie zajmowano się kwestią molestowania seksualnego, jeśli to zdarzenie nie miało znamion przestępstwa karnego. W okresie przejścia do ustroju rynkowego, problem molestowania seksualnego kobiet nasilił się w sferze zawodowej, ale też zauważalny był w momencie rekrutacji na studia, czy do pracy, w momencie starania się o awans czy w momencie zagrożenia zwolnieniem. Problem w tym, że nie była to kwestia incydentalna tylko problem na skalę masową. Zgodnie z wynikami badań Moskiewskiego Centrum Gender Studies (Московский центр гендерных исследований), w okresie 1991 - 1995 co czwarta kobieta w Rosji była ofiarą molestowania seksualnego w pracy. Badacze jednak twierdzą, że ta liczba i tak jest zaniżona, gdyż wiele kobiet uważa, że przez molestowanie seksualne należy pojmować jako bezpośredni atak.⁹⁶² Ta forma nadużycia wobec kobiet spotykana jest zarówno w instytucjach publicznych jak i prywatnych przedsiębiorstwach. Według danych organizacji, która zajmuje się problemem przemocy seksualnej wobec kobiet w sferze zawodowej, Диана, ze zjawiskiem molestowania kobiety spotykają się w co trzeciej firmie prywatnej w samej Moskwie.⁹⁶³

Przy tak poważnej sytuacji należy podkreślić, że państwo stara się przeciwdziałać temu niechlubnemu zjawisku. Na terytorium FR działa 300 tzw. „gorących linii” dla ofiar przemocy, przeznaczonych zarówno dla kobiet jak i dla mężczyzn. Tylko niektóre z tych linii działają całodobowo.⁹⁶⁴ Za przykład można podać telefon zaufania organizacji ANNA, który działając między październikiem 1999 r. a majem 2000 r., przy pracy 9 konsultantów, zdołał odebrać 1504 telefony. W 99,6% przypadków, dzwoniącymi były kobiety. Z tego 74% prosiło o pomoc w związku z przemocą domową.⁹⁶⁵ Ponadto, działają dwa centra kryzysowe dla mężczyzn i 25

⁹⁶⁰ Tamże.

⁹⁶¹ Tamże.

⁹⁶² Сексуальные домогательства на работе, 3. Хоткина red.; źródło: <http://www.owl.ru/win/books/harrasment/part3.htm> (03.07.2018).

⁹⁶³ Tamże.

⁹⁶⁴ Raport Amnesty International, dz.cyt.

⁹⁶⁵ Московский кризисный центр для женщин «АННА»; <http://www.anna-center.ru/index.php/ru/>.

dla kobiet, które oferują pomoc medyczną, prawną, psychologiczną i socjalną ochronę dla osób potrzebujących takiego wsparcia. Jednak według danych AI, na terenie Rosji działa tylko osiem schronisk, które oferują pomoc matkom z dziećmi, które musiały opuścić swoje domy z powodu przemocy.⁹⁶⁶

Ważne są też kampanie informacyjne, które, jak opisuje raport AI, przeprowadzane są przez jedną z republik, Karelię. Promowana jest współpraca pomiędzy policją a organizacjami wspierającymi ofiary przemocy, próbuje się informować społeczeństwo o prawdziwych skutkach przemocy w rodzinie włączając w to przemoc wobec kobiet, oraz edukować je w tym temacie. Trzeba podkreślić, że wsparcie organizacji pozarządowych jest nieocenione.⁹⁶⁷ Na proradzieckim obszarze Rosji powstało około 1500 organizacji kobiecych, z których prawie wszystkie mają w misji pomoc kobietom dotkniętym przemocą.⁹⁶⁸ Charakterystyczne dla rzeczywistości rosyjskiej w kwestii walki z przemocą w rodzinie są działające przede wszystkim w większych miastach (Moskwa, Sankt-Petersburg, Murmańsk, Astrachań, Irkuck). To właśnie tam prężnie działają centra kryzysowe pomocy rodzinie, które zaczęły najmocniej się rozwijać w 1997 r. kiedy to Ministerstwo Pracy i Rozwoju Społecznego ustaliło ramy działania tychże podmiotów.

Jednak władze państwowe w ostatnim czasie poczyniły krok w tył w kwestii ochrony swoich obywaterek przed przemocą. Do tej pory Rosja nie przyjęła ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie. Warto podkreślić, że Rosja jest jednym z ostatnich państw b. ZSRR, która nie uregulowała tej kwestii.⁹⁶⁹ Co więcej, w styczniu 2017 roku Duma Państwowa przyjęła ustawę о декриминализации домашних побоев. Zgodnie z nią w sytuacji pobicia członka najbliższej rodziny (Duma zdefiniowała „bliskiego” jako współmałżonka, współlokatora, rodziców) nie będzie już traktowana jako przestępstwo a wykroczenie administracyjne, co za tym idzie, nie będą obowiązywały zapisy kodeksu karnego, jeśli to zdarzenie miało miejsce pierwszy raz. W ramach tejże ustawy pobicie, które nie będzie traktowane jako przestępstwo to wszystkie zdarzenia, które nie powodują żadnego uszczerbku na zdrowiu i nie uniemożliwiają podjęcia pracy zarobkowej. Zgodnie z tymi zmianami za pobicie członka rodziny będzie grozić grzywna, areszt 10-15 dni lub prace społeczne.⁹⁷⁰

⁹⁶⁶ Raport Amnesty International, dz. cyt.

⁹⁶⁷ Tamże.

⁹⁶⁸ A. Stępień- Kuczyńska, A. Głowacki, Rosja Putina. Leksykon, Łódź 2005, s. 227-241.

⁹⁶⁹ В. Васильев, wywiad z Галина Михалева: Женщина у нас получает в среднем на треть меньше, чем мужчина, dz.cyt.

⁹⁷⁰ Н. Козлова, Руку опусти. "Российская газета" публикует закон о декриминализации домашнего насилия; źródło: <https://rg.ru/2017/02/09/rg-publikuet-zakon-o-dekriminalizacii-domashnego-nasilia.html> (15.10.2017).

4.4. Aktywność społeczno - polityczna Rosjanek

W latach 90. XX wieku liczba kobiecych organizacji zarejestrowanych w Rosji wzrosła. Tylko w 1999 r. Ministerstwo Sprawiedliwości FR zarejestrowało 650 tego typu organizacji. Do tej liczby należy jeszcze dodać te, które zostały zarejestrowane na szczeblu regionalnym i lokalnym. Sumując te dane, na wszystkich szczeblach struktury administracyjnej w 1999 r. na terenie państwa działało około 15 tysięcy tego typu organizacji.⁹⁷¹ Dziewięć z nich posiadało status federalny, co oznacza, że posiadały swoje struktury w ponad połowie rosyjskich regionów. Były to: Общероссийское общественно-политическое движение женщин России (ДЖР), Женская Лига, Союз женщин России, Союз женщин военно-морского флота, Ассоциация "Женщины за будущее без СПИДа", Ассоциация "Планирование семь", Конфедерация деловых женщин, Ассоциация женщин-предпринимателей России, Союз женщин границы. Część z nich miała także status międzynarodowy. Jednak większość z nich były to małe twory skupiające 30-40 osób i działające w swoim regionie na szczeblu lokalnym.

4.4.1. Współczesny ruch kobiecy

Dynamiczny rozwój organizacji kobiecych już na początku funkcjonowania nowego państwa rosyjskiego był możliwych dzięki wcześniejszym reformom Michaiła Gorbaczowa, zapoczątkowanym jeszcze w rzeczywistości radzieckiej.⁹⁷² Zmiany te dały możliwość organizowania nowych form aktywności społecznej m.in. oficjalnych organizacji kobiecych. Pierwsze tego rodzaju organizacje zaczęły powstawać już w końcu l. 80 XX w. były to rady kobiece, czyli wcześniej wspomniane Żenotdzieli, które reaktywowano w 1987 r. Do 1989 było już 230 tysięcy takich organizacji, wpisanych w strukturę administracji państwowej na szczeblu miast, republik, czy nawet przy fabrykach. Po 1991r. wiele z nich przekształciło się w organizacje pozarządowe. Mimo głosów krytyki pod ich adresem ze względu na ich radziecki rodowód, były one inkubatorem dla wielu organizacji kobiecych już w Federacji Rosyjskiej.

⁹⁷¹ Женские объединения в РФ. Статистический сборник Министерства Юстиции РФ, Москва 1999, s. 3.

⁹⁷² Program kompleksowych przeobrażeń systemu społecznego ZSRR sformułowany w 1985 r. przez sekretarza generalnego KC KPZR; o reformach więcej:.; Leksykon politologii, A. Antoszewski, R. Herbut red., Wrocław 2004, s.314-315.

Natomiast kobiece organizacje niezależne od państwa i KPZR powstały dopiero na przełomie 1990 i 1991 r.⁹⁷³

Ze względu na oczywiste różnice w bazie ideologicznej, druga fala feminizmu nie mogła rozwinąć się w tym samym czasie w państwie radzieckim, co na Zachodzie. Zgodnie z analizą badaczy, miała ona miejsce w latach 90. XX wieku w związku z pieriestrojką i reformami demokratycznymi, które pozwoliły na rozwój ruchów społecznych, w tym feministycznego. Co ważne, druga fala feminizmu rosyjskiego różniła się pod wieloma względami od tej zachodniej. Zgodnie z chronologią, druga fala w Rosji przypadała na okres trzeciej na Zachodzie, gdzie była odpowiedzią na porażkę długofalowych strategii zaproponowanych przez wcześniejszy masowy ruch drugiej fali oraz konsekwencją rosnącej świadomości znaczenia rasy, etniczności, wyznania religijnego czy podziałów ekonomicznych dla równouprawnienia kobiet. W zachodnim nurcie kobiety nadal organizowały się, jednak te działania były mało znaczące w porównaniu do masowej mobilizacji przeciw uciskowi kobiet, która charakteryzowała wcześniejszy ruch wyzwolenia kobiet.⁹⁷⁴

Miało to niemały wpływ na to, co działo się w Rosji.⁹⁷⁵ Rosyjskie organizacje kobiece ściśle współpracowały z tymi zachodnimi, ale też z ośrodkami naukowymi gender studies. Ośrodki naukowe miały wielki wpływ na powstające organizacje kobiece, wręcz same ośrodki badawcze angażowały się w działalność społeczną (Ивановский центр гендерных исследований prócz faktu, że jest ośrodkiem naukowym ma status organizacji społecznej).⁹⁷⁶

Ważne znaczenie miały fora organizowane w podmoskiewskim Dubnie, które uznawane są za symbol pierwszego etapu odrodzenia się rosyjskiego ruchu kobiecego. I Niezależne Forum Kobiet odbyło się w dn. 9 – 31.03.1991 r. Natomiast II Forum odbyło się w dn. 27 – 29.11.1992 r. Spotkania miały na celu określenie kierunków rozwoju organizacji kobiecych oraz określeniu najważniejszych celów ich działania. Zwrócono uwagę na bardzo

⁹⁷³ Jednak wspólnym czynnikiem, dla organizacji kobiecych w Rosji, bez względu na ich genezę, to fakt, że pomimo wcześniejszych prób konsolidacji w połowie lat 90. XX w. borykają się ona z dość poważnym rozbiemem. Mimo tak wielkiej ilości nie koordynują one swoich działań, dystansują się jedne od drugich często powołując się właśnie na radziecki rodowód niektórych z nich jako na powód uniemożliwiający współpracę. Е. И. Якушкина, Деятельность региональных женских организаций в контексте современного российского женского движения, „Научные Ведомости Белгородского Государственного Университета. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика”, Белгород 2009, nr 9(64), s.205-212.

⁹⁷⁴ J. Hannam, *Feminim*, Warszawa 2010, s. 171-173.

⁹⁷⁵ О. Шнырова, Российский феминизм: ждать ли новой волны?, „Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре”, nr 3(83) 2012; źródło: <http://magazines.russ.ru/nz/2012/3> (15.12.2017).

⁹⁷⁶ Tamże.

złą sytuację ekonomiczną kobiet, na których bardzo dotkliwie odbił się kryzys ekonomiczny lat 90. XX w.⁹⁷⁷

Drugie Niezależne Forum Kobiet skupiło się przede wszystkim na problemie działalności organizacji kobiecych na terenie byłego ZSRR. Podkreślano, że liczba kobiecych organizacji wciąż wzrasta, a co za tym idzie, wzrasta także świadomość samych kobiet. Uczestniczki Forum chciały w szczególny sposób zaapelować do najwyższych organów władzy i zwrócić ich uwagę na problem przemocy wobec kobiet, szczególnie w sferze rodzinnej i w miejscu pracy. Apelowano by w tworzonej Konstytucji FR umieścić zapis o równości płci. W podobnym tonie zwracano się do Rządu FR. Podkreślano jego błędy w polityce społecznej, które bezpośrednio dotyczyły kobiety, czyli decyzje o zmniejszeniu środków na programy socjalne, z których najczęściej korzystały kobiety, redukcji miejsc w przedszkolach i żłobkach. Drugie Niezależne Forum Kobiet zwracało uwagę szczególnie na fakt, iż to państwo właśnie powinno uwzględnić szczególną sytuację kobiet w rodzinie, na rynku pracy oraz w innych sferach życia i odpowiednimi środkami, a przede wszystkim różnymi programami socjalnymi, poprawić ich sytuację w rosyjskim społeczeństwie.⁹⁷⁸

W drugim etapie odrodzenia ruchu kobiecego - w latach 1993-1995 - można było zaobserwować próbę konsolidacji ruchu, chęć współpracy między poszczególnymi organizacjami, które pojawiały się w tym okresie jak grzyby pod deszczem.⁹⁷⁹ Okres ten szczególnie jest związany ze zwycięstwem ruchu politycznego Kobiety Rosji w wyborach do niższej izby parlamentu, Dumy Państwowej. Prócz tego mamy do czynienia z powstawaniem pierwszych instytutów studiów kobiecych przy rosyjskich uniwersytetach. Niezależny ruch kobiecy drugiej fali w Rosji był ściśle związany z ośrodkami naukowymi gender studies. Badania prowadzone przez te ośrodki miały wpływ na sposób funkcjonowania rosyjskich organizacji. Jednym z powodów był fakt, że ośrodki akademickie, o których mowa, nie ograniczały się tylko do działalności naukowej. Zajmowały się także projektami społecznymi.

Chociaż demokratyczny ruch kobiecy występował u progu nowego wieku, jako samodzielny aktor w sferze polityki, jednak podobnie jak cała fala feminizmu, ten okres działalności był krótki. Organizacje kobiece szukały wsparcia finansowego na Zachodzie, gdyż w warunkach kryzysu ekonomicznego, państwo rosyjskie nie miało środków dla wsparcia

⁹⁷⁷ Н. Пушкарева, Феминизм в России; źródło: http://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/FEMINIZM_V_ROSSII.html (20.12.2017).

⁹⁷⁸ Второй Независимый Женский Форум, „Преображение” (Русский феминистский журнал), 1993, nr 1, s. 149-151.

⁹⁷⁹ Na proradzieckim obszarze Rosji powstało około 1500 organizacji kobiecych, z których prawie wszystkie mają w misji pomoc kobietom dotkniętym przemocą. A. Stępień- Kuczyńska, A. Głowacki, Rosja Putina. Leksykon, Łódź 2005, s. 227-241.

instytucji społecznych. Natomiast klasy wyżej uposażone utraciły lub jeszcze nie wykształciły w sobie tradycji wsparcia tego typu inicjatyw. Dodatkowo, prawodawstwo regulujące działalność organizacji pozarządowych nie ułatwiało im działalności komercyjnej by mogły zarabiać na swój rachunek. Poza tym wiele organizacji kobiecych, mimo tego, że ich działalność stricte ukierunkowywała je, jako organizacje feministyczne, starały się unikać tego określenia. Związane jest to z dużą liczbą stereotypów dotyczących to określenie.⁹⁸⁰

Począwszy od 2004 r. warunki dla funkcjonowania organizacji pozarządowych w ramach państwa, uległy zmianie. W tym okresie miał miejsce proces powstawania dwóch rodzajów organizacji społecznych – tych zależnych od struktur państwowych i tych, od struktur państwa niezależnych. W poszukiwaniu fundamentów ideologicznych, państwo zaczęło odwoływać się do wartości Cerkwi prawosławnej, co w prostej linii prowadziło do wzmocnienia idei patriarchalnej i paternalistycznej, która siłą rzeczy nie wspierała myśli feministycznej.⁹⁸¹

W listopadzie 2008 r. w historii drugiej fali rosyjskiego feminizmu zaczął się kolejny etap – w Moskwie miał miejsce II Ogólnorosyjski Zjazd Kobiet. Brało w nim udział ponad tysiąc delegacji z 73 regionów. Już sam proces przygotowania Zjazdu był swego rodzaju próbą konsolidacji środowiska oraz de facto zaznajamiania się ze sobą, swoimi działaniami. W programie II Ogólnorosyjskiego Zjazdu Kobiet znalazły się tamaty poruszające kwestię społecznej roli kobiety w świetle kształtowania się nowej wizji rodziny i aktualnych przekształceń społecznych. Debatowano nad tym, w jaki sposób kobieta będzie odpowiedzialna za kształt i skutek tych przemian i na ile będzie ona zaangażowana we wszystkie inicjatywy państwowe. Zjazd z 2008 r. zakończył się tym samym skutkiem, co ten z 1908 r. - przyczynił się on do wydzielenia dwóch nurtów w ramach ruchu kobiecego – w tym przypadku feministycznego i propaństwowego. Nurt propaństwowy skupił w sobie te organizacje, które powstały jeszcze w okresie radzieckim oraz te, które powstały już po rozpadzie ZSRR. Struktury państwowe starały się, choć z nikłym skutkiem, zmobilizować kobiece potencjały i stworzyć choćby zarys trwałych struktur o zasięgu federalnym. Po zakończeniu Zjazdu, kontynuowano założenia poprzez działalność Komitetu ds. konsolidacji ruchu kobiecego (Комитет консолидации женского движения).⁹⁸² Komitet powstał 17.05.2007 r. z inicjatywy dwóch organizacji kobiecych o zasięgu federalnym: Деловые Женщины России i Женский

⁹⁸⁰ О. Шнырова, Российский феминизм с точки зрения теории волнового развития. Ждать ли новой волны? „Неприкосновенный Запас”, 2012; nr 3(83), źródło: <http://magazines.russ.ru/nz/2012/3>.

⁹⁸¹ Tamże.

⁹⁸² Patrz: Н. Шведова, Женское движение в России: проблемы современного этапа (w:) Женское движение в России: вчера, сегодня, завтра. Материалы конференции, Г.М. Михалева red., Москва 2010.

социал-демократический Конгресс. Komitet określany jest jako nieformalne dobrowolne stowarzyszenie organizacji i obywateli. Głównym celem Komitetu jest dążenie do zapewnienia pola do wspólnego działania i zakładania koalicji dla wszelkiego rodzaju organizacji kobiecych. Dążenie do ukształtowania ogólnorosyjskiej organizacji kobiecej przy zachowaniu prawa każdej z poszczególnych organizacji do niezależności organizacyjnej i indywidualności.⁹⁸³ Niestety nie można wskazać wymiernych efektów działania Komitetu.

Pierwsza dekada XXI w. ujawniła słabą kondycję rosyjskiej drugiej fali. Na ten okres przypadło zmniejszenie aktywności kobiecych organizacji. Na ich działalność wpływ miała zarówno sytuacja ekonomiczna jak i polityczna. Brak jednoznacznej odpowiedzi na kwestię dalszego rozwoju organizacji społecznych związana z brakiem możliwości finansowania ich działalności ze źródeł zagranicznych oraz kryzys gospodarczy 2008 r.⁹⁸⁴

18.09.2011 r. podjęto kolejną próbę konsolidacji ruchu. W Sankt-Petersburgu przy okazji festiwalu Квир-культуры utworzono Koalicję Feministyczną (Феминистская активистская коалиция), która skupia szereg organizacji feministycznych z Rosji i Ukrainy. Co ważne, nie jest to kolejna próba zorganizowania struktur, w ramach których organizacje wchodzące w skład Koalicji miały działać. Formuła funkcjonowania Koalicji jest oparta na tworzeniu siatki powiązań. Organizacje wchodzące w jej skład działają autonomicznie, ale przy tym dążą do realizacji wspólnie założonych celów. A głównym celem Koalicji jest reprezentowanie praw kobiet we wszystkich aspektach życia. Drugą ważną zasadą jest podejmowanie decyzji na zasadzie konsensusu.⁹⁸⁵

W dobie powrotu do tradycyjnych, patriarchalnych wartości i tym samym, odwrotu od haseł feministycznych, to Internet najbardziej przyczynia się do rozpowszechniania idei feministycznych.⁹⁸⁶ Nie jest to tylko narzędzie do rozpowszechniania informacji, ale też narzędzie do aktywizowania społecznego. Tym sposobem można mówić o rozwoju „feminizmu postmodernistycznego”, eklektycznego w warstwie teoretycznej i słabo zorganizowanego w sferze formalnej, jednak mimo tego jest dostatecznie zorganizowany by mieć wpływ i wydzwięk masowy.⁹⁸⁷

Aktualnie najprężniej działające rosyjskie organizacje kobiece funkcjonują w największych miastach, szczególnie w stolicach oraz na obszarze północno-zachodnim. Jest to

⁹⁸³ Т. Черторицкая, У истоков женской консолидации на новом этапе (2007–2010 гг.) (w:) Женское движение в России: вчера, сегодня, завтра. Материалы конференции, Г.М. Михалева ред., dz.cyt. s. 57-62.

⁹⁸⁴ О. Шнырова, Российский феминизм: ждать ли новой волны? dz.cyt.

⁹⁸⁵ О. Шнырова, Российский феминизм: ждать ли новой волны? dz.cyt.

⁹⁸⁶ Przykładowe portale: feministki.ru, ru_fem_forum, anarho_feminizm.

⁹⁸⁷ О. Шнырова, Российский феминизм с точки зрения теории волнового развития. Ждать ли новой волны? „Неприкосновенный Запас”, dz.cyt.

możliwe dzięki bliskim kontaktom tych organizacji z krajami skandynawskimi. Aktualnie organizacje kobiece największy wysiłek wkładają w walkę z dyskryminacją na rynku pracy. W tej sprawie pojawiają się też nowe organizacje: Петербургская эгида czy Юристы за трудовые права.⁹⁸⁸

Wielu badaczy zwraca uwagę, że mimo wciąż podejmowanych prób konsolidacji, potencjał rosyjskiego ruchu kobiecego lat 90. XX w. został praktycznie wyczerpany. Elena Kowalenko (Елена Коваленко) stwierdza wprost, że aktualnie nie ma zinstytucjonalizowanych narzędzi dla rozwoju ruchu, pola wymiany idei czy informacji. Sytuacji nie poprawia fakt, iż tematy związane z problemami: praw kobiet, ruchu kobiecego, dyskryminacji kobiet, praktycznie nie są podejmowane w środkach masowego przekazu.⁹⁸⁹ Dla Kowalenko głównym zadaniem współczesnego rosyjskiego ruchu kobiecego jest sprawienie by ruch i jego cele stały się „widzialne”. Jest to nie tylko kwestia dostrzegania działań, ale też liderek, aktywistek, problemów, do rozwiązania których ruch powstał.⁹⁹⁰ Proponuje ona bardzo konkretne rozwiązanie – należy zwrócić uwagę opinii publicznej na konkretne przykłady, które odzwierciedlają naczęstsze problemy, z którymi stykają się Rosjanki. Podaje kilka z nich:

- Дело Светланы Бахминой - swego czasu gorący polityczny temat związany z procesami członków kadry menadżerskiej Yukosu, do której także należała Bachmina. Jej proces a potem wyrok związany był z bardzo ważkim tematem - sytuacją kobiet przebywających w więzieniu; kwestia opieki nad ich dziećmi, sytuacja ciężarnych więźniarek. Ruch kobiecy nie podjął znaczących kroków by zdjąć z tej sprawy „polityczne piętno” i wykorzystać ją do przedstawienia palących problemów osadzonych kobiet.

- Дело Веры Камкиной – historia kobiety, której czwórka dzieci została umieszczona w różnych domach opieki. Decyzję tę motywowano faktem, iż matka nie była w stanie zabezpieczyć im odpowiednich warunków. Sprawa była na tyle głośna, że ruch kobiecy mógł w ten sposób podjąć palący temat niedociągnięć w polityce społecznej państwa i trudnej sytuacji samotnych matek, jednak tego nie uczynił.⁹⁹¹

⁹⁸⁸О. Шнырова, Российский феминизм: ждаты ли новой волны? dz. cyt.

⁹⁸⁹ Е. Коваленко, Современное российское женское движение: проблема «невидимости», Женское движение в России: вчера, сегодня, завтра. Материалы конференции, dz.cyt. 90-95.

⁹⁹⁰ Тамże.

⁹⁹¹ Тамże.

Analizując działania w ramach pierwszej i drugiej fali feminizmu rosyjskiego, można odnaleźć pewne cechy wspólne:

- czas rozwoju ruchu w obu przypadkach był krótki i w obu przypadkach, po okresie boomu następował okres spadku zainteresowania ruchem, wręcz rozczarowania nim,
- w obu przypadkach nie udało się stworzyć ruchu kobiecego o powszechnym, ogólnokrajowym zasięgu,
- na obie fale duży wpływ miały idee liberalne i myśl zachodniego ruchu feministycznego,
- w obu przypadkach upadek ruchu związany był z kryzysem reform liberalnych w kraju.⁹⁹²

Nadeżda Szwedowa (Надежда Шведова) zwróciła uwagę na ważną kwestię - ruch kobiecy jako jeden z przejawów aktywności społecznej jest elementem społeczeństwa obywatelskiego. W związku z tym, ruch ten jest swego rodzaju barometrem nastrojów i prezentowanych wartości przez żeńską część społeczeństwa.⁹⁹³ Idąc tym tropem, Szwedowa w swoich badaniach wyróżniła podstawowe problemy współczesnego rosyjskiego ruchu kobiecego:

- niedostateczna świadomość swych praw obywatelskich, niski poziom wiedzy prawnej, a co za tym idzie, brak nawyku walki o swoje prawa,
- brak świadomości wagi uczestnictwa w procesach politycznych,
- niedostateczny rozwój wzajemnych relacji pomiędzy teorią feministyczną, prezentowaną szczególnie przez środowiska naukowe lub organizacje społeczne o zagranicznych korzeniach a codzienną działalnością organizacji kobiecych,
- brak rozpoznawalnych liderek,
- inkorporacja organizacji pozarządowych w struktury państwowe,
- brak niezależnych źródeł finansowania.

⁹⁹² О. Шнырова, Российский феминизм с точки зрения теории волнового развития. dz.cyt.

⁹⁹³ Н. Шведова, Женское движение в России: проблемы современного этапа, Женское движение в России: вчера, сегодня, завтра. Материалы конференции, dz.cyt., s. 35-49.

- brak idei, która zjednoczyłaby organizacje kobiece w skali kraju. Brak także działań zmierzających do zakładania koalicji pomiędzy organizacjami kobiecymi a innymi organizacjami społecznymi czy politycznymi.⁹⁹⁴

Zastanawiając się nad dalszym rozwojem rosyjskiego ruchu można przewidywać, że prócz problemów o charakterze wewnętrznym będzie się musiał zmierzyć też z tymi, płynącymi z zewnątrz. Pewne globalne problemy i tendencje zostały omówione w 2011 r. w ramach międzynarodowego kongresu „Женские миры 2011”.⁹⁹⁵ Uczestnicy doszli do wniosku, że kryzys ekonomiczny, ale też coraz dalej posuwająca się globalizacja spowodują ponowny wzrost aktywności organizacji feministycznych. Kolejną falę feminizmu wywołać mogą także zaostrzające się nierówności społeczne i powolny demontaż idei państwa dobrobytu, która był wynikiem aktywności tzw. nowych ruchów społecznych w tym feministycznego. Te nowe wyzwania mogą być początkiem dla czwartej fali feminizmu na świecie i odpowiednikiem trzeciej fali w Rosji.⁹⁹⁶

4.4.1.1. Podejście do terminu „feminizm”

Fakt tak dynamicznego rozwoju organizacji kobiecych w okresie powstania nowego państwa rosyjskiego nie przyczynił się do zmiany wizerunku feministki ani podejścia do haseł feministycznych w tym społeczeństwie. Działalność społeczna organizacji kobiecych l. 90. XX wieku w większości także odcinała się od przymiotnika „feministyczny”, stawiając bardziej na rozwiązanie palących problemów społecznych.⁹⁹⁷ Przyczyn takiego poziomu rozwoju świadomości przynależności do większej całości ruchu feministycznego rosyjskich organizacji

⁹⁹⁴ Н. Шведова, Женское движение в России: проблемы современного этапа, Женское движение в России: вчера, сегодня, завтра, dz.cyt., s. 38-41.

⁹⁹⁵ О. Шнырова, Город женщин: Женские миры — 2011. Всемирный форум феминисток Женские миры отмечал в этом году 30-летний юбилей; źródło: http://www.chaskor.ru/article/_gorod_zhenshchin_zhenskie_miry_2011_24261 (27.07.2011).

⁹⁹⁶ Н. Дмитриева, Женское движение в России: современное состояние и потенциал роста, Женское движение в России: вчера, сегодня, dz.cyt. s. 49-52.

⁹⁹⁷ Е. И. Якушкина Деятельность региональных женских организаций в контексте современного российского женского движения, „Научные Вестники Белгородского Государственного Университета. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика”, Белгород 2009, nr 9(64), s. 205-212.

kobiecych jest wiele. Przede wszystkim fakt, iż w okresie radzieckim trudno było mówić o rozwoju niezależnego ruchu kobiecego.⁹⁹⁸

Katja Kazbek (Катя Казбек) zwraca uwagę na pewną dychotomię wśród aktywitek ruchu kobiecego, która to ma znaczący wpływ na to, w jaki sposób rosyjskie społeczeństwo odbiera feminizm. Jedna z grup to te kobiety, które nieświadomie podążają zgodnie z celami feminizmu, jego założeniami, przy tym jednak uważają sam feminizm za coś marginalnego. Druga grupa to te kobiety, które uważają ideę feminizmu za dogmat, co prowadzi do radykalnych postaw.⁹⁹⁹

Prócz działalności samych organizacji, wśród społeczeństwa można zauważyć powolną zmianę opinii dotyczącej wartości feministycznych. Na rosyjskich forach internetowych trwa dyskusja dotycząca dyskryminacji płciowej i praw kobiet. Uczestnikami tych dyskusji są przede wszystkim przedstawiciele klasy średniej, mieszkańcy większych miast, z wyższym wykształceniem, ludzie młodzi lub w średnim wieku. Dlatego też przede wszystkim w Moskwie i Petersburgu powstają coraz to nowsze ugrupowania kobiece.¹⁰⁰⁰ Aktualnie działalność tego rodzaju grup skupia się w rzeczywistości wirtualnej. Jest to swego rodzaju już wcześniej wspomniany „feminizm postmodernistyczny”.¹⁰⁰¹

Co ważne, problem stereotypowego podejścia do feminizmu, który obowiązuje wciąż w świadomości rosyjskich obywateli, jest jedną z przyczyn odwrotu od haseł feministycznych. Oczywiście, przyczyn tego stanu rzeczy można wymienić kilka, co ważne, dotyczą one nie tylko sytuacji w państwie rosyjskim, podobne mechanizmy zauważają badaczki feministyczne w innych krajach byłego bloku wschodniego.¹⁰⁰² O ile na Zachodzie kobiety chętniej utożsamiają się z poszczególnymi nurtami feminizmu, ze zgoła odmiennym podejściem do tego terminu spotkamy się w Rosji. Mimo upływu lat, termin ten wciąż kojarzy się albo z czymś negatywnym, z wymysłem zachodniej kultury, albo z czymś niepotrzebnym. W świadomości wielu ludzi wciąż pokutuje pogląd, iż kobiety w czasach radzieckich otrzymały wszelkie prawa,

⁹⁹⁸ А. А. Темкина, Феминизм: Запад и Россия, Преображение, „Русский феминистический журнал”, 1995, nr 3, s. 5-17.

⁹⁹⁹ К. Казбек, 13 причин, почему нам всем нужен феминизм; źródło:

http://www.chaskor.ru/article/13_prichin_pochemu_nam_vsem_nuzhen_feminizm_35513 (10.01.2018).

¹⁰⁰⁰ Przykładowe nowe organizacja feministyczne: За феминизм, Школа феминизма, Московская феминистская группа.

¹⁰⁰¹ О. Шнырова, Российский феминизм: ждать ли новой волны?; dz.cyt.

¹⁰⁰² Patrz: Kobiety w czasach przełomu 1989 – 2009, A. Grzybek, A. Mroziak red., Warszawa 2009.

o które walczą feministki na Zachodzie.¹⁰⁰³ Inną sprawą jest fakt, że same kobiety mają negatywny stosunek do tego pojęcia.¹⁰⁰⁴

Kolejną kwestią jest niedostosowanie haseł feministycznych do realnych potrzeb Rosjaniek. Związane jest to z retoryką drugiej fali, która była obca i niedostosowana do potrzeb kobiety postradzieckiej, która od lat tęskniła za „burżuazją”, „patriarchatem” i przynależnością do „klasy średniej”.¹⁰⁰⁵ Marzeniem wielu kobiet, zwłaszcza na początku lat 90., kiedy rosyjska gospodarka praktycznie przestała funkcjonować, było spokojne życie, najlepiej w domu, wśród dzieci. Możliwość bycia zwykłą gospodynią domową była uważana za niesłychany luksus, bowiem większość kobiet pracowała na dwa lub trzy etaty, zapewniając swojej rodzinie minimum materialne.¹⁰⁰⁶ Ten problem konfliktu pomiędzy sferą zawodową a sferą rodzinną życia kobiety nie był podejmowany ani przez państwo, ani przez ruch feministyczny. Na niedostosowanie działań organizacji feministycznych działających w okresie przemian na terytorium rosyjskim zwróciła uwagę Maria Arbatowa. Podkreślała nierówności w dostępie do zagranicznych grantów przekazywanych rosyjskim organizacjom kobiecym oraz pewnego rodzaju przekolorowanie haseł, które formułowano w ten sposób by uzyskać przychyłność zachodnich organizacji feministycznych nie przejmując się realnymi problemami Rosjaniek.¹⁰⁰⁷ Tak też, wraz z otwarciem się kraju na myśl zachodnią i napływem zachodnich feministek, zaczął się powolny proces odwracania kobiet od jego haseł i postulatów.

Sam powrót do tradycyjnych wartości rodzinnych był napędzany także przez opinię publiczną i polityków, którzy głośno wypowiadali się na początku l. 90. XX w. o sympatii do tradycyjnego modelu rodziny. Ta mitologizacja roli gospodyni domowej i przedstawianie mężczyzny jako głowy i żywiciela rodziny miało charakter przedmiotowy. Zachęcając kobiety do pozostania w domu i zajęcia się rodziną, władze chciały ograniczyć falę bezrobocia.¹⁰⁰⁸

Podobną sytuację zauważają polskie badaczki. Podejmując temat zaangażowania Polek w ruch solidarnościowy, który przyczynił się do zmian ustrojowych w Polsce, zauważyć można, że już po 1989 r. Polki odeszły w cień nie angażując się w życie społeczne czy

¹⁰⁰³ N. Śniadanko, Być czy uważać się za... czyli o niepopularności feminizmu w Ukrainie (w:) *Kobiety w czasach przełomu 1989 – 2009*, A. Grzybek, A. Mroziak red., dz.cyt. s. 175.

¹⁰⁰⁴ Е.И. Якушкина, Деятельность региональных женских организаций в контексте современного российского женского движения, „Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика”, nr 11. Т. 9. 2009, s. 205-212.

¹⁰⁰⁵ М. М. Малышева, Идентификация женщин в послевоенной и посткоммунистической России (w:) *Судьбы людей: Россия XX век. Биографии семей как объект социологического исследования*, В. Семенова red., Москва 1996, s. 276-297.

¹⁰⁰⁶ М. Ganina, Kuszenie minionych dni, (w:) *Sumienie pierestrojki*, red. B. Nowak, dz.cyt., s.76; И.Е. Калабихина, Гендерные вопросы в России в конце XX века. dz.cyt., s. 12.

¹⁰⁰⁷ М. Arbatowa, *На имя ми женщина*, Warszawa 2005, s. 442-445.

¹⁰⁰⁸ И.Е. Калабихина, Гендерные вопросы в России в конце XX века... dz.cyt.

polityczne. Ten stan rzeczy tłumaczy prof. Maria Janion: „Polki, które działały w solidarnościowym podziemiu były wychowywane w tradycji narodowej, w której źródłem poczucia wartości kobiety jest też to, że w czasie wojny bierze na siebie odpowiedzialność za rodzinę, swoją a czasem cudzą. W efekcie romantycznych nakazów kobieta polska przyzwyczaiła się do dźwigania ciężarów życia rodzinnego i publicznego w cieniu i w milczeniu, byle spełniła się ofiara”¹⁰⁰⁹. Te wzorce doprowadziły do tego, że po 1989 r. kobiety znów weszły w sferę domową nie realizując się dalej w sferze publicznej. Ukazuje się nam obraz „kobiety szarej”. Ten swoisty „twór” czasów PRL-u można zdefiniować, jako aktywną zawodowo kobietę, dla której nade wszystko liczy się rodzina. Została ona obsadzona w roli matki i gospodyni domowej po wypełnieniu roli romantycznej obrończyni wolności. Poświęciła się rodzinie kosztem swoich ambicji. Prof. Magdalena Środa tę kategorię kobiet nazywa „kobietami uśpionymi”.¹⁰¹⁰

Najlepszym przykładem na to, jak rosyjska opinia publiczna błędnie definiuje feminizm jest przykład Pussy Riot. Członkinie tej grupy nazywają siebie feministkami jednak trudno w działaniach tej grupy odnaleźć przykłady feministycznej aktywności. Nawet, jeśli mają tak sformułowane poglądy, w żaden sposób nie są one rozpowszechnione, nawet wśród osób zainteresowanych tematyką feministyczną. Dla tej części społeczeństwa zainteresowanej działalnością Pussy Riot ważny jest fakt, że krytykują one działania aktualnej władzy.¹⁰¹¹

Definiując pojęcie feminizmu już na wstępie podano, iż cechami wspólnymi definiującymi dany ruch jako feministyczny jest przekonanie, iż kobieta cierpi niesprawiedliwość z powodu własnej płci, dążenie do zmiany tego stanu rzeczy i wreszcie poczucia wspólnoty w ramach ruchu, które może przekraczać także granice państw. Trudno tak zdefiniowany feminizm porównać z aktywnością społeczną Rosjank, które zrzeszając się unikają określenia „feministyczny” na scharakteryzowanie swoich działań, które wspierają inicjatywy zmierzające do polepszenia sytuacji kobiet w społeczeństwie, jednak nie identyfikują tego z rolą płci tylko z „ważnymi, palącymi kwestiami społecznymi”.¹⁰¹² W końcu, mimo wielości różnego rodzaju inicjatyw społecznych, nie potrafią w pełni skoordynować

¹⁰⁰⁹ Badaczki(...) zwracają uwagę na szczególne znaczenie wzorów szlacheckich w mentalności kobiet polskich. Sytuacja porozbiorowa zmusiła kobietę z wyższych warstw społecznych do współdziałania u boku mężczyzny, a nie tylko do odgrywania roli „istoty mu podległej”(...). Te okoliczności historyczne wzmacniały znaczenie tradycji rycerskich w Polsce. „Faza rycerska” (mieszcząca w sobie również walkę w konspiracji) kobiet polskich przeciągała się i trwała właściwie aż do „Solidarności”; M. Janion, *Kobiety i duch inności*, Warszawa 1996, s. 78-99.

¹⁰¹⁰ R. Socha, E. Gietka, *To my, te szare, „Polityka”*, nr 10(2849) 7.03-13.03.2012, s. 23-24.

¹⁰¹¹ Что такое феминизм в России? Анна Наринская объясняет, почему у нас никого не интересует положение женщины; źródło: <http://www.colta.ru/articles/specials/2038> (10.01.2018).

¹⁰¹² Е. И. Якушкина Деятельность региональных женских организаций в контексте современного российского женского движения, *dz.cyt.*, s. 205-212.

swoich działań na szczeblu lokalnym czy federalnym i tylko nieliczne z nich współpracują na szczeblu międzynarodowym z innymi organizacjami. Można porównać aktualny stan rzeczy z feminizmem trzeciej fali i jego skupieniem się na działalności lokalnej, jednak nie można mówić o pełnym, świadomym uczestnictwie w trzeciej fali feminizmu z pominięciem poprzednich etapów. Aktualna sytuacja jest charakterystyczna dla krajów bloku postradzieckiego, które dotknięte były transformacją ustrojową. Jest to niepowtarzalna okazja do zbadania nowego zjawiska bądź nawet specyficznego nurtu feminizmu, który tworzy transformacja ustrojowa lub sposób w jaki feminizm jest łamany przez nią.

4.4.2. Aktywność polityczna Rosjank

Temat aktywności politycznej Rosjank został poruszony w wielu badaniach. Ich wyniki pokazują kolejny raz, że formalne przyznanie praw nie jest równoznaczne z praktycznym ich zastosowaniem. Większość badanych twierdzi, że w dzisiejszych czasach nie odczuwają żadnych poważnych, formalnych ograniczeń w dostępie do polityki czy życia społecznego. Jednak, równocześnie, zwracają one uwagę na ogromną ilość problemów, z którymi przychodzi im walczyć w codziennym życiu. Problemy te są na tyle uciążliwe, że aktywność polityczna lub społeczna schodzi dla nich na dalszy plan. Stąd też, 44% badanych stwierdziło, że polityczna lub społeczna kariera ani obecnie, ani w przyszłości, nie zalicza się dla nich do ważnych planów życiowych. Tylko 5,5 % stwierdziło, że osiągnęła już sukces na polu społecznym czy politycznym, a 25,7 % stwierdziło, że jeśli tylko zechcą, będą mogły to osiągnąć. 23,5% stwierdziło, że nawet jeśli by chciały nie mają możliwości by osiągnąć taki sukces. Tym sposobem grupa kobiet „aktywistek” stanowi mniej niż jedną trzecią badanej grupy.¹⁰¹³ Tendencję tę pokazują także badania L.Rybcowej (Л.Л. Рыбцова). Tylko dla 9,5% z pytanых przez nią kobiet, aktywność społeczno-polityczna była na pierwszym planie. Autorka tłumaczy te wyniki zmianą całej hierarchii wartości rosyjskiego społeczeństwa. Według Rybcowej, kobiety najwięcej uwagi i zainteresowania poświęcają przyszłości swojej rodziny (81,9 %), 71,1 % - przyszłości kraju, 57,3 % - swojego miasta. Wielu badaczy podkreśla, że w

¹⁰¹³ Женщина новой России: какая она? Как живет? К чему стремится? Аналитический доклад, М.К.Горшков, Н.Е. Тихонова ред., Москва 2002; źródło: http://www.fesmos.ru/Publikat/10_Woman%20new%20Russia2002/Woman_rus_1.html#%D0%A1%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%A0%D0%96%D0%90%D0%9D%D0%98%D0%95 (09.01.2018).

celu usunięcia tej asymetrii ważne jest aby nie tylko dbać o prawa kobiet, ale też stymulować ich aktywność polityczną i kreować warunki dla rozwoju zdolności kompetencji liderek.¹⁰¹⁴

Warto też zwrócić uwagę na podejście społeczeństwa rosyjskiego do kobiet zajmujących się polityką. Badacze przeprowadzili ankietę wśród 500 respondentów w maju 2013 r. Na pytanie jak badani odnoszą się do angażowania kobiet w politykę, odpowiedzi kształtowały się następująco:

- pozytywnie - 38 %;
- neutralnie - 35 %;
- negatywnie - 27 %.

Respondenci, którzy odnieśli się negatywnie, swoją odpowiedź argumentowali następująco:

- Zaangażowanie polityczne wpływa negatywnie na kobietę, traci ona na swojej „kobiecości”.
- Kobieta nie ma odpowiednich predyspozycji psychologicznych do podjęcia tego typu działalności.
- Kobiety to przede wszystkim opiekunki domowego ogniska.¹⁰¹⁵

Dość sprzeczne odczucia Rosjanek, co do uczestnictwa kobiet w polityce i działalności społecznej, widać w ich ocenie roli i miejsca organizacji kobiecych. Wiele kobiet nie widzi żadnych różnic między interesami kobiet i mężczyzn i dlatego, według nich, nie jest aż tak ważne kto reprezentuje ich interesy na szczeblach władzy. Z drugiej strony, jednak podobny odsetek Rosjanek uważają, że lepiej by ich interesy reprezentowały kobiety.¹⁰¹⁶

Autorzy badań wysunęli wnioski, że aktualnie brak efektywnych mechanizmów przedstawicielstwa i obrony interesów kobiet. Nie reprezentują ich w odpowiednim stopniu mężczyźni, którzy stanowią większość w strukturach władzy, ale nie reprezentują tych interesów same organizacje kobiece. Dlatego też dla badanych nie było ważne, kto reprezentuje ich interesy, ale w jakim stopniu ta reprezentacja będzie przynosiła efekty.

¹⁰¹⁴ Л.Л. Рыбцова, Общественно-политическая активность женщин, „Социс”, 2001, nr 4, s. 78, В. Зимин, Женщины России в политике и структурах власти, „Теория и практика общественного развития”, Краснодар, 2013 nr 10, s. 297–299.

¹⁰¹⁵ Там же.

¹⁰¹⁶ Женщина новой России: какая она? Как живет? К чему стремится? Аналитический доклад, dz.cyt.

Opinia	Zgadzam się	Nie zgadzam się	Trudno powiedzieć
Reprezentować i bronić interesów kobiet mogą same kobiety. W związku z tym konieczne trzeba powiększać/wzmacniać wpływ organizacji kobiecych	61,8	10,5	27,7
Nie ma zasadniczych różnic pomiędzy interesami społeczno-politycznymi kobiet i mężczyzn, dlatego nie ma znaczenia kto te interesy reprezentuje. Najważniejsze jest to by robiono to efektywnie.	58,7	16,4	25,0

Tabela 8. Opinie o roli kobiecych organizacji społecznych i politycznych (wyrażone w procentach); źródło: Женщина новой России: какая она? Как живет? К чему стремиться? Аналитический доклад, М.К.Горшков, Н.Е. Тихонова red., dz.cyt.

Trzeba także zwrócić uwagę, że stosunek do organizacji kobiecych zależy od przynależności respondentek do grupy społecznej. Tym sposobem, kobiety posiadające wyższe wykształcenie, odnoszące sukcesy, mają lepszy dostęp do informacji i bardziej interesują się tym rodzajem działalności. Natomiast z drugiej strony, mamy kobiety nastawione bardziej sceptycznie do działalności tego rodzaju organizacji. Twierdzą one, że organizacje te nie są potrzebne. Ważnym czynnikiem, wpływającym także na takie podejście do organizacji kobiecych, wśród kobiet o słabszym wykształceniu, jest fakt, że działają one zwykle w większych miastach. Małe miejscowości i wsie rzadko mają do czynienia z takiego rodzaju działalnością, a co za tym idzie, nie mają dostępu do informacji o nich (od 62,5% nie wiedzących o pracy organizacji kobiecych w wielkich miastach, do 76,2% – na wsiach). Duży wpływ na stosunek do organizacji kobiecych ma też miejsce zamieszkania badanych. Najlepiej poinformowanymi były mieszkanki Nowogrodu (57,1%) i Petersburga (50,0%). Najgorzej zaś, mieszkanki Woroneża (17,1%). Te różnice w wiedzy są także ściśle związane ze sposobem działania organizacji kobiecych. Często jako spadkobierczynie pierwszych organizacji feministycznych, wzorujących się na zachodnich odpowiedniczkach, nie umiały one dostosować się do prawdziwych potrzeb Rosjank ery postradzieckiej. Respondentki także wskazują na fakt, że organizacje te powinny zajmować się najpilniejszymi sprawami. W badaniu tym stworzono właśnie taką „hierarchię priorytetów” dla organizacji kobiecych, według odpowiedzi respondentek:

- 54,4% – zapewnienie psychologicznej pomocy kobietom znajdującym się w trudnej sytuacji życiowej
- 45,7% – pomoc w znalezieniu pracy

- 42,3% – ochrona praw dziecka
- 41,4% – pomoc materialna dla kobiet w trudnej sytuacji bytowej
- 26,8% – walka z takimi zjawiskami jak: narkomania, alkoholizm, prostytutka
- 24,0% – walka za wszelkimi formami dyskryminacji kobiet
- 18,3% – ochrona przed przemocą w rodzinie защита
- 9,4% – pomoc w rozpoczęciu własnej działalności
- 8,0% – polityczna walka o prawa kobiet.¹⁰¹⁷

Także badania Iriny Kalabahiny wykazały, że aktywność Rosjank w sferze polityki jest na niskim poziomie. Jeśli kobiety działają w tej sferze, często ich działalność rozbija się o uczestnictwo w różnego rodzaju organizacjach kobiecych walczących o prawa kobiet. Oczywiście głosują one w wyborach (częściej w prezydenckich, aniżeli w lokalnych), dyskutują o wydarzeniach związanych z polityką, ale bardzo rzadko widzą siebie jako aktywne uczestniczki życia politycznego, na przykład w roli deputowanej. Oczywiście, częściej takie rozważania snują kobiety prowadzące własną działalność gospodarczą, jednak i one szybko rezygnują z takich myśli, twierdząc, że jest niemożliwe pogodzić pracę zarobkową i aktywność na polu społecznym.¹⁰¹⁸

Kalabahina uznała za smutne, że większość respondentek we wszystkich grupach i regionach, które badała, nie mogła niczego powiedzieć o historii ruchu kobiecego w Rosji, ani nie potrafiła wymienić żadnej, obecnie działającej żeńskiej organizacji pozarządowej. Tylko siedem respondentek z 14 grup wspomniało o „Kobietach Rosji” i „Komitecie Matek Żołnierzy”. Wiele badanych dochodziło do wniosku, że te kobiece organizacje działają dla własnej samorealizacji i kobietom w nich pracującym sprawia to ogromną przyjemność. Jednak informacja o tych organizacjach nie dochodzi do większości rosyjskich kobiet. Pozarządowe organizacje kobiece są wciąż nieliczne, mało popularne i nie pełnią ważnej roli społecznej. Mimo tych smutnych statystyk większość i kobiet i mężczyzn uczestniczących w badaniu, podkreślało niezbędność większego uczestniczenia kobiet w polityce. Wiązano to z ulepszeniem politycznej i ekonomicznej atmosfery. Uczestnicy badań tłumaczyli to tymi słowami: „[kobiety] mają racjonalne, a nie męskie, globalne, podejście do życia”, „ona jest bliżej rodziny i zna wszelkie potrzeby i problemy matek i dzieci”, „kobiety z natury są silniejsze, mądrzejsze”, „bardziej praktyczne”.¹⁰¹⁹

¹⁰¹⁷ Там же.

¹⁰¹⁸ И.Е. Калабихина, Гендерные вопросы в России в конце XX века. dz.cyt. s. 90-98.

¹⁰¹⁹ Там же.

Od strony statystyk, problem nieobecności kobiet na najwyższych szczeblach władzy wygląda również mało optymistycznie. Żadna kobieta nie pełniła jeszcze funkcji Przewodniczącego Dumy Państwowej, nie została wybrana w wyborach prezydenckich, ani nie pełniła funkcji premiera. Od 1990 r. aż do dziś w strukturach Rządu FR znalazło się w sumie 21 kobiet, w tym trzy z nich obecnie sprawują obowiązki Ministra Zdrowia, Ministra Edukacji, Zastępcy Przewodniczącego Rady Ministrów w rządzie Dmitrija Miedwiediewa.¹⁰²⁰ Kobiecie jeszcze nigdy nie powierzono, tzw. resortu strategicznego, czyli ministerstwa odpowiedzialnego za sprawy zagraniczne, sprawy wewnętrzne lub obronę.¹⁰²¹

Na podstawie poniższej tabeli można zauważyć, że kobiety – deputowane nigdy nie stanowiły znaczącej części składu Dumy. Po drugie, widoczne są różnice w liczbie kobiet w poszczególnych jego składach. Różnice te można wytłumaczyć zmianami zachodzącymi w ordynacji wyborczej na przełomie lat. Zmiany te były widoczne już przy wyborach do Zjazdu Deputowanych Ludowych Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (*RFSRR*) z 1990 r. które przebiegały według ustawy „O wyborach deputowanych ludowych RFSRR”. Zmiany zawarte w tym dokumencie spowodowały obniżenie udziału kobiet do 5,6%. Zapisy ustawy wprowadzały system większościowy, dzieląc obszar republiki na okręgi narodoterytorialne i terytorialne, nie uwzględniając przedstawicielstwa organizacji społecznych.¹⁰²²

¹⁰²⁰ Minister Edukacji: Ольга Юрьевна Васильева; Minister Zdrowia: Вероника Игоревна Скворцова; Zastępca Przewodniczącego Rządu FR: Голодец, Ольга Юрьевна; <http://government.ru/structure/>

¹⁰²¹ <http://www.government.ru/gov/>

¹⁰²² Е.В. Кочкина, Представленность женщин в российских органах власти; źródło: <http://www.owl.ru/win/books/policy/kochkina.htm> (15.12.2017).

Kadencje Dumi Państwowej	2016		2011- 2016		2007- 2011		2003- 2007		1999-2003		1995-1999		1993- 1995	
Udział kobiet i mężczyzn	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M
Ogółem	70	377	61	389	63	387	44	403	36	409	49	401	58	386
Jedna Rosja	62	281	46	192	44	271	28	278						
Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej	3	39	4	88	4	53	6	46	9	75		126	4	38
Jedność									7	75				
"Nasz Dom - Rosja"									6	44		59		
Sojusz Sił Prawicowych									4	32				
Jabłko									1	16		40	3	24
Ojczyzna							4	34						
Liberalno-demokratyczna Partia Rosji	2	37	2	54	4	36	2	34		12		48	4	60
Partia agrarna Rosji												35	3	54
Wybór Rosji													4	60
Kobiety Rosji													23	
Demokratyczna Partia Rosji														14
Partia Rosyjskiej Jedności i Zgody (IPEEC)														22
Sprawiedliwa Rosja	3	20	9	55	11	27								
Nowa polityka Regionalna (H-96)													4	
Rosja (Poc)													4	
Deputowani Ludowi (Народный депутат)									1	56				
Regiony Rosji									3	44	8	36		
Народовластие											7	34		
Rolniczo-przemysłowy									3	40	2			
Niezależni deputowani							4	11	2	15	7	25	9	114

Tabela 9. Udział kobiet i mężczyzn w składzie Dumy Państwowej poszczególnych kadencji z uwzględnieniem tych frakcji i grup deputowanych, gdzie zasiadały kobiety; źródło: <http://www.infostat.ru/ru/catalog.html?page=info&id=338>, <http://www.duma.gov.ru/about/history/conversations/1/>.

Wybory do Zgromadzenia Federalnego w 1993 r. odbywały się według dwóch dekreto-
prezydenckich: „Ordynacja wyborcza dotycząca wyboru deputowanych Dumy Państwowej”
wydanej dekretem Prezydenta FR z 01.10.1993 r. wprowadzająca system mieszany i „Ordynacja
wyborcza dotycząca wyborów do Rady Federacji” wydana dekretem Prezydenta FR z
11.10.1993 r. Kobiety – deputowane stanowiły 9% Zgromadzenia Federalnego (Rada Federacji

- 5%, Duma Państwowa - 13,5%), przy czym do Dumy dostało się ich z: okręgów jednomandatowych -26, z okręgu federalnego – 39.¹⁰²³

Wyборы parlamentarne 1995 r. Odbywały się na mocy ustawy „O wyborach deputowanych do Dumy Państwowej Zgromadzenia Federalnego” z 21.04.1995 r. Obowiązywał system mieszany, który uprzywilejowywał duże partie. W rezultacie po wyborach w 1995 r. Kobiety stanowiły 10,2% deputowanych Dumy. Po zmianach legislacyjnych w 1995 r.. Rada Federacji formowana jest z przedstawicieli władz ustawodawczych i wykonawczych każdego z podmiotów FR. W rezultacie tych zmian w latach 1995-1996 kobieta była przedstawicielką tylko jednego podmiotu federalnego – Republiki Karelii, a w 1997 r. także tylko jedna kobieta wchodziła w skład Rady. Była to przedstawicielka Koriackiego Okręgu Autonomicznego.¹⁰²⁴

Na poziomie podmiotów FR sytuacja była bardzo podobna. Jeśli jeszcze w wyborach w 1987 r. kobiety stanowiły 50% członków rad poszczególnych krajów, obwodów, regionów, osiedlowych czy wiejskich deputowanych ludowych, to już w 1997 r. stanowiły one zaledwie 9% tychże rad. W czterech regionalnych organach ustawodawczych (Smoleńskim, Kurskim, Omskim, Tomskim) kobiety w ogóle nie zostały wybrane. W 40 regionach kobiety stanowiły do 10%, w 35 regionach – 11% - 29%, a w 9 – 20% - 32% co było najwyższym procentem.¹⁰²⁵

Kobiety były także skromnie reprezentowane we władzach wykonawczych poszczególnych podmiotów federalnych. W latach 1997 – 1999 kobiety zajmowały 2,16% tych stanowisk. W 1997 r. z 322 wszystkich najwyższych stanowisk na poziomie podmiotów (prezydenci republik, przewodniczący rządów republik, głowy administracji krajów i obwodów itp.) tylko 7 z nich było obsadzonych przez kobiety. Stanowiska zajmowane przez kobiety i mężczyzn w poszczególnych gałęziach władzy, układają się w kształt piramidy, którą można opisać jednym zdaniem: „im więcej władzy, tym mniej kobiet”. Na stanowiskach państwowych w ramach administracji federalnej, zgodnie z danymi z 1 stycznia 2007 r. pracowało na 71 % kobiet. Jeśli przyrzeć się bliżej podziałom płciowym w ramach struktury stanowisk w organach służby państwowej, to na stanowiskach kierowniczych kobiety stanowią 25%, w ramach stanowisk „doradczych, pomocniczych” – 48%, w ramach stanowisk „specjalistów” – 60%.¹⁰²⁶

W ramach najwyższej władzy na poziomie regionalnym, czyli na stanowisku

¹⁰²³ Там же.

¹⁰²⁴ Там же.

¹⁰²⁵ Там же.

¹⁰²⁶ О.Б.Аникеева, Женщины России и мира на уровне принятия решений (w:) Аналитическое управление аппарата Совета Федерации, аналитический вестник. Серия: Основные проблемы социального развития России, Гендерная политика в России и в мире: вопросы теории и практики, Т.А. Федотовская, О.Б. Аникеева, С.Н. Титов red., nr 25 (342), Москва 2007, s.48-72.

губернатора, на razie pojawiły się tylko cztery kobiety. Pierwsza - W.I. Matwienko (В.И. Матвиенко) - została wybrana na stanowisko gubernatora Sankt-Petersburga w 2003 r. wcześniej nie było żadnej kobiety piastującej to stanowisko w całym kraju.¹⁰²⁷ To, jakie stereotypy funkcjonują w rosyjskim społeczeństwie w stosunku do aktywności politycznej, świetnie odzwierciedla przykład właśnie z kampanii wyborczej na stanowisko gubernatora Sankt-Petersburga, gdzie jeden z kandydatów, płci męskiej, reklamował się hasłem: „Губернатор — мужская работа”.¹⁰²⁸

Na szczeblu regionalnym kobiet zaangażowanych w działalność samorządową jest sporo, jednak w strukturze władzy osiągają najwyżej stanowiska zastępców. Na najwyższych stanowiskach wciąż spotkać można przede wszystkim mężczyzn.¹⁰²⁹

Ważną kwestią, którą należy poruszyć przy temacie aktywności kobiet w polityce jest rola partii politycznych w aktywizacji politycznej kobiet. Kobiety, które są aktywnymi działaczkami ruchów społeczno-politycznych, częściej angażują się w bezpośrednie wydarzenia. Około jednej trzeciej uczestników różnych wieców, mitingów, marszy organizowanych przez partie lub ruchy polityczne stanowiły właśnie kobiety. Wolą one uczestniczyć w takich bezpośrednich akcjach, niż w działaniach partii. Związane jest to z faktem, iż kobiety tylko w tych działaniach widzą realne efekty. Przekłada się to na oficjalne członkostwo Rosjank w różnego rodzaju partiach politycznych. Według statystyk kobiety stanowią 8-10% ich członków.¹⁰³⁰

W 2001 r. w Rosji została przyjęta poprawka do ustawy „O partiach politycznych”, zgodnie, z którą partie polityczne były zobowiązane zapewnić swoim członkom równe możliwości dostępu do stanowisk kierowniczych w partii i do list wyborczych, bez względu na płeć, przynależność etniczną czy narodową. Jednak te zapisy mają charakter rekomendacji i nie przewidują sankcji za niedostosowanie się do nich. Miało to swoje odbicie na listach wyborczych partii startujących w wyborach do Dumy w 2003 r., gdzie udział kobiet nie przekroczył 13%.¹⁰³¹ Zgodnie z wynikami tych wyborów w Dumie zasiadały 44 kobiety, co i tak stanowiło lepszy wynik niż ten, z wyborów, z 1999 r., po których w Dumie zasiadło 36

¹⁰²⁷ Там же.

¹⁰²⁸ Гендерное равенство и расширение прав и возможностей женщин в России. dz.cyt. s.43.

¹⁰²⁹ С.В. Поленина, Права женщин в системе прав человека: международный и национальный аспект, dz.cyt.

¹⁰³⁰ Г.И. Осадчая, Политическое поведение женщин; źródło: <http://www.ecsocman.edu.ru/data/676/825/1219/02Osadchaya.pdf> (15.01.2018).

¹⁰³¹ Л. Никовская, Женщины в политике. Гендерное неравенство — серьезное препятствие на пути построения социального государства; źródło: <http://www.novopol.ru/-jenschinyi-v-politike-text63324.html> (16.10.2018).

кobiet. Dobre prognozy na przyszłość dają wyniki z wyborów parlamentarnych z 2016 r. gdzie do niższej izby parlamentu dostało się 70 kobiet, co stanowi najlepszy wynik od 1993 r.

W 2006 r. Centralna Komisja Wyborcza z inicjatywy E.P. Dubrowinej (Е.П. Дубровина) proponowała nawet wprowadzić zasadę, zgodnie, z którą w spisie partii, która startuje w wyborach do Dumy, obowiązkowo powinny znaleźć się kobiety. Centralna komisja wyborcza nawet próbowała inicjować zapisanie tejże poprawki do ustawy wyborczej „О выборах депутатов Госдумы”. Proponowano by kobiety stanowiły nie mniej niż 30%, jednak poprawka został odrzucona.¹⁰³²

	Liczba kandydatów na listach wyborczych	
	Ogółem	Kobiet
За Русь Святую	49	3 (6%)
Партия СЛОН	92	17 (18,5%)
«Аграрная партия России»	229	28 (12,2%)
«Российская партия пенсионеров и партия социальной справедливости»	140	23 (16,4%)
Избирательный блок «Великая Россия - Евразийский Союз»	159	17 (10,7%)
«Единение»	164	21 (12,8%)
Политическая партия «Единая Россия»	266	22 (8,3%)
Избирательный блок «Партия возрождения России - Российская партия жизни»	183	30 (16,4%)
Политическая партия «Российская экологическая партия «Зелёные»	94	20 (21,2%)
Политическая партия «Истинные патриоты России»	220	43 (19,5%)
КПРФ	256	27 (10,5%)
Политическая партия «Народно-республиканская партия России» (НРПР)	76	7 (9,2%)
Политическая партия «Партия Мира и Единства»	165	46 (28,2%)
Политическая партия «Российская Конституционно-демократическая партия»	76	8 (10,5%)
Избирательный блок «Родина»	185	16 (8,6%)
СПС	225	26 (11,6%)
Яблоко	121	18 (14,9%)
Избирательный блок «Новый курс – Автомобильная Россия»	127	11 (8,7%)
Народная партия Российской Федерации	231	31 (13,4%)
Объединенная Российская партия «Русь»	39	3 (7,7%)
Политическая партия «Развитие предпринимательства»	44	6 (13,6%)
ЛДПР	208	16 (7,7%)
Демократическая партия России	83	12 (14,5%)

Tabela 10. Liczba kobiet na listach wyborczych w wyborach do Dumy Państwowej w 2003 r. źródło: О.Б. Аникеева, Женщины России и мира на уровне принятия решений (w:) Аналитическое управление аппарата Совета Федерации, аналитический вестник, nr 25, s. 342; Т.А. Федотовская, О.Б. Аникеева, С.Н. Титов red., Москва 2007, s.48-72.

¹⁰³² Г. Михалева, Есть ли политический потенциал у женского движения в России? (w:) Женское движение в России: вчера, сегодня, завтра. Материалы конференции, dz cyt., s. 62-74.

4.4.2.1. „Kobiety Rosji”, jako forma politycznej aktywności

Ruch „Kobiety Rosji” (KR), jako pierwsza organizacja polityczna o charakterze stricte kobiecym dostał się do Dumy Państwowej po wyborach parlamentarnych w 1993 r. Ruch ten stworzyły, dopiero w trakcie trwającej już kampanii wyborczej, na konferencji założycielskiej 01.10.1993 r., trzy organizacje kobiece startujące w tych wyborach. Regulamin Ruchu został zarejestrowany w Ministerstwie Sprawiedliwości 11.10.1993 r. Nikt nie dawał tej inicjatywie większych szans, m.in., dlatego, że jedynym czynnikiem, który odróżniał go od innych, startujących organizacji politycznych był właśnie czynnik płci. Mimo tego, „Kobiety Rosji” nie dość, że dostały się do Dumy, to jeszcze zdobyły tyle miejsc, że zdołały same utworzyć własną frakcję. Co warto podkreślić, założycielki tej organizacji spełniły marzenie swoich babek sprzed rewolucji. Stworzyły one pierwszą organizację w historii Rosji, która na forum parlamentarnym reprezentowała interesy kobiet przez same kobiety. S. Ajwazowa (С. Айвазова) twierdzi, że to właśnie wydarzenie miało niebagatelny wpływ na rozwój rosyjskiej demokracji, bo oto „Kobiety Rosji” zapoczątkowały proces „wyodrębnienia się indywidualnego człowieka spod kontroli państwa i społeczeństwa”¹⁰³³. Indywidualne inicjatywy, które były wynikiem potrzeb jednostek, znów miały rację bytu. Autorka ta poszła nawet krok dalej twierdząc, że były to pewnego rodzaju podstawy do budowania demokracji w Rosji, która to jest niemożliwa właśnie bez indywidualizmu i pluralizmu.¹⁰³⁴

Organizacjami, które utworzyły Ruch „Kobiety Rosji” były: Związek Kobiet Rosji, Stowarzyszenie Kobiet - Przedsiębiorców, Związek Kobiet – Wojskowych. W uchwałach programowych Ruchu akcentowało się, przede wszystkim, równe prawa w sferze społeczno-politycznej i ekonomicznej, zaprzestanie faktycznego dyskryminowania kobiet, realizację szerokich programów społecznych zarówno pomocowych i edukacyjnych. Ruch przyjął taktykę nie wchodzenia do żadnych koalicji lub bloków wyborczych, choć, w wyborach prezydenckich, w 1996 r. poparł kandydaturę Borysa Jelcyna. W Dumie Państwowej pierwszej kadencji „Kobiety Rosji” miały 23 przedstawicielki, dzięki czemu, jak już wcześniej wspomniano, stworzyły własną frakcję. W następnych wyborach z 1995 r. zajęły piąte miejsce z wynikiem 4,61%.¹⁰³⁵ W tych wyborach tylko kandydatki z okręgów większościowych weszły do Dumy. Były to: E. Lachowa (Е.Лахова), która zdobyła 35,25% głosów w Obwodzie Ulianowskim, S. Orlowa (Светлана Орлова) - 25,65% głosów w Kraju Primorskim, Ż.

¹⁰³³ С. Айвазова: Женское движение в России: традиции и современность. dz.cyt. s.121-130.

¹⁰³⁴ Тамże.

¹⁰³⁵ A. Stępień: Współczesna Rosja. Leksykon. Łódź 1999, s. 114-115.

Lozinskaja (Жанна Лозинская) - 16,65% głosów w Obwodzie Tulskim.¹⁰³⁶

W kwietniu 1996 r. E. Lachowa wstąpiła do Socjalistycznej Partii Rosji Iwana Rybkina i odeszła z Ruchu KR, zakładając Ogólnorosyjski Społeczno-polityczny Ruch Kobiet. Lachowa zabiegała o to, by to jej organizacja stała się spadkobierczynią pierwotnego Ruchu KR, próbując wywołać takie wrażenie w mediach. Stosowne kroki próbowała także podjąć w Ministerstwie Sprawiedliwości. Jednak działania te wzbudziły sprzeciw innej czołowej działaczki pierwotnego Ruchu KR, A. Fedulowej (А.Федулова), której udało się zapewnić swojej organizacji status kontynuatorki linii tego historycznego ruchu.¹⁰³⁷

Po tych przetasowaniach nastąpiły pewne zmiany i uzupełnienia w regulaminie organizacji oraz jej kierownictwie. Nowy regulamin został zarejestrowany w Ministerstwie Sprawiedliwości 16.07.1998 r., a prezeskami organizacji zostały: A. Fedulowa, E. Głubokowskaja (Э. Глубоковская) i M. Doborowolskaja (М. Добровольская). Po tych zmianach „Kobiety Rosji” już nigdy nie powtórzyły sukcesu z 1993 r.¹⁰³⁸

Szczególną uwagę warto zwrócić na program polityczny „Kobiet Rosji”, a w szczególności na jego treść z roku zwycięskich wyborów w 1993 r. i zmian, które wprowadzono po przejściu kontroli nad Ruchem przez S. Fedulwą. Program polityczny Ruchu KR, w okresie jego świetności, mówi o ustanowieniu polityki równych praw i możliwości w dostępie kobiet i mężczyzn do podejmowania decyzji na wszystkich szczeblach władzy. Akcentowano szczególnie podjęcie działań w kierunku tworzenia ustawodawstwa antydyskryminacyjnego. Ruch zwracał uwagę także na kwestie niezwykle ważne dla państwa i społeczeństwa w tamtym kresie. Zapisano w programie, że gospodarka rynkowa, ale zorientowana na społeczeństwo, jest niezbędnym warunkiem pokoju w Rosji. Zwracano uwagę na likwidację monopolu państwa w gospodarce i powstanie nowych miejsc pracy.¹⁰³⁹ KR zajęły się także problemem jednolitości państwa. Stawiały one na federalizm, jako wyjście z problemu dezintegracji. W ten sposób podmioty federacji miały zachować swoją samodzielność, a jednocześnie, miały być skupione w granicach jednego państwa. Program mówił o Rosji jako o silnym państwie mogącym zapewnić swojemu obywatelowi poczucie bezpieczeństwa.¹⁰⁴⁰ Jak widać ten ruch polityczny, prócz poruszania problemów dla siebie najważniejszych, czyli problemu praw kobiet, skupiał

¹⁰³⁶ Общероссийское политическое общественное движение "Женщины России"; źródło: <http://state.rin.ru/cgi-bin/main.pl?r=287> (5.10.2017).

¹⁰³⁷ Там же.

¹⁰³⁸ М.Н. Грачев, Парламентские выборы в России: год 1999. Избирательные объединения и блоки, их лидеры и программные документы, результаты выборов, źródło: <http://grachev62.narod.ru/V-99/chapt03.htm>. (18.04.2017).

¹⁰³⁹ Програма политического движения "Женщины России", źródło: <http://www.a-z.ru/women/texts/programrdd.htm>. (18.04.2017).

¹⁰⁴⁰ Там же.

swoją uwagę na problemach ówczesnego państwa. Dopiero, co powstała Federacja Rosyjska borykała się z dużymi problemami związanymi z dezintegracją kraju, z kryzysem ekonomicznym. Na te problemy „Kobiety Rosji” także nie pozostały ślepe, co z pewnością mało wpływ na ich wynik wyborczy.

Współczesne kontynuatorki tradycji KR pod przewodnictwem Fedulowej, co jasne, musiały unowocześnić program polityczny, dostosować go do nowych czasów. Oczywiście nie zapomniały o hasłach przewodnich, czyli o walce z dyskryminacją płci. W nowym programie możemy przeczytać o dążeniu do zapewnienia równych praw kobiet i mężczyzn do uczestnictwa w społeczno-politycznym życiu społeczeństwa, o walce o wprowadzenie systemu parytetowego przy obsadzaniu stanowisk w głównych organach władzy. Współczesne „Kobiety Rosji” chcą zainteresować Rosjanki sprawami społeczeństwa i państwa, co według działaczek, wpłynie pozytywnie na rozwój demokracji i społeczeństwa obywatelskiego w ich kraju.¹⁰⁴¹

4.4.2.2. Przyczyny niskiej reprezentacji kobiet w polityce

Zdaniem S. Ajwazowej, w rosyjskiej polityce obowiązuje „tradycyjny radziecki paternalizm” w stosunku do kobiet.¹⁰⁴² Ta dość dosadna ocena rosyjskiej rzeczywistości politycznej nie jest odosobniona. W aktualnych źródłach wciąż można natknąć się na opinie badaczek, które stwierdzają, że dostęp Rosjank do polityki, szczególnie na wyższych szczeblach, uzależniony jest od woli mężczyzn. To oni mają dostęp do środków finansowych, są liderami partii. Najczęstszymi wymienianymi powodami, dla których kobiety są niedoreprezentowane we władzy to:

- niski poziom kultury politycznej,
- brak odpowiedniego finansowania,
- brak dostatecznej determinacji w rozwoju kariery politycznej wśród kobiet, ale też presja otoczenia by poświęcić się innym celom,
- brak propagowania wzorca kobiety-liderki poświęcającej się polityce.¹⁰⁴³

¹⁰⁴¹ М.Н. Грачев, Парламентские выборы в России... dz.cyt.

¹⁰⁴² Е.А. Баллаева Проблемы формирования ационального механизма по гендерному равенству в Российской Федерации (w:) Гендерное равенство в современном мире. Роль национальных механизмов, О.А.Воронина ред., Москва 2008, s.378-387.

¹⁰⁴³ Т. Черторицкая, У истоков женской консолидации на новом этапе (2007–2010 гг.) dz.cyt.

Jeśli kobiecie uda się zaistnieć w polityce, jest to działalność najczęściej na szczeblu lokalnym, o czym mówiły wcześniej przywoływane statystyki. Właśnie w takiej działalności politycznej kobiety najczęściej się odnajdują, a co najważniejsze spełniają. Zastanawiającym jest, dlaczego nie rozwijają swojej kariery osiągając kolejne szczeble. Można wyróżnić parę przyczyn tego zjawiska:

- warunki społeczno-ekonomiczne, które utrudniają kobietom podjęcie aktywności w ramach „wielkiej polityki” na szczeblu federalnym,
- partie polityczne wciąż niechętnie w swoich programach podejmują temat ról płciowych, sfery rodzinnej, którym najczęściej zajmują się kobiety na szczeblu lokalnym w ramach swojej aktywności społecznej,
- żywe wartości patriarchalne wśród aktualnych liderów partii politycznych.¹⁰⁴⁴

Nadieżda Szwedowa zwraca uwagę na rolę ruchu kobiecego w naprawie tej sytuacji. To właśnie organizacje kobiece powinny zainicjować pracę w środowisku politycznym, w celu nawiązania relacji z organizacjami tego typu. Niekoniecznie należy mieć tutaj na myśli tradycyjne organizacje – partie czy walkę o mandat którejś z izb parlamentu. Działalność, którą autorka miała na myśli, dotyczyć powinna „wywierania wpływu na organy decyzyjne decydujące o sprawach wagi społecznej”. Wpływ ten powinien być uskuteczniany poprzez oddolne naciski działaczek społecznych, organizatorek życia społecznego na poziomie lokalnym, gdyż Rosjanki zdominowały właśnie tę sferę aktywności społecznej, kiedy polityka na wyższych poziomach stała się domeną mężczyzn.¹⁰⁴⁵

Warto zwrócić uwagę na słowa Iriny Hakamady (Ирина Хакамада), w których stwierdza, że problem uczestnictwa kobiet w życiu politycznym państwa to nie problem samych kobiet: „надо понимать, что и среди женщин могут быть профессионалы и дилетанты. Впрочем, как и среди мужчин есть и недальновидные политики, принимающие неправильные решения. Поэтому проблема не в том, что “если женщин-политиков станет больше, то всем станет лучше”. Проблема в создании условий для того, чтобы женщины могли прийти в политику”.¹⁰⁴⁶

¹⁰⁴⁴ Н. Шведова, Женское движение в России: проблемы современного этапа. dz.cyt.

¹⁰⁴⁵ Тамże.

¹⁰⁴⁶ И. Хакамада, Об участии женщин в политике; źródło: <http://hakamada.ru/Folder.2004.03.12.0422/1321/Folder.2004.12.06.3118/718> (10.11.2017); В. Зимин, Женщины России в политике и структурах власти, „Теория и практика общественного развития” Краснодар, 2013, nr 10, s. 297–299.

Na to, w jaki sposób zróżnicowanie płciowe wpływa na podejmowane decyzje polityczne, zwracają także uwagę eksperci ONZ. Stwierdzają, że jeśli w parlamencie danego kraju zasiada 20% kobiet, wtedy formułowane są programy mające na celu poprawę warunków życia dzieci. Jeśli w ławach poselskich zasiada ich 30% - formułują programy mające na celu polepszenie warunków życia kobiet. W Dumie Państwowej VII kadencji kobiety stanowiły około 16% kobiet-deputowanych, VI kadencji zasiadało 14% kobiet (dla porównania, w Dumie IV kadencji 9,8 % kobiet). Porównując te dane z 1984 r. kiedy w Radzie Najwyższej ZSRR zasiadało 32 % kobiet, nie może dziwić tendencja odejścia od tematyki społecznej czy takiej, związanej z ochroną praw kobiet we współczesnej polityce rosyjskiej.¹⁰⁴⁷

Analizując powyższe dane, należy wskazać czynniki, które ukształtowały aktualne warunki podziału pod względem płci w rosyjskiej polityce:

- historyczne – w okresie radzieckim funkcjonował system kwot w obsadzaniu stanowisk w organach władzy. Wybór nie następował oczywiście w procesie wyboru, ale wyznaczenia z góry. Udział kobiet w strukturach władzy nigdy nie przekraczał 33%. Choć dość trudno było zachęcić radzieckie obywatelki do aktywności w sferze politycznej. Powodów szukano w nieudanym procesie wciągnięcia kobiet w aktywność społeczno-polityczną i wciąż żywy w społeczeństwie radzieckim tradycyjny podział pracy i ról płciowych. Na początku lat 90. XX wieku kwoty, jako symbol starego porządku, zostały zlikwidowane, w ten sposób dostęp kobiet do struktur władzy został jeszcze bardziej utrudniony.¹⁰⁴⁸

- warunki ekonomiczne - na początku przekształceń rynkowych, kobiety stanowiły niewielką część kadry zarządzającej średnimi i dużymi przedsiębiorstwami, dlatego nie miały dostępu do środków, które pomogłyby im na rozwój politycznej kariery. Kobiety przede wszystkim zajęły niszę w rozwijającym się drobnym biznesie (niektóre z nich rozwinęły interes do większych rozmiarów), który w polityce na szczeblu federalnym ma niewielu przedstawicieli. Stąd też kobiety, jako liderki małej przedsiębiorczości, miały nikłe szanse by zaistnieć w elicie politycznej kraju, która coraz bardziej miała męską twarz.¹⁰⁴⁹

¹⁰⁴⁷ Wielu autorów zwraca uwagę, że zmniejszenie się udziału kobiet w strukturach władzy związane jest z brakiem systemu kwotowego. Inni twierdzą, że to skutek warunków kulturowych: wartości patriachalne, stereotyp męszczyzny, jako tego, który sprawuje władzę. Za: Т. Тройнова, Возможен ли в России цивилизационный подход к равенству полов?, „Женщина плюс”, 2002, nr 2, s. 20.

¹⁰⁴⁸ М.М. Малышева, Гендерное наполнение политического пространства в России (w:) Гендерные стереотипы в современной России, И. Б. Назарова, Е.В. Лобза red., Москва 2007, s. 306.

¹⁰⁴⁹ Тамże.

Warto także zwrócić uwagę na jeszcze na jedną ważną przyczynę małej widoczności kobiet w procesie politycznym, o której pisze M. Malyszewa. Idea równości płci w latach 90. XX w. promowana była przede wszystkim w środowisku akademickim, które było w większości dalekie od relacji i związków z polityką. Także liderki organizacji kobiecych działających w latach 90. były dalekie od takich związków, przede wszystkim przez wpływ fundacji zachodnich, które finansowały ich działalność. Głównym warunkiem otrzymania finansowania było pozostanie „neutralnym” politycznie. Ten stan rzeczy, czyli brak chęci „mieszania się do polityki” i dążenie do „stania obok” i zachowania neutralności, utrzymuje się do teraz i jest jednym z głównych czynników deficytu kobiet w strukturach partyjnych. Kwestia parytetów w organach partyjnych poruszana jest niezwykle rzadko.¹⁰⁵⁰

¹⁰⁵⁰ Tamże.

Rozdział 5. Wizerunek kobiety na łamach współczesnych mediów

5.1. Rozwój prasy kobiecej po 1991 r.

Radziecka prasa kobieca nie była obojętna wobec reform Michaiła Gorbaczowa. Jak zauważa R. Owsepjan (Р. П. Овсепян): „в женской прессе речь зашла о противоречиях в отношении общества к женщине, опротиво речиях между провозглашенными Конституцией СССР политическими и социальными правами женщин и их реальным положением в действительности”.¹⁰⁵¹ Okazało się, o czym już wcześniej informowały pojedyncze artykuły publikowane jeszcze z końcem lat 70. XX w., że radzieckiej kobiecie ciężko jest połączyć i wypełnić wszystkie stawiane przez propagandę państwową role i zadania: być rzetelną robotnicą, matką, żoną, społecznicą. Z końcem lat 80. XX wieku magazyny kobiece starały się wspierać swoje czytelniczki w ich życiu rodzinnych. Zaczęły większą uwagę poświęcać sferze prywatnej, kwestii rozwoju, stanowi emocjonalnemu obywateli. Prasa nie podejmowała tematu kobiety przez pryzmat jej ról robotnicy czy obywatelki, ale przez pryzmat roli żony, matki czy nawet bizneswoman. Te stopniowe zmiany w podejściu do czytelniczek, nie spowolniły już i tak zmieniającej się od początku lat 90. XX w. struktury magazynów.

Po rozpadzie ZSRR, historia prasy kobiecej weszła na nowy tor. Liczba magazynów kobiecych wzrosła w okresie końca lat 80. - początku lat 90. XX wieku. Dwa radzieckie magazyny „Крестьянка” i „Работница”, zaczęły ustępować miejsca rosyjskim wersjom zachodnich magazynów kobiecych.¹⁰⁵² W 1987 r. jeszcze na radzieckim rynku prasowym, pojawił się pierwszy zachodni magazyn – „Burda”. Radziecko – niemieckie przedsięwzięcie, realizowane przez wydawnictwo Энне Бурда i koncern Ферросталь. Ten kolorowy, ilustrowany magazyn, radzieckim czytelniczkom nie tylko ukazał jak wygląda świat niemieckich gospodyń domowych, ale też dał możliwość go sobie stworzyć własnymi rękami poprzez wzory wykrojów ubrań. Rynek szybko zauważył popularność „Burdy”. Zaczęto analizować jego przyczyny i dlaczego akurat w ZSRR osiągnął taki sukces. Odpowiedź była prosta – zachodnie rynki były nasycone tego typu magazynami. Rynek prasy w ZSRR nie

¹⁰⁵¹ Р.П. Овсепян, История новейшей отечественной журналистики. Февраль 1917 – начало XXI века, Москва 2005, s. 257.

¹⁰⁵² О. Рогинская, Глянцевое «я»: женские журналы и кризис автобиографизма, „Критическая масса”, 2004, nr 1, s. 93-97.

proponował radzieckim czytelniczkom takich rozwiązań.¹⁰⁵³ Rosyjski oddział niemieckiego koncernu Burda wydawał na rosyjskim rynku także inne, niedrogie tygodniki dla kobiet, m.in.: „Лиза”, „Лиза. Кроссворды”, „Отдохни!”. Na stronie internetowej tego domu wydawniczego można znaleźć informację, że łączna liczba czytelników jego tytułów wynosi około 18,6 miliona, co jest dowodem na to, że dochód dla prasy kobiecej stanowi zysk z reklam, ale także sama sprzedaż poszczególnych tytułów.¹⁰⁵⁴

Na rozwój prasy rosyjskiej w latach 90. XX wieku duży wpływ miało wejście kolejnych, po niemieckim koncernie, międzynarodowych korporacji wydawniczych. Kompania Hearst Corporation w 1994 r. zaczęła wydawać „Cosmopolitan”. W 1995 r. pojawił się magazyn „Домашний Очаг”, w 1996 r. – „Harper`s Bazaar” i „Elle”, w 1997 r. – „Marie Claire”.¹⁰⁵⁵ Pojawiło się także sporo wydawnictw gazetowych: „Сударушка”, „Натали”, „Дочки-матери”, „Деловая женщина”, „Женское счастье”. Później pojawiły się gazety: „Москвичка”, „Аннхен” (w Kaliningradzie), „Женские игры” (Wołgograd). Wszystkie te nowości wydawnicze były oznaką nowego etapu na rosyjskim rynku prasy kobiecej, który rozpoczął się w latach 90. ubiegłego wieku.¹⁰⁵⁶

W porównaniu z okresem radzieckim, ważną zmianą był fakt, że wydawać prasę mogły już instytucje niekoniecznie związane ze strukturą państwową – kolektywy redakcyjne, wydawnictwa, stowarzyszenia, spółki akcyjne. Redakcje prasowe otrzymały możliwość samodzielnego decydowania o formie swojej działalności, co doprowadziło do modyfikacji w periodyce i powstania typologii. Te zmiany zaszły także w prasie kobiecej. Cele i zadania prasy kobiecej zaczęły być określane pod względem zainteresowań czytelniczek. Głównym celem, który postawiły sobie nowe wydawnictwa, była pomoc kobietom i ich rodzinom w poprawie warunków, jakości ich życia. Treść prasy została ograniczona do tematów związanych ze sferą prywatną, rzadziej do tematów związanych z pracą, sferą zawodową.¹⁰⁵⁷ Nie bez znaczenia był fakt, że tego typu wydawnictwa zaczęły przynosić dochód, w którym największą część stanowił

¹⁰⁵³ В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы: историко-типологический аспект, Ростов на Дону 2011, s. 117-141.

¹⁰⁵⁴ Российская периодическая печать. Состояние, тенденции и перспективы развития. Доклад Федеральное агентство по печати и массовым коммуникациям подготовлен Управлением периодической печати, книгоиздания и полиграфии, В. В. Григорьева red., Москва 2014; źródło: <http://www.farpmc.ru/rospechat/activities/reports/2015/pechat.html> (05.02.2018).

¹⁰⁵⁵ В.В. Смеюха, Женская периодика постсоветских республик, Журналистика постсоветских республик 20 лет спустя (w:) Сборник трудов Международной научно-практической конференции Белгород, 24-27 сентября 2012 года, А.П. Короченский, М.Ю. Казак red., s. 59-64.

¹⁰⁵⁶ М. Кайгородова, Эволюция женских журналов в ходе истории, źródło: http://www.chaskor.ru/article/evolyutsiya_zhenskih_zhurnalov_v_hode_istorii_36518 (4.07.2014).

¹⁰⁵⁷ В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы: история и типология, "Теория журналистики", s. 50-57.

dochód z reklam.¹⁰⁵⁸ Na rynku rosyjskim pojawiły się kolejne tytuły międzynarodowych grup wydawniczych: Independent Media („Yes!”, „Cosmo Shopping”, „Cosmo Beauty”, „Gloria”, „Магия Cosmo”, „Women’s Health”); Hubert Burda Media („Oops!”, „Mini”, „Лиза. Girl”, „Даша”); Conde Nast („Glamour”, „Vogue”, „Allure”, „Tatler”). Zgodnie z danymi Rosyjskiej Izby Książki, w 1997 r. wychodziły 24 gazety i 22 magazyny dla kobiet. W 2002 r. wydawano już 62 gazety i 63 magazyny. Aktualnie prasa kobieca pod względem nakładu zajmuje pierwsze miejsce w porównaniu do innych wydawnictw na rosyjskim rynku prasowym.¹⁰⁵⁹

5.1.1. Magazyny dla kobiet typu глянец na rosyjskim rynku prasowym

Analizując współczesny rosyjski rynek prasowy należy zwrócić uwagę na fakt, że ważną rolę pełnią na nim międzynarodowe domy wydawnicze: Conde Nast Publications, Independent Media, Burda. To właśnie one wprowadziły na rosyjski rynek prasowy nowy typ produktu prasowego o charakterze glamour - глянец. W związku z tym, jednym z najbardziej znaczących współczesnych trendów jest wprowadzenie międzynarodowych marek czasopism na rynek krajowy i ich adaptacja na potrzeby rosyjskich czytelników. Глянec na wszystkich poziomach swojej struktury – od systemu rubryk do zamieszczanych artykułów - formułuje u swoich czytelniczek wręcz „filozofię” konsumenta i konkretny system wartości.¹⁰⁶⁰ Zgodnie z analizami badaczy rosyjskiego rynku prasowego, można wyróżnić kilka cech szczególnych współczesnego глянцевого magazynu:

- objętość – wydawnictwa tego typu charakteryzują się sporą objętością, nawet do kilkuset stron: bardziej wyspecjalizowane czasopisma (np. „Shape”; „Парад”) osiągały objętość 140 – 170 stron; czasopisma o charakterze uniwersalnym (np. „Cosmopolitan”, „Glamour”) około 300–350 stron. Choć zdarzały się wydania specjalne, które osiągały objętość do 500 stron;
- wysoka jakość druku;
- duża ilość kolorowych ilustracji;

¹⁰⁵⁸ Patrz: История женских журналов в России: 1991-2013 годы, Энциклопедия моды. źródło: <https://wiki.wildberries.ru>. (05.02.2018).

¹⁰⁵⁹ Patrz: В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы: историко-типологический аспект, dz.cyt. s.50-57.

¹⁰⁶⁰ У.Ю. Коломийцева, Женские глянцевого издания как инструмент маркетинговых коммуникации (w:) Медейные стратегии современного мира, Материалы шестой научно-практической конференции, Ю.В. Лучинский ред., Краснодар 2012, s. 459-462.

- obfitość reklam, artykułów sponsorowanych, które dotyczyły przede wszystkim: produktów kosmetycznych, perfum, odzieży, obuwia;
- lansowanie konkretnego obrazu czytelniczki, który jest formowany przez dane czasopismo i dla takiego wzorca układane jest każde wydanie. Najlepszym przykładem jest kreowany przez „Cosmopolitan” obraz czytelniczki tego magazynu, tzw. „dziewczyny Cosmo”;
- jasny, przejrzysty układ numeru: kolumna redaktora naczelnego, system obowiązkowych rubryk.¹⁰⁶¹

Można, zatem stwierdzić, że wydawnictwo tego typu to magazyn przeznaczony dla konkretnej grupy czytelników, w tym przypadku kobiet, którego głównym celem jest kształtowanie określonego stylu życia wybranego przez czytelnika i pomoc w realizacji założonych celów. Глянцевый magazyn to encyklopedia życia w stylu glamour, która wskazuje jak żyć, co oglądać, co czytać, jak się ubierać itd. Prasę tego typu można podzielić na dwie kategorie:

- pierwsza – kładzie nacisk na kształtowanie konkretnego stylu, większą uwagę przywiązuje do aktualnych trendów, wizerunku czytelniczki, co odzwierciedla się w stylu tekstów, fotografii („Vogue”, „Harper’s Bazaar”, „L’Officiel”),
- druga kategoria przywiązuje większą wagę do praktycznej strony życia, magazyny te starają się być pomocne, teksty mają styl porad („Cosmopolitan”, „Лиза”).¹⁰⁶²

W 1993 r. pojawił się pierwszy stricte rosyjski magazyn typu глянец – „Империял”. Rosyjska prasa kobieca zaczęła powracać do modelu, który był wypracowany jeszcze na początku XX wieku – prasy uniwersalnej, jednak nie mógł on sprostać konkurencji zachodnich wydawnictw. Kryzys 1998 r. wpłynął na nakład pism kobiecych tego typu. W tym czasie miały pojawić się nowe magazyny. We wrześniu 1998 r. planowane wydanie pierwszego numeru „Show”, nie ukazało się. Niszę po nim wypełnił w późniejszym czasie magazyn „Афиша”.

Stricte rosyjskimi domami wydawniczymi są: dom wydawniczy Родионова i wywodzący się z niego dom wydawniczy Крестьянка. Także one wydawały rosyjskie wersje zachodnich magazynów glamour: „FHM”, „XXL”. Rosyjski rynek, prócz kopiowania zachodnich trendów, wpłynął także na te wydawnictwa. Typowo rosyjskim zjawiskiem jest wydawanie regionalnych dodatków do głównych magazynów, które poruszają lokalne tematy

¹⁰⁶¹ В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы: историко-типологический аспект, dz.cyt., s. 117-141.

¹⁰⁶² Там же.

i dostosowane są do realiów miejsca („Cosmo Сибирь”, „Cosmo Урал”). Dodatkowo, rosyjskie wersje tychże magazynów wykorzystywały nie tylko zasoby finansowe zagranicznych wydawnictw, ale też te informacyjne i technologiczne. Stały się one pierwszymi oznakami postępującej globalizacji w Rosji, wdrażania elementów kultury masowej w rosyjską rzeczywistość. Ten rodzaj prasy przyniósł nowe wzorce kobiecości, które ukazywały czytelniczce kobietę, jako: towarzyszkę życia, kobietę robiącą karierę zawodową, partnerkę seksualną, wychowawczynię, gospodynię. Ważną kwestię zaczął stanowić wygląd zewnętrzny. U progu XXI wieku rosyjskie wersje zachodnich magazynów zaczęły publikować więcej własnych tekstów. Mimo tego wciąż były przede wszystkim przekąsnikiem treści, które ukazywały się na rynku zachodnim.¹⁰⁶³

5.1.2. Reklama w rosyjskiej prasie kobiecej

To jak ważną częścią rosyjskiego rynku prasowego jest prasa kobieca, świadczą dane o dochodach z reklamy. Aktualnie na całym rynku wydawniczym można zauważyć wzrost znaczenia reklamy, co widoczne jest w szczególności w wydawnictwach kobiecych – w niektórych tytułach, objętość jawnej i ukrytej treści reklamowej stanowi 80-90% objętości wydania. Przykładowo, zgodnie z danymi z 2013 r. dochody z reklam zmniejszyły się praktycznie we wszystkich typach wydawnictw, niezależnie od zasięgu – regionalnego czy centralnego - miesięczniki (- 6%). Najbardziej dochód z reklam uszczuplił się wśród wydawnictw reklamowych (- 25%). Natomiast magazyny kobiece znalazły się wśród nielicznych wydawnictw, które zakończyły rok 2013 na niewielkim, ale jednak wzroście (+2,5%), dzienniki (+4,9%) i krzyżówki oraz inne wydawnictwa rozrywkowe (+2,8%).¹⁰⁶⁴ Podobne wyniki umieszczane są w raportach dotyczących 2017 r. Stowarzyszenie Agencji Komunikacyjnych Rosji (Ассоциация коммуникативных агентств России (АКАР)) ocenia, że rynek reklamy prasowej w 2017 r. skurczył się o 5%.¹⁰⁶⁵ Przede wszystkim na dochodzie z reklam straciła prasa specjalistyczna: o elektronice (-32%), dla rodziców (-21%), telewizyjna i o życiu gwiazd (-23% każda z nich), czyli te segmenty, które najbardziej rozwijają się w

¹⁰⁶³ Там же.

¹⁰⁶⁴ Российская периодическая печать. Состояние, тенденции и перспективы развития. dz.cyt.

¹⁰⁶⁵ Федеральное агентство по печати и массовым коммуникациям. Управление периодической печати, книгоиздания и полиграфии. Российская периодическая печать. Состояние, тенденции и перспективы развития 2018, В.В. Григорьев red., s.68; źródło: <http://www.fapmc.ru/rospechat/activities/reports/2018/pechat1.html> (25.06.2018).

Interneecie. Kolejny raz to kobiece magazyny powiększyły swoje zyski na dochodzie z reklam, (+1% w 2017), choć nie były to tym razem magazyny, które zaliczyły największy wzrost (magazyny sportowe - +37%, krzyżówki - +26%).¹⁰⁶⁶ Natomiast zgodnie z raportem Federalnej Agencji ds. Druku i Komunikacji Masowej (Федеральное агентство по печати и массовым коммуникациям) z 2017 r. magazyny stanowią 71% rynku reklamy w centralnej prasie rosyjskiej. Wśród nich liderem znów okazują się magazyny kobiece, których udział z dochodów z reklam w 2017 r. wyniósł 32%.¹⁰⁶⁷

Wiktoria Smiejucha zwraca uwagę, że we współczesnej rosyjskiej prasie kobiecej występują następujące gatunki reklamy:

- informacyjna,
- analityczna,
- artystyczno-publicystyczna.

Warto zwrócić uwagę za autorką, że zamieszczanie tekstów sponsorowanych stało się nieodłączną częścią czasopism kobiecych, a same publikacje reklamowe dopełniły takie charakterystyki typologiczne wydawnictw, jak ich cele czy zadania.¹⁰⁶⁸

Kobiece prasa masowa charakteryzuje się przede wszystkim ukierunkowaniem w stronę konkretnej części czytelników, gdzie głównym czynnikiem jest płeć. Ta grupa docelowa charakteryzuje się jeszcze przynależnością do konkretnej grupy wiekowej (25-34 lata dla „Vouge” – 31,5% czytelniczek), miejsca zamieszkania (duże miasta – przykładowo, nakład „Cosmopolitan” w Moskwie to 50,55% całego nakładu w Rosji), stopniem aktywności społecznej czy przynależnością do wyższych warstw społecznych, zamożnością. Wiktoria Smiejucha zwraca uwagę na dość ważny czynnik – magazyn kobiecy zaczął spełniać, prócz roli informacyjnej także rolę reklamową, miejsca gdzie można znaleźć informacje co do rynku towarów i usług. Wzrost ilości informacji o charakterze komercyjnym wzrosło do takiego poziomu, że niektóre magazyny stały się magazynami reklamowymi – w 2005 r. „Elle” i „Cosmopolitan” formalnie zmieniły swój charakter i stały się wydawnictwami reklamowymi. Fakt, że model reklamowy stał się jedną z kategorii w typologii magazynów kobiecych, które w swojej historii stawiały przede wszystkim na funkcję edukacyjną, wychowawczą swojej grupy docelowej, jest jasnym sygnałem i następstwem tworzenia się społeczeństwa masowego

¹⁰⁶⁶ Федеральное агентство по печати и массовым коммуникациям. Управление периодической печати, книгоиздания и полиграфии. Российская периодическая печать. dz.cyt. red., s.67-68.

¹⁰⁶⁷ Tamże, s.67.

¹⁰⁶⁸ В.В. Смеюха, Реклама в женской прессе специфика, жанры, Медийные стратегии современного мира (w:) Материалы третьей научно-практической конференции, Ю.В. Лучинский red., Краснодар 2009, s. 130-131.

i w szerszym znaczeniu, masowej kultury w państwie rosyjskim, propagującym koncepcję „modnej” kobiecej urody, co w dobie postfeminizmu wydaje się być nieodłącznym elementem kobiecego obrazu.¹⁰⁶⁹

5.1.3. Zmiany w postradzieckich magazynach kobiecych: „Работница” i „Крестьянка”

Zmiany, które zaszły na rynku prasowym po 1991 r. odbiły się także na sztandarowych radzieckich magazynach kobiecych. W 1991 r. redakcja magazynu „Работница” oficjalnie wystąpiła w roli jego założyciela. Magazyn zaczął poruszać tematy ważne dla kobiety pod kątem ról czy sytuacji kobiet i rodziny w transformującym się państwie. W 1992 r. magazyn wyszedł maksymalnym nakładem – 12 mln 420 tys. egzemplarzy – największym w swojej historii. Jednak już w 1993 r. nakład wyniósł 2 mln 300 tys., w 1999 r. – 255 tys., a w 2013 r. – 35 tysięcy.¹⁰⁷⁰

Pod wpływem oczekiwań rynku, także byłe sztandarowe radzieckie magazyny, starały się dostosować do oczekiwań swojej grupy docelowej. W ten sposób w „Работнице” pojawiły się rubryki poświęcone sferze prywatnej i rodzinnej czy rubryki z poradami psychologów: „За 50, и все в порядке”, „Мужчина и женщина”, „Разговор для двоих”, „Мужчины в нашей жизни”, „Житейская история”. Redakcja dążyła do polepszenia i zacieśnienia relacji międzyludzkich (listy do redakcji pod rubryką „Исповедь”, seria publikacji dotyczących rodziny w rubryce „Судьба”, rozmowy ze specjalistami w rubrykach: „Сама себе психолог”, „Деликатная тема”, „Семейные тайны”). Magazyn podejmował także temat nierówności społecznych czy działalności ruchu kobiecego. Jednym z najczęściej podejmowanych tematów było bezrobocie kobiet, adaptacja kobiet do nowej rzeczywistości szczególnie ekonomicznej, bezdomność, przestępczość dotykająca kobiet i dzieci, alkoholizm (rubryki: „Проблемы”, „Поговорим о феминизме”, „Женское движение: действующие лица”). Nowością na pewno była tematyka religijna podejmowana w rubryce „Благовест”.¹⁰⁷¹

„Работница” by zrealizować założone cele, działała dwutorowo – by spełnić funkcję rozrywkową, redakcja umieszczała w wydaniu rozdziały dotyczące kina, teatru, publikowała krzyżówki. Dla spełnienia funkcji społecznych redakcja, prócz odpowiednich rubryk

¹⁰⁶⁹ В.В. Смеюха, Массовая женская пресса причины популярности и ее последствия, dz.cyt. s. 167-169.

¹⁰⁷⁰ Там же.

¹⁰⁷¹ В.В. Смеюха, Типологическая характеристика современных российских журналов для женщин, „Филологический вестник Ростовского государственного университета”, nr 2(9), 2000, s. 50-51.

tematycznych, publikowała „Домашний калейдоскоп”, organizowała konkursy dla czytelników.¹⁰⁷²

Analizując historię tego magazynu, w odniesieniu do transformującego się społeczeństwa, W. Smiejucha wydzieliła kilka etapów przekształceń społecznych a przez to zmian tematyki w magazynie:

- 1992-1994 – „jeden cel – przeżyć”,
- 1995-1998 – „ludzie chcą żyć dobrze, ale nie wiedzą jak, gdyż brak im wzorców”,
- 1998-2000 – „potrzeby na dalszym planie, ważniejsze formowanie ducha”,
- 2001-2002 – „człowiekowi już nie wystarcza patrzeć na to, co było. Dla niego ważniejsze są informacje o tym, co dzieje się w państwie, w społeczeństwie, brak już romantycznego spojrzenia na rzeczywistość”,
- 2002 – „ludzie nauczyli się funkcjonować w nowej rzeczywistości”.

Aktualnie redakcja magazynu rozbudowuje portal internetowy: www.rabotnitsa.su. Portal składa się z kilku zakładek, które korespondują z treścią magazynu w wersji papierowej: „События”, „Гостиная” (wywiady z gośćmi portalu), „Психология”, „Карьера”, „Семья”, „Творчество”, „Здоровый образ жизни”, „Дом”, „Чтение”, „Объявления”. Nie można jednak mówić o elektronicznej wersji magazynu. Za pośrednictwem strony internetowej można jedynie subskrybować wersje papierowe i elektroniczne, a także kupować archiwalne wydania.¹⁰⁷³

Natomiast magazyn „Крестьянка” skrajnie zmienił swoje oblicze. Każdy numer nie zaczynał się już od politycznych wezwań tylko od listów czytelniczek. Układ nagłówków także kształtował się inaczej: „Школа для девочек”, „Поэзия”, „Гороскоп”, „Лавка забавных разностей”, „Интервью с актером”, „О странностях любви”, „Беседы о воспитании”, „Мы такие разные”. Magazyn wciąż pisał o problemach wsi czy ważnych problemach takich jak bezrobocie, jednak materiały tego typu zajmowały mniej miejsca, niż miało to miejsce wcześniej.

Zmniejszenie nakładu także dotyczyło magazynu „Крестьянка”. Jego nakład zmniejszył się z 21 milionów w 1991 r., do 300 tysięcy w 1999 r. W 2007 r. nakład wyniósł 150 tys. W tym okresie „Крестьянка” przeszła także wiele zmian, przekształcając się z czasopisma dla tytułowych chłopek w „толстый” magazyn dla kobiet i ich rodzin. Magazyn ten, podobnie jak „Работница”, zachował swoją nazwę jednak był skierowany do dużo szerszej

¹⁰⁷² В.В. Смеюха, Женская периодика постсоветских республик, dz.cyt. s. 59-64.

¹⁰⁷³ Źródło: <http://rabotnitsa.su/> (25.06.2018).

czeszy czytelniczek. Magazyn w pewnym okresie był wydawany także w Niemczech. „Крестьянка” odróżniała się od magazynów typu глянец, mniejszą objętością treści reklamowych i dużo większą dostępnością reklamowanych w niej produktów dla masowego odbiorcy.

Redakcja miała bardzo podobną koncepcję na poprowadzenie pisma co redakcja magazynu „Работница”. Polegała ona na dotarciu do jak najszerszej rzeszy czytelniczek poprzez obecność w magazynie tematów dotyczących relacji międzyludzkich (rubryki: „По семейным обстоятельствам”, „Моя история”, „Личная жизнь”, „Мужская история”, „Между нами, взрослыми”, „Пси-фактор”, секcja „Школа девочек”), o prawosławiu („О вечном”), o wartościach i kulturze („Былое и дамы”, zachowana rubryka „Музеи мира”). Magazyn także zaczął przykładać uwagę do informacji z świata rozrywki i celebrytów (rubryka „По вашей просьбе”, horoskopy i krzyżówki). Redakcja magazynu przykładała dużą wagę do materiałów o charakterze doradczym (rubryki: „Базарный день”, „Консультирует юрист”). Dla większego zaspokojenia potrzeby tekstów o tematyce rodzinnej, redakcja wydawała dodatki: „Наша усадьба”, „Мода в доме”, „Самочувствие”, „Хозяюшка”, „Семейная библиотека”, dla dzieci – „Пятнашки”, dla mężczyzn – miesięcznik „Обыватель”.¹⁰⁷⁴

Jedna z redaktorek naczelnych „Крестьянки”, Natalia Serbanenko (Наталья Щербаненко), w wywiadzie w 2009 r. tak opisywała nowy kierunek magazynu: „Мы хотим быть на одной волне с современными женщинами, которые живут своей жизнью, а не заемной, которых интересуют свои радости жизни, свои проблемы, жизнь их близких и друзей, их круга общения, а не внешние гляцевые удовольствия. Им хорошо, уютно и уверенно там, где они уже есть – в своем доме. Именно дом и всё и все, кто его окружают – главная тема новой Крестьянки.”¹⁰⁷⁵ Słowa redaktorki naczelnej świadczą o tym jak głęboką „Крестьянка” przeszła transformację, od magazynu dla chłopek do magazynu dla kobiety i jej rodziny, opierając się na zagranicznych standardach wydawniczych.

Mimo tych zmian, dom wydawniczy ИДР–Формат zakończył wydawanie magazynu „Крестьянка”. Ostatni numer – ukazał się na przełomie października i listopada 2015 r. W ciągu 93 lat historii magazynu przeszedł wiele zmian, zarówno w treści jak i w szacie graficznej. W 2005 r. magazyn wszedł w skład domu wydawniczego Родионова (później ИДР–Формат). W tym okresie magazyn przeszedł przez ręce 6 różnych redaktorów naczelnych.¹⁰⁷⁶

¹⁰⁷⁴ В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы: историко-типологический dz.cyt., s.149-152.

¹⁰⁷⁵ ИД «ИДР-Формат» закрывает старейший российский журнал «Крестьянка» и мужское издание ФНМ Россия; źródło: http://glossy.ru/news/?id=6874_04.12.2015).

¹⁰⁷⁶ Тамże.

5.2. Typologia rosyjskiej prasy kobiecej po 1991 r.

Podjmując próbę klasyfikacji rosyjskiej prasy kobiecej lat 90. XX wieku W. Smiejucha podkreśla jak ważne jest by poprawnie zweryfikować czy dane wydawnictwo można zaklasyfikować jako komponent systemu prasy kobiecej. Proponuje, by śladami innych rosyjskich badaczy¹⁰⁷⁷, wziąć pod uwagę dwa czynniki:

- tematykę danego magazynu, która powinna być nastawiona na poprawę obrazu i jakości życia kobiety, dotycząca ich zainteresowań itd.
- grupę docelową – kobiety.¹⁰⁷⁸

Na tej podstawie W. Smiejucha przedstawiła następującą klasyfikację kobiecych magazynów, biorąc pod uwagę, prócz wcześniej wspomnianych czynników, uniwersalność danego wydawnictwa w przekazie informacji:

- rodzinno-obyczajowe (семейно-бытовые) – celem tego typu magazynów jest wprowadzenie swoich czytelniczek w świat stylu i urody. Kwestia jakiegokolwiek funkcji edukacyjnej wobec czytelnika nie jest przewidziana. Magazyny te starają się zachować swój uniwersalny charakter w sposobie przekazywania informacji: ukazują różne style życia współczesnych kobiet. Jednak uniwersalność w przekazywaniu informacji prowadzona jest w taki sposób by pomóc czytelniczce spełnić się w roli żony, gospodyni domowej, matki czy odnaleźć się w skomplikowanej rzeczywistości życia rodzinnego. Tematyka pokrywa się z wcześniejszymi, wydawanymi w okresie dorewolucyjnym, magazynami społeczno-literackimi. Podobieństwa widać w głównej tematyce poruszanej przez współczesne magazyny: miłość, rodzina, małżeństwo, gospodarstwo domowe, wychowanie dzieci, moda, uroda, zdrowie. Dodatkowo, w magazynach tego typu, silnie zaznaczony jest charakter rozrywkowy: materiały są pisane lekko, swobodnie. Do tej kategorii autorka zaliczyła magazyny: „Лиза”, „Домашний очаг”, „Глория”, „Настя”, „Женский клуб”, „Женские секреты”, „Добрые советы”, „Я сама”, „Натали”. Magazyn „Лиза” został wypuszczony na rynek z końcem 1995 r.

¹⁰⁷⁷ W teorii środków masowego przekazu opracowane są rozliczne klasyfikacje prasy: М.В. Шкондин klasyfikuje prasę ze względu na publiczność/odbiorcę. W latach 90. XX w. także inni badacze zajmowali się klasyfikacją prasy kobiecej (Р.М. Ямпольская, А.В. Жукова). W większości przypadków autorzy kierowali się podobnymi cechami: klasyfikowali prasę kobiecą pod względem grupy docelowej, tematyki materiałów.

¹⁰⁷⁸ В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы: историко-типологический аспект dz.cyt., s.144-147.

przez dom wydawniczy Burda. Zadanie magazynu określało jego hasło przewodnie: „журнал–подруга и советчица”; magazyn miał na celu pomoc czytelniczkom w domowych obowiązkach oraz doradzał w sferze relacji rodzinnych oraz jakości życia. „Домашний очаг” – pierwsze wydanie ukazało się w 1995 r. w ramach domu wydawniczego Hearst Corporation. Na łamach tego magazynu ukazują się rubryki dotyczące prowadzenia domu, mody, kuchni, wychowania dzieci, zdrowia.¹⁰⁷⁹ Miesięcznik „Натали” – pierwszy raz ukazał się w 1995 r. zawierał treści dotyczące kultury, mody, psychologii rękodzieła, kulinariów. Potem stopniowo zaczęła pojawiać się tematyka rodzinna. „Женский клуб” – wydany po raz pierwszy w 1996 r. prezentował materiały dotyczące kultury, historii, tradycji narodowych, religii, ale także poradnictwa z zakresu psychologii, wychowania dzieci, medycyny.¹⁰⁸⁰

- elitarne (элитарные) - uniwersalność informacji tego typu magazynów uwarunkowana jest potrzebami czytelniczek, które oczekują, że dany magazyn będzie opowiadał o stylu życia dostosowanym do ich wysokiego statusu materialnego. Główne rubryki to: moda, uroda, zdrowie, wywiady ze znanymi osobami, kariera, relacje z partnerami, materiały z komentarzami specjalistów dotyczące problemów dotyczących czytelniczki. Warto zwrócić uwagę na treści graficzne i reklamy, które zamieszczane są w tych magazynach w dużych ilościach. Fotografie, które wzbogacają materiał, są wysokiej jakości i niosą ze sobą wartość artystyczną. Magazyny te kierowane są do czytelniczek na średnim i wysokim progu dochodów. Na przykład: „Elle”, „Cosmopolitan”, „Marie Claire”, „Glamour”, „Vogue”, „She”, „Harper'sBazaar”, „Gala”. „Cosmopolitan” w 2005 r. zapisało się w Księdze Rekordów Guinnessa jako magazyn z największym nakładem w Rosji i Europie – 1 000 000 egz. W rosyjskim „Cosmopolitan” po raz pierwszy w historii tego magazynu, pojawiły się regionalne wersje („Cosmopolitan Петербург”, „Cosmopolitan Урал”, „Cosmopolitan Сибирь”, „Cosmopolitan Ростов-на-Дону”). „Glamour” pojawił się na rosyjskim rynku w 2004 r. i był pierwszym magazynem w mniwersji. Rosyjski projektant Maks Czernicow (Макс Черницов) zauważył, że ten wygodny format mocno przysłużył się sukcesowi tego pisma w Rosji.¹⁰⁸¹
- magazyny dla dziewcząt (журналы для девушек) - stopień uniwersalności informacji

¹⁰⁷⁹ В.В. Смеюха, Тенденции развития современных женских журналов в Медийные стратегии современного мира. dz.cyt., s. 217- 220.

¹⁰⁸⁰ В.В. Смеюха, Типологическая характеристика современных российских журналов для женщин, „Филологический вестник Ростовского государственного университета”, nr 2(9), 2000, s. 51-52.

¹⁰⁸¹ Patrz: В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы: историко-типологический аспект, dz.cyt. s.144-147.

wynika z faktu, iż magazyny tego typu kreują swoją czytelniczkę jako młodą niezależną dziewczynę, która otwarta jest na wszelkie nowości i jest ciekawa świata. W wydawnictwach tego typu znaleźć można porady psychologiczne, które mają ułatwić młodej czytelniczce wejście w dorosłość. Z drugiej strony znajduje się w nich sporo materiałów nastawionych na rozrywkę, które poruszają lekkie tematy. Rosyjskie wydawnictwa tego typu szczególną popularność zyskały w latach 90. XX w. W 1998 r., według moskiewskich rankingów sprzedaży prasy, najpopularniejsze były: „Cool Girl”, „Штучка”, „Между нами девочками”, „Маруся”. W 2005 r. według badań czytelników i rankingu TNS Gallup Media w skład 10 najpopularniejszych magazynów młodzieżowych weszły: „Cool Girl” i „Elle Girl”.¹⁰⁸²

- społeczno-obyczajowe (социально-бытовые) - magazyny ukierunkowane na podejmowanie tematów codziennych, powiązanych z życiem kobiety, kreowany jest w nich wizerunek kobiety jako aktywnej uczestniczki życia społecznego. Magazyny tego typu występują z obroną wartości tradycyjnych, w tym wartości rodzinnych. Do tego typu magazynów, prócz wcześniej opisanych magazynów „Работница” i „Крестьянка”, należy także znany z okresu radzieckiego, magazyn „Советская женщина”, który w 1993 r. zmienił nazwę na „Мир женщины”. Ten typ prasy wyróżnia wieloletnia tradycja powiązania z linią retoryki państwowej, co obecnie wyraża się w podejmowaniu problemów społecznych dotyczących kobiet.¹⁰⁸³
- reklamowe (рекламные) – jest to nowa pozycja w typologii magazynów kobiecych, są to zazwyczaj tytuły wielkich kompanii handlowych, w których są publikowane reklamy jak i materiały informacyjne. Aktualnie magazyny tego typu odnoszą się do konkretnych typów prasy kobiecej: dla rodzino-obyczajowych adresowany jest „Оранжевый Апельсин”, dla uniwersalnych – „Refashion”, lub „Л’Этуаль”, dla modowych – „Fashion in the City”, dla specjalistycznych - „Активный возраст”, „Красота + Мороз&Солнце”.
- specjalistyczne czasopisma zainteresowań (журналы специализированные по интересам) – w przypadku tego typu magazynów w centrum zainteresowania znajdują się pasje, hobby czytelniczek, którym poświęcony jest konkretny magazyn: moda, uroda, sport, zdrowie, hobby. W różnorodności informacji, jakie przekazuje magazyn,

¹⁰⁸² В.В. Смеюха, Тенденции развития современных женских журналов в Медийные стратегии современного мира dz.cyt. s. 217- 220.

¹⁰⁸³ В.В. Смеюха, Типологическая характеристика современных российских журналов для женщин, dz.cyt. s. 51-52.

znajdują się informacje w ramach tej kategorii czy działu, którym zajmuje się dane wydawnictwo. W tej grupie wydawnictw nie ma konkretnej grupy cenowej, gdyż same magazyny są bardzo różnorodne pod tym względem. Możemy wyróżnić następujące typy:

- o modzie („Vogue”, „Elle”, „L’Officiel”, „Collezioni”). Do tej grupy zaliczyć też można magazyny o wąskich specjalizacjach dotyczących mody: o obuwiu – „Step”, magazyn z modą ślubną – „Жених и невеста”. Wiele magazynów tego typu klasyfikuje się także do elitarnego typu magazynów kobiecych.
- o rękodziele (o szyciu) („Burda Moden”, „Verena”, „Diana Moden”, „Золушка вяжет”, „Валентина”). Wydawnictwa tego typu publikują informacje dotyczące krawiectwa, trendów i porad w szyciu.¹⁰⁸⁴
- o zdrowiu („Женское здоровье”, „Shape”, „Красота & здоровье”, „Women’sHealth”) - wydawnictwa tego typu propagują zdrowy styl życia oparty na aktywności fizycznej, opisują najnowsze tendencje w dietetyce, fitnessie czy kosmetyce.
- o urodzie („Allure”, „Cosmopolitan Beauty”) - magazyny tego typu poświęcone są tematyce trendów w makijażu, kosmetyków.
- dla matek („Лиза. Мой ребенок”, „Самая. Мама, это я!”, „Счастливые Родители”, „Mamas&Papas”) – publikują najnowsze trendy, poradnictwo w zakresie wychowania dzieci.

W. Smiejucha w swojej typologii zamieściła także poniższe pozycje, zwracając uwagę na fakt, że są mało popularne w związku z ich charakterem czy sposobem działania. Magazyny te, przede wszystkim kładą akcent na wartości mało popularne – np. hasła feministyczne, religijne, odwołanie do tradycyjnych wartości - lub odwołują się wąskiej części czytelników – pisma branżowe. Aktualnie magazyny dla kobiet, jak większość rynku prasowego, finansowane są z dochodów z zamieszczanych w nich reklam. Co tyczy się poniższych magazynów, udział ich w rynku reklamowym jest niewielki. Dodatkowo, na rynku rosyjskim panuje spora konkurencja koncernów międzynarodowych a niżej wymienione magazyny wydawane są przez rosyjskie domy wydawnicze:

- literacko-artystyczne (литературно-художественные) - są to wydawnictwa adresowane do czytelniczek zainteresowanych stanem rozwoju rosyjskiej literatury i sztuki. Do tego typu magazynów można zaliczyć miesięcznik „Берегиня”, który w

¹⁰⁸⁴ В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы: историко-типологический аспект, dz.cyt., s. 117-141.

1998 r. zaczął ponownie się ukazywać. Kiedyś był publikowany jako almanach „Библиотека”. W 1998 r. dom wydawniczy Семь дней wydał „Караван историй” - magazyn publikujący materiały o życiu znamiennych ludzi.¹⁰⁸⁵

- feministyczne („Женское чтение”, „Преображение”, „Вы и мы”) - aktualnie ten typ prasy jest jednym z najmniej rozwiniętych, cechuje go nieregularność w wydawaniu i niski nakład. W 1992 r. samizdat „Женское чтение” zmienił charakter swojej działalności i redakcja zaczęła wydawać pismo w pierwszym obiegu. Magazyn przede wszystkim przedrukowywał teksty zachodnich feministek. Jest wydawany nieregularnie ze względu na brak regularnego finansowania. Jego redaktorką naczelną jest znana działaczka - Olga Lipowskaja (О. Липовская). W 1993 r. moskiewski klub Преображение rozpoczął wydawać magazyn o tym samym tytule.¹⁰⁸⁶ „Преображение” przybliżało swoim czytelnikom temat sytuacji kobiet przede wszystkim w kulturze, ale pojawiały się także teksty dotyczące kobiecego zaangażowania w polityce, ekonomii czy religii. Magazyn, podejmując temat podstaw ideologicznych feminizmu, często sięgał po dorobek zachodnich badaczek, zdarzały się przedruki zachodnich tekstów. Magazyn poruszał także tematy dyskryminacji płciowej, przemocy wobec kobiet. Redakcja zauważyła brak możliwości zaimplementowania na rosyjski grunt całości dorobku zachodniego feminizmu, dlatego zainicjowała program odrodzenia teorii rosyjskiego feminizmu okresu doradzieckiego. Publikowano w nim prace czy wystąpienia aktywistek tamtego okresu. Wśród czynników, które utrudniały konsolidację rosyjskiego ruchu kobiecego i, w konsekwencji, afirmacji teorii feministycznej w skali całej Federacji Rosyjskiej, autorzy „Преображения” wskazywali: deformację pojęcia ruchu kobiecego po 1917 r. (А. Темкина, „Феминизм: Запад и Россия”), naruszenie struktury relacji międzyludzkich (Е. Соколова, „Феминизм в России”), brak źródeł finansowania ruchu (В. Сперлинг, „О женском движении в России”), negatywny obraz ruchu i jego przedstawicielek w mediach („Преображение” 1995, nr 3). Redakcja „Преображение” upatrywała ratunku dla ruchu w stabilizacji ekonomicznej kraju.¹⁰⁸⁷ Aktualnie problemami czy kwestiami feministycznymi zajmują się magazyny naukowe, np.: „Женщина в Российском обществе” (wydawany od 1996 r.). Inne tytuły wciąż ukazują się w wersji

¹⁰⁸⁵ В.В. Смеюха, Тенденции развития современных женских журналов dz.cyt. s. 217- 220.

¹⁰⁸⁶ В.В. Смеюха, Типологическая характеристика современных российских журналов для женщин, dz.cyt. s. 54.

¹⁰⁸⁷ В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы: историко-типологический аспект, dz.cyt., s.163-166.

internetowej: Open Women Line (www.owl.ru), Женская Информационная Сеть (www.womnet.ru).¹⁰⁸⁸

- specjalistyczne, branżowe (профессиональные) – np. „Секретарь и офис”.
- religijne („С Верой, Надеждой, Любовью”; „Славянка”, „Мусульманка”, „Сестра) – zmiana w społecznej hierarchii wartości, która miała miejsce na przełomie XX i XXI wieku, swoje początki miała już w latach 90. XX wieku, kiedy coraz popularniejsze stawały się wydawnictwa o charakterze religijnym, z których część skierowana była stricte do żeńskiej części odbiorców. W 2006 r. na rynku pojawił się prawosławny kobiecy magazyn „Славянка”.¹⁰⁸⁹

Ważnym czynnikiem, który wpływa aktualnie na rozwój prasy kobiecej jest Internet. Ten typ internetowych środków masowej informacji można rozpatrywać pod kątem klasyfikacji zaproponowanej przez M. Łukinę (М.М. Лукина). Wyróżniła ona 3 typy kobiecych magazynów internetowych:

- klony – internetowe kopie papierowych magazynów,
- hybrydy – modyfikowane wersje internetowe papierowych magazynów,
- projekty medialne, które powstały w rzeczywistości wirtualnej i nie mają swojego odpowiednika w wersji drukowanej.¹⁰⁹⁰

Magazyny internetowe zaliczane w klasyfikacji Łukiny do klonów, stanowią większość tego typu magazynów. Ich prowadzenie nie jest związane z dużym nakładem pracy, gdyż kopiuje się treści, które są wydawane w papierowej wersji pisma. Hybrydy nie są kopiami papierowej wersji, działają niezależnie od swojego drukowanego pierwowzoru. Większość magazynów typu глянец posiada właśnie tego typu, swoje internetowe wersje. W wersji internetowej znajdują się materiały dopełniające wersję papierową magazynu, aktualizacja materiału ma miejsce codzienne lub kilka razy na dobę. Natomiast internetowe magazyny kobiece, które powstały w rzeczywistości wirtualnej i nie mają swojego odpowiednika w wersji drukowanej, stanowią aktualnie najprężniej rozwijającą się część segmentu elektronicznej prasy kobiecej. Pod względem grup docelowych można wyróżnić kilka internetowych magazynów kobiecych funkcjonujących wyłącznie w Internecie:

¹⁰⁸⁸ В. В. Смеюха, Отечественные женские журналы: история и типология, "Теория журналистики", s. 50-57.

¹⁰⁸⁹ В.В. Смеюха, Тенденции развития современных женских журналов в Медийные стратегии современного мира *dz.cyt.* s. 217- 220.

¹⁰⁹⁰ М.М. Лукина, СМИ в домене Ру: хроника, цифры и типы, „Вестник Московского университета. Журналистика”, 2001, nr 6, s. 38–45.

- „Женские страсти” (www.passions.ru) - skierowany do samodzielnych, niezależnych kobiet.
- Девичник (www.devichnik.ru) - skierowany do młodej czytelniczki, ale z tradycyjnym systemem wartości.
- WWWoman (www.wwoman.irk.ru), Woman Journal (www.wmj.ru), Jane (www.myjane.ru) – jest to grupa internetowych wydawnictw dążąca do zdobycia jak największej rzeszy czytelniczek, co ma przełożenie na publikowaną treść, która nie skupia się na konkretnym temacie. Materiały poruszają wiele problemów, ale w dość powierzchowny sposób by zaciekać jak największą liczbę czytelniczek. Brak ukierunkowania i grupy docelowej powoduje, że takie magazyny internetowe nie różnią się zbyt od siebie, powstają w sporej ilości.
- Красота онлайн (www.krasota.ru), Beautytime (www.beautytime.ru) - magazyny internetowe specjalizujące się w dość wąskiej tematyce.¹⁰⁹¹

Należy zauważyć, że korporacje medialne coraz częściej inwestują w rozwój tytułów internetowych. Powodem tych działań są wyniki frekwencji odwiedzanych stron, a co za tym idzie, dochodów z reklam, które dla prasy drukowanej nie są już do osiągnięcia. Przykładowo, wyniki z rynku mediów elektronicznych z 2017 r. pokazały także wzrosty dochodów portalów kobiecych. Hearst Shkulev Group, który jest właścicielem m.in. sieci portali kobiecych „Women's Network”, wykazał, że jeden z jego portali, „Cosmo.ru” w 2017 r. osiągnął poziom ponad 81 milionów odwiedzających. Dodatkowo, miesięczna frekwencja wizyt na portalu „Woman.ru” w październiku 2017 r. przekroczyła 23,5 miliona, natomiast portal „Elle.ru” w listopadzie odwiedziło ponad 5 milionów użytkowników Internetu.¹⁰⁹²

Analizując sposób ewoluowania wydawnictw kobiecych, zmian, jakie zachodziły w ich typologii, można nakreślić czynniki, które wpływają na ich funkcjonowanie:

- kulturowy – sprzyja powstaniu wydawnictw „wielofunkcyjnych” wyrażający aktualny stan społeczny, tradycję,
- polityczny – zmienia magazyn kobiecy w narzędzie rozprzestrzeniania konkretnej ideologii,
- ekonomiczny - inicjuje powstanie masowej prasy kobiecej, która reprezentuje i trafia w

¹⁰⁹¹ Там же.

¹⁰⁹² Федеральное агентство по печати и массовым коммуникациям. Управление периодической печати, книгоиздания и полиграфии. Российская периодическая печать. dz.cyt., s.74-76.

gusta szerokich rzesz czytelniczek.¹⁰⁹³

Współcześnie prasa kobieca funkcjonująca na terenie byłego ZSRR reprezentuje analogiczne pod względem ekonomicznym i typologicznym sposoby rozwoju. Komercjalizacja i globalizacja środków masowego przekazu doprowadziła do rozpowszechnienia międzynarodowych wersji magazynów kobiecych a zwiększająca swoją objętość w ramach magazynu reklama, doprowadziła wręcz do zmiany charakteru jego treści i samej funkcji, mowa tutaj szczególnie o magazynie o charakterze masowym.¹⁰⁹⁴ Można zauważyć, że komercjalizacja prasy prowadziła do rozpowszechniania masowego typu kobiecego magazynu, który cechują:

- adresaci – kierowany jest do czytelniczek ze średnim lub wysokim progiem dochodów
- treść publikowanego materiału uwzględnia zainteresowania czytelnika masowego
- duża zawartość reklam i treści o charakterze reklamowym.¹⁰⁹⁵

Historia prasy kobiecej wyraża historię procesu socjalizacji rosyjskiej kobiety. Stąd też typologia prasy kobiecej zmienia się wraz rolami społecznymi przypisanymi rosyjskiej kobiecie.

5.3. Role i obraz współczesnej Rosjanki prezentowane w prasie kobiecej i prasie organizacji kobiecych po 1991 r.

Gdy tylko pojawia się kwestia przedstawiania kobiet i mężczyzn w środkach masowego przekazu, natychmiast odzywiają się głosy, że media dają odbiorcy jedynie to, czego oczekuje. To popularne przekonanie jest określane w języku teorii komunikacji jako hipoteza odzwierciedlania. Stwierdza ona, że zawartość przekazów medialnych stanowi

¹⁰⁹³ В. В. Смеюха, Типологическая характеристика современных российских журналов для женщин dz.cyt. s. 50–56; В.В. Смеюха, Женская пресса в России начала XX века (типологический и проблемно-тематический обзор) dz.cyt. s. 54–58.

¹⁰⁹⁴ В.В. Смеюха, Женская периодика постсоветских республик, Журналистика постсоветских республик 20 лет спустя Сборник трудов Международной научно-практической конференции Белгород, 24-27 сентября 2012 года, А.П. Короченский red., М.Ю. Казак, s. 59-64.

¹⁰⁹⁵ В. В. Смеюха, Типологическая характеристика современных российских журналов для женщин, „Филологический вестник Ростовского университета”, 2000. № 2, s. 50–56; В. В. Смеюха, Женская пресса в России начала XX века (типологический и проблемно-тематический обзор), „Филологический вестник Ростовского университета” 1999. № 1, s. 54–58.

odzwierciedlenie zachowań i relacji międzyludzkich, jak również wartości i norm, które są najbardziej typowe dla danego społeczeństwa. Jednak medioznawcy zauważają również, że w działaniach środków masowego przekazu nie ma miejsca na „proste odzwierciedlanie kultury”. Media kulturę także kreują. Jednak nie można ich roli sprowadzać tylko do określania tego, co jest ważne. Stanowią one w wypadku większości ludzi zarówno główne źródło informacji, jak i swoiste „centrum”, wokół którego jest skoncentrowana aktywność w czasie wolnym. Wyniki badań wskazują przy tym, iż wielu „konsumentów mediów” wykazuje tendencje do bezkrytycznego akceptowania przekazów medialnych. Nie ulega, więc wątpliwości, że przekazy medialne mają wpływ na sposób, w jaki postrzegamy świat, w tym i nasze osobiste aspiracje i oczekiwania życiowe, jak również naszą percepcję innych ludzi.

Według wielu badaczy, analiza sposobu przedstawiania kobiet w mediach potwierdza tezę o ich „symbolicznej anihilacji”.¹⁰⁹⁶ Jej istotę stanowi przekonanie, iż w mediach kobiety są zwykle ignorowane, trywializowane, deprecjonowane.¹⁰⁹⁷ Ze względu na temat pracy przede wszystkim należy przeanalizować wpływ prasy drukowanej na kreowanie wizerunku kobiety. Przykładem mogą być badania przeprowadzone przez Karen Foreit i jej współpracowników. Stwierdzono, iż w informacjach poświęconych kobietom, piszący zwykle jasno określali płeć ich bohaterki, często odnosili się do jej wyglądu fizycznego, jak również stanu cywilnego i rodzinnego. Ten sposób opisu dużo rzadziej jest spotykany w tekstach, które dotyczą mężczyzn. Można przywołać kolejne badania, które świadczą, że ta sytuacja nie zmieniła się znacząco. W wielu artykułach prasowych poświęconych kobietom posiadającym silną osobowość i tendencję do zdecydowanego wypowiadania się, panuje klimat wrogości. Feministki, zarówno amerykańskie jak i z innych krajów, stwierdzają jednoznacznie, iż w mediach przedstawia się ich wizerunki w sposób pejoratywny, to samo dotyczy ruchu kobiecego, jako całości. Na przykład, zdaniem Susan Faludi¹⁰⁹⁸ medialny opis feministek jest jednoznaczny: opisywane są jako mała, jednak werbalnie bardzo radykalna, funkcjonująca na marginesie grupa, która nie jest akceptowana przez większość społeczeństwa. Twierdzi się przy tym, że ich działania są przyczyną konfliktów społecznych.¹⁰⁹⁹

Porównując realia rosyjskie z opiniami zachodnich badaczy, należy stwierdzić, że zgodnie z wynikami badań International Women’s Media Foundation, Rosjanki mają sporą reprezentację w mediach pod względem kadr – nie tylko na poziomie dziennikarzy, ale też w

¹⁰⁹⁶ Patrz: G.Tuchman, *Making News: A Study in the Construction of Reality*, Nowy Jork 1978.

¹⁰⁹⁷ *Kobiety, mężczyźni i społeczeństwo*, C.M.Renzetti, D.J. Curran red., Warszawa 2005, s.203-204.

¹⁰⁹⁸ Patrz: S. Faludi, *Backlash: The Undeclared War Against American Women*, Nowy Jork 1991.

¹⁰⁹⁹ *Kobiety, mężczyźni i społeczeństwo*, dz.cyt. s.205-209.

kadrze menadżerskiej, gdzie stanowią prawie 50%. Jednak już raport CEDAW z 2009 r. wskazuje, że rosyjskie media pełnią aktywną rolę we wzmacnianiu stereotypów płciowych w społeczeństwie.¹¹⁰⁰ Natomiast raport organizacji ANNA zauważył, że media rosyjskie rzadko zajmują się kwestiami, problemami które strictly dotyczą kobiet.¹¹⁰¹

W okresie poradzieckim prasa kobieca, tak jak zresztą i we wcześniejszych okresach, była wykorzystywana do rozpowszechniania konkretnego wzorca kobiecości. Upadek systemu totalitarnego, przejście na system rynkowy, rozwarstwienie społeczne, swobodna wymiana myśli z państwami zachodnimi – wszystko to sprzyjało w zmianie mentalności i wykreowaniu nowych ideałów: wychowawczyni, towarzyski życia, gospodyni. Dodatkowo, magazyny kobiece zmieniły sposób prowadzenia dialogu z czytelniczkami i zaczęły prowadzić go z punktu podmiotu zbiorowego „my”, co ułatwiło czytelniczkom utożsamienie się z opisywanymi w tekstach obrazami, hasłami.¹¹⁰²

Zmiany w podejściu do sytuacji kobiety miał podkreślić już M. Gorbaczow w swojej pracy pt. „Przebudowa i nowe myślenie dla naszego kraju i dla całego świata”: „należy uwolnić kobietę i dać jej więcej czasu na pozostanie w domu”. Wiadomo już, że autor miał na myśli możliwość wyboru – zostać w domu czy realizować się zawodowo, jednak nieprzychylnie do pluralizmu środki masowego przekazu, zinterpretowały te słowa jak oficjalną linię partii. Trzy widące tygodniki („Огонек”, „Московские новости”, „Литературная газета”) — zaczęły propagować wzorzec – oddanych przyjaciółek, kobiet zadbanej i dbających o dom.

Wymowny przykład nowego stereotypu kobiecego został zawarty w magazynie „Огонек”. W okresie pierestrojki na jego łamach był opublikowany tylko jeden artykuł o zwykłej statystycznej kobiecie radzieckiej (oczywiście nie wliczane są w to artykuły o prostytutce czy narkomanii kobiet lub informacje o życiu osób publicznych lub gwiazd estrady). Był to artykuł napisany z okazji święta 8. marca 1988 r. – sprowadzał on główny problem radzieckich kobiet do kwestii wysokości zarobków – ich mężów.¹¹⁰³

Na początku zmian przypadających na okres lat 1991-1993 można uważać moment tworzenia się nowej mitologii płciowej w środkach masowego przekazu. Stereotypy płci

¹¹⁰⁰ World Survey on the Role of Women in Development (2009); źródło: <http://www.un.org/womenwatch/daw/public/WorldSurvey2009.pdf> (05.02.2018).

¹¹⁰¹ Raport The OECD Development Centre's Social Institutions and Gender Index (SIGI) 2014 r.; źródło: <http://www.genderindex.org/wp-content/uploads/files/datasheets/RU.pdf> (05.03.2018); Domestic violence against women in the Russian Federation. Alternative Report to the United Nations Committee on the Elimination of Discrimination against Women; źródło: http://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/RUS/INT_CEDAW_NGO_RUS_21870_E.pdf (05.03.2018).

¹¹⁰² О. Рогинская, Глянцевое «я»: женские журналы и кризис автобиографизма dz.cyt. s. 93 – 97.

¹¹⁰³ Н. Ажгихина, Гендерные стереотипы в современных масс-медиа (w:) Женщины: свобода слова и творчества: сборник статей, Москва 2001, s. 5-22.

zastąpiły stereotypy ideologiczne. Dowodem na to są wypowiedzi publikowane w mediach. Przykładowo, Minister Pracy w wywiadzie mówił: "не будет создавать новые рабочие места для женщин, поскольку и мужчинам их не хватает". Przykładów podobnych wypowiedzi można znaleźć więcej: "По натуре я азиат и считаю, что женщина — существо низшее", — mówił znany reżyser redaktorze „Работница”; "мы пишем конституцию не для женщин и детей, но для серьезных людей, для нас", — pisał znany polityk. Takie i im podobne opinie nie wywoływały wśród opinii publicznej żadnych perturbacji. Częściej przedstawiano taki, stereotypowy i mocno patriarchalny obraz rzeczywistości i miejsca kobiety, niż podejmowano temat sukcesów jakie Rosjanki odnosiły.

Na łamach wydawnictw ogólnokrajowych niewiele miejsca poświęcano sprawom kobiecym. Jeśli ukazywano kobietę to w roli sumiennej gospodyni domowej czy uczestniczki konkursu piękności. Symbolem zmian było pojawienie się na stronach kiedyś purytańskiej komunistycznej „Правды” fotografii dziewczyny w bikini – rosyjskiej zwyciężczyni konkursu Miss Universe. Owa dziewczyna, co ciekawe, nazwana została współczesną patriotką. Kobiety biznesu czy kobiety aktywne na polu społecznym nie były prezentowane na łamach gazet. Jeśli zamieszczano wywiad, przykładowo z kobietą – dyrektorką banku, pytano raczej o sferę prywatną czy kulinaria. Nie zapraszano kobiet w charakterze ekspertów. Co się tyczy ruchu feministycznego, to właśnie przedstawicielki tego nurtu, po cichu zaczęły jakby zajmować opustoszałe po upadku ZSSR, miejsce „wroga narodu” – były przedstawiane jako niechlujne, niezadowolone z życia „ciotki”, które nie potrafią zainteresować sobą mężczyzn. I Niezależne Forum w Dobnie na łamach gazety „Московский комсомолец”, przedstawione zostało jako „zebranie agresywnych lesbijek”.¹¹⁰⁴

Problem prostytucji stał się jedną z największych bolączek okresu transformacji ustrojowej. Właśnie z tym okresem związane jest stwierdzenie, które zostało także opublikowane w „Московский комсомолец”, w tamtym okresie najbardziej znaczącej gazecie bulwarowej kraju. Napisano, że „każda rosyjska uczennica marzy o tym by zostać prostytutką która odbiera zapłatę w twardej walucie”. Problem prostytucji szedł w parze z problemem pornografii – prasa pornograficzna, była nowością na rosyjskim rynku prasy. Największy rozwój tego typu wydawnictw przypada na lata 1991-1993. Na rynku można było znaleźć osobne tytuły adresowane do mężczyzn („МистерИкс”, „Красная шапка”, „Андрей”) i do kobiet („МиссИкс”, „Женские дела”). Prasa tego typu lansowała przekonanie, że każda

¹¹⁰⁴ Там же.

Rosjanka w duszy jest prostytutką. Kobieta coraz częściej była przedstawiana na łamach gazet jako obiekt seksualny, bez prawa głosu.

Obraz mężczyzny także uległ zmianie. W miejsce radzieckiego modelu „aktywnego politycznie obywatela z wypracowaną hierarchią wartości”, w prasie nowego państwa rosyjskiego pojawił się wzorzec „supermana”. W ten sposób przedstawiają rosyjskiego mężczyznę nowe wydawnictwa bulwarowe: tygodnik „Супермен” ukazuje współczesnego mężczyznę jako „macho”, pana swojego losu i pogromcę kobiecych serc.¹¹⁰⁵

Już wcześniej wspomniane stereotypy dotyczące kobiet, np. partnerki „supermena” znalazły swoje odzwierciedlenie w obrazach lansowanych w magazynach dla kobiet, które weszły na rynek w połowie lat 90. XX w.: „Cosmopolitan”, „Elle” i inn.¹¹⁰⁶

Okres 1993-1995 to czas nazwany przez badaczy okresem monopolizacji rosyjskich mediów, momentem w którym powstawały imperia medialne, rozwojem telewizji, która powoli zaczęła wypierać prasę. Także telewizja miała duży wpływ na to, w jaki sposób kształtował się obraz rosyjskiej kobiety. Programy telewizyjne także ukazywały kobiety jako: towarzyszkę czy przyjaciółkę silnych mężczyzn, oddane żony. Reklamy traktowały postać kobiety jako tło dla prezentowania towaru. W rosyjskiej telewizji pojawiały się wciąż opinie, gdzie przedstawiało się kobietę jako osobną kategorię, która różni się od mężczyzny nie tylko pod względem biologicznym, ale też pod względem umiejętności umysłowych, które według przedstawianych w telewizji opinii są mniejsze niż u mężczyzn. Kobietę w rosyjskiej telewizji ukazywano z „męskiego punktu widzenia”, przez pryzmat powielanych stereotypów, gdzie kobieta jest częścią sfery prywatnej, domowej.¹¹⁰⁷ Programy telewizyjne ukierunkowane na żeńską część widowni, pojawiły się stosunkowo późno w porównaniu do kobiecej periodyki, bo w latach 90. XX wieku. Pod względem tematyki można je sklasyfikować jako informacyjno-rozrywkowe, adresowane do gospodyni domowej, kobiety zorientowanej na dom i wychowanie dzieci. Pod względem formy można wyróżnić talk-show, nowe telewizyjne telegazetyny, które raczej nie wchodziły na tematy społeczne.¹¹⁰⁸

Interesy czy problemy związane ściśle z życiem rosyjskiej kobiety były ograniczone tradycyjalistycznym punktem widzenia. Ruch kobiecy, który w latach 90. ubiegłego wieku

¹¹⁰⁵ Там же.

¹¹⁰⁶ Там же.

¹¹⁰⁷ А.А. Хлызова, Репрезентация женщины на современном российском телевидении как показатель толерантности (w:) Средства массовой информации в современном мире: Петербургские чтения: тезисы межвузовской научно-практической конференции, Санкт-Петербург 2010, s. 308-309.

¹¹⁰⁸ В.В. Боннер-Смеюха, Виды телевизионных женских программ Средства массовой информации в современном мире (w:) Петербургские чтения: тезисы научно-практической конференции, Санкт-Петербург 2005, s. 156-157.

przeżywał drugą falę swojego rozkwitu, był opisywany w bardzo skąpy sposób. O grupie parlamentarnej Женщины России też pisano mało, jednak dzięki temu, że kobiety pojawiały się w relacjach z obrad parlamentu, można stwierdzić, że rosyjska opinia publiczna „przywykła do ich widoku”. Choć to, w jaki sposób Rosjanie przywykli do widoku kobiety świadczy postać Iriny Hakamady (И. Хакамада). Z jednej strony deputowanej Dumy Państwowej i pierwszej kobiety, która wystartowała w wyścigu o fotel Prezydenta FR w 2004, z drugiej jednak strony media wołały opisywać jej postać koncentrując się nie na osiągnięciach tylko na jej wyglądzie, azjatyckich rysach twarzy, życiu prywatnym.¹¹⁰⁹

Proces stereotypizacji ról płciowych pogłębiał się także w kolejnym etapie, w latach 1995-1996. W okresie tym zwrócono uwagę na rozczarowanie zachodnimi modelami, ślepo implementowanymi na grunt rosyjski do tej pory. Dodatkowo, coraz gorsza sytuacja ekonomiczna państwa, nie rozwijała w obywatelach wizji kraju dobrobytu. Kobiety rosyjskie, szybciej niż mężczyźni uporały się z pierwszym szokiem spowodowanym falą bezrobocia i aktywniej niż mężczyźni, zaczęły działać w sferze małego i średniego biznesu. Na rynku prasowym był to okres wykształcania się podziału na prasę bulwarową i elitarną. Podział prasy pod względem płci czytelnika także mocno się zarysował w tym czasie, natomiast prasa pornograficzna straciła na popularności.¹¹¹⁰

Analiza Stowarzyszenia Dziennikarek pokazała, że w 1996 r. niektóre środki masowego przekazu (szczególnie „Известия”) częściej ukazywały obraz kobiety-bohaterki, aktywnej zawodowo, odnoszącej sukcesy w polityce, dobrze wykształconej. „Сегодня” lansowała obraz aktywnej Rosjanki z wypracowaną pozycją, mającą swoje zdanie i dążącej do zmian społecznych. Inne tytuły (np. „Аргументы и факты”) częściej przedstawiały obraz kobiety z marginesu lub celebrytki. Prasa młodzieżowa skupiała się na cechach zewnętrznych kobiety.¹¹¹¹

U progu XXI wieku znów zmieniono podejście. Takie tytuły jak: „Итоги”, „Коммерсант”, „Независимая газета” regularnie publikowały materiały o kobietach aktywnych zawodowo, cytowały kobiety-ekspertki, publikowano też teksty o ruchu kobiecym. Nazwiska rosyjskich aktywistek zaczęły pojawiać się na łamach gazet. Najwięcej tego typu publikacji ukazało się w „Независимая газета”, która w 1995 r. zamieściła na swoich łamach kolumnę: „Женщины”, jednak nie przetrwała ona próby czasu.¹¹¹²

¹¹⁰⁹ Н. Ажгихина, Гендерные стереотипы в современных масс-медиа... dz. cyt. s. 5-22.

¹¹¹⁰ Тамże.

¹¹¹¹ Тамże.

¹¹¹² Тамże.

Telewizja jako jedno z najważniejszych narzędzi wpływu na rosyjską opinię publiczną także na przełomie wieku zaczęła zmieniać sposób przedstawiania kobiety. Szczególnie, termin „feministka” nie był już przedstawiany jako obcy, niezwiązany z rosyjską rzeczywistością. Zmiana nastąpiła dzięki przede wszystkim programom typu talk-show: "Я сама" i "12 решительных женщин", które dały możliwość wypowiedzi rosyjskim feministkom. Dzięki tego typu programom, niektóre z nich stały się rozpoznawalne. Przykładem może być postać Marii Arbatowej.

Nadieżda Ażgihina (Н.Ажгихина) zwraca uwagę na ważną tendencję w podejściu do ról płciowych. W okresie tworzenia nowej państwowości rosyjskiej zarzucono stereotypizację ideologiczną a wdrożono stereotypizację płciową. Tendencja ta według autorki ma miejsce w krajach byłego bloku radzieckiego w okresie pierwszych lat po upadku bloku. W wielu krajach miała ona nacjonalistyczne zabarwienie. Od "настоящей литовки", "настоящей таджички", "настоящей армянки" nacjonalistyczne nastawione media wymagały tylko jednego – wypełnienia roli strażniczki domowego ogniska i wychowania dzieci. W krajach byłego bloku na formułowanie tego stereotypu, spory wpływ miała hierarchia kościelna, co do tej pory można zauważyć w kwestii podejścia do problemu aborcji. Przykładowo, w Rosji co jakiś czas dochodzą do głosu opinie o zaostrzeniu prawa aborcyjnego a oznaki do wznowienia dyskusji najczęściej wychodzą ze środowisk związanych z Cerkwią prawosławną. W Kirgizji natomiast poważnie myślano nad tym by zalegalizować wielożeństwo w związku z inicjatywą prezydenta Inguszetii, Rusłana Auszewa (Руслана Аушева).¹¹¹³

Co ciekawe, wraz nową tendencją we wprowadzaniu stereotypów płci, w praktycznie wszystkich państwach postradzieckich odrodziły się tendencje do kreowania niezależnej kobiecej tożsamości. Sprzyja temu działalność organizacji kobiecych, centrów gender studies. Funkcjonują kobiece media: prasa, radio, programy telewizyjne („Бобы Баче” na Litwie), jednak wiele z tych organizacji działa na szczeblu lokalnym bez możliwości połączenia sił w działaniach ogólnokrajowych.

Prasa na przełomie swojej historii nie tylko odzwierciedlała różnice płciowe charakterystyczne dla danego okresu, ale także była narzędziem dla wzmocnienia tradycyjnych dla danego społeczeństwa ról płciowych. Co do sposobów reprezentacji wizerunku kobiety we współczesnych środkach masowej komunikacji, badacze zajmujący się tą kwestią podkreślają, że media często ignorują lub marginalizują potrzeby kobiet i ich sprawy. Jeśli kobiety występują w mediach to ich obraz jest najczęściej jednoznaczny: kobiety uprzedmiotowionej,

¹¹¹³ Patrz: <https://www.kommersant.ru/doc/222270> (10.03.2018).

kobiety jako obiektu seksualnego, kobiety jako gospodyni domowej. Wszystko to służy wzmocnieniu tradycyjnych patriarchalnych wartości. Ten stan rzeczy było ostro krytykowany szczególnie na przełomie XX i XXI wieku kiedy to zwrócono uwagę, że media nie ukazują obrazu kobiety tylko „kobietę jako obraz”.¹¹¹⁴

Podobnie rzecz ma się z prasą kobiecą. Funkcjonuje ona nie tylko po to by zaspokoić potrzeby kobiet, ale też po to by je formować. Zadanie owego formowania dotyczy przede wszystkim kształtu oczekiwanego sposobu życia a szczególnie niektórych z jego aspektów: urody, mody, zdrowia, kariery, wolności, rodziny i miejsca w społeczeństwie. Sofia Cermenskaja (С. Черменская) stwierdza, że w kwestii urody magazyny tego typu wciąż przedstawiają kobietę jako „idealną w swoim wyglądzie przedstawicielkę ludzkości”, choć oczywiście sposób przedstawienia tego „ideału” zależy od aktualnych trendów, warunków, co odbija się na obrazie kształtowanym w prasie. Co ważne, aktualnie w kanon pięknej kobiety wpisane są takie atrybuty jak: aktywność, samodzielność, otwartość, generalnie wartości, które akcentują jej podmiotowość, a nie tylko atrybuty związane ze sferą domową czy wręcz z ograniczeniem do roli matki. Ważną a zarazem nową sferą poruszaną w prasie kobiecej jest temat kariery i związana z nią tematyka dążenia do sukcesu, rozwoju w różnych sferach życia. Kolejną nowością jest kwestia poruszania tematu erotyki. Życie seksualne nie jest związane już stricte z funkcją reprodukcyjną i rolą matki. Temat rodzinny i wartości z nią związanych wciąż jest ważnym i często poruszonym tematem. Jednak wraz ze zmianami społecznymi i zmianami w strukturze samej rodziny, coraz częściej opisuje się nowe, alternatywne, w stosunku do tej tradycyjnej, formy realizacji funkcji rodziny. W rzeczywistości rosyjskiej jest to przede wszystkim samotne rodzicielstwo.¹¹¹⁵

Julia Gusewa (Ю. Е. Гусева) w swojej pracy analizuje obraz i stereotyp kobiety w prasie kobiecej. Punktem wyjścia do badań były wydzielone przez autorkę często spotykane w prasie opisy kobiet: pracująca kobieta, "współczesna kobieta". Te dwa typy dobrze obrazują aktualne stereotypy dotyczące kobiety w społeczeństwie rosyjskim: "szczęśliwa żona patriarchalnego układu" lub "wyemancypowana, ale nieszczęśliwa w życiu prywatnym biznes woman". Idąc dalej, autorka określiła cele przyświecające współczesnym Rosjankom - tym niezamężnym zależy przede wszystkim na znalezieniu partnera, natomiast zamężne przede

¹¹¹⁴ О. А. Воронина, Теоретико-методологические основы гендерных исследований (w:) Теория и методология гендерных исследований. Курс лекций, О. А. Воронина red., Москва 2001, s. 18; А.А. Хлызова, Гендер как важная категория анализа репрезентации женщин в российских СМИ (w:) Актуальные проблемы журналистики в условиях глобализации информационного пространства. Материалы третьей научно-практической конференции, С.И. Кимайкин red., Челябинск 2009, s. 99-104.

¹¹¹⁵ С.М. Черменская, Роль Глянцевых журналов в формировании гендерных стереотипов современной женщины, Москва 2006, s.16-18.

wszystkim dążą do wzmocnienia więzów małżeńskich, rodzinnych. W zależności od statusu, magazyny doradzają w jaki sposób osiągnąć jeden z tych celów.¹¹¹⁶

Materiały zamieszczone w wybranych przez Gusewą magazynach przedstawiają swoje bohaterki jako ofiary sytuacji zależne od decyzji innych i ukierunkowana na spełnienie oczekiwań innych. Julia Gusewa w swojej pracy scharakteryzowała typowe obrazy szczęśliwych żon, które można spotkać w wybranych magazynach. To, co łączy bohaterki ich tekstów to przede wszystkim zależność od mężczyzn:

- „zależna żona” - kobieta, która nie pracuje, ale też nie zajmuje się domem, od mężczyzny wymaga utrzymania domu, od niej zaś wymaga się dbania o siebie oraz o męża
- „żona - poświęcona rodzinie” - gospodyni domowa, która w pełni oddaje się domowi i rodzinie
- „żona – przyjaciółka” - jest aktywna zawodowo oraz zajmuje się domem. Nieważne jak wiele ma obowiązków, zawsze znajdzie czas by zapewnić męża o jego „unikalności”
- „żona – poświęcająca się” - w pełni poświęca swoje marzenia czy plany by poświęcić się rodzinie.

Z analizy wynika, że kobieta osiąga szczęście, gdy całe swoje życie ukierunkowuje na zapewnienie szczęścia swojemu partnerowi.¹¹¹⁷

Co się tyczy obrazu kobiety biznesu, można się spotkać z dwoma ujęciami. Z jednej strony kobieta, która osiągnęła sukces jest chwalona, stawiana za wzór, z drugiej jednak strony, w materiałach pojawiają się opinie, że kobieta zajmująca się biznesem, robiąca karierę działa przeciwko swojej "naturze", "naturalnemu przeznaczeniu". Często pojawiają się opinie, że kobieta realizująca się zawodowo nie jest szczęśliwa w życiu prywatnym. W tym przypadku autorka znów wydzieli kilka typów kobiety biznesu:

- pewna siebie i wyemancypowana – często w materiałach opisujących w ten sposób kobiety biznesu podkreśla się nie ich zdolności menadżerskie czy umiejętności, ale wygląd zewnętrzny, który miał im pomóc w zrobieniu kariery. Często opisuje się historie byłych modelek,

¹¹¹⁶ Ю. Е. Гусева, Женщина на страницах женских изданий (Обзор журнальной прессы). 1999, źródło: <http://www.a-z.ru/women/texts/guseva.htm> (5.04.2018).

¹¹¹⁷ Тамże.

- kobieta, która ma talent czy pomysł na biznes, ale mężczyzna jest jej niezbędny w realizacji tego planu. Jest dla niej sponsorem, w najlepszym wypadku – pomocnikiem lub wsparciem,
- kobieta nie posiadająca dzieci ani męża – opisywana często jako „niekobieca”, wpatrzona w karierę lub samotna matka, którą porzucił mąż i teraz ona stała się jedynym żywicielem rodziny. Często historia wskazuje na to, że jej samodzielność to nie jej wybór a przymus.

Gusewa zauważa, że obraz Rosjanki ukazywany w magazynie „Крестьянка” był mniej stereotypowy w porównaniu do „Cosmopolitan”. W tematyce związanej ze sferą prywatną, „Крестьянка” wciąż prezentowała, choć w dużo mniejszym stopniu, radzieckie tradycje, w których propaganda utrzymywała formalną równość płci. Z drugiej jednak strony znaleźć w niej można było materiały z których wynika, że to kobieta odpowiedzialna jest za dom. Co do kwestii aktywności zawodowej, „Крестьянка” przedstawiała ją jako ważną część życia czytelniczek czy bohaterek materiałów, jednak ukazywana była jako środek do zarabiania na utrzymanie czy działalność, która przynosi korzyść społeczną, niekoniecznie ukazywana jest jako sposób do osiągnięcia sukcesu osobistego jak to się ma np. w „Cosmopolitan”.¹¹¹⁸

„Крестьянка” u progu XXI wieku sporo różniła się od swojej radzieckiej wersji. Mimo oczywistego tytułu, magazyn nie był przeznaczony tylko dla mieszkanki wsi. Jak redakcja sama to określała jeszcze w 2006 r. magazyn miał przyciągać osoby, które chcą żyć „lepiej i pełniej, nie odkładając na jutro tego co mogą zrobić dziś”. „Крестьянка” miała być obowiązkową lekturą dla aktywnej, myślącej współczesnej kobiety. Jak wspomniano wcześniej, okresie 1991 - 2015 magazyn przechodził wiele zmian, aż do zamknięcia tytułu. To, w jaki sposób magazyn się zmieniał można zauważyć porównując zawartość i szatę graficzną wydań z 1995 r. i 2005 r. Pierwsza różnica to fakt, że wydania z 2005 r. większą wagę przywiązywały do szaty graficznej, przykuwały wzrok. W magazynie z 2005 r. jest o wiele więcej ilustracji, reklam, treści rozrywkowych. Jednak jeden czynnik zwraca na siebie uwagę szczególnie - fakt, że rozdział „Хозяюшка” pozostał w magazynie. W rozdziale tym pojawiają się przede wszystkim porady dla czytelników z różnych dziedzin, od ogrodnictwa do rękodzieła. Standardowym materiałem są przepisy kulinarne. Można pokusić się o

¹¹¹⁸ Там же.

stwierdzenie, że współczesna „Крестьянка” był to magazyn, który miał przede wszystkim pełnić funkcję rozrywkową a nie informacyjną.¹¹¹⁹

Anna Kirilina (А.В. Кирилина) w jednej z prac przeanalizowała funkcjonowanie stereotypów płciowych w prasie na podstawie właśnie magazynu „Крестьянка”. W badaniu brała pod uwagę wydania, które były publikowane w latach: 1985, 1995 i 2005. Badaczka wzięła pod uwagę czasowniki oraz związki wyrazów, które określają kobiety w tekstach. Następnie podzieliła czasowniki na następujące grupy: związki i relacje rodzinne, ocena etyczna - moralność, troska o wygląd i zachowanie młodości, aktywność, działania w których kobiety są obiektem. Anni-Marii Palomäki do tego opracowania dodała jeszcze grupę „życie emocjonalne”. Natomiast grupę – „aktywność” rozdzieliła na dwie podgrupy: konkretną działalność i dążenie do konkretnej aktywności czy celu.¹¹²⁰ Następnie badaczki przeanalizowały ile słów wpisujących się w daną grupę znalazło się w wydaniach magazynu „Крестьянка” w poszczególnych latach. Udział procentowy wygląda następująco:

	1985	1995	2005
Семейные связи, взаимоотношения	3,5%	8,9%	7%
Этическая оценка: поведение, мораль, чувства, эмоции	13%	34,7%	31,4%
Эстетическая оценка: забота о внешности и сохранении молодости	1,3%	4,3%	9,6%
Конкретная активность	77,8%	44,8%	44,3%
Сочетания выражающие стремление к активности или к цели	4,4%	7,3%	7,7%

Tabela 11. Udział słów opisujących 5 wybranych cech kobiecych w magazynie „Крестьянка” w latach 1985, 1995, 2005 (wyrażone w procentach); źródło: А.В. Кирилина, Гендерные аспекты массовой коммуникации, Гендер как интрига познания. Сборник статей, А.В Кирилина ред., Москва 2000; А. Palomäki, Анализ образа женщины на основе языкового материала "Крестьянок" 1985,1995 и 2005 гг.

W grupie wyrazów opisujących związki i relacje rodzinne zainteresowanie tematem po 1985 r. wzrosło nieznacznie, co może świadczyć o dwóch tendencjach – albo redakcja magazynu stwierdziła, że magazyn nie jest adresowany do czytelniczek o takich zainteresowaniach, temat nie jest zgodny z linią pisma albo redakcja wyszła z założenia, że ten temat nie jest ważny w sensie społecznym. Choć to stwierdzenie kłóci się z wynikami badań socjologicznych.

¹¹¹⁹ A. Palomäki, Анализ образа женщины на основе языкового материала "Крестьянок" 1985,1995 и 2005 гг., Helsinki 2008; źródło: <https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/19316/analizob.pdf?sequence=2> (15.04.2018).

¹¹²⁰ А.В. Кирилина, Гендерные аспекты массовой коммуникации, Гендер как интрига познания. Сборник статей, А.В Кирилина ред., Москва 2000; źródło: <http://www.owl.ru/win/books/articles/kirilina.htm> (15.03.2018); A. Palomäki, Анализ образа женщины на основе языкового материала "Крестьянок" dz.cyt.

W grupie „ocena etyczna – moralność” – zaczęto poruszać temat dotyczący relacji intymnych czy po prostu sfery prywatnej w życiu czytelniczek. Jak widać, tendencja ta rośnie.

W grupie „troska o wygląd i zachowanie młodości” – tendencja do poruszania tego typu tematów rośnie, co ważne, szybciej niż temat relacji rodzinnych. Choć wciąż wydaje się że nie jest ważny dla danego pisma. Warto jednak podkreślić, że brano pod uwagę tylko teksty własne redakcji. Z badania wykluczono reklamy i teksty sponsorowane a w nich najczęściej poruszano ten temat.

W grupie wyrazów opisujących konkretną aktywność spada przywiązanie do podkreślania aktywnej postawy kobiet, co charakterystyczne było dla okresu radzieckiego. Natomiast ilość wyrazów, która opisuje dążenie do aktywności wzrasta, ale minimalnie. Warto podkreślić, że radziecka propaganda silnie odbiła się na materiałach drukowanych w magazynie stąd też zgodnie z linią Partii, obraz kobiety zmieniał się wraz z nią, choć często opierał się na wzorcu aktywnego społecznie podmiotu. Po 1991 r. obraz się zmienił, częściej poruszano tematy ze sfery prywatnej, nowością był temat relacji intymnych między płciami.¹¹²¹

Prasa kobieca kolejny raz, już w innych realiach społeczno-politycznych, pokazała, że jej charakter jak i kierunek rozwoju odzwierciedla warunki historyczne, ekonomiczne, polityczne, kulturowe, w którym znalazło się państwo rosyjskie. Historia rozwoju tej prasy odzwierciedla historię socjalizacji kobiety rosyjskiej, w związku z czym, cechy typologiczne danych pism były modyfikowane pod wpływem warunków społecznych. Magazyny kobiece formują obraz kobiety, jej sposób zachowania czy myślenia.¹¹²²

Aktualnie, cały rynek prasy rosyjskiej próbuje wypracować nowy model funkcjonowania. Dzieje się to nie bez wpływu czynników zewnętrznych:

- globalnego przemysłu medialnego, który także jest w fazie poszukiwań nowych rozwiązań,
- zmian w podejściu do samej funkcji prasy, dziennikarstwa - utraciły jedną ze swoich podstawowych funkcji, jaką było informowanie czytelnika na rzecz nowej, funkcji rozrywkowej,
- kryzys ekonomiczny i związane z tym nierównomierny rozwój stolicy i regionów,
- wpływy polityki, próba kontroli nad rynkiem medialnym - zmiany w regulacjach prawnych w FR dotyczących rynku medialnego: ograniczono do 20% udział kapitału

¹¹²¹A. Palomäki, Анализ образа женщины на основе языкового материала "Крестьянок" 1985,1995 и 2005 гг, dz. cyt.

¹¹²² B. В. Смеюха, Отечественные женские журналы: история и типология, dz.cyt. s. 50-57.

zagranicznego w koncernach medialnych funkcjonujących na rynku rosyjskim, co spowodowało, przynajmniej formalne przejęcie niektórych z nich przez Rosjan,

- rywalizacja z innymi platformami: Internet (w 2015 r. już 80,5 mln rosyjskich obywateli miało do niego dostęp), radio, telewizja.¹¹²³

Mimo tych wyzwań, prasa pozostaje jednym z ważnych mediów. Dodatkowo wyniki czytelnictwa magazynów w Rosji wskazują, że mimo zmieniających się okoliczności, magazyny dla kobiet są jednymi z najczęściej czytanych magazynów w Rosji. Zgodnie z wynikami badań Mediascope, spośród 20 tytułów najczęściej czytanych magazynów w Rosji, ukazujących się co najmniej raz w tygodniu, cztery z nich są magazynami dla kobiet.

Tytuł	2016		2017	
	Liczba czytelników (w tys.)	Udział (w procentach)	Liczba czytelników (w tys.)	Udział (w procentach)
Антенна/Телесемь	7 935.7	13.0	6 635.5	10.9
7 Дней	2 989.5	4.9	2 677.3	4.4
Тещин язык	2 562.4	4.2	2 630.3	4.3
Теленеделя	2 895.8	4.8	2 406.2	3.9
Зятек	1 673.5	2.7	1 617.6	2.7
Лиза Кроссворды	1 513.0	2.5	1 539.2	2.5
Лиза	1 531.7	2.5	1 500.4	2.5
Моя прекрасная дача	1 636.9	2.7	1 330.4	2.2
Тайны звезд	1 170.8	1.9	1 025.3	1.7
Пенсионер	-	-	930.3	1.5
Советский спорт Футбол	847.7	1.4	926.8	1.5
Автомир	1 012.0	1.7	868.1	1.4
Отдохни!	970.3	1.6	856.6	1.4
Народный доктор	886.1	1.5	830.9	1.4
Главбух	874.7	1.4	792.7	1.3
Футбол. Хоккей	682.5	1.1	768.8	1.3
Женские истории	796.1	1.3	671.3	1.1
Все для женщины	757.8	1.2	637.9	1.0
Огонек	604.0	1.0	622.4	1.0
StarHit	573.3	0.9	620.2	1.0

Tabela 12. Top 20 najczęściej czytanych magazynów w Rosji (tygodniowe oraz ukazujące się 2 razy w tygodniu) według liczby czytelników jednego numeru. Źródło: Mediascope, NRS, maj-październik 2016/ maj-październik 2017, za: Федеральное агентство по печати и массовым коммуникациям. Управление периодической печати, книгоиздания и полиграфии. Российская периодическая печать. Состояние, тенденции и перспективы развития 2018, В.В. Григорьев red., s.73.

¹¹²³ 2015 Публичный Доклад Федеральной Службы по Надзору в Сфере Связи, Информационных Технологий и Массовых Коммуникаций, źródło: http://rkn.gov.ru/docs/docP_1485.pdf (28.06.2018).

Zakończenie

Dysertacja ukazuje jak bardzo złożonym problemem jest sytuacja kobiet we współczesnej Rosji. W pięciu rozdziałach przeanalizowano, w jaki sposób rola i obraz kobiety zmieniał się w państwie rosyjskim, jakie czynniki wpływały na jego ówczesny kształt i jakie siły go kreowały.

W ramach dysertacji zdefiniowano najważniejsze pojęcia, które były niezbędne z punktu widzenia tematu dysertacji: feminizm, herstoria, siostrzeństwo, feministyczna świadomość, charakterystyczny dla rzeczywistości rosyjskiej „женский вопрос”, tłumaczony na potrzeby pracy jako „kwestia kobieca”. Przedstawiono najważniejsze kwestie sporne w definiowaniu feminizmu by na końcu przedstawić własną definicję tego terminu, która była potrzebna do analizy ruchu kobiecego w państwie rosyjskim. Zauważono także różne podejścia do tego problemu w poszczególnych państwach. Z tego też powodu temat poczucia przynależności lub jego braku do kategorii feministycznego „ja” jeszcze wiele razy był poruszany w dysertacji.

Podjmując problem sytuacji kobiety w społeczeństwie rosyjskim uznano, że szczególnie ważnym okresem dla kształtowania się sytuacji kobiet była rewolucja październikowa, która diametralnie zmieniła podejście do kwestii kobiecej. Jednak by zrozumieć genezę tych zmian należy sięgnąć do wcześniejszego etapu, czyli okresu rządów carskich a nawet początków państwowości, charakteryzujących się patriarchalnym porządkiem społecznym. W tych rozważaniach wzięto pod uwagę czynnik religijny, czyli przyjęcie chrześcijaństwa z Bizancjum. Ważnym problemem jest także kwestia wpływu najazdów mongolskich, które także rzutowały na podejście do roli miejsca kobiet w społeczeństwie. Kolejnym ważnym czynnikiem jest problem edukacji dziewcząt. Powstawanie kolejnych żeńskich instytutów, zakres kształcenia oraz wpływ europejskich prądów na kształcenie Rosjank. Nie bez znaczenia był także rozwój ruchów kobiecych działających niezależnie, aż do rewolucji październikowej, które to były czułe na ważne kwestie społeczne, ale przede walczyły o prawa publiczne dla Rosjank. Poruszono też problem ustroju pańszczyźnianego. Odcisnął on piętno w rosyjskiej mentalności wykształcając zarówno cechy despotyczne jak i niewolnicze. Przypominając, że to mężczyzna był „carem”, a reszta rodziny jego poddanymi.

W rozdziale trzecim podjęto temat wpływu rewolucji 1917 r. a w późniejszym etapie, państwa radzieckiego, na sytuację i kreowanie roli kobiety. Wyzwolenie kobiety miało być ważnym aspektem kolektywnego życia. Komunalne stołówki, pralnie, żłobki oraz przedszkola miały uwolnić kobiety od nadmiaru prac domowych i umożliwić im czynny udział w rewolucji.

Liberalizacja praw rozwodowych, aborcyjnych miały wyzwolić kobietę. Żentodzieły miały zmobilizować je do lokalnej pracy politycznej i ukształtować ideał „nowej kobiety” przez edukacyjną propagandę. Te główne założenia miały oczywisty wpływ na sposób kształtowania nowych ról i funkcji kobiety w tworzącym od podstaw radzieckim społeczeństwie. Owe wzorce społeczne, które funkcjonowały, często w zmienianych formach, w okresie radzieckim można przedstawić następująco:

- kobieta jako aktywistka społeczna realizująca się, m.in. jako działaczka Żentodziełu czy członkini ruchu żon,
- kobieta jako aktywistka polityczna angażująca się w struktury partyjne,
- kobieta jako robotnica czy chłopka, równa mężczyźnie we wszystkich aspektach aktywności zawodowej,
- kobieta jako matka potrafiąca realizować swoją funkcję, łącząc ją z wyżej wymienionymi.

Przedstawione role społeczne były rozwijane i modyfikowane wraz z aktualnymi warunkami panującymi w państwie radzieckim. Były one stałe, choć w zależności od aktualnej polityki państwa, na niektóre z nich kładziono większy nacisk. Warto też wspomnieć, że w zależności od potrzeby, generowano nowe role społeczne – przykładowo kobieta-żołnierka – o których zapominano, gdy spełniły swoją funkcję. Należy podkreślić, iż mimo formalnych zapewnień o trosce o „kwestię kobiecą”, kreowano dane role mając na uwadze przede wszystkim interes władzy a nie potrzeby kobiet, jako obywaterek czy po prostu indywidualnych jednostek.

W dysertacji zawarto także najważniejsze problemy dotyczące roli i sytuacji Rosjanek po upadku ZSSR i w trakcie formowania nowego państwa rosyjskiego po 1991 r. Zwrócono uwagę na wielość regulacji prawnych FR, które pod względem formalnym, gwarantowały Rosjankom równość wobec prawa i brak dyskryminacji we wszystkich sferach życia. Niestety ze względu na brak narzędzi wdrażania i egzekwowania tych zapisów, także problemy ekonomiczne państwa związane z transformacją ustrojową, a finalnie zmianę polityki państwa po 2000 r. sprawiły, że większość zapisów nie została wdrożona. Zwrócono szczególną uwagę na sytuację kobiet rosyjskich w okresie transformacji ustrojowej. Wyróżniono ważniejsze problemy jakimi są:

- dyskryminacja na rynku pracy związana zarówno z nierównością w wynagrodzeniu za pracę jak i z traktowaniem kobiet na rynku pracy,
- przemoc wobec kobiet, która jest wciąż bardzo palącym problemem, szczególnie w sferze prywatnej.

Zwrócono także uwagę na rozbieżności w rozwoju ruchu kobiecego w Rosji i na Zachodzie. Ze względu na oczywiste różnice w bazie ideologicznej, druga fala feminizmu nie mogła rozwinąć się w tym samym czasie w państwie radzieckim, co na Zachodzie. Zgodnie z analizą badaczy, miała ona miejsce w latach 90. XX wieku w związku z pieriestrojką i reformami demokratycznymi, które pozwoliły na rozwój ruchów społecznych, w tym feministycznego. Co ważne, druga fala feminizmu rosyjskiego różniła się pod wieloma względami od tej zachodniej. Zgodnie z chronologią, druga fala w Rosji przypadała na okres trzeciej na Zachodzie, gdzie była odpowiedzią na porażkę długofalowych strategii zaproponowanych przez wcześniejszy masowy ruch drugiej fali oraz konsekwencją rosnącej świadomości znaczenia rasy, etniczności, wyznania religijnego czy podziałów ekonomicznych dla równouprawnienia kobiet.

W dysertacji scharakteryzowano także stan rozwoju prasy kobiecej po 1991 r. Zwrócono uwagę na najważniejsze zmiany w tematyce, sposobie kształtowania obrazu czytelniczki oraz na czynniki, które kreowały ten obraz. Z końcem lat 80. XX wieku magazyny kobiece zaczęły większą uwagę poświęcać życiu rodzinnemu, kwestii rozwoju, stanu emocjonalnego obywateli. Prasa nie zajmowała się już kobietą przez pryzmat jej ról robotnicy czy obywatelki, ale przez pryzmat roli żony, matki czy nawet bizneswoman. Analizując współczesny rosyjski rynek prasowy zwrócono uwagę na fakt, że ważną rolę pełnią na nim międzynarodowe domy wydawnicze. To właśnie one wprowadziły na rosyjski rynek prasowy nowy typ produktu prasowego o charakterze glamour - глянец. W związku z tym, jednym z najbardziej znaczących współczesnych trendów jest wprowadzenie międzynarodowych marek czasopism na rynek krajowy i ich adaptacja na potrzeby rosyjskich czytelników. Dodatkowo, rosyjskie wersje tychże magazynów wykorzystywały nie tylko zasoby finansowe zagranicznych wydawnictw, ale też te informacyjne i technologiczne. Stały się one pierwszymi oznakami postępującej globalizacji w Rosji, wdrażania elementów kultury masowej w rosyjską rzeczywistość. Ten rodzaj prasy przyniósł nowe wzorce kobiecości, które ukazywały czytelniczce kobietę, jako: towarzyszkę życia, kobietę robiącą karierę zawodową, partnerkę seksualną, wychowawczynię, gospodynię. Ważną kwestią zaczął być wygląd zewnętrzny.

Dysertacja ukazuje jak bardzo złożonym problemem jest sytuacja kobiet we współczesnej Rosji. Jednak mimo wieloaspektowości tematu, przeprowadzone analizy wykazały, że postawione główne hipotezy okazały się trafne.

Po pierwsze hipoteza mówiąca o tym, że na kreowanie wizerunku Rosjank oraz funkcje jakie miały pełnić kobiety w społeczeństwie rosyjskim, oddziaływał szereg czynników zarówno politycznych jak i społeczno-światopoglądowych. Najważniejszymi czynnikami okazały się

te, zawarte w rozdziale drugim, opisującym sytuację kobiety w państwie rosyjskim przed Rewolucją Październikową 1917 r.:

- religia prawosławna z silnymi wartościami patriarchalnymi - obecna na ziemiach rosyjskich od momentu chrztu Rusi w 988 r. Religia, rozpowszechniała wizerunek kobiety poddanej woli męża, skromnej, wycofanej i aktywnej tylko w sferze życia domowego.
- dziedzictwo feudalne— od czasów najdawniejszych, to mężczyzna miał uprzywilejowaną pozycję w społeczeństwie, a kobietę stawiano na pozycji poddańczej. Wzór ten pochodził ze szczytów władzy, gdzie car – samowładca sprawował niepodzielną władzę nad poddanymi. Ten układ sił odwzorowany został w całej strukturze społecznej, także w najmniejszej komórce społecznej jaką jest rodzina. Ten model poddaństwa, miał ogromne znaczenie dla kształtowania się stosunków społecznych z tego względu, że blisko trzy czwarte ludności Rosji w 1900 r. przyznawało się do pochodzenia chłopskiego.

Dodatkowo, poruszono kwestię kreowania roli i wizerunku kobiety w różnych sferach życia przede wszystkim przez władzę państwową oraz narzędzi jakich używano do tego celu. W tym przypadku, czynnikiem, który miał wpływ na kreowanie roli i wizerunku Rosjanki były szeroko rozumiane interesy władz państwowych, które realizowano poprzez wprowadzanie lub zmianę regulacji prawnych. Jednym z przykładów może być podejście do prawa do aborcji, które zaostrzano lub liberalizowano w zależności od założonego celu – oraz użycie odpowiednich narzędzi propagandowych – w tym przypadku najlepiej sprawdzały się media, szczególnie prasa kobieca. Warto jednak zauważyć, że swoją rolę w formowaniu ról czy wzorców kobiecości mają także inni gracze polityczni, ale też społeczni.

Druga hipoteza, mówiąca o tym, że obraz kobiety w państwie rosyjskim oraz przypisywane jej role społeczne zmieniały się wraz z kolejnymi wydarzeniami historycznymi, także można uznać za trafną. W całej pracy zwrócono uwagę na wiele tego rodzaju wydarzeń, w zależności od okresu historycznego, który był poddany analizie w konkretnym rozdziale. Warto zwrócić uwagę na najważniejsze:

- wprowadzenie reform cara Piotra I - po dwustu latach życia ograniczonego wyłącznie do ścian teremu, kobiety zdobyły możliwość podjęcia nauki, tworzenia własnych kręgów towarzyskich. Zmiany te nie tylko wiązały się z podniesieniem statusu kobiety w strukturze społecznej, ale przede wszystkim z wprowadzeniem jej na salony, a co za tym idzie, do życia publicznego,

- manifest Aleksandra II z 19 lutego 1861 r. o zniesieniu poddaństwa chłopów, który miał ogromny wpływ na zmianę modelu rodziny chłopskiej, ale też całej struktury społecznej,
- ruch I fali rosyjskiego feminizmu, który przyczynił się w późniejszym okresie do przyznania praw wyborczych Rosjankom, ale przede wszystkim stworzył struktury organizacji kobiecych na terenie całego państwa,
- rewolucja 1917 r. oraz powstanie ZSRR - władze rewolucyjne wprowadziły pakiet aktów legislacyjnych, które likwidowały wszelkie ramy obyczajowości kojarzące się z okresem carskiej Rosji. Zrewolucjonizowano instytucję małżeństwa, rozwody, wprowadzono formalnie aborcję. Z drugiej jednak strony, okres radziecki sprowadził na Rosjanki podwójne obciążenie. Od tej pory miały one do czynienia z tzw. „pracą na dwa etaty” - pracy w domu, znanej z okresu carskiej Rosji i pracy w zakładzie pracy, który przyniosła rewolucja,
- reformy Michaiła Gorbaczowa, upadek ZSRR i powstanie Federacji Rosyjskiej - okres początkowy transformacji ustrojowej, przyniósł pozytywne tendencje dotyczące sytuacji Rosjank: wzrost liczby organizacji kobiecych, aktywizacja kobiet w sektorze prywatnej przedsiębiorczości, wzrost liczby regulacji prawnych dotyczących równouprawnienia płci, mówiących o poprawie sytuacji społecznej kobiet. Jednak w późniejszej fazie przemian, także procesy związane z transformacją ustrojową przyniosły negatywne skutki. Rosjanki zetknęły się z polaryzacją społeczeństwa i ugruntowania nierówności społecznych. Stąd biorą się problemy na rynku pracy, w sferze domowej czy publicznej, gdzie spotykają się z dyskryminacją, a nawet przemocą w nich wymierzoną. Wszystkie te tendencje wzmocniło zjawisko dyskryminacji płciowej. Zlikwidowanie infrastruktury socjalnej czasów radzieckich, która pozwalała na pogodzenie obowiązków zawodowych i rodzinnych, najbardziej odbiło się na kobietach, które były przede wszystkim konsumentkami tej pomocy. Dodatkowo, transformacja ustrojowa miała ogromny wpływ na kształtowanie się relacji wewnątrzspołecznych. Na początku l. 90 XX w. więzi rodzinne rozluźniły się. Rodzina nie była już głównym źródłem wsparcia, co spowodowało wzrost ilości przypadków przemocy w rodzinie, częstsze zjawisko niepełnych rodzin oraz zwiększenie się ilości rozwodów.

Warto zwrócić także uwagę na trafne postawienie hipotez szczegółowych, szczególnie tej związanej z działalnością ruchu kobiecego: rosyjski ruch kobiecy tylko w początkowej fazie był zbieżny z pierwszą falą zachodniego feminizmu. W późniejszych etapach oba ruchy już nie były tak zbieżne ideowo ze względu na różne doświadczenia historyczne. Tutaj należy zauważyć, że w ramach I fali w okresie XIX i przełomu XIX i XX wieku wraz z zachodnimi sufrażystkami, o swoje prawa walczyły także Rosjanki. Ich cele, szczególnie te związane z nadaniem praw wyborczych były zbieżne, choć Rosjanki nie posunęły się w swojej walce do tak radykalnych działań jak na przykład angielskie sufrażystki. Natomiast geneza rosyjskiego ruchu sięga organizacji o charakterze charytatywnym. Okres radziecki podporządkował sobie ruch kobiecy, który stał się przybudówką partii rządzącej i nie miał szans na swobodny rozwój. W tym czasie działały także kobiece organizacje podziemne, jednak skupiały się na rzeczy wtedy najważniejszym, czyli na walce z reżimem, często nie myśląc o sobie w kategoriach feministycznych. Z tego też powodu, po upadku ZSRR w 1991 r. możemy się spotkać z poglądami sceptycznymi dotyczącymi ruchu feministycznego, który w społeczeństwie radzieckim, nawet wśród żeńskiej części, kojarzony jest negatywnie, z okresem radzieckim i z radzieckimi postulatami emancypacji. Spowodowane jest to faktem, iż brak w FR tradycji feministycznych na wzór zachodni, gdyż nie miały one czasu ani miejsca by się wykształcić. Poza tym zachodnie hasła feministyczne walki o wyzwolenie kobiet i wyjście z domu do pracy i aktywności publicznej miało się z oczekiwaniami Rosjanek, które po okresie radzieckim i wymuszanej na nich aktywności zawodowej i politycznej chciały, zakosztować spokojnego życia gospodyni domowej. Spowodowało to nie tylko niechęć do samego feminizmu, ale też do organizacji kobiecych.

Kolejną hipotezą szczegółową, potwierdzoną w dysertacji była ta, dotycząca wzorców kobiecości w prasie: wzorce prezentowane na łamach prasy kobiecej zmieniały się zgodnie z obowiązującymi trendami lansowanymi przez władze centralne lub wzorcami popularnymi wśród społeczeństwa.

Co ważne, analiza wykazała, iż środki masowego przekazu nie tylko odzwierciedlają, ale i formują stereotypy płciowe, co widoczne było na poszczególnych etapach rosyjskiej historii. Analizując zawartość radzieckiej prasy kobiecej, można zauważyć pewne jej charakterystyczne cechy: zaangażowanie polityczne i ideowe, akcentowanie życia społeczno-politycznego. Neutralizacja czynnika płci w prasie niewątpliwie przyczyniła się do zniesienia pojęcia tradycyjnych ról płci. Pewnego rodzaju zatuszowanie wciąż żyjących w społeczeństwie stereotypów płciowych było charakterystyczne dla tego okresu. Może się wydawać, że szczególnie w okresie radzieckim, dla celów propagandowych, wizerunku radzieckiej kobiety

używano jako narzędzie, dzięki któremu prezentowano sukces ówczesnego systemu. Przykładowo, radziecki system prasowy, jako jedno z najważniejszych narzędzi propagandowych, prezentował też tytuły ukierunkowane tylko na żeńskiego odbiorcę: „Работница”, „Крестьянка”, „Мир женщины”. We wszystkich tych wydaniach funkcjonował radziecki stereotyp kobiety ukazywanej, jako aktywistka społeczna, oddana pracownica i matka. Zgoła inny wizerunek prezentowała prasa tzw. drugiego obiegu: „Женщина и Россия”, „Мария”. Z nastaniem pieriestrojki, a potem po upadku ZSRR, upowszechniony kobiecey stereotyp zmienił się i poszedł w kierunku znanym i bliższym ustrojowi demokratycznemu, modelowi Kopciuszka. Porzuciwszy znane hasła kobiecej niezależności i aktywności, w prasie coraz częściej zaczęły się pojawiać materiały dotyczące „естественного предназначения женщины”. Przykład szedł z góry. Często w opracowaniach pojawiają się fragmenty pracy Michaiła Gorbaczowa, który stwierdził: „нужно освободить женщину и дать ей больше времени побыть дома”.¹¹²⁴ Okres najgorętszych zmian rynkowych 1991-1993 można określić czasem triumfu nowej mitologii płciowej w środkach masowego przekazu – można wręcz stwierdzić, że stereotypy płciowe zastąpiły stereotypy ideologiczne. Pieriestrojka sformułowała nową mitologię, zgodnie z którą wolność słowa i reformy rynkowe poprowadzą nowe państwo rosyjskie w stronę rozkwitu w sferze zarówno gospodarczej jak i kulturowej. Zgodnie z tą nową mitologią, wszystko, co miało związek ze starym radzieckim porządkiem należy usunąć, a to, co wcześniej było zabronione lub w jakikolwiek sposób ocenzurowane, ma być teraz ogólnodostępne. Znakiem tych czasów był rozkwit prasy pornograficznej. Kobietom i sprawom stricte z nimi związanym, poświęcano w prasie ogólnokrajowej niewiele miejsca. Gdy taki materiał się ukazywał przedstawiał Rosjankę w roli matki-gospodyni domowej lub uczestniczki wyborów Miss. Obraz kobiety dla współczesnej prasy kobiecej stał się pewnego rodzaju „towarem”, który odpowiednio kształtowany daje oczekiwany dochód.

Podsumowując, moje rozważania, główny cel dysertacji, czyli próba analizy postrzegania obrazu kobiety i jej ról w społeczeństwie rosyjskim w okresie najważniejszych zmian historycznych w rosyjskim państwie w XX w. i na początku XXI wieku, w głównej mierze, został osiągnięty. Analiza opracowań tekstów źródłowych, dostępnych danych statystycznych, uregulowań prawnych czy ówczesnej prasy pozwolił śledzić procesy formowania tendencji społecznych w podejściu do roli i wizerunku kobiety. W związku z różnorodnością źródeł i potrzebą sięgnięcia do różnych dyscyplin naukowych, można stwierdzić, iż niniejsza dysertacja ma charakter interdyscyplinarny. Jednakże,

¹¹²⁴ М. Горбачев, Перестройка и новое мышление, Москва 1988, s. 35.

interdyscyplinarność, która kojarzona zwykle jako atut, może być także przeszkodą w pełnym opisanu podjętego problemu i wyczerpaniu tematu oraz zrealizowaniu w pełni wszystkich celów cząstkowych. Szczególnie należy tutaj wskazać, problematyczność całkowitego wyczerpania tematu w kwestii m.in.:

- ustalenia, co było powodem zmiany wzorców kobiecości lansowanych w poszczególnych momentach historii państwa
- wskazanie, w jaki sposób formułowano wyznaczniki idealnego wzorca kobiecości oraz za pomocą jakich narzędzi

Wskazane cele oczywiście zostały omówione, jednak stopień ich analizy może okazać się niepełny. Związane jest to z faktem, iż proces kreowania wzorców i ról społecznych trwa. Pojawiają się kolejne okoliczności. W tym przypadku interdyscyplinarność i szeroki zakres czasowy sprawiły, że podjęty temat, mimo starań, na pewno nie został wyczerpany. Okazało się, w trakcie prowadzonych analiz, że do głównych tematów jest wiele ważnych wątków pobocznych. Chęć pełnego wyczerpania tematu wiązałaby się z podjęciem wszystkich tych wątków, co wpłynęłoby znacząco na wydłużenie czasu badań. Dodatkowo, należy zauważyć spadające zainteresowanie tematem wśród rosyjskich badaczy dotyczącego współczesnej sytuacji społeczno-politycznej Rosjanek czy roli ruchu kobiecego. Mało jest prac, które nie tylko analizowałyby wnikliwiej te kwestie, ale nawet w jakikolwiek sposób je poruszały.

Mimo wielości jeszcze niewyczerpanych tematów pobocznych, moim zdaniem, niniejsza dysertacja jest solidną bazą wyjściową ku dalszym analizom i badaniom. Szczególnie przydatna byłaby do badania dwóch zagadnień:

- relacji pomiędzy kondycją rosyjskich organizacji kobiecych a stanem rozwoju rosyjskiego społeczeństwa obywatelskiego
- relacji pomiędzy napięciami, konfliktami wynikającymi z przynależności do danej płci a oddziaływaniami kulturowo-historycznym. Z moich analiz wynika, że najczęstszy konflikt w przypadku ról kobiecych zachodzi pomiędzy jej rolami społecznymi a tymi związanymi ze sferą prywatną.

Spis tabel

Tabela 1. Wykształcenie kobiet i mężczyzn w poszczególnych warstwach społecznych (wyrażone w procentach). Źródło: B. Jegorow, Oblicza Rosji. Szkice z historii kultury rosyjskiej XIX wieku, Gdańsk 2002, s. 236.	107
Tabela 2 Zestawienie procentowego udziału kobiet wśród pracowników niektórych gałęzi przemysłu i ich średnich zarobków w l. 1964-1965; Źródło: Н. М. Римашевская, О некоторых проблемах положения женщины, Москва 1991, s. 28-41.	188
Tabela 3. Budżet czasu kobiety radzieckiej; źródło: И. А. Курганов, Женщины и коммунизм, Нью Йорк 1968, s. 107-137.	190
Tabela 4. Udział kobiet w Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego oraz w Komunistycznym Związku Młodzieży; Źródło: Женщины в СССР, Статистический сборник, Москва 1975, s. 51.	203
Tabela 5. Najważniejsze wartości życiowe. Badanie przeprowadzone na próbie 1362 kobiet; źródło: М. Котовская, М.Золотухина, Н.Шалыгина, Легко ли быть женщиной в России?, Москва 1993, s. 27-44.	294
Tabela 6. Ocena warunków życia przez Rosjanki (wyrażona w procentach); źródło: Женщина новой России: какая она? Как живет? К чему стремится? Аналитический доклад, М.К. Горшков, Н.Е. Тихонова red., Москва 2002 г.	298
Tabela 7. Ocena przyczyn konfliktów w rodzinie według kobiet (wyrażona w procentach); źródło: Женщина новой России: какая она? Как живет? К чему стремится? Аналитический доклад, М.К. Горшков, Н.Е. Тихонова red. Москва 2002.	304
Tabela 8. Opinie o roli kobiecych organizacji społecznych i politycznych (wyrażone w procentach); źródło: Женщина новой России: какая она? Как живет? К чему стремится? Аналитический доклад, М.К.Горшков, Н.Е. Тихонова red., dz.cyt.	321
Tabela 9. Udział kobiet i mężczyzn w składzie Dumy Państwowej poszczególnych kadencji z uwzględnieniem tych frakcji i grup deputowanych, gdzie zasiadały kobiety; źródło: http://www.infostat.ru/ru/catalog.html?page=info&id=338 , http://www.duma.gov.ru/about/history/conversations/1/	324
Tabela 10. Liczba kobiet na listach wyborczych w wyborach do Dumy Państwowej w 2003 r. źródło: О.Б. Анисеева, Женщины России и мира на уровне принятия решений (w:) Аналитическое управление аппарата Совета Федерации, аналитический вестник, nr 25, s. 342; Т.А. Федотовская, О.Б. Анисеева, С.Н. Титов red., Москва 2007, s.48-72.	327

Tabela 11. Udział słów opisujących 5 wybranych cech kobiecych w magazynie „Крестьянка” w latach 1985, 1995, 2005 (wyrażone w procentach); źródło: А.В. Кирилина, Гендерные аспекты массовой коммуникации, Гендер как интрига познания. Сборник статей, А.В Кирилина red., Москва 2000; A. Palomäki, Анализ образа женщины на основе языкового материала "Крестьянок" 1985,1995 и 2005 гг.	360
Tabela 12. Top 20 najczęściej czytanych magazynów w Rosji (tygodniowe oraz ukazujące się 2 razy w tygodniu) według liczby czytelników jednego numeru. Źródło: Mediascope, NRS, maj-październik 2016/ maj-październik 2017, za: Федеральное агентство по печати и массовым коммуникациям. Управление периодической печати, книгоиздания и полиграфии. Российская периодическая печать. Состояние, тенденции и перспективы развития 2018, В.В. Григорьев red., s.73.	362

Spis wykresów

Wykres 1. Szanse na zatrudnienie według kobiet i mężczyzn; С. Рощин, Равны ли женщины мужчинам?; źródło: http://demoscope.ru/weekly/2005/0219/tema05.php	279
--	-----

Spis rysunków

Rysunek 1. Pierwsza strona "Robotnicy" z okresu II wojny światowej wzywa swoje czytelniczki do jeszcze bardziej oddanej pracy w imię zwycięstwa na froncie.....	169
Rysunek 2. G. Szegal, „Precz z niewolnictwem kuchennym! Naprzód do walki o nowy byt”.....	170

Bibliografia

Literatura rosyjskojęzyczna

Wydawnictwa zwarte

1. Ажгихина Н., Гендерные стереотипы в современных масс-медиа (w:) Женщины: свобода слова и творчества: сборник статей, Москва 2001, s. 5-22.
2. Ажгихина Н.И., Несколько соображений по итогам круглого стола Женщины и СМИ (w:) Феминистская теория и практика Восток-Запад: материалы международной научно-практической конференции, Репино 1995, Ю. Жукова red., Санкт-Петербург 1996, s. 306-311.
3. Айвазова С. Г., Русские женщины в лабиринте равноправия. Очерки политической теории и истории. Документальные материалы, Москва 1998.
4. Айвазова С., Женское движение в России: традиции и современность, Москва 1995.
5. Аникеева О.Б., Женщины России и мира на уровне принятия решений (w:) Аналитическое управление аппарата Совета Федерации, аналитический вестник. Серия: Основные проблемы социального развития России, Гендерная политика в России и в мире: вопросы теории и практики, Т.А. Федотовская, О.Б. Аникеева, С.Н. Титов red., Москва 2007, s.48-72.
6. Артюхина А., Нам Ленин путь указал, Женщины рассказывают: Воспоминания, статьи (1918-1959), Н.П.Галицкая, Н.К.Павлов, В.Е.Титов red., Смоленск 1959.
7. Баллаева Е.А. Проблемы формирования национального механизма по гендерному равенству в Российской Федерации (w:) Гендерное равенство в современном мире. Роль национальных механизмов, О.А.Воронина red., Москва 2008, s. 378-387.
8. Баллаева Е.А., Гендерное равенство и реформы здравоохранения (w:) Гендерные стереотипы в современной России, И. Б. Назарова, Е. В. Лобза red., Москва 2007, s.72-97.
9. Большая советская энциклопедия, А. М. Прохоров red., t. V, IX, XII, XXIV, Москва 1976.
10. Большая советская энциклопедия, Б. А. Введенский red., t. XVI, Москва 1952.

11. Боннер-Смеюха В.В., Отечественные женские журналы: историко-типологическое исследование, Ростов на Дону 2001.
12. Боннер-Смеюха В.В., Виды телевизионных женских программ Средства массовой информации в современном мире (w:) Петербургские чтения: тезисы научно-практической конференции, Санкт-Петербург 2005, s. 156-157.
13. Бурдые П., Социология политики, Москва 1993.
14. Буслаев Ф.И., Идеальные женские характеры Древней Руси (w:) Исторические очерки русской народной словесности и искусства, Ф.И. Буслаев, Санкт-Петербург 1861, Т. 2, s. 238-268.
15. Вавилина В.Е., Об идеале современной женщины, Роль СМИ и пропаганды в нравственном воспитании, Москва 1979.
16. Водарский Я. Е., Население России за 400 лет: (XVI--начало XX вв.), Москва 1973.
17. Воронина О. А., Теоретико–методологические основы гендерных исследований (w:) Теория и методология гендерных исследований. Курс лекций, О. А. Воронина red., Москва 2001.
18. Воронина О.А., Гендер и государство в постсоветской России, Права женщин и институты гендерного равенства в регионах России, Н.М.Римашевской, О.А.Ворониной, Е.А.Баллаевой red., Москва 2010, s. 351-360.
19. Всегда с вами. Сборник посвященный 50-летию журнала Равотница, В. Вавилина red., Москва 1964.
20. Гендерная реконструкция политических систем, Н.М.Степанова, М.М. Кириченко, Е.В Кочкина red., Санкт-Петербург 2003.
21. Гендерное равенство и расширение прав и возможностей женщин в России в контексте целей развития тысячелетия, С.Ю. Рощин, Н.В. Зубаревич, С.Г Айвазова red., Москва 2005.
22. Герасимова Е., Женщины в трудовых отношениях в России (w:) Женское движение в России: вчера, сегодня, завтра. Материалы конференции; Г.М. Михалева red., Москва 2010, s.14-18.
23. Герасимова Е., Женщины в трудовых отношениях в России (w:) Женское движение в России: вчера, сегодня, завтра. Материалы конференции; Г.М. Михалева red., Москва 2010 г., s.14-18.
24. Горбачев М., Перестройка и новое мышлений, Москва 1988.
25. Градскова Ю.В., «Обычная» советская женщина - обзор описаний идентичности, Москва 1999.

26. Григорьева Г., К истории женского движения 80-х годов. Альманах "Женщины и Россия", журнал "Мария", Самиздат. По материалам конференции 30 лет независимой печати. 1950-80 годы. Санкт-Петербург 1993, s. 120-123.
27. Дмитриева Н., Женское движение России: современное состояние и потенциал роста (w:) Женское движение в России: вчера, сегодня, завтра. Материалы конференции; Г.М. Михалева red., Москва 2010; s. 49-54.
28. Долинин В. Э., Иванов Б.И., Останин Б.В., Северюхин Д.Я., Самиздат Ленинграда 1950-е – 1980-е. Литературная энциклопедия, Москва 2003.
29. Дридзо В., Слово ясное, простое и глубокое, Всегда с вами. Сборник посвященный 50-летию журнала Равотница, В. Вавилина red., Москва 1964, s. 31-34.
30. Женские объединения в РФ. Статистический сборник Министерства Юстиции РФ. Москва 1999.
31. Женский вопрос и строительство социалистического правового государства, „Труд, семья, быт советской женщины”, Москва 1990.
32. Женское движение в России: вчера, сегодня, завтра. Материалы конференции, Г.М. Михалева red., Москва 2010.
33. Женщина новой России: какая она? Как живет? К чему стремится? Аналитический доклад, М.К. Горшков, Н.Е. Тихонова red., Москва 2002.
34. Женщины в сфере занятости и на рынке труда в российской экономике (эмпирические исследования гендерных различий трудового поведения на основе данных РМЭЗ) (w:) Гендер и экономика: мировой опыт и экспертиза российской практики, Москва 2002, s. 212–234.
35. Забелин И.Е., Домашний быт русских цариц в XVI - XVII ст., Москва 1901.
36. Записки и воспоминания русских женщин XVIII - первой половины XIX века, А. Н. Сахаров red., Москва 1990.
37. Здравомыслова Е.А., Темкина А.А., Социальная конструкция гендера и гендерная система в России (w:) Материалы первой российской летней школы по женским и гендерным исследованиям. Москва 1997.
38. Извлечения из Конституции СССР 1977 г. (w:) Труд женщин и молодежи. Сборник нормативных актов. Юридическая литература, Москва 1990.
39. Калабихина И.Е., Гендерные вопросы в России в конце XX века. Фокус - групповое исследование в горской и сельской местности, Москва 2004.

40. Козина И., Работающие матери: условия занятости и социальная поддержка (w:) Женское движение в России: вчера, сегодня, завтра. Материалы конференции, Г.М. Михалева ред., Москва 2010, s. 19-34.
41. Козлова Н., Социально-историческая антропология, Москва 1999.
42. Коллонтай А.М., Избранные статьи и речи, Москва 1972.
43. Коллонтай А., Работница-мать, Москва 1918.
44. Коллонтай А., Семья и коммунистическое государство, Москва-Петроград 1918.
45. Коломийцева Е. Ю., Формирование женского универсального журнала в отечественной журналистике XVIII-XX веков : история развития и типологические особенности, Армавир 2008.
46. Коломийцева Е. Ю., Отечественные женские журналы XX века: история развития и типология, Москва 2008.
47. Коломийцева У.Ю., Женские глянцевого издания как инструмент маркетинговых коммуникации (w:) Медийные стратегии современного мира, Материалы шестой научно-практической конференции, Ю.В. Лучинский ред., Краснодар 2012, s. 459-462.
48. Кон И.С., Сексуальная культура в России: клубничка на березке, Москва 1997.
49. Костомаров Н.И., Домашняя жизнь и нравы великорусского народа, Москва 1993.
50. Котовская М., Золотухина М., Шалыгина Н., Легко ли быть женщиной в России?, Москва 1993.
51. Котошихин Г. К., О России в царствование Алексея Михайловича, Санкт-Петербург 1906.
52. Лебина Н., Шкаровский М., Проституция в Петербурге. 40-е гг. XIX в. – 40-е гг. XX в., Москва 1994.
53. Ленин В.И., О задачах женского рабочего движения в советской республике (w:) В.И. Ленин, Полное собрание сочинений, Т. 39, s. 201.
54. Либоракина М.И., Женщины и приватизация, Москва 1999.
55. Лысенко Т.П., Социально-экономическое положение женщин Тульской области, Женщины за социальную безопасность и устойчивое развитие, Москва 1997, s. 54-55.
56. Малаховская Н., Наследие Бабы-Яги: Религиозные представления, отраженные в волшебной сказке, и их следы в русской литературе XIX—XX вв., Санкт-Петербург 2006.

57. Малышева М. М., Идентификация женщин в послевоенной и посткоммунистической России (w:) Судьбы людей: Россия XX век. Биографии семей как объект социологического исследования, В. Семенова red., Москва 1996, s. 276-297.
58. Малышева М.М., Гендерное наполнение политического пространства в России (w:) Гендерные стереотипы в современной России, И. Б. Назарова, Е.В. Лобза red., Москва 2007, s. 306.
59. Махонина С.Я., История русской журналистики начала XX века, Москва 2004.
60. Новая российская энциклопедия, А. Д. Некипелов red., t. III, Москва 2007.
61. Новая Российская Энциклопедия, А. Д. Некипелов red., Т. IV (2), Москва 2008.
62. Новая Российская Энциклопедия В. И. Данилов-Данильян, А. Д. Некипелов, т. XIV, Москва 2015.
63. Новикова Э.Е., Женщина в развитом социалистическом обществе, Москва 1985.
64. Овсепян Р.П., История новейшей отечественной журналистики. Февраль 1917 – начало XXI века, Москва 2005.
65. Овчарова Л.Н., Прокофьева Л.М., Феминизация бедности в России, Москва 2000.
66. Очерки русской культуры XIII-XV веков. Часть первая: Материальная культура, А. В. Арциховский red., Москва 1969.
67. Петайкина М., Среднее Поволжье: Женская повседневность в годы первой русской революции (w:) Женская повседневность в России в XVIII-XX вв.: Материалы международной конференции 25-26 сентября 2003, П.П. Щербинин red., Тамбов 2003, s.148-154.
68. Пиетров-Эннкер Б., Новые люди России. Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции, Москва 2005.
69. Поленина С. В., Женский вопрос и строительство социалистического правового государства (w:) Труд, семья, быт советской женщины. Юридическая литература, С. В. Поленина red., Москва 1990, s. 4-50.
70. Пушкарёва Н. Л., Женщины Древней Руси, Москва 1989.
71. Пшкарева А Н. Л., Что такое гендер? Характеристика основных концепций, (w:) Гендерная теория и историческое знание. материалы второй научно-практической конференции, Н.А. Тихонов red., Сыктывкар 2005, s. 8-20.
72. Римашевская Н. М., О некоторых проблемах положения женщины. По материалам экономико-социологического исследования, (w:) Женский вопрос:

- точки зрения и подходы к новому осмыслению, Академия общественных наук при ЦК КПСС, Москва 1991. s. 28-41.
73. Рощин С.Ю., Горелкина О.А., Гендерные различия в заработной плате: микроэкономический анализ факторов и тенденций, Гендерное неравенство в современной России сквозь призму статистики, Москва 2004.
74. Рябов О. В., Русская философия женственности (XI — XX века), Иваново 1999.
75. Сидорова Т.Н., Труд и современная женщина. Москва 1981.
76. Смеюха В. В., Отечественные женские журналы: историко-типологический аспект, Ростов на Дону 2011.
77. Смеюха В.В., Женская периодика постсоветских республик (w:) Журналистика постсоветских республик 20 лет спустя Сборник трудов Международной научно-практической конференции Белгород, 24-27 сентября 2012 года, А.П. Короченский, М.Ю. Казак red., s. 59-64.
78. Смеюха В.В., Реклама в женской прессе специфика, жанры, Медийные стратегии современного мира (w:) Материалы третьей научно-практической конференции, Ю.В. Лучинский red., Краснодар 2009, s. 130-131.
79. Социальные трансформации и положение женщин в России. Материалы международной научной конференции, А.Г. Вишневский red., Иваново 1995.
80. Стайтс Р., Женское освободительное движение в России. Феминизм, нигилизм и большевизм 1860- 1930, Москва 2004.
81. Трофимова Е.И., К вопросу о гендерной терминологии (w:) Общество и гендер, Н. А. Блохина red., Рязань 2003.
82. Успенская В. И., Суфражизм в истории феминизма (w:) Женщины в социальной истории России. Сборник научных трудов, В.И. Успенская, Л.Н. Дмитриева, В.Н. Кулик red., Тверь 1997, s. 70-80.
83. Харчев А., Голод С., Профессиональная работа женщины и семья. Ленинград 1971.
84. Хлызова А.А., Гендер как важная категория анализа репрезентации женщин в российских СМИ (w:) Актуальные проблемы журналистики в условиях глобализации информационного пространства. Материалы третьей научно-практической конференции, С.И. Кимайкин red., Челябинск 2009, s. 99-104.
85. Хлызова А.А., Репрезентация женщины на современном российском телевидении как показатель толерантности (w:) Средства массовой информации в современном

- мире: Петербургские чтения: тезисы межвузовской научно-практической конференции, Санкт-Петербург 2010, s. 308-309.
86. Хоткина З.А., Гендерная асимметрия в сфере занятости (w:) Материалы 1-й Российской летней школы по женским и гендерным исследованиям, Москва 1997, s. 62.
87. Хоткина З.А., Стереотипы и дискриминация; на рынке труда (w:) Гендерные стереотипы в современной России, И. Б. Назарова, Е.В. Лобза red., Москва 2007, s. 49.
88. Черменская С.М., Роль Глянцевых журналов в формировании гендерных стереотипов современной женщины, Москва 2006.
89. Чирков П.М., Решение женского вопроса в СССР 1917–1937 гг, Москва 1978.
90. Шабанова А. Н., Очерк женского движения в России, Иваново 1996.
91. Юкина И.И. Феминизм в СССР (w:) Гендер как инструмент познания и преобразования общества: материалы международной конференции, Е. А. Баллаева, О. А Воронина, Л. Лунякова red., Москва 2005, s.154-162.
92. Юкина И.И., Новая история женщин России. Вступительная статья (w:) Библиографии по истории женского движения и феминизма (1850-е –1920-е годы), И.И. Юкина red., Москва 2003, s. 1-52.
93. Юкина И.И., Русский феминизм как вызов современности, Санкт-Петербург 2007.
94. Юшков С.В., Русская Правда: Происхождение, источники, ее значение, Москва 2002.

Wydawnictwa ciągłe

1. "Делегатка", 1926, nr 19.
2. "Женский журнал", 1930, nr 4.
3. "Коммунистка", 1930, nr 2-3.
4. "Крестьянка", 1933, nr: 5, 8, 19.
5. "Работница", 1927, nr 29.
6. "Работница", 1929, nr: 25, 33, 39, 43.
7. "Работница", 1961, nr 1.
8. „Крестьянка”, 1930, nr 1–29.

9. „Крестьянка”, 1929, nr 18.
10. „Крестьянка”, 1930, nr 8.
11. „Работница”, 1927, nr 20.
12. „Работница”, 1988, nr 4, 10, 12.
13. Айвазова С. Г., Женское движение в России: традиции и современность, „Общественные науки и современность” 1995, nr 2, s. 121 – 130.
14. Айвазова С. Г., Первый Всероссийский женский съезд: дискуссия о равноправии, „Женщина в российском обществе”, 2008, nr 4, s. 31-45.
15. Айвазова С., 25 процентов убийств совершается в семье... Это вообще как?! От этого просто столбенеешь, „Новая газета”, nr 113, 14.10.2015.
16. Аникеева О.Б., Женщины России и мира на уровне принятия решений, „Аналитическое управление аппарата Совета Федерации, аналитический вестник Серия: Основные проблемы социального развития России, Гендерная политика в России и в мире: вопросы теории и практики”, nr 25 (342), Москва 2007, s.48-72.
17. Балин К. Е., Роль женщин в формировании гражданского общества в российской провинции в начале XX в. (На примере г. Иваново-Вознесенска), „Женщина в российском обществе”, nr 2 (71) — 2014, s. 12.
18. Бестужев-Лада И.В., Степень внимания, „Работница”, 1986, nr 5, s. 26.
19. Бинефельд М., Четвернина Т.Я., Лакунина Л.Д., Российские реформы и положение женщин на рынке труда и в обществе, „Журнал исследований социальной политики”, том 5, nr 3, 06.05.2011, s. 398.
20. Боннер-Смеюха В.В., Отечественные женские журналы: история и типология, „Теория журналистики”, s. 50-57.
21. Ведомости Верховного о Совета СССР, 1955, nr 22.
22. Ведомости Верховного Совета СССР, 1944, nr 37.
23. Второй Независимый Женский Форум, „Преображение” (Русский феминистский журнал), 1993, nr 1, s. 149-151.
24. Ганина М., Еще о женщине, „Работница”, 1979, nr 3, s. 1-2.
25. Гарбуз Г. В., Женщины на государственной службе в России в начале XX в, „Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки”, 2009, nr 2 (10), s. 22-28.

26. Дашкова Т., “Работницу” - в массы” : Политика социального моделирования в советских женских журналах 1930-х годов. Не затирают ли женщин?, „Новое литературное обозрение”, 2001, nr 50, s. 184-192.
27. Жукова Ю., Первая женская организация России. Женское Патриотическое Общество в Петербурге 1812-1826 гг., „Все люди сестры. Бюллетень”, 1996, nr 5, s. 38-56.
28. Захарова Н., Посадская А., Римашевская Н., Как мы решаем женский вопрос, „Коммунист” 1989, nr 4, s. 65.
29. Здравомыслова Е.А., Тёмкина А.А., Государственное конструирование гендера в советском обществе, „Журнал исследований социальной политики”, Т. 1, nr 3/4.
30. Зимин В., Женщины России в политике и структурах власти, „Теория и практика общественного развития”, Краснодар, 2013 nr 10, s. 297–299.
31. Каганович Л., Реорганизация партаппарата и очередные задачи партработы, „Коммунистка”, 1930, nr 2–3, s. 4–5.
32. Капельцева Н., У работниц резиновой промышленности, „Крестьянка”, 1925, nr 9.
33. Кирилина А.В., О применении понятия гендер в русскоязычном лингвистическом описании, „Филологические науки”, 2000, nr 3, s. 18-19.
34. Колесов В.В., Русская душа, „Общество. Среда. Развитие (Terra Humana)”, nr 1 / 2008, Санкт-Петербург, s. 37 .
35. Коллонтай А., Трудовая повинность и охрана женского труда, „Коммунистка”, 1920, nr 1–2, s. 26.
36. Крыков А. И. В., Феминизм: происхождение понятия и его трактования в современной науке, „Аналитика культурологии”, nr 11/2008 Тамбов.
37. Лукина М.М., СМИ в домене Ру: хроника, цифры и типы, „Вестник Московского университета. Журналистика”, 2001, nr 6, s. 38–45.
38. Марасанова В. М., Албегова И. Ф., Шаматонova Г. Л., Женщины и профессионально-политические организации в Ярославской губернии на рубеже XIX—XX вв., „Женщина в российском обществе” 2013, nr 2, s. 47-66.
39. Морозов С. Д., Мужчины и женщины России на рубеже XIX—XX вв.: тенденции брачности, „Женщина в российском обществе”, 2012, nr 2, s. 11-12.

40. Мухина З. З., Девка на поре, не удержишь на дворе... (О девичьей чести в крестьянской среде Центральной России во второй половине XIX — начале XX в.), „Женщина в российском обществе”, 2010, nr 3, s. 58-68.
41. Мухина З. З., Вдова в русской крестьянской среде: традиции и новации (вторая половина XIX — начало XX в.), „Женщина в российском обществе”, 2012, nr 4, s. 62-71.
42. Наша родословная. История „Работницы” в лицах и цифрах, „Работница”, 1989, nr 3, s. 12.
43. Ножова А. С., Женщина на рынке труда, „Молодой ученый”, 2015, nr 21, s. 363-367.
44. Пушкарёва Н. Л., Жену с почину берут? Устыдительные наказания девушек в традиционной женской культуре XIX века, „Женщина в российском обществе”, nr 2 / 2009, s. 3-12.
45. Пушкарёва Н. Л., Гендерная система Советской России и судьбы россиянок, „Новое литературное обозрение. Семиотика августа в XX веке: трансформация жизни частного человека в эпоху социальных катаклизмов”, 2012/5, nr 117, s. 8-23.
46. Пушкарёва Н. Л., Мухина З. З., Женщина и женское в традиционной русской сексуальной культуре (до и после великих реформ XIX века), „Вестник Пермского университета. Серия: История”, nr 3 (20), 2012, s. 43-55.
47. Рогинская О., Глянцевое «я»: женские журналы и кризис автобиографизма, „Критическая масса”, 2004, nr 1, s. 93-97.
48. Рыбцова Л.Л., Общественно-политическая активность женщин, „Социс”, 2001, nr 4, s. 78.
49. Рябов О.В., Миф о русской женщине в отечественной и западной историософии, „Филологические науки”, nr 3/2000, s. 28-37.
50. Силласте Г., Женские элиты в России, „Социологические исследования”, Москва 1992, nr 2.
51. Смеюха В. В., Женская пресса в России начала XX века (типологический и проблемно-тематический обзор), „Филологический вестник Ростовского университета” 1999. № 1, s. 54–58.
52. Смеюха В. В., Женские журналы СССР в 1945—1991 гг.: типология, проблематика, образная трансформация, „Женщина в российском обществе”, 2012, nr 1, s. 55-67.

53. Смеюха В. В., Отечественные женские журналы: история и типология, „Вопросы теории и практики журналистики” 2012, nr 2, s. 50-57.
54. Смеюха В. В., Типологическая характеристика современных российских журналов для женщин, „Филологический вестник Ростовского университета”, 2000, nr 2, s. 50–56.
55. Сталь Л., Наша печать и участие в ней работниц и крестьянок, „Коммунистка”, 1925, nr 3, s. 5.
56. Темкина А. А., Феминизм: Запад и Россия, Преображение, „Русский феминистический журнал”, 1995, nr 3, s. 5-17.
57. Торнская Н., Мобилизовать крестьянок на коллективизацию, „Работница”, 1930, nr 5, s. 7–8.
58. Тройнова Т., Возможен ли в России цивилизационный подход к равенству полов?, „Женщина плюс”, 2002, nr 2, s. 20.
59. Ушакин С.А., Поле пола: в центре и по краям, „Вопросы философии”, 1999, nr 5.
60. Федотовская Т.А. Гендерные аспекты социальной политики, „Аналитическое управление аппарата Совета Федерации. Аналитический вестник. Серия: Основные проблемы социального развития России, Гендерная политика в России и в мире: вопросы теории и практики”, nr 25 (342), Москва 2007, s.5-24.
61. Шабанова А. Н., Очерк женского движения в России, „Женщина в российском обществе”, 2008, nr 4, s. 3-26.
62. Шнырова О., Российский феминизм с точки зрения теории волнового развития. Ждать ли новой волны?, „Неприкосновенный Запас”, 2012 nr 3.
63. Юкина И. И., Всероссийские женские съезды как точки роста феминистского движения в России, „Женщина в российском обществе”, nr 4 / 2008, s. 46-53.
64. Юкина И., Дискурс женской прессы XIX в., „Женские и гендерные исследования”, nr 5, 2000, s. 32-39.
65. Юкина И.И., Истоки женского движения в России, „Все люди сестры. Бюллетень”, Санкт-Петербург 1993, nr 1-2, s. 41-45.
66. Якушкина Е. И., Деятельность региональных женских организаций в контексте современного российского женского движения, „Научные Ведомости Белгородского Государственного Университета. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика”, Белгород 2009, nr 9(64), s.205-212.

67. Янкова З.А., О семейно-бытовых ролях работающей женщины, „Социальные исследования”, 1969, nr: 4, s. 76-87.

Źródła elektorniczne

1. 2015 Публичный Доклад Федеральной Службы по Надзору в Сфере Связи, Информационных Технологий и Массовых Коммуникаций, źródło: http://rkn.gov.ru/docs/docP_1485.pdf (28.06.2018).
2. Концепция улучшения положения женщин в российской федерации; źródło: <http://www.owl.ru/win/docum /rf/koncept.htm> (10.10.2017)
3. Palomäki A., Анализ образа женщины на основе языкового материала "Крестьянок" 1985,1995 и 2005 гг, Helsinki 2008; źródło: <https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/19316/analizob.pdf?sequence=2> (15.04.2018).
4. Ахиезер А.С., Архаизация в российском обществе как методологическая проблема, "Общественные науки и современность", 2001. nr 2, s. 89–100.
5. Бадмаева И., Тренды рынка труда в 2017 году; źródło: <http://nvdaily.ru/info/93412.html> (21.11.2017).
6. Баскакова М.Е., Мужчины и женщины в системе образования, Гендерное неравенство в современной России сквозь призму статистики, źródło: <http://www.owl.ru/content/library/books/p54715.shtml> (23.11.2017).
7. Васильев В., wywiad z Галина Михалева: „Женщина у нас получает в среднем на треть меньше, чем мужчина”; źródło: <https://www.golos-ameriki.ru/a/vv-on-gender-equality-in-russia/2960545.html> (10.10.2017).
8. Вознесенская Ю., Женское движение в России, Статья написана к годовщине образования независимого женского клуба Мария, „Посев”, nr 4, 1981; źródło: <http://antology.igrunov.ru/authors/voznescenskaya/1145211846.html>, (06.06.2016)
9. Вольтская Т., Государство борется с повышением рождаемости; źródło: <http://www.svobodanews.ru/content/transcript/2282239.html> (12.12.2017).

10. Гендерная стратегия Российской Федерации; źródło: <http://www.owl.ru/win/docum/rf/strategy/strategy.htm> (10.10.2017).
11. Гражданский Кодекс Российской Федерации 30.11.1994; źródło: <http://www.bestpravo.ru/news/novosti-18.htm/9> (10.10.2017).
12. Грачев М.Н., Парламентские выборы в России: год 1999. Избирательные объединения и блоки, их лидеры и программные документы, результаты выборов, źródło: <http://grachev62.narod.ru/V-99/chapt03.htm>.
13. Гусева Ю. Е., Женщина на страницах женских изданий (Обзор журнальной прессы). 1999, źródło: <http://www.a-z.ru/women/texts/guseva.htm> (5.04.2018).
14. Женщина новой России: какая она? Как живет? К чему стремится? Аналитический доклад, М.К.Горшков, Н.Е. Тихонова ред., Москва 2002; źródło: http://www.fesmos.ru/Publikat/10_Woman%20new%20Russia2002/Woman_rus_1.html#%D0%A1%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%A0%D0%96%D0%90%D0%9D%D0%98%D0%95 (09.01.2018).
15. Завьялова М., Женщина и Россия. Интервью с Анной-Натальей Малаховской, źródło: <http://web.archive.org/web/20011224121313/http://www.nlo.magazine.ru/dog/gent/main8.html>, (06.06.2016)
16. ИД «ИДР-Формат» закрывает старейший российский журнал «Крестьянка» и мужское издание FHM Россия; źródło: <http://glossy.ru/news/?id=6874> (04.12.2015).
17. История женских журналов в России: 1991-2013 годы, Энциклопедия моды. źródło: <https://wiki.wildberries.ru>. (05.02.2018).
18. Итоговый документ Первого Независимого Женского Форума, „Преображение” (Русский феминистский журнал), 1993, nr 1. s. 148-149; http://www.a-z.ru/women/texts/fest_nfr.htm (13.09.2016).
19. Казбек К., 13 причин, почему нам всем нужен феминизм; źródło: http://www.chaskor.ru/article/13_prichin_pochemu_nam_vsem_nuzhen_feminizm_35513 (10.01.2018).
20. Кайгородова М., Эволюция женских журналов в ходе истории, źródło: http://www.chaskor.ru/article/evolyutsiya_zhenskih_zhurnalov_v_hode_istorii_36518 (15.09.2016).

21. Кирилина А.В., Гендерные аспекты массовой коммуникации, Гендер как интрига познания. Сборник статей, А.В Кирилина ред., Москва 2000; źródło: <http://www.owl.ru/win/books/articles/kirilina.htm> (15.03.2018).
22. Козлова Н., Руку опусти."Российская газета" публикует закон о декриминализации домашнего насилия; źródło: <https://rg.ru/2017/02/09/rg-publikuet-zakon-o-dekriminalizacii-domashnego-nasiliiia.html> (15.10.2017).
23. Конституция Российской Социалистической Федеративной Советской Республики 1918 года; źródło: <http://www.greatflags.su/dokumentyi/konstitutsiya-rsfsr-1918-goda.html> (10.12.2017)
24. Концепция законотворческой деятельности по обеспечению равных прав и равных возможностей мужчин и женщин. Комитет Государственной Думы РФ по делам женщин, семьи и молодежи; źródło: <http://www.a-z.ru/women/texts/kontzr.htm> (23.10.2017)
25. Костикова А., Гендерная философия и феминизм: история и теория (w:) Общество и гендер. Материалы Летней школы в Рязани. 1-12 июля 2003 г.Рязань, Н. А. Блохина ред., źródło: <http://www.gender-cent.ryazan.ru/blohina.htm> (01.10.2014).
26. Кочкина Е.В., Представленность женщин в российских органах власти; źródło: <http://www.owl.ru/win/books/policy/kochkina.htm> (15.12.2017).
27. Курганов И. А., Женщины и коммунизм, Nowy Jork 1968; źródło: <http://www.a-z.ru/women/texts/kurganr-1.htm> (13.09.2016).
28. Медведев подписал закон о материнских пособиях; Źródło: <http://www.svobodanews.ru/content/news/2320690.html> (12.12.2017); Л. Чиждова, И. Чевтаева, Не рожать!
29. Модельный Закон „О государственных гарантиях равных прав и равных возможностей для мужчин и женщин”; źródło: <http://www.owl.ru/content/docs/rus/p58305.shtml> (10.10.2017).
30. Московский кризисный центр для женщин «АННА»; <http://www.anna-center.ru/index.php/ru/>.
31. Мухина И., Студенчество: брак и семейные ценности, нр 3 (3828) 7, 03.2011; źródło: <http://journal.spbu.ru/wp/?p=4091> (10.10.2017)
32. Насилие мужей против жен: данные общероссийского социологического исследования; źródło: http://www.owl.ru/win/womplus/2003/02_02.htm (15.12.2017).

33. Национальная Стратегия действий в интересах женщин на 2017 - 2022 годы;
źródło:
<http://static.government.ru/media/files/njlkIvH7WCvOIYRmcucV4jdNihEmTOUe.pdf> (03.07.2018)
34. Национальный план действий по улучшению положения женщин и повышению их роли в обществе до 2000 года; źródło:
<http://www.owl.ru/win/docum/rf/plan.htm> (10.10.2017).
35. Никовская Л., Женщины в политике. Гендерное неравенство – серьезное препятствие на пути построения социального государства; źródło:
<http://www.novopol.ru/-jenschinyi-v-politike-text63324.html> (16.10.2018).
36. Новикова Э. С., Языкова В. С., Янкова З. Л., Женщина. Труд. Семья (социологический очерк). Москва 1978; źródło: <http://www.a-z.ru/women/texts/nov1r-2.htm> (13.09.2016).
37. О государственных гарантиях равных прав и свобод и равных возможностей мужчин и женщин в Российской Федерации; źródło:
http://www.womnet.ru/prava/2001/nomer_11/proekt.htm (26.10.2017).
38. Общероссийское политическое общественное движение "Женщины России"; źródło: <http://state.rin.ru/cgi-bin/main.pl?r=287> (5.10.2017).
39. Осадчая Г.И., Политическое поведение женщин;
źródło:<http://www.ecsocman.edu.ru/data/676/825/1219/02Osadchaya.pdf> (15.01.2018).
40. Осипович Т., Коммунизм, феминизм, освобождение женщин и Александра Коллонтай; źródło: http://www.ecsocman.edu.ru/data/385/935/1217/018ons1-93_-_0174-186.pdf (13.09.2016)
41. Писпанен О., 25 лет женскому альманаху Женщины и Россия, źródło:
<http://www.svobodanews.ru/content/article/24185707.html> (17.12.2004).
42. Поленина С.В., Права женщин в системе прав человека: международный и национальный аспект, źródło:
<http://www.owl.ru/win/books/polenina/index.htm> (03.07.2018).
43. Политика равных прав и равных возможностей для мужчин и женщин на рынке труда и ее реализация;źródło: <http://soc-work.ru/article/808> (22.10.2017)
44. Постановление правительства РФ от 22.09.1999 n 1083 о внесении изменений и дополнений в национальный план действий по улучшению

- положения женщин и повышению их роли в обществе до 2000 года; źródło: <http://www.bestpravo.ru/fed1999/data03/tex15169.htm> (10.10.2017).
45. Программа политического движения "Женщины России", źródło: <http://www.a-z.ru/women/texts/programrdd.htm>.
46. Пушкарева Н., Феминизм в России; źródło: http://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/FEMINIZM_V_ROSSII.html. (10.01.2017).
47. Российская периодическая печать. Состояние, тенденции и перспективы развития. Доклад Федеральное агентство по печати и массовым коммуникациям подготовлен Управлением периодической печати, книгоиздания и полиграфии, В. В. Григорьева red., Москва 2014; źródło: <http://www.fapmc.ru/rospechat/activities/reports/2015/pechat.html> (05.02.2018).
48. Рощин С., Равны ли женщины мужчинам?; źródło: <http://demoscope.ru/weekly/2005/0219/tema05.php> (10.10.2017).
49. Сексуальные домогательства на работе, З. Хоткина red.; źródło: <http://www.owl.ru/win/books/harrasment/part3.htm> (03.07.2018).
50. Семме Т., Женский мир глазами исследователя. Wywiad z В. Г. Ушакова, nr 3 (3828), 7.03. 2011; źródło: <http://journal.spbu.ru/wp/?p=4140> (12.11.2017).
51. Трофимова Е.И., К вопросу о гендерной терминологии (w:) Общество и гендер. Материалы Летней школы в Рязани. 1-12 июля 2003 г.Рязань, Н. А. Блохина red., <http://www.gender-cent.ryazan.ru/blohina.htm> (01.10.2014).
52. Уголовный Кодекс Российской Федерации; http://www.wcons.org.ru/ru/page.php?page_id=179&page_up=0 &de tail= 3 15 (10.10.2017).
53. Федеральное агентство по печати и массовым коммуникациям. Управление периодической печати, книгоиздания и полиграфии. Российская периодическая печать. Состояние, тенденции и перспективы развития 2018, В.В. Григорьев red.; źródło: <http://www.fapmc.ru/rospechat/activities/reports/2018/pechat1.html> (25.06.2018).
54. Хакамада И., Об участии женщин в политике; źródło: <http://hakamada.ru/Folder.2004.03.12.0422/1321/Folder.2004.12.06.3118/718> (10.11.2017).

55. Что такое феминизм в России? Анна Наринская объясняет, почему у нас никого не интересует положение женщины; źródło: <http://www.colta.ru/articles/specials/2038> (10.01.2018).
56. Шелала С., Насилие над женщинами: скрытая пандемия ; źródło: <http://www.epochtimes.ru/content/view/35369/9/> (05.01.2018).
57. Шипилова Е., Женщины не хотят уходить в декрет; źródło: http://www.trud.ru/article/22-04-2008/128327_zhenschiny_ne_xotjat_uxodit_v_dekret.html (10.10.2017).
58. Шнырова О., Город женщин: Женские миры — 2011. Всемирный форум феминисток Женские миры отмечал в этом году 30-летний юбилей; źródło: http://www.chaskor.ru/article/_gorod_zhenshchin_zhenskie_miry_2011_24261 (27.07.2011).
59. Шнырова О., И снова о женском. Дискриминация в контексте реформ: некоторые размышления в начале нового года; źródło: http://www.chaskor.ru/article/i_snova_o_zhenskom_21819 (20.10.2017).
60. Шнырова О., Российский феминизм: ждать ли новой волны?, „Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре”, nr 3(83) 2012; źródło: <http://magazines.russ.ru/nz/2012/3> (15.12.2017).
61. Юкина И., Феминизм в СССР, Гендер как инструмент познания и преобразования общества, Н. М. Степанова red., Москва 2006; źródło: <http://www.gender.ru/pages/resources/publications/common/2006/01/18.php> (13.09.2016)
62. Яковлева А., Третья культура. Феминизм — это я. Интервью с Татьяной Мамоновой, źródło: http://www.chaskor.ru/article/tretya_kultura__23644 (06.06.2016)

Literatura polskojęzyczna

Wydawnictwa zwarte

1. Agacinski S., *Polityka płci*, Warszawa 2002.
2. Aliksiejewicz S., *Wojna nie ma w sobie nic z kobiety*, Wołowiec 2015.
3. Arbatowa M., *Na imię mi kobieta*, Warszawa 2005.
4. Arendt H., *O rewolucji*, Warszawa 2003.
5. Bazyłow L., *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986.
6. Bazyłow L., *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986.
7. Bidwell G., *Bunt długich spódnic*, Katowice 1972.
8. Bogucka M., *Gorsza płeć. Kobieta w dziejach Europy od antyku po wiek XXI*, Warszawa 2006.
9. Ciemięcka O., *Czas feminizmu (w:) Konteksty feministyczne. Gender w życiu społecznym i kulturze*, P. Chudzińska-Dudzik, E. Durys red., Łódź 2014, s. 27-29.
10. Coustine de A., *Listy z Rosji, Rosja w 1839 roku*, Kraków 1995.
11. Czechow A., *Baby (w:) Baby. Opowiadania*, Warszawa 1981.
12. Czechow A., *Anna na szyi (w:) Baby. Opowiadania*, Warszawa 1981.
13. Dogońska J., *Cywilizacyjna tożsamość Rosji, „Prace seminaryjne”, nr 3, Toruń 1997, s. 11- 16.*
14. Domańska E., *Historie niekonwencjonalne. Refleksja o przeszłości w nowej humanistyce*, Poznań 2006.
15. Dostojewski F., *Bracia Karamazow, część I*, Warszawa 1970.
16. *Encyklopedia politologii*, M. Żmigrodzki red., t. IV *Myśl społeczna i ruchy polityczne współczesnego świata*, Warszawa 2011.
17. Fieseler B., *Czy polityka to wyłącznie męska sprawa? O zaangażowaniu politycznym kobiet w Rosji carskiej, Kobieta i świat polityki. Polska na tle porównawczym w XIX i na początku XX wieku*, A. Żarnowska, A. Szwarc red., Warszawa 1994, s. 182-189.
18. Figes O., *Szepty. Życie w stalinowskiej Rosji*, Warszawa 2007.
19. Figes O., *Taniec Nataszy. Z dziejów kultury rosyjskiej*, Warszawa 2002.
20. Figes O., *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891-1924*, Wrocław 2009.

21. Fitzpatrick S., Życie codzienne pod rządami Stalina. Rosja radziecka w latach trzydziestych XX wieku, Kraków 2012.
22. Frevert U., Mąż i niewiasta niewiasta i mąż. O różnicach płci w czasach nowoczesnych, Warszawa 1997.
23. Fromm E., Ucieczka od wolności, Warszawa 2005.
24. Gajewska A., Hasło: feminizm, Poznań 2008.
25. Gender perspektywa antropologiczna, R.E. Hryciuk, A. Kosciańska red., Warszawa 2007, t.1 Organizacja społeczna.
26. Gierłwinowie R. i W., Rosyjska sztuka samizdatu, Warszawa 1990.
27. Głazewska E., Płeć i antropologia. Kulturowa koncepcja płci w ujęciu Margaret Mead, Toruń 2005.
28. Goffman E., Człowiek w teatrze życia codziennego (w:) Antropologia widowisk. Zagadnienia i wybór tekstów, A. Chałupnik red., Warszawa 2005, s. 55-56.
29. Gössmann E., Historia – historia filozofii – teoria feministyczne.
30. Graff A., Świat bez kobiet. Płeć w polskim życiu publicznym, Warszawa 2001.
31. Halle F., Kobieta w Rosji sowieckiej, Warszawa 1934.
32. Hannam J., Feminim, Warszawa 2010.
33. Heller M., Historia Imperium Rosyjskiego, Warszawa 2009.
34. Heller M., Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki, Kraków 2015.
35. Humm M., Słownik teorii feminizmu, Warszawa 1993.
36. Idee w Rosji. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski, A. de Lazari red., Łódź 1999, t. I.
37. Janion M., Kobiety i duch inności, Warszawa 1996.
38. Jegorow B., Oblicza Rosji. Szkice z historii kultury rosyjskiej XIX wieku, Gdańsk 2002.
39. Kania E., „Ikony ciepła i niewinności?” – narracje dotyczące roli i miejsca kobiet w siłach zbrojnych (w:) Gender jako determinanta w przestrzeni prywatnej i publicznej, A. Balczyńska-Kosan, I. Andruszkiewicz, J. Kałużna, E. Kania red., Poznań 2012, s.43.
40. Kasprzyk L., Gospodarcze i społeczne aspekty rozwoju ludzkości u progu XXI wieku (w:) Prawo, instytucje i polityka w procesie globalizacji, E. Halizak, R. Kuźniar red., Warszawa 2013.
41. Kobieta mężczyzna i społeczeństwo, C.M. Renzetti, D.J. Curan red., Warszawa 2005.

42. Kobiety w czasach przełomu 1989-2009, Agnieszka Grzybek red., Warszawa 2009.
43. Komisaruk E., Od milczenia do zamilknięcia. Rosyjska proza kobieca na początku XX wieku. Wybrane aspekty, Wrocław 2009.
44. Konstytucja Federacji Rosyjskiej przyjęta w ogólnonarodowym referendum w dniu 12.12.1993r. Warszawa 2002.
45. Kosowska K., Obraz życia szlachcianek rosyjskich w literaturze. Od Piotra Wielkiego do Mikołaja I, Kraków 2012.
46. Krylova A., Radzieckie kobiety w walce. Historia przemocy na froncie wschodnim, Cambridge 2010, Replika 2012, s. 93-96.
47. Kurczab-Redlich K., Głową o mur Kremla, Warszawa 2007.
48. Kuźma-Markowska S., Wiele nurtów jednej fali: ruch kobiecy w Stanach Zjednoczonych w latach 70, (w:) Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich po 1918 roku (na tle porównawczym), A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarc red., t. II, Warszawa 2009, s. 226- 227.
49. Leksykon politologii, A. Antoszewski, R. Herbut red., Wrocław 2004.
50. Liburska L., Kultura rosyjska 1800-1861, (w:) Rosjoznawstwo, L. Suchanek red., Kraków 2004, s.237-257.
51. Lisowska E., Równouprawnienie kobiet i mężczyzn w społeczeństwie, Warszawa 2008.
52. Łotman J., Poetyka zachowania codziennego w kulturze rosyjskiej XVIII wieku (w:) Semiotyka dziejów Rosji, B. Żyłko red., Łódź 1993, s. 191-193.
53. Łotman J., Rosja i znaki. Kultura szlachecka w wieku XVIII i na początku XIX, Gdańsk 2010.
54. Mandal E., Kobiecość i męskość. Popularne opinie a badania naukowe, Warszawa 2003.
55. Mead M., Trzy studia. Płeć i charakter w trzech społecznościach pierwotnych, Warszawa 1996.
56. Miluska J., Czy kobiety są gorsze? Obrazy społeczne kobiet i innych kategorii społecznych (w:) Kobiecość i męskość. Komunikacje relacje społeczeństwo, B. Bartosz red., Warszawa 2011, s. 18.
57. Mizielińska J., (De)Konstrukcje kobiecości. Podmiot feminizmu a problem wykluczenia, Gdańsk 2004.

58. Mizielińska J., *Płeć ciało seksualność. Od feminizmu do teorii queer*, Kraków 2006.
59. Moynahan B., *Rosja w XX wieku*, Warszawa 1995.
60. Nowak S., *Postfeminizm, kultura popularna i konserwatywna modernizacja*, (w:) *Kobiety w społeczeństwie polskim*, H. Szczodry, A. Palęcka, M. Warat red., Kraków 2011, s. 216-219.
61. Olszewska-Dyoniziak B., *Antropologia totalitaryzmu europejskiego XX wieku*, Wrocław 1999.
62. Parandowski J., *Bolszewizm i bolszewicy w Rosji (fragmenty)*, (w:) *Dusza polska i rosyjska. Od Adama Mickiewicza i Aleksandra Puszkina do Czesława Miłosza i Aleksandra Solżenicyna*, A. de Lazari red., Warszawa 2004, s. 200.
63. Parandowski J., *Bolszewizm i bolszewicy w Rosji*, Londyn 1996.
64. Pawluczuk W., *Prawosławie jako typ kultury*, (w:) *Prawosławie jako typ kultury: materiały I edycji Wszechnicy Kultury Prawosławnej 1998/1999*, J. Zieniuk red., Białystok 1999, s. 46-47.
65. Pierwszy dekret Prezydenta FR poruszający temat równouprawnienia płci: nr 337 z 04.03.1993 r. „О первоочередных задачах государственной политики в отношении женщин”.
66. Pietrzak E., *Wolność, równość i siostrzeństwo*, Łódź 2008.
67. Pipes R., *Rewolucja Rosyjska*, Warszawa 2006.
68. Pipes R., *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005.
69. Politektowska A., *Rosja Putina*, Warszawa 2005.
70. Puszkina A., *Dama pikowa*, Warszawa 1989.
71. Riasanovsky N.V., Steinberg M.D., *Historia Rosji*, Kraków 2009.
72. Sadowski J., *Rewolucja i kontrewolucja obyczajów. Rodzina, prokreacja i przestrzeń życia w rosyjskim dyskursie utopijnym lat 20. i 30. XX wieku*, Łódź 2005.
73. Sekuła- Kwasniewicz H., *Płeć* (w:) *Encyklopedia Socjologii*, H. Domański, W. Moramowski, J. Mucha red., t. 3, Warszawa 2000, s. 123.
74. Sękalska D., *Kobieta wyzwolona?*, Warszawa 1982.
75. *Słownik pojęć socjologicznych*, M. Pacholski, A. Słaboń red., Kraków 2010.
76. *Słownik socjologii i nauk społecznych*, G. Marshall red., Warszawa 2006.
77. Smaga J., *Rosja w 20. Stuleciu*, Kraków 2001.
78. Stępień A.: *Współczesna Rosja. Leksykon*. Łódź 1999,.

79. Stępień- Kuczyńska A., A. Głowacki, Rosja Putina. Leksykon, Łódź 2005.
80. Sumienie pierestrojki, B. Nowak red., B. Ancyparowicz tłum., Warszawa 1989.
81. Suworow W., Alfabet Suworowa, Poznań 2014.
82. Szacka B., Wprowadzenie do socjologii, Warszawa 2008.
83. Szapinska J. N., Społeczna interpretacja ról płciowych w filmie sowieckim (w:) Gender – film – media, E.H. Oleksy, E. Ostrowska red., Kraków 2001, s. 169.
84. Szklarski B., Mity, symbole i rytuały we współczesnej polityce, Warszawa 2008.
85. Sztompka P., Socjologia. Analiza społeczeństwa, Kraków 2002.
86. Szymonik D., Od Pięknej Damy do Jawnogrzecznicy. O „srebrnowiecznej” koncepcji kobiety i kobiecości (w:) Kobieta i/jako Inny. Mit i figury kobiecości w literaturze i kulturze rosyjskiej XX-XXI wieku, Rossica Lublinska, M. Cymborska-Leboda, A. Gozdek red., nr 5, Lublin 2008, s. 187-189.
87. Ślęczka K., Feminizm. Ideologie i koncepcje społeczne współczesnego feminizmu, Katowice 1999.
88. Ślęczka K., Feminizm czy feminizmy? Feminizm jako wiązka ideologii, (w:) Z. Gorczyńska, S. Kruszyńska, I. Zakidalska, Płeć – kobieta – feminizm, Gdańsk 1997 s. 25-26.
89. Titkow A., Feminizm, (w:) Encyklopedia socjologii, Z. Bokszański, K. Gorlach, T. Krauze, W. Kwasniewicz, E. Mokrzycki, J. Mucha, A. Piotrowski, T. Sozański, A. Sułek, J. Szmatka, W. Winclawski red., t. 1 A-J, Warszawa 1998, s.214,
90. Titkow A., Kategoria płci kulturowej jako instrumentarium badawcze i źródło wiedzy o społeczeństwie, (w:) Gender w społeczeństwie polskim, K. Slany, J. Struzik, K. Wojnicka red., Kraków 2011, s. 36.
- A. Tołstoj, Marta Rabe (w:) Żmija. Opowiadania, Warszawa 1977, s. 12.
91. Uspienski B., Żywow W., Car i Bóg. Semiotyczne aspekty sakralizacji monarchy w Rosji, Warszawa 1992.
92. Utrio K., Córki Ewy. Historia kobiety europejskiej, Warszawa 1998.
93. Watała E., Kobiety wokół Stalina. Kochanki i katorżniczki, Chorzów 2014.
94. Wielka Encyklopedia PWN, J. Wojnowski red., Warszawa 2001, t. XXIII.
95. Wilk M., Człowiek i stal. Radzieckie przeobrażenia 1928-1941, Warszawa 1988.
96. Woolf V., Własny pokój, Warszawa 1997.
97. Wójcik Z., Dzieje Rosji 1533-1801, Warszawa 1971.

Wydawnictwa ciągłe

1. Borkowski R., Teologia polityczna dżihadyzmu w perspektywie antropologii polityki, "Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Sociologica", Folia 156, Kraków 2014, nr 1, s. 83–98.
2. Domańska E., Historia feminizmu i feministyczna historia, „Odra”, 1994, nr 7-8, s. 22-28.
3. Socha R., Gietka E., To my, te szare, „Polityka”, nr 10(2849) 7.03-13.03.2012, s. 23-24.

Źródła elektroniczne

1. Deklaracja ONZ o Likwidacji Przemocy wobec Kobiet; źródło: http://www.un.org.pl/rownouprawnienie/instrumenty_mn.php (20.10.2017).
2. Kaciewicz M., W Rosji też chcą zakazu aborcji. Na Polskę patrzą z uznaniem, źródło: <http://www.newsweek.pl/swiat/calkowity-zakaz-aborcji-w-rosji-artykuly,398097,1.html> (12.12.2017).
3. Konwencja Międzynarodowej Organizacji Pracy dotycząca dyskryminacji w zakresie zatrudnienia i wykonywania zawodu; źródło: <http://www.mop.pl/doc/html/konwencje/k111.html> (20.10.2017).
4. Konwencja Międzynarodowej Organizacji Pracy dotycząca jednakowego wynagrodzenia dla pracujących mężczyzn i kobiet za pracę jednakowej wartości; źródło: http://mfe.free.ngo.pl/rowni_w_roznorodnosci_i_wobec_prawa/prawo/konwencja_nr_100_miedzynarodowej_organizacji_pracy_dotyczaca_jednakowego_wynagrodzenia_dla_pracujacych_mezczyzn_i_kobiet_za_prace_jednakowej_wartosci.pdf (20.10.2017).
5. Konwencja o likwidacji wszystkich form dyskryminacji kobiet; źródło: http://www.opc.uj.edu.pl/poradnik/links/pdf/kon_dysk_kob.pdf (10.10.2017).
6. Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności; źródło: <http://www.informacjapubliczna.org.pl/wwwdane/files/Europejska%20Konwencja%20o%20Ochronie%20Praw%20Czlowieka.pdf> (10.10.2017).

7. Konwencja ONZ o Prawach Politycznych Kobiet z 1954 r.; źródło: http://www.unic.un.org.pl/rownouprawienie/instrumenty_mn.php (20.10.2017).
8. Konwencja w sprawie zwalczania handlu ludźmi i eksploatacji prostytucji, źródło: http://www.unic.un.org.pl/rownouprawienie/instrumenty_mn.php (10.10.2017).
9. Kościński P., Rosja: więcej aborcji niż urodzin; źródło: <http://www.rp.pl/artykul/597565.html> (12.12.2017).
10. Kuźmina I.: Rosyjski feminizm: prześladowany- przeforsowany- przereklamowany?, źródło: <http://mroczna.art.pl/literatura/rosyjskifeminizm> (30.10.2017).
11. Makal I., Służba kobiety w Cerkwi; [//www.cerkiew.pl/index.php?id=prawoslawie&a_id=382](http://www.cerkiew.pl/index.php?id=prawoslawie&a_id=382) (20.09.2017).
12. Paprocki H., Diakonisy. Historia i współczesność; źródło: http://www.cerkiew.pl/index.php?id=prawoslawie&a_id=173 (20.09.2017).
13. Paszek B., Zamknięte drzwi chronią przed prawem- przemoc domowa wobec kobiet w Rosji, źródło: <http://www.rosjoznawstwo.uj.edu.pl/studzesz4.pdf> (10.12.2017).
14. Rosja rocznie wykonuje się 5-12 milionów niezarejestrowanych aborcji; źródło: http://wiadomosci.gazeta.pl/Wiadomosci/1,81048,9483775,Rosja__Rocznie_wykonuje_sie_5_12_milionow_niezarejestrowanych.html (12.12.2017).
15. Świerkosz M., Nie jestem siostrą mojej matki. Międzypokoleniowe dylematy feminizmu trzeciej fali, „uniGENDER. Gender w praktyce badawczej. Zbiór pokonferencyjny”, 1/2010 (5), źródło: <http://www.unigender.org/?page=biezacy&issue=04&article=03> (31.08.2014).

Literatura angielskojęzyczna

Wydawnictwa zwarte

1. Atkinson D., Society and the Sexes in the Russian Past (w:) Women in Russia, D. Atkinson, A. Dallin, G. Warshofsky Lapidus red., Stanford 1977, s. 9-13.
2. Atwood L., Creating the New Soviet Woman. Women's Magazines as Engineers of Female Identity, Manchester 1999.
3. Atwood L., The Post-Soviet Woman in the Move to the Market: A Return to Domesticity and Dependence? (w:) Women in Russia and Ukraine, R. Marsh red., Cambridge 1997.
4. Dakin Quinn R., An Open Letter to Institutional Mother, (w:) Generations – Academic Feminists in Dialogue, D. Looser, A. Kaplan red., Minneapolis 1997.
5. Engel B. A., Between the Fields and the City. Women, Work, and Family in Russia 1861-1914, Cambridge 1996.
6. Faludi S., Backlash: The Undeclared War Against American Women, Nowy Jork 1991.
7. Geiger K., The family in Soviet Russia, Harvard University Press 1968.
8. Hooks B., Feminism: A Movement to End Sexist Oppression (w:) Feminisms, S. Kemp, J. Squires red., Nowy Jork 1997, s. 23.
9. Hughes L., Peter the Great's two weddings: changing images of women in transitional age (w:) Women in Russia and Ukraine, R. Marsh red., Cambridge 1996, s. 31.
10. Ilic M., Generals without Armies, Commanders without Troops: Gorbachev's Protection of Female Workers (w:) Women in Russia and Ukraine, red. R. Marsh, Cambridge 1996, s. 228-237.
11. Khotkina Z., Women in the labor market - Yesterday, Today and Tomorrow (w:) Women of Russia: a new era of Russian feminism, A. Posadskaya red., London, New York 1994, s. 92-98.
12. Lapidus G., Women in Soviet society, University of California Press 1978.
13. Lerner G., The Creation of Feminist Consciousness. From the Middle Ages to Eighteen-seventy, Oxford 1993.
14. Ortner S., Is Female to Male as Nature is to Culture (w:) Women Culture and Society, M.Z. Rosaldo, L. Lamphere red., Stanford 1974.

15. Racioppi L., O`Sullivan See K., Women`s Activism in Contemporary Russia, Philadelphia 1997.
16. Smith H., The Russians, Nowy Jork 1969.
17. Tuchman G., Making News: A Study in the Construction of Reality, Nowy Jork 1978.
18. Wiltenburg J., Disorderly Women and Female Power in the Street Literature of Early Modern England and Germany, London 1992.
19. Worobec C., Accommodation and Resistance (w:) Russia's Women: Accommodation, Resistance, Transformation, B. E. Clements, B. A. Engel, C. Worobec red., Berkeley - Los Angeles 1991, s.17-19.

Wydawnictwa ciągłe

1. Field D., Irreconcilable Differences: Divorce and Conceptions of Private Life in the Khrushchev Era, "Russian Review", 1998, nr 1.
2. Ogloblin C., Gender Earnings Differential in Russia, "Industrial and Labor Relations Review", 1999. Vol. 52.No. 4, s. 608.
3. Those good old patriarchal principles, „Woman and Russia : First Feminist Samizdat”, wyd. Sheba Feminist Publishers, Londyn 1980, s. 19-25.

Źródła elektroniczne

1. Raport Amnesty International: Russian Federation: Nowhere to turn to - Violence against women in the family. Źródło: <http://www.amnestyusa.org/document.php?id=ENGEUR460562005&lang=e>, 10.06.2010 (12.12.2017).
2. Raport Domestic violence against women in the Russian Federation. Alternative Report to the United Nations Committee on the Elimination of Discrimination against Women; źródło: http://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/RUS/INT_CEDAW_NGO_RUS_21870_E.pdf (05.03.2018).

3. Raport The OECD Development Centre's Social Institutions and Gender Index (SIGI) 2014 r.; źródło: <http://www.genderindex.org/wp-content/uploads/files/datasheets/RU.pdf> (05.03.2018).
4. Raport World Survey on the Role of Women in Development (2009); źródło: <http://www.un.org/womenwatch/daw/public/WorldSurvey2009.pdf> (05.02.2018).
5. The Global Gender Gap Report 2016, źródło: http://www3.weforum.org/docs/GGGR16/WEF_Global_Gender_Gap_Report_2016.pdf (10.10.2017).